

MODERNÍ DĚJINY

28 | 1

2020

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editor's Office:

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK
Výkonný redaktor / Managing Editor: Petr PROKŠ
Redaktor / Editor: Jakub RAŠKA

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Lukáš Fasora, Jan Hájek, Milan Hlavačka,
Drahomír Jančík, Michal Pehr, Andrea Pokludová, Jakub Rákosník,
Luboš Velek, Martin Veselý

Mezinárodní vědecká rada časopisu

International Academic Council of the Journal:

Peter Becker (*Austria*), Christiane Brenner (*Germany*),
Mark Cornwall (*Great Britain*), Frank Hadler (*Germany*),
Dušan Kováč (*Slovakia*), Piotr Majewski (*Poland*),
Antoine Marès (*France*), Jelena P. Serapionová (*Russia*)

Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Publisher by the Institute of History, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa /Address: Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 225 443 289

E-mail: raska@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

TEMATICKÝ BLOK

Československo, západní velmoci, Sovětský svaz a mnichovská dohoda v roce 1938

Po více jak 80 letech stále vyvolává spory v řadách českých, slovenských i zahraničních historiků otázka, zda Sovětský svaz byl připraven pomoci Československu v kritických měsících podzimu roku 1938, kdy se v důsledku agresivní politiky nacistického Německa jednalo o bytí či nebytí československého státu. Ke vztahu Sovětského svazu k Československu existuje celá řada hypotéz. Proč? Protože chybějící dokumenty dávaly široký prostor ke spekulacím ohledně sovětské mocenské politiky vůči československému státu. Proto je nutno přivítat trend posledních let o zpřístupňování sovětských dokumentů z daného období, které se nacházejí v archivech Ruské federace. Tento trend umožňuje historikům verifikovat některé nepodložené hypotézy.

Spory historiků v této otázce narážely na zásadní problém: omezený přístup k archivním pramenům sovětské provenience v ruských archivech. V tomto ohledu došlo ke změnám. Jednak byla připravena Federální archivní agenturou, Státním archivem Ruské federace, Ruským státním vojenským archivem, Historicko-dokumentárním odborem ruského Ministerstva zahraničních věcí a Ruskou historickou společností výstava, která představila veřejnosti problematiku událostí předcházejících či bezprostředně spojených s přípravou a uzavřením mnichovské dohody ze září 1938 a s jejími důsledky, vrcholícími rozbitím Československa v březnu 1939. Zachyceny v ní jsou nejen události těsně související s přípravou a průběhem Mnichova, ale i jeho důsledky, tedy sovětská pozorování německé okupace československého pohraničí, včetně souvisejících politických jednání až do tragického finále v podobě německé okupace českých zemí a také maďarského obsazení Podkarpatské Rusi v březnu 1939.

Byla do ní zařazena řada dokumentů, které se v Archivu zahraniční politiky Ruské federace běžně nepůjčují, jako je tomu v případě šifrovaných telegrafických zpráv vyměněných v kritických měsících roku 1938 mezi lidovým komisařem zahraničních věcí a sovětským vyslanectvím v Praze. Nechyběly na ní ani německé vojenské i politické zprávy, pocházející ze sovětských kořistních materiálů, také zprávy sovětské rozvědky. Výstava, která byla představena aktivitou Historického ústavu AV ČR a Metropolitní univerzity také v Praze, se stala cenným přínosem k bádání o dějinách československo-sovětských vztahů.

Ruská strana přichází v posledních letech s mnohými iniciativami, které významně posunují možnosti bádání v citlivé oblasti moderních dějin. Připomenul bych jako příklad portál k 70. výročí vítězství na webových stránkách MZV RF, kde bylo v roce 2015 zpřístupněno na internetu na 370 000 stran dokumentů vážících se k období druhé světové války: <http://agk.mid.ru/>

Pokud tyto archivní svazky bedlivě procházíme, zjistíme, že podle badatelských listů se řada těchto svazků ještě nikdy nedostala do rukou historiků.

Obdobně je tomu i v případě „mnichovské“ výstavy, která představuje řadu neznámých dokumentů, ať z oblasti diplomacie či vojenského zpravodajství. Je třeba připomenout, že v rozšířené verzi byla tato výstava otevřena nejprve v dubnu 2018 v Múzeu Slovenského národného povstania v Banské Bystrici a poté v září až říjnu 2018 ve výstavním sále federálních archivů v Moskvě a byly k ní vydány katalogy s publikovanými dokumenty jak v ruské,¹ tak ve slovenské verzi.² Ve skromnější formě byl připraven i katalog k pražské výstavě.³ Nicméně všechny zveřejněné dokumenty k Mnichovu je možno shlédnout na příslušných webových stránkách:

<http://munich.rusarchives.ru/documents-list>

V srpnu loňského roku pak byla otevřena další výstava *1939 год. Om «умиротворения» к войне*. Byla prezentována jak v Moskvě, tak v Bratislavě (vernisáž 4. září 2019) a později, v prosinci téhož roku také v Praze. Opět k ní byl vydán ruskou stranou obsáhlý katalog.⁴

Výstava, na níž byly představeny dokumenty k období následujícímu po Mnichovu až do sovětsko-německého paktu ze srpna 1939. Tyto dokumenty byly zároveň zveřejněny i na webové stránce Federální archivní agenturou a Ruským státním vojenským archivem: <http://1939.rusarchives.ru/>

Jsou tak badatelům volně k dispozici, jako např. tolik diskutovaný tajný doplněk k paktu Molotov – Ribbentrop ze srpna 1939.

¹ *Мюнхен 38. На пороге катастрофы*, Moskva 2018, 160 s.

² *Мюнхенский договор. Мнчовská dohoda*, Moskva – Banská Bystrica 2018, 56 s.

³ Jan NĚMEČEK – Emil VORÁČEK – Michael LABZIN, *Rozbití Československa 1938–1939. Nově zpřístupněné dokumenty ruských archivů*, Praha 2019, 16 s.

⁴ *1939 год. Начало Второй мировой войны*, Moskva 2019, 320 s.; slovenská verze *1939 od „umиротворения“ к войне. 1939 od „utišenia“ k vojne*, Moskva – Banská Bystrica 2019, 48 s.

Vážíme si tohoto vstřícného přístupu ruských archivářů, který nám umožňuje vnášet nové pohledy a korekce také do moderních československých dějin. Věřím, že tato spolupráce bude fungovat i nadále, že i nadále bude pokračovat proces odtajňování a zpřístupňování sovětských dokumentů z daného období, který nám umožní dát odpovědi na klíčové otázky našich novodobých dějin.

Jako smysluplnou bych v této souvislosti viděl aktivní spolupráci českých, slovenských a ruských historiků při přípravě moderních edic dokumentů, jak je tomu i u dalších zemí, jako model lze uvést edici rakouského prof. Stefana Karnera a ruského akademika Alexandra Čubarjana *Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955*, zpřístupňující tajné sovětské dokumenty o sovětském působení v poválečném Rakousku.

Věřím, že se nám podaří dospět k podobným česko-ruským projektům, které napomohou rozvoji dalšího bádání o našich dějinách a vzájemných vztazích. Historický ústav AV ČR, který je sídlem Česko-ruské komise historiků a archivářů, byl a nadále bude základnou pro tato bádání.

Také proto přinášíme čtenářům časopisu *Moderní dějiny* širší pohled na otázku mnichovské dohody o Československu v osudných dnech roku 1938. Tato dohoda stále vyvolává řadu otázek, mimo jiné i z hlediska československého úsilí o její likvidaci, úsilí, které našlo již za druhé světové války výsledek v podobě oduznání Mnichova od samého počátku ze strany Francie a Itálie, v omezenější podobě ze strany Velké Británie a posléze mnohaleté komplikované jednání o německé stanovisko k této dohodě.

Věříme, že příspěvky představené v tomto čísle *Moderních dějin* se stanou východiskem pro další bádání...

Jan Němeček

Die Tschechoslowakei, die Westmächte, die Sowjetunion und das Münchner Abkommen von 1938

Nach mehr als 80 Jahren wirft die Frage, ob die Sowjetunion bereit war, der Tschechoslowakei in den kritischen Monaten des Herbstes 1938 zu helfen, als es aufgrund der aggressiven Politik des nationalsozialistischen Deutschlands die Existenz oder Nichtexistenz des tschechoslowakischen Staates war, provoziert immer noch Kontroversen zwischen tschechischen, slowakischen und ausländischen Historikern. Es gibt eine Reihe von Hypothesen über die Beziehung der Sowjetunion zur Tschechoslowakei. Warum? Denn die fehlenden Dokumente gaben großen Raum für Spekulationen über die sowjetische Machtpolitik gegenüber dem tschechoslowakischen Staat. Daher ist es notwendig, den Trend der letzten Jahre zu begrüßen, sowjetische Dokumente aus dieser Zeit zur Verfügung zu stellen, die sich in den Archiven der Russischen Föderation befinden. Dieser Trend ermöglicht es Historikern, einige unbegründete Hypothesen zu überprüfen. Die

Reihe von Studien bringt einen Versuch mit sich, das Münchner Abkommen über die Tschechoslowakei in den schicksalhaften Tagen des Jahres 1938 umfassender zu betrachten. Dieses Abkommen wirft immer noch eine Reihe von Fragen auf, unter anderem im Hinblick auf die Bemühungen der Tschechoslowakei, es zu liquidieren. Diese Bemühungen führten zum Zweiten Weltkrieg in Form der Verurteilung Münchens von sich aus, zunächst von Frankreich und Italien, in geringerem Maße vom Vereinigten Königreich, und dann von langjährigen komplizierten Verhandlungen über eine deutsche Position zu diesem Abkommen.

Czechoslovakia, the Western Powers, the Soviet Union and the Munich Agreement in 1938

After more than 80 years, the question of whether the Soviet Union was ready to help Czechoslovakia in the critical months of the autumn of 1938, when, as a result of Nazi Germany's aggressive policy, it was the existence or non-existence of the Czechoslovak state, still raises controversy among Czech, Slovak and foreign historians. There are a number of hypotheses about the Soviet Union's relationship with Czechoslovakia. Why? Because the missing documents gave wide scope for speculation about the Soviet power policy towards the Czechoslovak state. Therefore, it is necessary to welcome the trend of recent years to make available Soviet documents from the period, which are in the archives of the Russian Federation. This trend allows historians to verify some unsubstantiated hypotheses. The set of studies brings an attempt at a broader view of the Munich Agreement on Czechoslovakia in the fateful days of 1938. This agreement still raises a number of questions, including in terms of Czechoslovakia's efforts to liquidate it, an effort that found results in World War II in the form of condemning Munich initially by France and Italy, to a lesser extent by the United Kingdom, and then by many years of complicated negotiations on a German position on this agreement.

ТЕМАТИКÝ БЛОК

Александр Олегович Наумов

СССР как системный игрок накануне Второй мировой войны

The USSR as a system player on the eve of World War II

The most promising concept for peacekeeping in Europe in the 1930s seemed to be a system of collective security that included the main powers of the continent. However, such a combination was not in the plans of the countries seeking to revise the European status quo – Italy and especially Germany. Until the mid-1930s, the USSR was also a supporter of collective security. As a result of the conclusion of the Munich Agreement, the European balance of power has changed dramatically and is approaching the beginning of World War II. After the occupation of Austria and subsequently the border areas of Czechoslovakia, Germany strengthened its position in Central Europe and gained a more advantageous opportunity for further expansion on the continent. First against Poland in 1939, then against the West in 1940 and finally in 1941 in the East against the Soviet Union.

Key words: History, 20th Century, Soviet Union, Germany, Britain, France, Czechoslovakia, Poland, international relations, collective security, World War II

Кризис европейского порядка, приведший к началу Второй мировой войны, начался в середине 1930-х годов. К этому времени в Старом свете достаточно четко сформировалась линия на слом созданной по итогам Первой мировой войны Версальской системы. В европейской политике, однако,

наблюдались и противоположные тенденции, эвентуально способные укрепить межвоенную модель международных отношений. Речь в первую очередь шла об интеграции в версальские структуры Союза Советских Социалистических Республик, исключенного из формирования структурно-системного организма в 1919 году.

Наиболее перспективной идеей сохранения мира в Европе выглядело создание системы коллективной безопасности, которая включала бы основные великие державы континента. Однако подобная комбинация не входила в планы государств, стремившихся к пересмотру европейского статус-кво – Италии и, особенно, Германии. И наоборот, те страны, которые надеялись удержать свои позиции, выступали за создание подобной системы. В их рядах к середине 1930-х годов находился и СССР.

Основным фактором, обусловившим изменения во внешней политике Советского Союза к этому времени, стал приход к власти в Германии нацистов с их жесткой антисоветской риторикой и решительными мерами по усилению влияния рейха в Европе. Те методы, которыми новое германское руководство действовало на международной арене, не могли не настораживать Кремль. Отсюда стремление подстраховаться через сближение с Францией и ее союзниками, через политику коллективной безопасности и участие в ключевых международных структурах. В сложившейся ситуации СССР стал выступать как фактор системной стабильности в Европе. Учитывая гигантские по своему масштабу социально-экономические преобразования в молодом советском государстве, Москва была заинтересована в предотвращении новой мировой войны едва ли не больше остальных европейских стран.

Ярким воплощением данной внешнеполитической линии стало присоединение СССР 18 сентября 1934 года к Лиге Наций – первой в истории глобальной организации по поддержанию мира. При вступлении в Лигу Наций Москва озвучила ряд предложений этой организации по оптимизации ее деятельности в условиях нарастания кризисных тенденций межвоенного порядка. Суть их сводилась к созданию системы эффективной коллективной безопасности в качестве главного средства предотвращения новой войны.¹ Однако эти предложения, по сути, не были приняты во внимание игравшими ключевую роль в Лиге государствами, в первую очередь, Великобританией.

Следующим шагом на пути интеграции СССР в Версальскую систему, способным цементировать ее устойчивость, стало советско-французское сближение. СССР становился индустриальной державой, рос его оборонный потенциал, он представлял для Франции хорошего торгового партнера.

¹ *Документы внешней политики СССР* (далее – ДВП СССР). Т. 17. М., 1971. С. 596–597.

Наконец, Франция видела в Советском государстве стратегического или даже военного союзника в борьбе с Италией и Германией. СССР же был заинтересован в создании полноценной системы коллективной безопасности в Европе. После провала переговоров о Восточном пакте тесное сотрудничество с Францией виделось Кремлю вполне логичным и оправданным.

2 мая 1935 года был заключен франко-советский пакт о взаимной помощи.² По условиям договора Франция и СССР были взаимно обязаны в случае нападения на одну из договаривающихся сторон какого-либо европейского государства оказать друг другу немедленную помощь и поддержку. Однако в пакте был и ряд ограничений. Так, в статье 1 договора указывалось, что пакт имеет силу только в случае нападения со стороны какого-либо европейского государства (тем самым, Франция не обязана была выступать на стороне СССР в случае нападения Японии на Советский Союз). По настоянию французской дипломатии в параграф 2 протокола была внесена оговорка, что обязательства по оказанию взаимной помощи не могут быть применимы, если они несовместимы с договорными обязательствами, принятыми одной из договаривающихся сторон. Не был принят и принцип автоматизма действия пакта.

Обязательства пакта базировались на статьях 10, 15, и 16 устава Лиги Наций. Однако формулирование статьи 3 и первого пункта протокола устанавливали, что отсутствие рекомендаций Совета Лиги Наций по поводу действий против агрессора не будет служить препятствием для оказания взаимной помощи в случае нападения на одну из сторон. И все же пакт о взаимопомощи между СССР и Францией усиливал позиции Лиги Наций, укреплял ее устав, являясь неотъемлемым дополнением к нему. Заключив пакт, говорил Литвинов, *«мы показали первый пример придания эффективности и дееспособности Лиге Наций. Более того, мы дали ей оружие, и это не в переносном смысле слова, для отстаивания дела мира»*.³ Советско-французский пакт не нарушал ни одной статьи заключенный в 1925 году Локарнских договоров. Он носил оборонительный характер, и только нападение Германии на Францию или СССР привело бы в действие этот пакт.

Через две недели после подписания пакта о взаимной помощи с Францией, 16 мая 1935 года, Советский Союз заключил схожий договор с Чехословакией. Правда, в нем была одна существенная оговорка – по условиям договора СССР обязан был прийти на помощь Чехословакии в случае нападения на нее, только если Франция окажет такую помощь своему чехословацкому союзнику.⁴

² *Внешняя политика СССР*. Сборник документов. Т. IV. (1935 – июнь 1941 г.). М., 1946. С. 30–32.

³ ДВП СССР. Т. 18. М., 1973. С. 336.

⁴ *Новые документы из истории Мюнхена*. М., 1958. С. 134–135.

Тем временем, в начале 1936 года Версальская модель международных отношений вступила в полосу системного кризиса. Ровно за три года – с марта 1936 года по март 1939 года – произошло несколько международных событий, которые сыграли решающую роль в развале системного механизма, созданного в 1919 году в Версале. Речь идет о рейнском (1936), испанском (1936–1939), австрийском (1938) и чехословацком (1938–1939) кризисах.

Заметим, что в отличие от стран-гарантов Версальской системы, СССР занимал достаточно четкую позицию в отношении каждого из этих кризисов. Это объяснялось тем, что Москва считала выгодным для себя существование и стабильное развитие Версальского порядка и поэтому прикладывала все возможные усилия для предотвращения его краха.

Итак, 7 марта 1936 года в нарушение всех договоров германский вермахт вошел в демилитаризованную Рейнскую зону. Введение войск в Рейнскую область имело огромное значение для развития кризиса Версальской системы. Реокупация Рейнланда открывала Третьему рейху дорогу в Центральную Европу как в военном, так и в психологическом отношении. Стоило демократическим странам смириться с этим, как со свершившимся фактом, исчезала стратегическая основа сопротивления германской экспансии в Центральной и Восточной Европе. События марта 1936 года показали, что Берлин встал на путь насильственного изменения европейского порядка.

В системе баланс сил Версальской системы наметился сдвиг в пользу Германии, а влияние Франции, не нашедшей воли к сопротивлению агрессивным действиям нацистов, в Европе снизилось. Париж становился зависимым как в военном, так и в психологическом плане от Великобритании. Умиротворение постепенно становилось официальной политикой, а исправление несправедливостей Версаля – расхожей истиной.

Выступая 17 марта 1936 года в Совете Лиги Наций, нарком СССР по иностранным делам М.М. Литвинов подчеркнул: «...нельзя бороться за коллективную организацию безопасности, не принимая коллективных мер против нарушения международных обязательств». Политика уступок Германии была названа советской стороной политикой *«премирования агрессора путем принятия угодной и выгодной агрессору базы соглашения»*⁵, что, в общем-то, соответствовало истинному положению дел.

Понимая всю опасность нарастания кризисных тенденций Версальской системы для собственной национальной безопасности, в Москве попытались использовать механизмы Лиги Наций в качестве инструмента предотвращения мировой войны, грозившей обернуться непредсказуемыми последствиями для социалистического государства. В Кремле разработали и предложили план укрепления женевской организации, который должен

⁵ ДВП СССР. Т. 19. М., 1974. С. 154.

был превратить ее в действенный инструмент борьбы с агрессией.⁶ Предложения СССР, изложенные в письме Литвинова на имя генерального секретаря Лиги Ж. Авеноля 22 августа 1936 года, сводились к ряду новаторских предложений. Особый упор был сделан на обязательности выполнения против страны-агрессора санкций, в том числе военных для всех стран-членов Лиги. В случае их уклонения от участия в экономических и финансовых санкциях против агрессора они могли быть подвергнуты таможенной и торговой дискриминации. Кроме того, СССР предложил заключить региональные и двусторонние договоры о взаимопомощи между членами Лиги, которые в случае необходимости могли бы сами применить военные санкции. Эти договоры, которые должны были содержать обязательства помощи жертве агрессии, предлагалось регистрировать и публиковать согласно 18 статье Устава Лиги. Советские инициативы, однако, не встретили поддержки, в первую очередь со стороны Англии и Франции, все сильнее дрейфовавших в сторону умиротворения агрессивных держав.

Следующим катализатором для развития кризиса Версальской системы явилась начавшаяся 17 июля 1936 года гражданская война в Испании. События на Пиренейском полуострове стали предметом первостепенного международного значения, оставаясь им на протяжении полутора лет. Фашистские державы начали с первых дней оказывать помощь мятежникам-франкистам. Великобритания и Франция, в свою очередь, в качестве политической линии, способной локализовать испанский конфликт, выбрали невмешательство в испанские дела. По их инициативе в августе 1936 года было подписано соглашение о невмешательстве в испанские дела, к которому присоединились почти все европейские государства.⁷ С целью поддержания системной стабильности соглашение о невмешательстве подписал и Советский Союз. И только в конце октября 1936 года, после того, как ввиду постоянных нарушений со стороны Италии, Португалии и Германии соглашение превратилось «в пустую разорванную бумажку»⁸, Москва стала оказывать поддержку законному испанскому республиканскому правительству.

Влияние гражданской войны в Испании на политическую обстановку в Европе было в какой-то мере ограничено политикой невмешательства, но она не смогла предотвратить как минимум три серьезных фактора, которые чуть позже приобрели решающее значение. В результате испанского конфликта произошла кристаллизация «оси» Берлин-Рим, изменившая статус-кво в европейском балансе сил в пользу фашистских держав. Ход и исход

⁶ ДВП СССР. Т. 19. С. 339–401.

⁷ PADELFOURD N. *International Law and Diplomacy in the Spanish Civil Strife*, N.Y., 1939. Declarations by the European Governmens Constituting the Agreement Regarding Non-Intervention in Spain. Pp. 205–230.

⁸ Правда. 1936. 24 октября.

гражданской войны в Испании нанесли новый серьезный удар по стратегическим позициям Франции, сыграв существенную роль в процессе превращения некогда великой державы – Франции – в младшего партнера Великобритании. Наконец, война в Испании показала практическую несовместимость франко-британской политики умиротворения и политики коллективной безопасности, за которую выступала Москва. Лига Наций (следуя указаниям из Лондона и Парижа) полностью дискредитировала себя, в течение почти трех лет игнорируя просьбы и мольбы Испанской республики остановить незаконную итало-германскую интервенцию. Губительные разногласия между СССР, с одной стороны, и Англией и Францией, с другой, поставили крест на планах создания системы коллективной безопасности в Европе. Все это побудило другие европейские государства, включая и Советский Союз, действовать в одиночку перед лицом надвигавшейся военной опасности.

К 1938 году Гитлер почувствовал себя достаточно сильным, чтобы пересечь национальные границы, установленные Версалем. Очередной вехой в развитии кризиса Версальской системы явился аншлюс (присоединение к Германии) Австрии в марте 1938 года. С одной стороны, аншлюс закрепил переход англо-французской политики на рельсы умиротворения, стратегии, которая объективно вела к разрушению Версальской системы. С другой – австрийские события устранили последние серьезные противоречия между фашистской Италией и нацистской Германией, окончательно укрепив диктаторов в мысли о целесообразности добиваться своих целей силовым путем. Аншлюс нанес сокрушительный удар по стабильности Версальской системы и вывел на новый виток противоречия между западными демократиями и державами «оси». Теперь ключевой точкой европейского кризиса оказалась Центральная Европа.

В результате аншлюса западные демократии – гаранты существовавшего европейского порядка – оказались в состоянии стратегического паралича. Голоса тех, кто призывал к проведению политики коллективной безопасности, уже не хотели слышать ни в Париже, ни, тем более, в Лондоне. Когда в марте 1938 года с карты мира исчезло независимое государство – член Лиги Наций, в Женеве попросту не заметили этой «пропажи».

Кульминацией европейского кризиса стала печально знаменитая Мюнхенская конференция 29–30 сентября 1938 года, вошедшая во многие учебники истории под названием Мюнхенский сговор, что как нельзя лучше отражает суть этого наспех организованного саммита четырех стран – Германии, Италии, Великобритании и Франции, отдавшего Гитлеру на растерзание суверенную и демократическую Чехословакию.

По условиям советско-чехословацкого договора о взаимопомощи от 1935 года СССР должен был оказать помощь своей союзнице в случае нападения на нее. Москва была готова выполнить свои обязательства, однако, как говорилось выше, это могло произойти только после выступления Фран-

ции в поддержку Чехословакии. В Праге рассчитывали на советскую помощь, но опять же только при условии, что она будет сочетаться с помощью Франции. Таким образом, чтобы оказать поддержку Чехословакии, Советский Союз должен был предварительно добиться выполнения Францией ее союзнических обязательств. Париж же, уже находившись в орбите влияния Лондона, оказался не готов на этот шаг, который, на самом деле, мог в корне изменить ход развития предвоенного кризиса.

Мюнхенское соглашение было подписано Гитлером, Муссолини, Чемберленом и Даладье в ночь на 30 сентября 1938 года.⁹ Чехословакия была вынуждена отказаться в пользу Третьего рейха от важнейшей в стратегическом, промышленном и военном положении Судетской области. В западных столицах, чьи политики обрекли на скорую и верную гибель своего союзника, царила атмосфера облегчения и радости. *«Мюнхенская встреча – это охапка дров, брошенная в священный очаг в момент, когда пламя уменьшилось и готово угаснуть»*, – с вдохновением писал бывший премьер-социалист Третьей республики Л. Блюм. Вторично из Германии на Даунинг-стрит привезен почетный мир (Чемберлен имел в виду возвращение Б. Дизраэли с Берлинского конгресса в 1878 году), – восторженно вторил ему вернувшийся из Берлина Чемберлен. – *«Я верю, что это будет мир для нашего времени»*.¹⁰

В реальности же в результате заключения Мюнхенского соглашения европейский баланс сил изменился кардинальным образом и резко приблизил начало мировой войны. Захватив Австрию, а затем часть Чехословакии, Германия самым серьезным образом укрепила свои позиции в Центральной Европе, получив наилучшие возможности для дальнейшей экспансии на континенте. К разделу Чехословакии подключились и малые европейские страны с большими геополитическими амбициями – Польша и Венгрия.

Европейская структура международной безопасности была полностью расшатана. Лига Наций – гарант европейского мира – окончательно самоустранилась от принятия важных политических решений. «Тыловые союзы» Франции, заключенные в разное время с малыми странами Европы, были уничтожены; Малая Антанта прекратила свое существование; Антанта Балканская потеряла былое влияние; франко-советский пакт о взаимопомощи – полностью обесценен. Системы коллективной безопасности в Европе более не существовало. После Мюнхена каждая страна предпочитала защищать суверенитет и безопасность, исходя исключительно из собственных возможностей, не рассчитывая более на поддержку других стран и существование каких-либо договоров.

⁹ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сент. 1938 – август 1939 гг.). Документы и материалы. М., 1971. С. 19–21.

¹⁰ См.: ТАБУИ Ж. Ук. соч. С. 289; ЧЕРЧИЛЛЬ У. Вторая мировая война. Т. 1. М., 1998. С. 149; ЭМЕРИ Л. Моя политическая жизнь. М., 1960. С. 532.

В ходе чехословацкого кризиса Великобритания и Франция предпочли уступить Центральную Европу Германии ради иллюзорного шанса на сохранение мира на континенте, надеясь при этом направить германскую агрессию на Восток – против СССР. В результате геостратегические позиции самих западных демократий (особенно Франции, которая после Мюнхена оказалась в полной зависимости от Великобритании) серьезно ухудшились. Германия же получила наилучшие возможности для дальнейшей экспансии, в том числе и для агрессии против Великобритании и Франции, что и было осуществлено Гитлером в 1940 году.

Потенциальный союзник Запада в борьбе с гитлеровской агрессией – Советский Союз – был полностью исключен из европейской политики. В условиях, когда основа советской внешнеполитической концепции – политика коллективной безопасности – была похоронена Великобританией и Францией, советское руководство было вынуждено внести коррективы в свою внешнюю политику и искать альтернативные пути обеспечения собственной безопасности.

На какое-то время советский режим оказался во внешнеполитическом вакууме. По сути, к лету 1939 года Советский Союз остался один на один с главным европейским агрессором, не скрывавшим своих захватнических планов на Востоке. В этих условиях единственное рациональное решение советская дипломатия увидела в заключении тактического союза с гитлеровским рейхом, что, в конечном итоге привело к заключению 23 августа 1939 года договора о ненападении между Германией и СССР, вошедшего в историю под названием пакт Молотова–Риббентропа. В духе того времени помимо пакта был подписан и секретный протокол, определявший сферу геополитических интересов СССР, которая во многом совпадала с границами бывшей Российской империи.¹¹

Германо-советский пакт был выгоден обеим сторонам, хотя и был только временной мерой, продиктованной обстоятельствами. (Неизвестно, кстати, кому из двух диктаторов он внушал большее отвращение: ненавидевшему русских Гитлеру, или коммунисту Сталину, презиравшему нацизм). Выигрыш Германии был очевиден: Берлин заручился нейтралитетом Москвы в грядущей германо-польской войне. СССР же в результате пакта снова, как и накануне Первой мировой войны, вошел в круг великих держав, став важным игроком в системе международных отношений. Договор о ненападении позволял Москве не быть втянутой в войну, ставил предел германскому продвижению на восток, позволял урегулировать конфликт с Японией. Таким образом, СССР получил гарантии от войны, по крайней мере, на ближайшую перспективу. Более того, элементарный неангажиро-

¹¹ *Мировые войны XX века*. Кн. 4: Вторая мировая война: Док. и материалы. М., 2002. С. 80–82.

ванный взгляд на карту со знанием обстоятельств первых месяцев Великой Отечественной войны достаточен, чтобы понять, к каким последствиям могли привести эти обстоятельства, если бы военные операции Германии начались с границы 1939 года.

В этой связи следует ответить на ряд вопросов. Являлся ли пакт из ряда вон выходящим событием, способным кардинально развернуть магистральную линию развития кризиса Версальской системы, который вел Европу к мировой войне? Представляется, что ответ на этот вопрос носит отрицательный характер. Гитлер не раз высказывал намерение в любом случае уничтожить Польшу, и не вызывает сомнения, что он рано или поздно осуществил бы свои намерения, даже не подписав пакта с Москвой. Кроме того, как метко подметил один современный исследователь, вопрос о том, начнется ли новая война в Европе, решался всю неделю, последовавшую за пактом Молотова–Риббентропа.¹²

Являлся ли пакт оригинальным явлением мировой политики того времени? И здесь ответ очевиден. Даже многие западные историки, неизменно осуждающие СССР за сделку с Германией, признают, что Сталин, вступив в переговоры с Гитлером в 1939 году, сделал именно то, что лидеры Англии и Франции сделали в 1938 году в Мюнхене – за счет маленького государства купили себе мирную передышку, необходимую на перевооружение, чтобы противостоять агрессору. *«Если Чемберлен поступил честно и благородно, умиротворив Гитлера и отдав ему в 1938 году Чехословакию, – пишет известный американский журналист и историк У. Ширер, – то почему же Сталин повел себя нечестно и неблагородно, умиротворяя через год Гитлера Польшей, которая все равно отказалась от советской помощи?»*.¹³ По сути, Кремль взял на вооружение, буквально скопировал английскую политику умиротворения, проводимую «Туманным Альбионом» с середины 1930-х годов. *«Русские, – писал еще в середине 1960-х годов крупнейший западный историк Э. Тейлор, – на самом деле, осуществили то, чего надеялись добиться государственные мужи Запада»*.¹⁴

Наконец, совершило ли советское руководство преступление, заключив соглашение с нацистской Германией? Рассматривая вопрос в плоскости геополитики, ответ вновь будет отрицательным. Подписав пакт, Сталин, по сути, всего лишь вернулся к практике традиционной европейской политики, которая на протяжении столетий характеризовалась тайной дипломатией, участием в разделах более слабых государств, стремлением во чтобы то ни стало усилить свои стратегические позиции и т.д. Для того времени это была обычная политическая и дипломатическая практика.

¹² ШУБИН А. В. *Мир на краю бездны. От глобального кризиса к мировой войне. 1929–1940 годы*. М., 2004. С. 355.

¹³ ШИРЕР В. Л. *Взлет и падение третьего рейха*. М., 1991. Т. 1. С. 577.

¹⁴ TAYLOR A. J. P. *The Origins of the Second World War*. Middlesex, 1964. P. 318.

Кроме того, в Москве прекрасно понимали, что альтернативой советско-германскому пакту могло быть только англо-германское соглашение за счет СССР, которое неизбежно вело бы к совместному «крестовому походу» объединенной Европы против советского государства и, как следствие, разрушительной войне. На это и надеялись в Лондоне; однако надеждам британских политических деятелей не суждено было сбыться. В столицах западных демократий (также, как впоследствии в Кремле) явно недооценили иррационализма Гитлера. В планы германского диктатора в 1939 году новый «Мюнхен» с Западом не входил. Нацистский фюрер стремился к «Мюнхену» с Востоком, правда, лишь для того, чтобы предать новоиспеченного союзника уже через два года. Но тогда, летом 1939-го, Гитлер и Сталин попросту переиграли старика Чемберлена, который надеялся на германо-советскую войну никак не меньше, чем Сталин – на войну Германии и западных демократий. Кстати, советско-германский пакт 23 августа (и последовавший за ним договор от 28 сентября) является крайне редким случаем в истории международных отношений, когда одна сторона – СССР – сумела добиться одновременно пространственного и временного выигрыша.

В целом, говоря о роли СССР в предвоенном кризисе, необходимо быть максимально объективным, избегая как идеализации, так и демонизации советской внешней политики того времени. В конце 1930-х годов СССР больше других желал мира. Конечно, Советский Союз, как и другие великие державы, преследовал свои узкоэгоистические цели на мировой арене, но тот факт, что активное участие СССР в функционировании международной системы цементировало ее основы, а изоляция Москвы – разрушала и вела к войне, неоспорим.

Во второй половине 1930-х годов Москва видела возможность укрепления своих геополитических позиций путем интеграции в Версальскую систему, главным символом которой была Лига Наций и основанная на ее уставе концепция коллективной безопасности. Осознав бесперспективность идеи мировой революции, советские вожди могли беспрепятственно продолжать претворять в жизнь невиданный доселе социальный эксперимент по построению коммунизма в отдельно взятой стране только в условиях относительного спокойствия на своих границах. Когда стало ясно, что идея коллективной безопасности потерпела крах, Москва была вынуждена приспособляться к новым геополитическим условиям.

На протяжении всей второй половины 1930-х годов Москва не уставала повторять, что международная безопасность является неделимой, и любая ограниченная война может перерасти в мировую. СССР предлагал единственный реальный и действенный механизм предотвращения новой мировой войны – создание системы коллективной безопасности. К сожалению, призывы Кремля не были услышаны гарантами Версальской системы,

в первую очередь Великобританией и Францией, выбравших свой (как показала история неправильный и губительный) путь сохранения европейской безопасности.

В Лондоне, Париже и Варшаве не учли важнейшего исторического урока, а именно: попытки построить тот или иной баланс сил на антиросийской основе неизбежно приводят к слому самого этого баланса. Другими словами, геополитическая аксиома заключается в том, что в случае изоляции Москвы из системного механизма такая модель международных отношений обречена на гибель. Именно так произошло с Версальским порядком в 1939 году. И привело к началу самой страшной войны в истории человечества.

Alexandr O. Naumov

SSSR jako systémový hráč v předvečer Druhé světové války

Résumé

Nejslibnější koncepcí pro zachování míru v Evropě ve 30. letech 20. století se zdál systém kolektivní bezpečnosti, který by zahrnoval hlavní mocnosti kontinentu. Nicméně taková kombinace nebyla v plánech zemí, usilujících o revizi evropského statu quo – Itálie a zejména Německo. Do poloviny třicátých let patřil SSSR také ke stoupcům kolektivní bezpečnosti. Ve druhé polovině třicátých let minulého století Moskva viděla příležitost posílit své geopolitické postavení integrací do Versailleského systému, jehož hlavním symbolem byla Společnost národů a koncept kolektivní bezpečnosti založený na jeho chartě. Když si sovětsí vůdci uvědomili marnost myšlenky světové revoluce, mohli volně pokračovat v bezprecedentním sociálním experimentu budování komunismu v jediné zemi pouze za podmínek relativního klidu na svých hranicích. Když bylo jasné, že se myšlenka kolektivní bezpečnosti zhroutila, byla Moskva nucena přizpůsobit se novým geopolitickým podmínkám. Ve skutečnosti v důsledku uzavření mnichovské dohody se evropská rovnováha sil dramaticky změnila a přiblížila začátek světové války. Po obsazení Rakouska a následně pohraničních oblastí Československa posílilo Německo svou pozici ve střední Evropě a získalo nejlepší příležitosti pro další expanzi na kontinentu. K rozdělení Československa se připojily také malé evropské země s velkými geopolitickými ambicemi, Polsko a Maďarsko. Evropská mezinárodní bezpečnostní struktura byla zcela zničena. Společnost národů, původní garant evropského míru, rezignovala na důležitá politická rozhodnutí v mezinárodních záležitostech. „Východní aliance“ Francie, uzavřené s malými zeměmi Evropy, byly zničeny. Malá dohoda přestala existovat. Balkánská dohoda ztratila svůj dřívější vliv. Francouzsko-sovětský pakt o vzájemné pomoci byl zcela znehodnocen. Systém kolektivní bezpečnosti v Evropě již neexistoval. Po mnichovské dohodě se každá země raději snažila chránit svou suverenitu a bezpečnost samostatně, aniž by se spoléhala na podporu jiných zemí. Během československé krize se Británie a Francie rozhodly střední Evropu přenechat Německu kvůli iluzorní šanci na zachování míru s nadějí, že tím nasměrují německou agresi na východ proti SSSR. Geostrategické pozice západních demokracií se výrazně zhoršily, zejména postavení Francie, která se stala závislou na Spojeném království. Německo také získalo lepší příležitost pro budoucí expanzi také proti Spojenému Francii a Velké Británii v roce 1940. Kromě toho Moskva dobře pochopila, že alternativou k sovětsko-německému paktu může být pouze anglo-německá dohoda na úkor SSSR, která nevyhnutelně povede ke společné „křížové výpravě“ sjednocené Evropy proti sovětskému státu a v důsledku toho k ničivé válce. To je to, v co Londýn doufal; naděje britských politiků však nebyly předurčeny k uskutečnění. V hlavních městech západních demokracií,

stejně jako později v Kremlu, byl Hitlerův iracionalismus jasně podceněn. Plány německého diktátora v roce 1939 neobsahovaly nový „Mnichov“ se Západem. Nacistický vůdce usiloval o „Mnichov“ s Východem, ale pouze proto, aby po dvou letech zradil nově získaného spojence. Ale v létě roku 1939 Hitler a Stalin jednoduše přehlíželi starého Chamberlaina, který doufal v německo-sovětskou válku, tak jako Stalin ve válku mezi Německem a západními demokraciemi. Přitom sovětsko-německý pakt z 23. srpna 1939 a následná dohoda ze dne 28. září 1939 je mimořádně vzácným případem v dějinách mezinárodních vztahů, kdy se pouze jedné straně – SSSR – podařilo dosáhnout územního i časového zisku. Londýn, Paříž a Varšava nezohlednily nejdůležitější historickou lekci, když pokusy o vybudování nové rovnováhy sil na protiruském základě nevyhnutelně vedly k jejímu rozpadu. Jinými slovy, geopolitické axioma je takové, že pokud je Moskva izolována od systémového mechanismu, je takový model mezinárodních vztahů odsouzen k zničení. Přesně to se stalo s Versailleským řádem v roce 1939. A vedl k začátku nejstrašnější války v historii lidstva.

Alexandr O. Naumov

Die UdSSR als Systemspieler am Vorabend des Zweiten Weltkriegs

Zusammenfassung

Das vielversprechendste Konzept zur Wahrung des Friedens in Europa in den 1930er Jahren schien ein System der kollektiven Sicherheit zu sein, das die Hauptmächte des Kontinents umfasste. Eine solche Kombination war jedoch nicht in den Plänen von Ländern enthalten, die den europäischen Status quo überarbeiten wollten – Italien und insbesondere Deutschland. Bis Mitte der 1930er Jahre war die UdSSR auch ein Befürworter der kollektiven Sicherheit. In der zweiten Hälfte der 1930er Jahre sah Moskau die Möglichkeit, seine geopolitische Position durch die Integration in das Versailler System zu stärken, dessen Hauptsymbol der Völkerbund und das auf seiner Charta basierende Konzept der kollektiven Sicherheit war. Als die sowjetischen Führer die Sinnlosigkeit der Idee einer Weltrevolution erkannten, konnten sie das beispiellose soziale Experiment des Aufbaus des Kommunismus in einem einzigen Land nur unter Bedingungen relativer Ruhe an seinen Grenzen fortsetzen. Als klar wurde, dass die Idee der kollektiven Sicherheit zusammengebrochen war, musste sich Moskau an neue geopolitische Bedingungen anpassen. In der Tat hat sich das europäische Kräfteverhältnis infolge des Abschlusses des Münchner Abkommens dramatisch verändert und den Beginn des Weltkrieges näher gebracht. Nach der Besetzung Österreichs und anschließend der Grenzgebiete der Tschechoslowakei hat Deutschland seine Position in Mitteleuropa gestärkt und die besten Möglichkeiten für eine weitere Expansion auf dem Kontinent gewonnen. Der Teilung der Tschechoslowakei schlossen sich kleine europäische Länder mit großen geopolitischen Ambitionen, Polen und Ungarn, an. Die europäische internationale Sicherheitsarchitektur wurde vollständig zerstört. Der Völkerbund, der ursprüngliche Garant für den europäischen Frieden, ist von wichtigen politischen Entscheidungen in internationalen Angelegenheiten zurückgetreten. Frankreichs „Ostallianzen“ mit kleinen europäischen Ländern wurden zerstört. Die Kleine Entente hörte auf zu existieren. Die Balkan Entente hat seinen früheren Einfluss verloren. Der französisch-sowjetische Pakt zur gegenseitigen Unterstützung wurde vollständig ungültig. Das System der kollektiven Sicherheit in Europa existierte nicht mehr. Nach dem Münchner Abkommen zog es jedes Land vor, seine Souveränität und Sicherheit allein zu schützen, ohne auf die Unterstützung anderer Länder angewiesen zu sein. Während der tschechoslowakischen Krise beschlossen Großbritannien und Frankreich, Mitteleuropa für eine illusorische Chance auf Friedenssicherung nach Deutschland zu verlassen, in der Hoffnung, die deutsche Aggression nach Osten gegen die UdSSR zu lenken. Die geostrategischen Positionen der westlichen Demokratien haben sich erheblich verschlechtert, insbeson-

dere die Position Frankreichs, das vom Vereinigten Königreich abhängig geworden ist. Deutschland hatte 1940 auch eine bessere Gelegenheit für eine künftige Expansion gegen das Vereinigte Frankreich und Großbritannien. Außerdem verstand Moskau, dass eine Alternative zum sowjetisch-deutschen Pakt nur ein englisch-deutsches Abkommen auf Kosten der UdSSR sein könne, das unweigerlich zu einem gemeinsamen Abkommen führen würde „vereintes Europa“ gegen den Sowjetstaat und infolgedessen zu einem verheerenden Krieg. Darauf hoffte London; Die Hoffnungen der britischen Politiker waren jedoch nicht dazu bestimmt, verwirklicht zu werden. In den Hauptstädten der westlichen Demokratien wie später im Kreml wurde Hitlers Irrationalismus deutlich unterschätzt. Die Pläne des deutschen Diktators für 1939 beinhalteten kein neues „München“ mit dem Westen. Der Naziführer suchte „München“ mit dem Osten, aber erst um den neu erworbenen Verbündeten nach zwei Jahren zu verraten. Aber im Sommer 1939 übersahen Hitler und Stalin einfach den alten Chamberlain, der auf einen deutsch-sowjetischen Krieg gehofft hatte, ebenso wie Stalin in einem Krieg zwischen Deutschland und westlichen Demokratien. Gleichzeitig ist der sowjetisch-deutsche Pakt vom 23. August 1939 und die anschließende Vereinbarung vom 28. September 1939 ein äußerst seltener Fall in der Geschichte der internationalen Beziehungen, als es nur einer Partei – der UdSSR – gelang, territoriale und zeitliche Gewinne zu erzielen. London, Paris und Warschau berücksichtigten nicht die wichtigste historische Lehre, als Versuche, auf antirussischer Basis ein neues Kräfteverhältnis aufzubauen, unweigerlich zu dessen Auflösung führten. Mit anderen Worten, das geopolitische Axiom ist so, dass ein solches Modell der internationalen Beziehungen zur Zerstörung verurteilt ist, wenn Moskau von einem systemischen Mechanismus isoliert ist. Genau dies geschah 1939 mit dem Versailler Orden . Und es führte zum Beginn des schrecklichsten Krieges in der Geschichte der Menschheit.

Alexandr O. Naumov

The USSR as a system player on the eve of World War II

Summary

The most promising concept for peacekeeping in Europe in the 1930s seemed to be a system of collective security that included the main powers of the continent. However, such a combination was not in the plans of countries seeking to revise the European status quo – Italy and especially Germany. Until the mid-1930s, the USSR was also a supporter of collective security. In the second half of the 1930s, Moscow saw an opportunity to strengthen its geopolitical position by integrating into the Versailles system, whose main symbol was the League of Nations and the concept of collective security based on its charter. When Soviet leaders realized the futility of the idea of a world revolution, they were free to continue the unprecedented social experiment of building communism in a single country only under conditions of relative calm at its borders. When it became clear that the idea of collective security had collapsed, Moscow was forced to adapt to new geopolitical conditions. In fact, as a result of the conclusion of the Munich Agreement, the European balance of power has changed dramatically, bringing the beginning of world war closer. After the occupation of Austria and subsequently the border areas of Czechoslovakia, Germany strengthened its position in Central Europe and gained the best opportunities for further expansion on the continent. Small European countries with great geopolitical ambitions, Poland and Hungary, also joined the division of Czechoslovakia. The European international security architecture has been completely destroyed. The League of Nations, the original guarantor of European peace, has resigned from important political decisions in international affairs. France's „Eastern Alliances“ with small European countries were destroyed. The Little Entente ceased to exist. The Balkan Entente has lost its former influence. The Franco-Soviet mutual assistance pact was completely invalidated. The system of collective security in Europe no longer existed. Following the Munich Agreement, each country preferred to seek to protect its sovereignty and security on its own, without relying on the support of other countries. During the Czechoslovak crisis, Britain and France decided to leave Central Europe to Germany for an illusory chance of maintaining peace, hoping to direct German aggression east against the USSR. The geostrategic positions of Western democracies have deteriorated significantly, especially the position of France, which has become dependent on the United Kingdom. Germany also had a better opportunity for future expansion against the United France and Great Britain in 1940. In addition, Moscow understood that an alternative to the Soviet-German pact could only be an Anglo-German agreement at the expense of the USSR, which would inevitably lead to a common „united Europe“ against the Soviet state and, as a result, to a devastating war. This is what

London hoped for; however, the hopes of British politicians were not destined to be realized. In the capitals of Western democracies, as later in the Kremlin, Hitler's irrationalism was clearly underestimated. The German dictator's plans for 1939 did not include a new „Munich“ with the West. The Nazi leader sought „Munich“ with the East, but only to betray the newly acquired ally after two years. But in the summer of 1939, Hitler and Stalin simply overlooked old Chamberlain, who hoped for a German-Soviet war, as did Stalin in a war between Germany and Western democracies. At the same time, the Soviet-German Pact of August 23, 1939 and the subsequent agreement of September 28, 1939 is an extremely rare case in the history of international relations, when only one party – the USSR – managed to achieve territorial and temporal gains. London, Paris and Warsaw did not take into account the most important historical lesson, when attempts to build a new balance of power on an anti-Russian basis inevitably led to its disintegration. In other words, the geopolitical axiom is such that if Moscow is isolated from a systemic mechanism, such a model of international relations is doomed to destruction. This is exactly what happened with the Order of Versailles in 1939. And it led to the beginning of the most terrible war in human history.

TEMATICKÝ BLOK

Jan Němeček

Československo a diplomacie Sovětského svazu v záříjové krizi 1938

Czechoslovakia and the diplomacy of the Soviet Union in the September crisis of 1938

The question of Soviet aid to Czechoslovakia in the critical months of the autumn of 1938, when, as a result of aggressive German policy, the existence or non-existence of the Czechoslovak state was still largely unknown. The Czechoslovak government relied heavily on the Czechoslovak-Soviet treaty of 1935, which, however, was bound to provide military assistance from France. It is clear from the Soviet diplomatic statements before Munich that in the event of an attack, the Soviet party referred Czechoslovakia to the League of Nations, which would declare Germany an attacker. If we are to evaluate the Soviet position in summary, perhaps the most concise word and caution. That is, the effort to keep a face to the world public on the one hand and not to be unilaterally involved in a European war in which the Soviet Union would remain alone without direct military cooperation with the West.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, Soviet Union, international relations, diplomacy, Munich agreement

Velkou neznámou zůstávala – a možno říci, že v řadě ohledů ještě zůstává – otázka sovětské pomoci Československu v kritických měsících podzimu roku 1938, kdy se v důsledku agresivní německé politiky jednalo o bytí či nebytí čes-

koslovenského státu. I po více jak 80 letech vyvolává spory v řadách českých i zahraničních historiků. Vzhledem k tomu, že osud Československa se naplnil mnichovskou dohodou, podepsanou zástupci Německa, Itálie, Velké Británie a Francie 30. září 1938 bez sovětské účasti, zůstává otázka sovětské pomoci do značné míry v rovině hypotetické.

Jisté je, že československá vláda do značné míry spoléhala na československo-sovětskou smlouvu z roku 1935, která podle článku 2 slibovala poskytnutí okamžité pomoci a podpory, byť vázané na smlouvu československo-francouzskou a omezené podle článku 2 Podpisového protokolu jen na situaci, „*pokud bude oběti útoku poskytnuta pomoc ze strany Francie*“.¹ Sovětská pomoc tak byla považována za doprovodnou k francouzské a tedy nebyla připravována jako samostatná. To se ovšem projevilo jako problém v okamžiku, kdy byla relativizována francouzská podpora a kdy Československo hledalo alternativu ke konkrétní aplikaci třístranného paktu v situaci záříjové krize 1938.

Zásadním problémem ovšem zůstávala otázka, jakým způsobem bude tato sovětská pomoc poskytnuta, když ČSR neměla přímé hranice se SSSR a jak Polsko, tak i Rumunsko odmítaly jakoukoliv možnost přesunu sovětské pomoci Československu přes svá území, ať pozemní, tak leteckou formou.

Sovětský svaz zachovával ve vztahu k Československu spíše zdrženlivé stanovisko. Československo se po březnovém anšlusu Rakouska dostalo do kritické situace, obklíčeno ze všech stran, takže po celé délce hranic s výjimkou krátkého úseku československo-rumunských hranic, zeměmi s nepřátelskou orientací vůči československému státu.

Tuto skutečnost si samozřejmě uvědomovala i sovětská diplomacie. Lido-
vý komisař zahraničních věcí Maxim M. Litvinov v reakci na anšlus zaslal 14. března 1938 Josifu V. Stalinovi a členům Politbyra návrh na zaujetí stanoviska SSSR k německé agresi, které považoval za nutné. Ve vztahu k Československu v něm napsal: „*Povzbudit Československo, které očekává nějaké naše vystoupení (Francie v poslední době několikrát prohlásila své odhodlání přijít Československu na pomoc), a také další malé státy, které mohou v opačném případě spadnout do chřtánu německého žraloka.*“² Výsledkem bylo Litvinovovo prohlášení ze dne 17. března 1938, zasláné jak zástupcům tisku, tak i dalším státům formou diplomatické noty, upozorňující na nebezpečnost německé agrese vůči Rakousku. Na novou situaci v Evropě pak reagoval prohlášením, že „*sovětská vláda uznává závazky, vyplývající pro ni ze stanov Společnosti národů, z Briand-Kellogova paktu a ze smluv o vzájemné pomoci, které uzavřela s Francií a Československem, a proto mohou jejím jménem prohlásit, že pokud jde o ni, je*

¹ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 3, Praha: Academia 1979, dok. č. 65, s. 123–127.

² *Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv (RGVA)*, Moskva, fond 33987, opis 3a, dělo 1155, ll. 31–35, Litvinovův návrh J. V. Stalinovi, L. M. Kaganovičovi, K. J. Vorošilovovi a N. I. Ježovovi ze 14. března 1938.

jako dříve ochotna zúčastnit se kolektivních akcí, které by byly s ní dohodnuty a jejich cílem by bylo zadržet další rozšíření agrese a vyloučit zesilivší nebezpečí nové světové války“.³

Ačkoliv je z prohlášení cítit rezervovanost k dalšímu sovětskému postupu ve vztahu k přímé pomoci Československu, přesto je nutno odmítnout tvrzení historika Ivana Pfaffa, že Litvinov chtěl řešit československou otázku na mezinárodní konferenci „*bez sebemenší zmínky o spojeneckých paktech Moskvy*“.⁴ Obě smlouvy – s Francií i Československem – byly v Litvinovově prohlášení zmíněny.

Nicméně Litvinov ve své analýze střeoevropské situace po anšlusu Rakouska, zaslané vyslanci SSSR v Československu Sergeji S. Alexandrovskému ze dne 26. března 1938 podotkl, že „*hitlerizace Rakouska předurčila osud Československa*“ a vyslovil závěr: „*V každém případě, v současném obklíčení Československo dlouho existovat nemůže.*“⁵ Také podotkl, že současný vnitřní vývoj v Československu a růst henleinovců dává Hitlerovi možnost nekrvavého vítězství, jak mu dal posléze vývoj za pravdu.

K tomuto prohlášení však dodal ve své analýze, že tato jeho veřejná deklarace je podle všeho posledním sovětským apelem k Evropě o spolupráci a po ní „*patrně zaujmeme pozici malé zainteresovanosti dalším vývojem v Evropě*“. Anšlus podle sovětského lidového komisaře již zabezpečil Hitlerovi hegemonii v Evropě nezávisle na dalším osudu Československa.⁶

Československá diplomacie však veřejné Litvinovovo prohlášení ocenila: ministr zahraničních věcí ČSR Kamil Krofta, jemuž sovětský zástupce v Praze předal 17. března nótu s prohlášením sovětského lidového komisaře, optimisticky vyjádřil, že tato deklarace znamená významnou podporu pro Československo a že události ochladily německý zápal a „*postavení Prahy se silně zlepšilo*“.⁷

Dne 21. dubna 1938 se konala v Kremlu za přítomnosti J. V. Stalina, V. M. Molotova, K. J. Vorošilova, M. M. Litvinova, N. I. Ježova, A. A. Ždanova a L. M. Kaganoviče porada nejvyšších sovětských činitelů o Československu. Jejího výsledku měl – podle zprávy československého vyslance v Moskvě Z. Fierlingera – být následující: „*SSSR, kdyby byl o to požádán, je ochoten učiniti v souhlase s Francií a Československem veškerá opatření týkající se bezpečnosti Československa. Má k tomu veškeré nutné prostředky. Stav armády i letectví to*

³ *Nové dokumenty k historii Mnichova*, Praha: Státní nakladatelství politické literatury 1958, s. 22–23, prohlášení M. M. Litvinova zástupcům tisku ze 17. března 1938.

⁴ Ivan PFAFF, *Sovětská zrada 1938*, Praha 1993, s. 98.

⁵ Archiv prezidenta Rossijskoj federacii (AP RF), Moskva, fond 3, opis 63, dělo 185, l. 172–173, M. M. Litvinov S. S. Alexandrovskému 26. března 1938.

⁶ AP RF, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 185, l. 173, M. M. Litvinov S. S. Alexandrovskému 26. března 1938.

⁷ RGVA, Moskva, fond 33987, opis 3, dělo 1147, l. 48, telegrafická zpráva Šaprova do Moskvy 17. března 1938.

dovoluje. Vorošilov je velmi optimistický. Ochota k účinné pomoci tu bude vždy, dokud Československo se nevzdá demokratické politiky.“⁸

Nicméně ze zpráv sovětské diplomacie probleskují obavy z dalšího vnitropolitického vývoje v Československu, zejména z Alexandrovského zpráv z Prahy. Sovětský vyslanec v rozhovoru s československým premiérem Milanem Hodžou ohledně možného vstupu předsedy Sudetoněmecké strany Konrada Henleina do vlády konstatoval, že k takovému kroku by se sovětská vláda nemohla vyjádřit souhlasně.⁹ Sovětská diplomacie i zpravodajské služby Rudé armády sledovaly henleinovské aktivity jak v Československu,¹⁰ tak také v zahraničí, což se týkalo zejména Henleinových zájezdů do Londýna.¹¹ Jak upozorňuje Vít Smetana, sovětské diplomaty měly k dispozici řadu kvalitních zpráv z diplomatických i zpravodajských zdrojů k vývoji situace na jaře a v létě 1938, včetně rozšifrovaných telegrafických zpráv britské, francouzské, italské, německé etc. diplomacie.¹²

Květnové události v Československu po částečné mobilizaci, kdy se 20. května 1938 československá vláda usnesla doporučit prezidentu republiky posílit armádu o jeden ročník zálohy a o příslušníky technických a speciálních oddílů, vyostřila situaci na mezinárodní scéně. Sovětský postoj k ní je možno označit jako rezervovaný, jak uvádí ruský historik Sergej Z. Sluč (a což konstatují i další historici – Jindřich Dejmek¹³ či Piotr Majewski¹⁴), když poukazuje na

⁸ *Československá zahraniční politika v roce 1938. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/20/1, Praha 2000, dok. č. 223, s. 358, telegrafická zpráva Z. Fierlingera K. Kroftovi z 23. dubna 1938. Srov. Sabine DULLIN, *Stalinovi diplomaté v Evropě 1930–1939*, Praha 2004, s. 250–251.

⁹ RGVA, Moskva, fond 33987, opis 3a, dělo 1144, l. 60, zápis S. S. Alexandrovského o rozhovoru s Jaromírem Nečasem 28. března 1938. K tehdejšímu vyjednávání s K. Henleinem při přípravě tzv. národnostního statutu srov. Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Od národního státu ke státu národnosti? Národnostní statut a snahy o řešení menšinové otázky v Československu v roce 1938*, Praha 2013, s. 84–121.

¹⁰ Srov. zprávu sovětské rozvědky K. J. Vorošilovovi z 11. května 1938 o Henleinově žádosti H. Göringovi o ozbrojenou pomoc henleinovcům. RGVA, Moskva, fond 33987, opis 3a, dělo 1144, l. 102.

¹¹ Archiv vnější politiky Rossijskoj federacii (AVP RF), Moskva, fond 059, opis 12, papka 280, dělo 1747, l. 36–39, zpráva I. M. Majského M. M. Litvinovovi o Henleinově zájezdu do Londýna ze 14. května 1938.

¹² Vít SMETANA, *Ani vojna, ani mír. Velmocí. Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016, s. 42–44. Srov. např. Sověty zachycenou a dešifrovanou telegrafickou zprávu italského MZV velvyslanectvím v Německu a Francii z 23. května 1938 o anglo-francouzských rozhovorech 28. – 29. dubna 1938. Archiv Služby zahraniční rozvědky Ruska, Moskva.

¹³ Jindřich DEJMEK, *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*. Část druhé, Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948), Praha: Karolinum 2008, s. 119, který hovoří o mlčení sovětských představitelů v květnové krizi.

¹⁴ Piotr M. MAJEWSKI, *Bojovat či ustoupit? Možnosti obrany Československa na podzim 1938*, Brno: Conditio humana 2018, s. 49, hovořící o vyhýbavých odpovědích sovětské vlády v květnové krizi.

fakt, že Fierlinger byl v Narkomindělu přijat až 25. května, když už bylo de facto po krizi.¹⁵ Slučí ovšem opomíjí Fierlingerovu návštěvu NKID již 23. května, kdy jednal s Vladimírem P. Potěmkinem místo nepřítomného Litvinova, který se měl vrátit ze Ženevy s bronchitidou, kde podle Fierlingera „*Potěmkín byl zřejmě uklidněn vývojem u nás a řekl, že naše odhodlání budí všude respekt*“.¹⁶

Na jedné straně tak sovětská diplomacie gratulovala československé vládě k energickým opatřením (M. M. Litvinov Z. Fierlingerovi 25. května 1938¹⁷), na straně druhé však hledala východisko z kritické situace, do které se mezinárodní situace ve střední Evropě v důsledku agresivní německé politiky vůči ČSR dostala.

Opatrné sovětské stanovisko tak lze spatřovat i v dalším vývoji událostí, kdy francouzský velvyslanec v Moskvě Robert Coulondre na příkaz ministra zahraničí Georgette Bonnetta oslovil 29. května zástupce lidového komisaře zahraničních věcí SSSR V. P. Potěmkina s otázkou nutnosti domluvy Francie, Československa a Sovětského svazu o koordinaci akcí v případě německého útoku na Československo.¹⁸ Na to Potěmkín reagoval, že nemá v této věci žádné direktivy...¹⁹ Přitom Coulondre se zmínil o této francouzské iniciativě také Fierlingerovi již 27. května a československý vyslanec o ní den poté informoval v rozhovoru Potěmkina, tedy ještě před Potěmkinovým rozhovorem s Coulondrem. Slova francouzského diplomata proto nemohla být pro Potěmkina překvapením a musel na ně být připraven.²⁰

Nicméně Litvinov začal vyvíjet iniciativu ve vztahu k Polsku a jeho možné intervenci proti Československu, související s polskými územními nároky na československé území. Lidový komisař zahraničních věcí se 29. května obrátil na Stalina s návrhem v této věci: „*Považoval bych za prospěšné obrátit se na francouzskou vládu s následujícím dotazem. Polsko neskrývá své úmysly využít německého útoku na Československo, aby odtrhlo část československého území.*

¹⁵ Сергей З. СЛУЧ, *Советский Союз и чехословацкий кризис 1938 г. некоторые аспекты политики невмешательства*, in: Мюнхенское соглашение 1938 года: История и современность, Moskva 2009, s. 126.

¹⁶ *Československá zahraniční politika v roce 1938. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/20/1, Praha 2000, dok. č. 316, s. 467–468.

¹⁷ Viz telegrafickou zprávu Z. Fierlingera MZV z 25. května 1938. *Československá zahraniční politika v roce 1938. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/20/1, dok. č. 321, s. 471. Litvinov ve svém dopise S. S. Alexandrovskému z 25. května to formuloval poněkud umírněněji, když Fierlingerovi prý řekl, že „*jsem s jistým zpožděním vyjádřil schválení opatření české [!] vlády*“. *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl III, Praha 1979, dok. č. 292, s. 469.

¹⁸ AP RF, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 186, ll. 44–45, záznam V. P. Potěmkina o rozhovoru s R. Coulondrem 29. května 1938.

¹⁹ *Dokumenty vnešnej politiky SSSR*, díl XXI, 1 janvarja – 31 dekabrja 1938 g., Moskva 1977, s. 716.

²⁰ RGVA, Moskva, fond 33987, opis 3a, dělo 1144, l. 117, záznam V. P. Potěmkina o rozhovoru se Z. Fierlingerem 28. května 1938.

*Taková polská intervence bude přímou pomocí Německu. My můžeme zabránit intervenci Polska odpovídající hrozbou, ale potřebovali bychom předběžně vědět, bude-li se v takovém případě Francie považovat za spojenkyni Polska ve smyslu francouzsko-polského spojenecké smlouvy. Smysl takového dotazu, který by měl prosáknout do tisku, vidím v tom, odstrašit Polsko, zastavit Francii, definovat svůj vztah k Polsku a opravdu poskytnout nějakou pomoc, alespoň diplomatickou, Československu.*²¹ Žádal od Stalina v této věci pokyny. Ačkoliv přímou reakci Stalina neznáme, jeho souhlasné stanovisko v této věci lze předpokládat z toho, že 5. června 1938 se Litvinov obrátil na sovětského diplomatického zástupce v Paříži s instrukcí navštívit z příkazu sovětské vlády v této věci ministra G. Bonnetta.²² V rozhovoru 5. června pak francouzský zahraniční ministr na dotaz reagoval, že v případě útoku Polska na Československo se Francie bude cítit zbavena závazků vyplývajících z francouzsko-polské smlouvy.²³ Je však otázkou, proč byl polský aspekt sovětské pomoci vnesen v okamžiku, kdy by byla namíště Francouzi navrhovaná trojstranná jednání a zda zde nehrála roli širší dimenze sovětských mocenských zájmů ve střední Evropě.

Sovětský postup v otázce pomoci Československu byl jistě projednáván 1. června, kdy se sešel Litvinov v Moskvě k jednání o zahraniční politice se Stalinem Molotovem, Vorošilovem a Majským.²⁴

Mezitím mezinárodní situace kolem Československa eskalovala. Poté, co se Britové rozhodli vyslat do Československa misi lorda Waltera Runcimana z Doxfordu v roli prostředníka, zareagovala na nový stav věcí i sovětská diplomacie. Vyslanec Alexandrovskij se sešel 11. srpna 1938 s Hubertem Ripkou a jeho slova zněla až nediplomaticky ostře. Vyložil, že návrhy britského prostředníka „budou pro nás hrozné“.²⁵ Podle něj měla československá vláda Runcimana odmítnout, nic by tím neriskovala. Vyčítal, že československá strana neinformovala SSSR, „domnívá se, že když konzultujeme Paříž, máme konzultovat také Moskvu“. Další jeho slova již vyznívala výhrůžkou, že když se Československo orientuje jen na Západ, bere to na vědomí, ale „bylo by naivní, kdybychom se domnívali, že bude-li zle, a bude-li Západ váhat, budeme moci přijít do Moskvy a žádat jen ji o pomoc“. Sovětská vláda pomůže, ale jen v rámci svých smluvních závazků. Dodal: „Chováte se tak, jako byste o nás nestáli.“ Vyslovoval se přitom velmi

²¹ Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istoriji (RGASPI), Moskva, f. 17, opis 166, dělo 590, l. 7, M. M. Litvinov J. V. Stalinovi 29. května 1938.

²² AP RF, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 186, l. 52, telegrafická instrukce M. M. Litvinova E. V. Giršfeldovi z 5. června 1938.

²³ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 279, dělo 1943, l. 141, telegrafická zpráva V. Giršfelda M. M. Litvinovovi z 5. června 1938. 13. června sdělil S. S. Alexandrovskij československému ministru zahraničí francouzské stanovisko k případnému polskému útoku na Československo. Tamtéž, fond 05, papka 199, dělo 168, l. 59–60.

²⁴ V. SMETANA, *Ani vojna, ani mír*, c. d., s. 44.

²⁵ Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Praha, EB I, kart. 231, záznam H. Ripky o rozhovoru se S. S. Alexandrovským 11. srpna 1938.

skepticky o československé vládě: „Říkal, že je to nahromaděná slabost na druhe“.

Opatrnost sovětského postoje vyznačuje také z Litvinovovy instrukce Alexandrovskému z 11. srpna 1938: „Přesto jsme připraveni v souladu s naším pojetím boje proti agresorovi poskytnout naši pomoc, ale nezajdeme tak daleko, abychom ji vymáhali, a tím méně, abychom se bili o to, abychom ji mohli poskytnout.“²⁶

Sovětská pomoc byla tedy vázána na poskytnutí pomoci ČSR ze strany Francie, tedy, poskytne-li Francie pomoc Československu v případě napadení, poskytne pomoc také Sovětský svaz. V této souvislosti přišla aktivita francouzské diplomacie, která na přelomu srpna a září 1938 předložila otázku o vyjasnění sovětské pomoci Československu v případě napadení.

Již 26. srpna tak ministr Bonnet sdělil velvyslanci SSSR ve Francii Jakobu Z. Suricovi, že podle mínění francouzského generálního štábu je situace kritická a „nikdy ještě nebyla válka tak blízko jako nyní“.²⁷ A začal hledat řešení.

Dne 2. září 1938 v Moskvě přijal sovětský lidový komisař zahraničních věcí Litvinov francouzského chargé d'affaires v SSSR Jeana Payarta. Jednalo se o klíčový rozhovor, kdy francouzský diplomat přišel na příkaz ministra zahraničních věcí Bonneta²⁸ s oficiálním dotazem, jak by mohl přijít Sovětský svaz na pomoc Československu v případě německé agrese s ohledem na to, že Polsko a Rumunsko nechťejí pustit přes své území sovětské letectvo i pozemní jednotky.²⁹ Litvinov, jenž zdůraznil bezpodmínečné závazky Francie vyplývající z československo-francouzské smlouvy na rozdíl od sovětských závazků, podmíněných postojem Francie, pak potvrdil, že v případě pomoci Francie přijde na pomoc i SSSR.³⁰ Odpor Rumunska by mohl být překonán, pokud by Společnost národů označila Německo za agresora a Československo za oběť agrese. Payart zpochybnil, že by se při takovém hlasování podařilo získat souhlas všech států – členů Společnosti národů, čemuž Litvinov oponoval, že by stačila i prostá většina hlasů – včetně velmocí, což by přinutilo Rumunsko hlasovat s většinou. Payart poté konstatoval, že není možná společná obrana Československa Francií i SSSR, pokud nejsou připraveny vojenské plány. Podle Litvinovova telegramu do Prahy

²⁶ S. DULLIN, *Stalinovi diplomaté v Evropě 1930–1939*, s. 253.

²⁷ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 2810, dělo 1945, l. 8, Suricova telegrafická zpráva NKID z 25. srpna 1938.

²⁸ G. Bonnet sdělil J. Z. Suricovi 1. září, že nařídil J. Payartovi promluvit s M. M. Litvinovem ohledně „forem spolupráce“. Tamtéž, opis 1, papka 280, dělo 1945, ll. 16–17.

²⁹ J. Payart navštívil v NKID již předchozího dne, 1. září, Litvinovova zástupce V. P. Potěmkina, jemuž v podstatě předem sdělil obsah sdělení Litvinovovi s tím, že francouzské návrhy Polsku a Rumunsku nepřinesly pozitivní reakci. RGVA, Moskva, fond 33987, opis 3a, dělo 1146, ll. 125–127.

³⁰ *Documents diplomatiques français 1932–1939*, 2-e Serie (1936–1939), Paříž 1976, díl X, s. 934–935; Ivan M. MAJSKIJ, *Dnevnik diplomata. London 1934–1943*, kniha 1 (1934–1939), Moskva 2006, s. 261–262.

2. září pak sovětský lidový komisař Payartovi zdůraznil, že obranu ČSR třemi státy bez předchozího posouzení možností vojenskými experty je těžké si představit: „*My jsme připraveni účastnit se takového setkání.*“³¹ Na diplomatické úrovni navrhoval jednání Velké Británie, Francie a SSSR, které by mělo vést k přípravě společné deklarace (s morální podporou ze strany amerického prezidenta Franklina Delano Roosevelta), jež by zadržela Hitlera od vojenské „avantýry“.

Význam tohoto rozhovoru podtrhl i fakt, že Litvinov instruoval sovětského velvyslance ve Francii J. Z. Surice, aby informoval o rozhovoru s Payartem přímo Bonneta, protože nebyl přesvědčen o přesnosti Payartova referátu svému představenému (aby pak sovětský lidový komisař sám reprodukoval obsah rozhovoru přímo Bonnetovi v Ženevě na zasedání Společnosti národů).³² Alexandrovskij pak na příkaz Litvinova informoval o obsahu tohoto rozhovoru československého ministra zahraničních věcí K. Kroftu³³ a také prezidenta Edvarda Beneše, jenž vyjádřil zjevnou spokojenost.³⁴

Svou úlohu sehrálo i zasedání Společnosti národů v Ženevě, kde také přišla československá otázka na přetřes. V rámci ženevské recepce Women's International League for Peace 12. září československá delegátka vyhledala sovětského zástupce, velvyslance Ivana M. Majského, aby vyjádřila svou naději: „*My máme naději jen ve vás... Nezradte...*“³⁵

Stěžejní roli sehrálo setkání představitelů francouzské a sovětské diplomacie, Bonneta a Litvinova v rámci tohoto ženevského zasedání. V rozhovoru 11. září francouzský ministr zahraničí sdělil, že předal Angličanům návrh na společnou deklaraci, který však byl odmítnut. Když se v listu Daily Mail objevila poznámka, že Anglie bude bojovat na straně Francie, Halifax považoval za nutné Francouzům sdělit, že Anglie nemá žádné závazky ve vztahu k Československu. Co se týče postoje Rumunska, rumunský ministr zahraničních věcí Nicolae Petrescu Comnen sdělil francouzskému vyslanci, že Rumunsko nemůže propustit (před své území) Rudou armádu, ale „*jestliže sovětská letadla budou létat vysoko nad Rumunskem, tak nebudou vidět*“.³⁶ Rumunské stanovisko tak lze označit slo-

³¹ AP RF, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 186, ll. 139–140, telegrafická zpráva M. M. Litvinova S. S. Alexandrovskému z 2. září 1938.

³² *Dokumenty po istoriji mjunchenskovo sgovora 1937–1939*, Moskva 1979, dok. č. 108, s. 188.

³³ Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Praha, Kroftův archiv, kart. 3, záznam o rozhovoru K. Krofty se S. S. Alexandrovským 3. září 1938; AP RF, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 186, ll. 139–140, telegrafická zpráva M. M. Litvinova S. S. Alexandrovskému z 2. září 1938.

³⁴ AVP RF, Moskva, fond 0138, opis 19, dělo 6, papka 1128, l. 145, dopis S. S. Alexandrovského V. P. Potěmkinovi z 26. září 1938.

³⁵ Ivan M. MAJSKIJ, *Dnevnik diplomata. London 1934–1943*, s. 269.

³⁶ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 275, dělo 1907, ll. 37–38, Litvinovova telegrafická zpráva NKID z 11. září 1939 o rozhovoru s G. Bonnetem. Předána J. V. Stalinovi, V. M. Molotovovi, K. J. Vorošilovovi, L. M. Kaganovičovi a N. I. Ježovovi.

vy kanadského historika Michaela Jabary Carleye za „*více konstruktivní pozici*“, než tomu v případě postupu Polska.³⁷

Bonnet též sdělil stanovisko Polska, které dostal od polského velvyslance ve Francii Juliusze Łukasiewicze. Na Bonnetův dotaz, zda – když Polsko nechce pomáhat Československu – nebude alespoň bránit v této pomoci Rumunsku, polský diplomat odpověděl, že ani v tomto polská strana nesouhlasí a Rumunsko nemůže bez Polska přijímat žádná rozhodnutí v tomto směru.

Otázka sovětské pomoci Československu se stávala stále více předmětem debat, dohadů, interpretace/dezinterpretace vyřčených výroků. To vše v čase, kdy události po odletu britského premiéra Neville Chamberlaina za Hitlerem do Berchtesgadenu rychle eskalovaly.

Fierlinger hlásil v polovině září do pražského ústředí telegrafickou zprávu, vztahující se k rozhovoru Bonneta s Litvinovem v Ženevě. Informoval v něm o rozhovoru s francouzským velvyslancem v SSSR R. Coulondrem, který charakterizoval rozhovor obou ministrů jako neuspokojivý: „*Litvinov prý uhýbal a nechtěl říci, zdali se SSSR skutečně plně za nás angažuje.*“³⁸ Československý vyslanec pak obratem navštívil v NKID Potěmkina, který mu ukázal Litvinovovu depeši o rozhovoru s Bonnetem. Podle československého vyslance mají v NKID dojem, že Francie nechce vůbec se SSSR jednat: „*Nejde tedy o nedorozumění, ale o úmyslnou hru.*“ Fierlinger pak požádal Potěmkina o zopakování sovětského stanoviska: „*Opakoval prohlášení 100% vůle všemi prostředky se angažovat... V ohledu vojenském žádají společný postup všech tří států, aby se čelilo kampani některých kruhů anglických, že Sověty pobízejí k nesmírlivosti a ženou Evropu do války, které by se na konec nezúčastnily a které by využily k podvrtné propagandě.*“³⁹ Potěmkinova interpretace jednání s Fierlingerem, kterou poslal Litvinovovi do Ženevy, se od československé příliš neliší, když sovětský zástupce obvinil Francouze, že dělají ze sebe hloupé a předstírají, že nerozumí naší (sovětské) odpovědi.⁴⁰

Také stálý zástupce Československa při Společnosti národů vyslanec Arnošt Heidrich sondažoval z Benešova pověření při ženevských jednáních v září 1938 stanovisko sovětského lidového komisaře zahraničních věcí k zahraničně-politické situaci. Litvinov mu v rozhovoru 11. září řekl, že Sověty považují válku za neodvratnou. Poněvadž však vědí, že Západ chce Hitlera vyřadit Stalinem a Stalina vyřadit Hitlerem, Sověty nehodlají se účastnit války hned od počátku. Mají prý v živé paměti, jak za první světové války po bitvě na Marne západní

³⁷ Majkl J. KARLEJ, „*Toľko SSSR imejet... čistyje ruki*“: *Sovetskij Sojuz, kolektivnaja bezopasnost' v Jevrope i sud'ba Čechoslovakii (1934–1948 gody)*, Novaja i novejšaja istorija, 2012, č. 1, s. 73.

³⁸ AMZV, Praha, Telegramy došlé (TD) 1938, č. 798 z 15. září.

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 275, dělo 1908, l. 65, telegrafická zpráva V. P. Potěmkina M. M. Litvinovovi z 15. května 1938.

vojska přešlapovala na místě a vyčkávala, až obětí milionů mladých Rusů německá armáda bude do té míry oslabena, že bude poměrně snadné ji zdolat. Jestliže se Západ domnívá, že se toto bude opakovat, velmi se mylí. Tentokrát, zdůraznil Litvinov, to budou Sověty, které budou přihlížet a zakročí až ke konci, aby přivodily spravedlivý a trvalý mír.⁴¹ Tato slova jen potvrzují obavy sovětské diplomacie z toho, že by se její jednostranný aktivní zásah do rýsujícího se konfliktu mohl obrátit proti Sovětskému svazu. Proto takový tlak na dohodu anglo-francouzsko-sovětskou, na níž ale byl na Západě pramalý zájem.

To vše umocňovaly naděje, které československá společnost upínala k Sovětskému svazu, kde se objevovaly často pravdě neodpovídající pověsti vztahující se k sovětské pomoci, jako byla ta, která se objevila v českém tisku a která hovořila o v Ženevě uzavřené dohodě mezi Litvinovem a Comnenem o průchodu vojsk Rudé armády Rumunskem na pomoc Československu.⁴²

Nelze však pominout jinou věc, a sice vojenskou návštěvu přednosty III. (leteckého) odboru ministerstva národní obrany gen. Jaroslava Fajfry a přednosty II. (dělostřeleckého) odboru téhož ministerstva gen. Jana Netíka v Moskvě počátkem září 1938, která narazila na pramalý zájem sovětské strany a vyvolala u obou zmíněných československých generálů velké zklamání. O to větší, když cílem návštěvy byla právě otázka sovětské pomoci Československu ve spolupráci s Francií. Že nešlo o věc, která by se dala jen tak přejít, svědčí fakt, že ještě dlouho po mnichovské krizi, v polovině února 1939, se k ní vrátil Fierlinger v rozhovoru s Alexandrovským. Podle záznamu Fierlingerových slov sovětským diplomatem byl Netík tak rozčarován z rozhovoru s gen. Borisem M. Šapošnikovem, že odjížděl z Moskvy v přesvědčení, že SSSR „nemá úmysl poskytnout pomoc za žádných podmínek“.⁴³ Fajfr a Netík přijížděli do Moskvy, aby navázali praktický kontakt s Rudou armádou, ale „*ne našli odezvu*“. Zajímavá je v této souvislosti Fierlingerova poznámka, že úmyslně zveličoval to, co mu říkal Litvinov, protože chtěl „*paralyzovat jed pochybností o pomoci SSSR*“. Pro historiky je to však důležitá pomůcka pro interpretaci a verifikaci Fierlingerových zpráv z Moskvy.

V souvislosti se sovětskou účastí na zasedání Společnosti národů pak Litvinov požádal ze Ženevy o možnost přednést na plénu Společnosti národů obsah svého sdělení Payartovi, týkající se sovětského postoje k Československu, aby se zabránilo šířícím se „*anglo-francouzským pomluvám*“. Návrh, předložený 17. září V. P. Potěmkinem J. V. Stalinovi, V. M. Molotovovi, L. M. Kaganovičovi,

⁴¹ Arnošt HEIDRICH, *Zahraničně-politické příčiny Mnichova*, in: Jožka PEJSKAR, *Poslední pocta*, sv. 1, Curych 1982, s. 120.

⁴² AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 281, dělo 1954, l. 4, telegrafická zpráva S. S. Alexandrovského M. M. Litvinovovi z 15. září 1938.

⁴³ Tamtéž, fond 06, opis 1, papka 19, dělo 215, l. 38, Alexandrovského záznam o rozhovoru se Z. Fierlingerem 17. února 1939.

K. J. Vorošilovovi a N. I. Ježovovi byl schválen⁴⁴ a tak mohl Litvinov 21. září 1938 přednést projev na zasedání Společnosti národů. V něm resumoval dosavadní sovětská stanoviska k pomoci Československu. Potvrdil v něm ve vztahu k Československu své závazky, vyplývající ze smluvního ujednání v roce 1935: „*Jsmo rozhodnutí splnit naše závazky podle smlouvy a poskytnout pomoc Československu současně s Francií prostředky, kterými disponujeme... Teprve před třemi dny se československá vláda dotázala sovětské vlády, zda by byla ochotna podle československo-sovětské smlouvy poskytnout jí okamžitou a účinnou pomoc v případě, že Francie, věrna svým závazkům, učiní totéž; sovětská vláda dala okamžitě jasnou a kladnou odpověď.*“⁴⁵

Po změně situace, kdy Hitler předložil Chamberlainovi nové německé požadavky vůči Československu na jednáních v Godesbergu, dorazily i do Ženevy ohlasy této změny. Členové britské delegace (Richard Austen Butler a Lord de la Warr) se obrátili 23. září na Litvinova, jaké je sovětské stanovisko v okamžiku, kdy hrozí ztroskotání jednání s Německem. Sovětský lidový komisař se odvolal na své vyjádření ve Společnosti národů z 21. září. Připomněl neuskutečněný sovětský návrh konference velmocí. Britská strana reagovala dotazem, za jakých podmínek se pohnou sovětská vojska, zda budou čekat na reakci Francie a rozhodnutí Společnosti národů, co si vyžádá velké množství času, přičemž Hitler čekat nebude. Litvinov reagoval, že „*dříve než Francie nevystoupíme*“, zejména poté, co proběhlo v posledních dnech.⁴⁶ Podle britského Butlerova záznamu měl Litvinov formulovat tuto věc takto: „*Řekl, že nemůže říci nic více, než že přijdou-li Francouzi na pomoc Čechům, Rusové zahájí akci.*“⁴⁷ Konkrétní britské dotazy týkající se vojenské stránky věci (přesunu sovětských vojsk přes Rumunsko) Litvinov odmítl s poukazem, že to se týká resortu vojenství a on o tom nic říci nemůže, navíc je již dva týdny pryč z Moskvy. Na základě tohoto rozhovoru žádal Moskvu o direktivy a také pronesl 23. září na půdě Společnosti národů další projev, který měl vyjasnit podmínky sovětské pomoci Československu podle sovětsko-československé smlouvy, které „*nejsou zcela známy*“.⁴⁸

⁴⁴ RGASPI, Moskva, fond 17, opis 166, dělo 592, l. 11, Potěmkinův návrh pro Politbyro ÚV VKS(b) ze 17. září 1938. Na dokumentu rukopisný souhlas J. V. Stalina: „*Za, St.*“ a podpisy dalších členů Politbyra.

⁴⁵ Výňatek Litvinovova projevu in: *Mnichov v dokumentech*, dok. č. 91, s. 171; plný text viz *Izvestija*, 1938, № 222 (6689), 22. září, s. 1. K dotazu československé vlády na sovětskou pomoc viz dále.

⁴⁶ AP RF, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 187, l. 82–85, telegrafická zpráva M. M. Litvinova NKID z 23. září 1938 (v Moskvě dešifrována 24. září v 5.35).

⁴⁷ Cit. dle *Mnichov v dokumentech*, dok. č. 107, s. 211, zpráva britské delegace Halifaxovi 24. září 1938.

⁴⁸ AP RF, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 187, l. 82–85, telegrafická zpráva M. M. Litvinova NKID z 23. září 1938. Srov. ohlas v československém tisku: *Sovětská vláda odhodlána dodržeti své závazky*, *Národní osvobození*, 1938, č. 228 z 28. září, s. 2 etc.

V projevu konkretizoval závazky vyplývající ze sovětsko-československé smlouvy, přičemž zároveň potvrdil, že Sovětský svaz nemá závazky vůči Československu, pokud Francie zůstane stranou: „*Za těchto podmínek může sovětská vláda přijít na pomoc Československu jen z vlastního dobrovolného rozhodnutí nebo z rozhodnutí Společnosti národů, nikdo však nemůže tvrdit, že tato pomoc byla povinností...*“⁴⁹ V podstatě tedy šlo pouze o potvrzení předcházejícího závazku, nicméně místo, kde bylo prohlášeno – na půdě Společnosti národů – dávalo tomuto prohlášení širší ohlas.

Jak svědčí zpráva vojenského attaché USA v SSSR plk. Philipa R. Faymonvilla z poloviny září 1938, v kruzích vojenské zahraniční diplomacie v Moskvě se otázka sovětské vojenské pomoci Československu přetřásala.⁵⁰ Jak ze zprávy vyplývá, vedle přímé vojenské pomoci se uvažovalo i (leckdy možná bizarní) možnosti pomoci nepřímé, jako byly útoky sovětských ponorek proti německému obchodu v Baltském moři; sovětské námořní demonstrace proti německému baltiskému pobřeží; sovětská pozemní podpora, kterou by zajišťovaly jednotky Rudé armády přepravené do Francie; letecké útoky sovětských letadel ze základen na sovětském území; operace sovětských ponorek proti Itálii ve Středomoří; posílení španělských republikánských jednotek bojující proti německým a italským jednotkám ve Španělsku. Ostatně sám autor zprávy konstatoval, že i když je možné, že některé z těchto možností by mohly být použity, je takové použití považováno za velmi nepravděpodobné. Pokud by došlo k obecné evropské válce, vojenští diplomaté spíše uvažovali o zdrženlivém sovětském postoji ve snaze zachovat si vlastní vojenské síly a poskytnout Československu dodávku letadel, která by operovala z československých letišť (autor zprávy se domníval, že by mohlo jít o 200 středních bombardérů) a následnou pomoc pozemní cestou, ale až po několika týdnech po otevření nepřátelství, kdy by se vyjasnil postoj Polska a Rumunska, nezbytný pro realizaci takové pomoci. Jak však americký vojenský diplomat uvádí, sovětská vláda i velení Rudé armády má na paměti své závazky vyplývající z československo-sovětské smlouvy a netají se ochotou aktivně jednat v případě německého útoku na ČSR. To jen dokazuje, jak sovětská diplomacie deklarovala v přímých i zákulisních diplomatických jednáních se zahraničními diplomaty své postoje.

Nejinak tomu bylo i navenek, kde zůstávala jistá očekávání stran sovětské pomoci Československu. Francouzský premiér Édouard Daladier odpověděl 8. září na dotaz amerického velvyslance ve Francii Williama Bullitta, který se ho zeptal jsem se, jestli je pravda, že Rusové soustředili velké síly na hranice Rumunska, že to je pravda a že Vorošilov sám se přesunul do oblasti jejich soustře-

⁴⁹ *Mnichov v dokumentech*, dok. č. 106, s. 210–211, Litvinovův projev ve Společnosti národů 23. září 1938.

⁵⁰ Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *The route to Munich: Czechoslovakia in the eyes of American diplomacy in 1938*, *Securitas imperii*, 2019, č. 35, zpráva plk. Philipa R. Faymonvilla War Departmentu z 15. září 1938, s. 244–245.

dění. Na další dotaz, jestli očekává, že „ruské“ jednotky se pokusí projít Rumunskem v případě německého útoku na Československo, Daladier odpověděl, že by mohly dobře projít a že Rumuni by nemohli klást žádný skutečný odpor.⁵¹

Také československá diplomacie navenek deklarovala důvěru v sovětskou pomoc Československu v případě německého útoku. Ministr zahraničních věcí K. Krofta sdělil americkému vyslanci v Praze Wilburu Carrovi v rozhovoru 18. září 1938, že pokud jde o sovětskou pomoc, že se stále odvíjí od iniciativy Francie, ale soukromě mají za to, že Sověti by mohli v případě nouze pomoci Československu nezávisle na Francii. Řekl, že se všichni připravují na průchod sovětských jednotek přes Rumunsko.⁵² Zdá se tedy, že optimistické Fierlingerovo zpravodajství z Moskvy přinášelo své ovoce.

Sovětská diplomacie byla z československé strany podrobně informována o průběhu záříjových událostí. Ihned po předání podmínek tzv. anglo-francouzského plánu na odstoupení pohraničního území ČSR Německu si prezident Beneš pozval 19. září sovětského vyslance, aby mu vysvětlil podmínky tohoto plánu. V tomto rozhovoru předložil prezident sovětskému zástupci dva dotazy, přednesené sovětské vládě. Problém je ovšem v tom, jak byly tyto otázky, resp. hlavně druhá z nich položeny. Podle vlastního tvrzení se prezident při rozhovoru s Alexandrovským 19. září dotázal: 1) Co učiní SSSR, jestliže Francie vyplní své spojenecké závazky vůči Československu, 2) jaký bude postup SSSR, kdyby Československo trvalo na svém odporu i v případě francouzského odmítnutí vlastních závazků.⁵³ Podle zprávy Alexandrovského lidovému komisariátu zahraničních věcí do Moskvy byla ovšem druhá z těchto otázek formulována úžeji, a sice zda SSSR jako člen Společnosti národů pomůže Československu na základě čl. 16. a 17. Paktu, na nějž se chystala československá diplomacie odvolat pro případ německé agrese proti ČSR.⁵⁴ V záznamu publikovaném v oficiální edici však chybí závěrečné dvě věty Alexandrovského: „*Průtahy z naší strany mohou způsobit hluboké zklamání v nižších vrstvách a bude to naše porážka a vítězstvím fašismu dříve, než dojde k přímému střetnutí s ním. Odpověď urgentně.*“ Věty nikoliv zanedbatelné z hlediska nazírání na Alexandrovského a jeho tlak na urychlené řešení v Moskvě.⁵⁵

⁵¹ *Foreign Relations of United States*, 1938, vol. I (General), Washington: United States Government Printing Office 1955, zpráva W. Bullitta státnímu sekretáři z 8. září 1938, s. 583.

⁵² Tamtéž, zpráva W. Carra z 18. září 1938, s. 615.

⁵³ Edvard BENEŠ, *Mnichovské dny. Paměti*, Praha 1968, s. 316–317.

⁵⁴ *Nové dokumenty k historii Mnichova*, Praha 1958, dok. č. 36, s. 80–81, telegram S. S. Alexandrovského NKID z 19. září 1938. Srov. Vasilij S. CHRISTOFOROV, *Mjunchenskoje soglašenije – prolog vtoroj mirovoj vojny (po materialam FSB Rosii)*, Novaja i novejšaja istorija, 2009, č. 1, s. 41.

⁵⁵ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 281, dělo 1954, l. 25, telegrafická zpráva S. S. Alexandrovského NKID o rozhovoru s E. Benešem z 19. září 1938. Srov. další jeho telegramy z 19. září o vývoji situace v ČSR po ultimátu, kde zmiňuje pověsti, že Rudá armáda se již nachází v Československu.

Prezident k anglo-francouzskému plánu dodal, že se v souvislosti s těmito návrhy „*anulují doposud existující mezinárodní dohody Československa*“. Prohlášení nešťastné, protože se nepřímo vztahovalo anulací francouzsko-československé smlouvy z r. 1935 i na sovětskou pomoc podle sovětsko-československé smlouvy z téhož roku a rozbíjelo tak celou konstrukci smluvně zakotvené pomoci.

Ivan Pfaff ve své práci o „sovětské zradě 1938“ tvrdí, že Benešův záznam o tomto rozhovoru s Alexandrovským je falzum,⁵⁶ aniž by však přinesl důkazy na podporu tohoto svého tvrzení. Naopak britská historička Zary Steiner uvádí domněnku, že to byl V. P. Potěmkin, kdo pozměnil text druhého bodu Alexandrovského telegramu, aby odpovídal sovětské odpovědi.⁵⁷ Ani ona však nemá oporu pro toto tvrzení v dokumentech. Máme tak proti sobě text Alexandrovského telegramu do Moskvy a Benešovo tvrzení v pamětech, nepodložené jinými dokumenty (Benešovým záznamem rozhovoru se sovětským vyslancem apod.).

Řešení Benešových dotazů nezůstalo na úrovni sovětského lidového komisiariátu zahraničních věcí. Naopak: Potěmkin (Litvinov byl stále ještě v Ženevě) oba dotazy předložil přímo nejvyššímu sovětskému stranickému orgánu – Politbyru Všeruské komunistické strany (bolševiků), když k dotazům dodal, že ze své strany se domnívá, že „*nemůžeme dát jinou odpověď, než kladnou*“.⁵⁸

To se na svém zasedání 20. září 1938 rozhodlo formulovat následující odpovědi na Alexandrovského telegram:

„1) *Na Benešovu otázku, poskytne-li Sovětský svaz podle smlouvy okamžitou a skutečnou pomoc Československu, pokud Francie zůstane věrná a poskytne pomoc, můžete dát jménem vlády Sovětského svazu kladnou odpověď.*

2) *Stejnou kladnou odpověď můžete dát i na druhou Benešovu otázku, pomůže-li Sovětský svaz Československu jako člen Společnosti národů na základě článků 16 a 17, pokud se v případě napadení Německem Beneš obrátí na Radu Společnosti národů s prosbou o aplikaci uvedených článků.*

3) *Oznamte Benešovi, že o obsahu naší odpovědi na oba jeho dotazy my současně informujeme i francouzskou vládu.*“⁵⁹

V doslovném přepisu této instrukce pak lidový komisiariát zahraničních věcí informoval prostřednictvím vyslance Alexandrovského československou vládu. Sovětský vyslanec 20. září okamžitě po přijetí a dešifrování telegramu

⁵⁶ I. PFAFF, *Sovětská zrada 1938*, s. 110–111.

⁵⁷ V. SMETANA, *Ani vojna, ani mír*, s. 49.

⁵⁸ RGASPI, Moskva, fond 17, opis 166, dělo 592, l. 47, písemná zpráva V. P. Potěmkinova J. V. Stalinovi z 20. září 1938.

⁵⁹ RGASPI, Moskva, fond 17 (Osobyje papki), opis 162, dělo 24 Protokol No 64 řešení Politbjuro CK VKP(b) za 13. sentjabrja – 26. oktjabrja 1938 g. Na návrhu této odpovědi je i rukopisné schválení J. V. Stalina: „Za. I.St.“ Tamtéž, opis 166, dělo 592, l. 46. Srov. edici *Politbjuro CK RKS(b) – VKP(b) i Evropa. Rešenija „osoboj papki“*, Moskva 2001, dok. č. 271, s. 363.

z Moskvy informoval telefonicky Beneše o sovětské odpovědi.⁶⁰ Pokud to srovnáme s jinými případy diplomatické výměny, musí nás zarazit bleskurychlá sovětská odpověď: 20. září ve 4.05 byla v NKID v Moskvě dešifrována Alexandrovského depeše s Benešovou žádostí, v 19 hodin již Beneš v Praze slyšel sovětskou odpověď.⁶¹ Což v dimenzích toho, že žádost projednávalo přímo Politbyro, byla mimořádně rychlá reakce.

To ale bylo na dlouhou dobu naposledy, co se sovětské Politbyro přímo zabývalo Československem z hlediska vzájemných vztahů obou států. Pokud procházíme protokoly z následujících týdnů a měsíců, československá problematika se v nich objevuje pouze na úrovni dlouhodobých zbrojních kontraktů se Škodovými závody v Plzni.⁶² Nicméně kladnou odpověď Sovětského svazu na dotazy československé vlády stran sovětské pomoci v případě napadení Litvinov potvrdil v již zmíněném projevu i na mezinárodním fóru, na Shromáždění Společnosti národů v Ženevě 21. září.

O dva dny později pak na stejném místě Litvinov prohlásil, že Sovětský svaz je ochoten pomoci Československu i mimo rámec spojeneckého paktu buď z rozhodnutí Společnosti národů, nebo i na základě svého dobrovolného rozhodnutí.⁶³ Čili slova, která musela československou stranu – tváří tvář rozpadajícímu se československo-francouzskému spolenectví – jistě potěšit.

Britské a francouzské ultimátum, které přišlo po československém odmítnutí anglo-francouzského plánu v noci z 20. na 21. září, a jeho akceptování československou vládou 21. září vyburcovalo aktivitu československých představitelů.

Přijetí ultimáta československou vládou vyvolalo negativní ohlas v československé společnosti. Ohlas, který se však dotýkal také sovětského postoje. Rudolf Halík v listu Večer 21. září napsal: „*Byli jsme opuštěni těmi, kdož slibovali a v něž tak ohromná část národa věřila, protože jsou národ slovanské rasy.*“⁶⁴ Čili slova zahrocená proti Sovětskému svazu. Tak to ostatně pochopil i sovětský vyslanec v Praze, který téhož dne intervenoval na ministerstvu zahraničních věcí a oznámil, že „*udělá všechno, aby se tato hra se Sověty v československé veřej-*

⁶⁰ AP RF, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 187, l. 38–40, telegrafická zpráva S. S. Alexandrovského NKID z 21. září 1938. Současně informoval Moskvu i o první, negativní odpovědi československé vlády na anglo-francouzský plán z předchozího dne.

⁶¹ Půl hodiny nato dorazila na MZV v Praze i Fierlingerova telegrafická zpráva, v níž sděloval odpověď sovětské vlády tlumočenou mu V. P. Potěmkinem. *Československá zahraniční politika v roce 1938. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/20/2, Praha 2000, dok. č. 649, s. 342. Přímou pak Alexandrovskij informoval Beneše při osobním rozhovoru následujícího dne, 21. září. E. BENEŠ, *Mnichovské dny. Paměti*, s. 316–317.

⁶² RGASPI, Moskva, fond 17 (Osobyje papki), opis 162, protokoly zasedání 13. října 1938, 14. ledna a 16. února 1939.

⁶³ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 3, dok. č. 369, s. 581–582; srov. Míla LVOVÁ, *Mnichov a Edvard Beneš*, Praha 1968, s. 210.

⁶⁴ Rudolf HALÍK, *Zrození*, Večer, 1938, č. 224 z 21. září, s. 1.

nosti v zájmu některých kruhů nemohla hrát“.⁶⁵ Žádal také po československé diplomacii, aby „úplně jasně“ vysvětlila postup SSSR v otázce pomoci Československu.

Prezident 21. září znovu přijal Alexandrovského. Informoval jej o nastalé situaci, kdy československá vláda ustoupila tomuto ultimátu „pod hrozbou odmítnutí pomoci ze strany Francie a Anglie“ a souhlasila s odstoupením československého území s více jak 50 % německého obyvatelstva.⁶⁶ Podle telegrafické zprávy Alexandrovského o tomto rozhovoru Beneš konstatoval, že Československo až do delimitace nových hranic nedovolí vstup německých jednotek na československé území a západní mocnosti to musí garantovat. Za daných podmínek však československá žádost o pomoc Společnosti národů by neměla naději na úspěch.

Proto se prezident zeptal sovětského vyslance, zda SSSR nebude čekat na rozhodnutí Společnosti národů a pošle leteckou pomoc a letecký výsadek, v jakém objemu a v jaké lhůtě? Dále se Československo v případě napadení obrátí na Rumunsko s žádostí o průchod Rudé armády, vyšle SSSR pozemní vojska, a co bude sovětská vláda dělat, když Rumunsko československou žádost odmítne? Stejně tak v případě Polska (kde prezident obdržel polskou žádost o neprodlené řešení otázky polské menšiny v ČSR) se Beneš dotázal, jak bude SSSR reagovat na případný polský útok na Československo se závěrem: „Pro úpravu pomoci SSSR je možné neprodleně uzavřít odpovídající smlouvu.“⁶⁷ Bohužel závěr, který měl přijít mnohem dříve, než v závěrečných týdnech mnichovské krize.

Na všechny své dotazy žádal československý prezident rychlou odpověď. Telegram Alexandrovského dorazil do Moskvy 22. září ve 4.10 a podle rozdělovníku byl zaslán všem členům Polibyra, včetně Litvinova, jemuž byl zaslán do Ženevy.

Téhož dne se sešel v Moskvě Potěmkin s Fierlingerem. Sovětský zástupce v reakci na Benešovy dotazy poznamenal, že nerozumí Benešovu mlčení o tom, nakolik považuje Československo za zabezpečené pomocí ze strany Francie proti německé agresi. Konkrétně v tom případě, kdyby Hitler, neuspokojen souhlasem Československa s anglo-francouzskými návrhy, představil nové požadavky, pro československou stranu nepřijatelné (zajímavý dotaz den před Chamberlainovým jednáním v Godesbergu, kde skutečně přišly nové Hitlerovy nároky...). A v případě jejich nepřijetí by zahájil vojenské akce proti ČSR. Tato otázka má podle Potěmkina pro SSSR „капитальную важность“ a je ji třeba vyjasnit.⁶⁸ Fierlinger prohlásil, že rozumí důležitosti Potěmkinova dotazu, týkajícího se vy-

⁶⁵ AÚTGM, Praha, EB, nezařazený materiál, záznam J. Jíny o rozhovoru se S. S. Alexandrovským z 21. září 1938 v 10.15.

⁶⁶ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 281, dělo 1954, ll. 39–40, telegrafická zpráva S. S. Alexandrovského NKID 21. září 1938.

⁶⁷ Tamtéž.

⁶⁸ RGVA, Moskva, fond 33987, opis 3a, dělo 1144, l. 289, záznam V. P. Potěmkina z 22. září 1938.

jasnění pozice francouzské vlády v otázce pomoci Československu a že předá dotaz v této věci do Prahy.⁶⁹ Dále se zeptal Potěmkina, zda v případě napadení Československa Německem by sovětská vláda poskytla pomoc, aniž by čekala na rozhodnutí Rady Společnosti národů. Potěmkín odpověděl odkazem na článek I československo-sovětské dohody z roku 1935, který předpokládá poskytnutí této pomoci v těch případech, kdy Rada Společnosti národů nevynese požadované doporučení nebo nedojde k jednomyslnému řešení.⁷⁰ Fierlinger pak potvrdil další platnost československo-sovětské smlouvy, což potvrdil i Potěmkín, který bezpochyby zaregistroval Benešovo rozporuplné vyjádření v této věci z 19. září. Sovětský diplomat pak k prezidentovým dotazům poznamenal, že Benešova myšlenka nové smlouvy mezi Československem a SSSR je nejasná a nekonkrétní. V každém případě to vyžaduje vážné předběžné zkoumání.

Odpověď na Benešovy dotazy z 21. září však bohužel nepřicházela. Proto čtyři dny poté, 25. září, znovu urgoval u Alexandrovského sovětské stanovisko ke svým dotazům, když upozorňoval na změnu situace a na vojenské přípravy Francie a Československa proti německé hrozbě, kdy se dá očekávat německý útok.⁷¹

Ani poté odpověď nepřišla a nedorazila ani po dalším rozhovoru, který měl se sovětským zástupcem 27. září, kdy prezident znovu žádal o neodkladnou leteckou pomoc s tím, že se Hitler v první den agrese pokusí smést Prahu z povrchu zemského a pouze sovětské letectvo může poskytnout účinný odpor. S odkazem na německé přípravy k agresi proti Československu (kde podle hodnověrných údajů je na hranicích soustředěno ne méně než 800 německých letadel) „*Beneš ještě jednou prosí nejslavnostnější formou o poskytnutí neprodlené letecké pomoci*“.⁷²

Ani tentokrát Beneš neuspěl, byť sovětský vyslanec stejně jako v případech předchozích rozhovorů ihned šifrovanými telegramy informoval Moskvu. Československý vyslanec v SSSR Z. Fierlinger 28. září 1938 v poledne telegrafoval do Prahy: „*Žádost pana prezidenta o okamžitou podporu letectvím byla předložena. Doufám v příznivé vyřízení.*“⁷³ Ani poté ale do Prahy odpověď na tyto dotazy nedorazila.

⁶⁹ Srov. Fierlingerovu telegrafickou zprávu v této věci z 22. září 1938. *Československá zahraniční politika v roce 1938. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/20/2, dok. č. 674, s. 365.

⁷⁰ To je ovšem poněkud svérázná interpretace tohoto článku, kdy pro případ útoku se obě strany „*navzájem zavazují překročit bez odkladu k úradě o opatřeních, aby byla zachována ustanovení článku 10 Paktu Společnosti národů*“. *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 3, dok. č. 65, s. 124.

⁷¹ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 281, dělo 1954, l. 57–58, telegrafická zpráva Alexandrovského NKID z 25. září 1938.

⁷² Tamtéž, l. 77, telegrafická zpráva Alexandrovského NKID z 27. září 1938.

⁷³ *Československá zahraniční politika v roce 1938. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/20/2, dok. č. 754, s. 432. V českých archívech se text Fierlingerovy nóty NKID nezachoval.

Nechci se věnovat vojenské stránce tohoto problému,⁷⁴ kde sovětské vedení skutečně zvažovalo možnost okamžité letecké pomoci 246 bombardérů SB a 302 stíhaček Polikarpov I-16, jak konstatoval Vorošilov ve svém podání Stalinovi a Molotovovi 28. září 1938 s uvozením: „*V případě nutnosti vyslání do Československa se připravují a mohou být poslány 30. září následující letecké jednotky...*“⁷⁵ Faktem však zůstává, že absence sovětské odpovědi na tyto otázky musela nutně poznamenat i rozhodování československého vedení v kritických dnech. Ostatně je možno zmínit skeptickou reakci prezidenta E. Beneše po návštěvě Alexandrovského 19. září, kdy svému tajemníkovi Prokopu Drtinovi poznamenal stran sovětského postoje: „*Však oni hrají přirozeně také svoji hru. Ono jim také není možno věřit bez výhrad, a kdyby nás do toho dostali, tak nás v tom nechají.*“⁷⁶

Mnohé naznačuje v tomto směru Litvinovova telegrafická zpráva ze Ženevy z 23. září, kde lidový komisař jasně naznačuje, jak by podle něho mělo znít sovětské stanovisko v krizi: „*Vzhledem k tomu, že evropská válka, do které budeme zavlečeni, není v této chvíli v našem zájmu a je nutné udělat vše pro její odvrácení, kladu otázku: neměli bychom vyhlásit alespoň částečnou mobilizaci a v tisku provést takovou kampaň, která by zastavila Hitlera a Becka...*“ Z toho vyplývá, že oficiální sovětské stanovisko bylo proti zavlečení SSSR do evropské války, ale Litvinov je hodlal zmírnit. Jeho návrh na částečnou mobilizaci se ale setkal s rezolutním „*Něť*“, které je na telegramu červenou tužkou (bez podpisu – Stalin?) připsáno.⁷⁷

Sovětský svaz zasáhl aktivně do středoevropské krize ještě v jiné souvislosti. Když se začaly prudce zhoršovat československo-polské vztahy a začala se konkrétně rýsovat možnost konfliktu obou zemí, požádal ministr zahraničí Krofta sovětskou vládu, aby „*upozornila Varšavu na to, že sovětsko-polský pakt o neútočení přestane platit, jakmile Polsko zaútočí na Československo*“.⁷⁸ Sovětská vláda pak obratem v tomto smyslu polskou vládu varovala, že pokud by se Polsko dopustilo agrese proti Československu, byla by nucena sovětsko-polskou smlouvu o neútočení prohlásit za neplatnou, jak to oznámil náměstek lidového komisaře zahraničních věcí V. P. Potěmkin polskému chargé d'affaires v Moskvě již

⁷⁴ Nejnověji Michail MELTJUCHOV, *Krasnaja armija i čechoslovackij krizis 1938 g.*, in: Mjunčen–1938. Padenije v bezdnu Vtoroj mirovoj, Moskva 2018, s. 89–110.

⁷⁵ AP RF, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 187, l. 153–154, K. J. Vorošilov J. V. Stalinovi a V. M. Molotovovi 28. září 1938.

⁷⁶ Prokop DRTINA, *Československo mĭj osud*, svazek I, kniha 1, Praha 1991, s. 106.

⁷⁷ AP RF, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 187, list 88, telegrafická zpráva M. M. Litvinova NKID z 23. září 1938.

⁷⁸ *Nové dokumenty k historii Mnichova*, dok. č. 49, s. 104. S. S. Alexandrovskij předal sdělení do Moskvy telefonicky. V publikované verzi ovšem chybí druhá část zprávy, hovořící o tom, že rumunský král dal příkaz N. P. Comnenovi sdělit v Ženevě zástupcům velmocí, že útok Maďarska na Československo by nezůstal bez následků ze strany Rumunska, které už připravuje vojenská opatření. AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 281, dělo 1954, l. 45.

o 4 hodině ranní 23. září.⁷⁹ Sovětské úřední prohlášení z téhož dne pak konstatovalo, že „na základě čl. 2 Smlouvy o neútočení, uzavřené mezi SSSR a Polskem 25. července 1932, by vláda SSSR v případě, že by se Polsko dopustilo agrese proti Československu, byla nucena bez upozornění uvedenou smlouvu prohlásit za neplatnou“.⁸⁰

Následující dny pak byly ve znamení příprav k mnichovské konferenci čtyř velmocí. Alexandrovskij z Prahy informoval o setkání s prezidentem 29. září. Beneš jej informoval o noční návštěvě britského vyslance Basila Newtona, který jej navštívil po Chamberlainově instrukci, aby navrhl Československu přijmout účast na „konferenci čtyř v Mnichově“. Prezident nabídku údajně odmítl, ale vyjádřil se, že nevidí překážek k tomu, aby v Mnichově byli přítomni „Češi-pozorovatelé“. Prezident „chce, aby Moskva měla přesnou představu o charakteru československé účasti v mnichovských rozhovorech“. Co se týče československé odpovědi na britský plán, Beneš odmítá vše, co jde za rámec berchtesgadenského programu. Současně znovu upozornil sovětskou vládu na možnost zhoršení vztahů s Polskem, kde na polské požadavky stran připojení tří okresů kolem Těšína k Polsku Beneš navrhuje jednání v této věci, ale Polsko taková odpověď neuspokojí. V případě polského pokusu obsadit tato území bude československou stranou kladen vojenský odpor. V takovém případě Beneš počítá se zásahem SSSR a žádá o tom informovat Moskvu.⁸¹

Alexandrovského záznam (Benešův nemáme k dispozici) není prost rozporů. Zejména se to týká československé účasti v Mnichově, kde se rozhodně nejednalo o přímé československé účasti na konferenci. Týž den, 29. září, navštívil britský vyslanec také československého ministra zahraničí K. Kroftu, aby mu předal poselství Chamberlaina o přijetí britské účasti na mnichovské konferenci. K tomu však Newton poznamenal, že toto sdělení neznamená pozvání, nýbrž pouze návrh, aby zástupce československé vlády byl připraven: „Rovněž by mělo být doporučeno česko-slovenské vládě, aby měla vhodného zástupce oprávněného hovořit jejím jménem, který by mohl v krátké době zítra odjet do Mnichova.“⁸² Nicméně ohlédneme-li od těchto nejasností, musíme vycházet z toho, jakým způsobem byla sovětská vláda informována. Alexandrovskij posílal do Moskvy

⁷⁹ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1938*, red. Marek KORNAT, Varšava: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych 2007, dok. č. 273, s. 549–550; *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 3, dok. č. 366, s. 577–578; srov. Stanislav V. MOROZOV, *Polsko-čechoslovackije otnoženija 1933–1939*, Moskva 2004, s. 409–410. V. P. Potěmkin informoval 23. září Z. Fierlingera o předání nóty. RGVA, Moskva, fond 33987, opis 3a, dělo 1144, l. 291.

⁸⁰ *Nové dokumenty k historii Mnichova*, dok. č. 50, s. 105.

⁸¹ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 281, dělo 1954, ll. 91–92, telegrafická zpráva S. S. Alexandrovského NKID z 29. září 1938.

⁸² *Československá zahraniční politika v roce 1938. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/20/2, dok. č. 767, s. 444, Kroftův záznam o demarši B. Newtona 29. září 1938.

všechny dostupné zprávy, týkající se krize, 29. září informoval o československé odpovědi na britské návrhy, vzhledem k rozsahu (6 stran strojopisu) zaslal telegraficky pouze její resumé a veškerou dokumentaci hodlal odeslat 30. září letadlem do Kyjeva.⁸³

Po podepsání mnichovské dohody čtyř velmocí 30. září 1938 zůstal Sovětský svaz již jedinou eventualitou zahraniční pomoci v případě válečného konfliktu. Ráno 30. září požádal prezident Beneš vyslance Alexandrovského, aby získal co nejrychlejší odpověď z Moskvy, jaká by byla její reakce, kdyby Československo nepřijalo mnichovská ujednání a postavilo se na odpor: „... *Československo je postaveno před volbou, buď zahájit válku s Německem a mít proti sobě Anglii a Francii..., nebo kapitulovat před agresorem. Není dosud známo, jaké stanovisko zaujme parlament a politické strany. Ponecháváje tuto otázku otevřenou, chce Beneš znát postoj SSSR k těmto oběma možnostem, to je k dalšímu boji nebo ke kapitulaci. Musí to vědět co nejrychleji a žádá o odpověď asi do 6–7 hodin pražského času, tj. asi 8–9 hodin času moskevského.*“⁸⁴ Sovětské vyslanectví v Praze však odeslání telegramu pozdrželo, takže odpověď lidového komisariátu zahraničních věcí již byla neaktuální v důsledku přijetí mnichovské dohody československou vládou.

Do Moskvy dorazil Benešův dotaz až 30. září odpoledne v 17 hodin, pouhých 45 minut před následujícím telegramem, který potvrzoval československou kapitulaci: „*Beneš již netrvá na odpovědi na svůj poslední dotaz, protože vláda už se rozhodla přijmout všechny podmínky. Obsazení sudetské oblasti německými vojsky započne zítra ráno,*“ hlásil Alexandrovskij.⁸⁵ Ruský historik Alexej Filitov interpretuje Benešův dotaz na sovětskou vládu jako alibismus při kapitulaci před mnichovským diktátem a snahu vložít odpovědnost za tento krok na Sovětský svaz.⁸⁶ Žádné dokumenty však takovou interpretaci nepodporují a Beneš se v tomto smyslu nevyjádřil ani na podzim 1938, ani později.

Alexandrovskij resumoval situaci v kritických dnech 19.–29. září 1938 v souhrnné zprávě, kterou však napsal na výzvu Litvinova až o měsíc později, 19. října. Zpráva však pohřichu více sleduje postoje československé veřejnosti a jejich představitelů zejména v době demonstrací po pádu Hodžovy vlády. Záznam ukazuje vnitřní proměnu prezidenta Beneše v důsledku vývoje událostí. Vyslanec zmínil i již uvedený rozhovor s prezidentem 25. září, kde Beneš vznesl konkrétní dotazy na možnost vzdušných výsadek Rudé armády, když spíše než jejich roli vojenskou podtrhl povzbuzení národních mas přítomností sovětských

⁸³ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 281, dělo 1954, l. 94, telegrafická zpráva S. S. Alexandrovského NKID 29. září 1938.

⁸⁴ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 3, dok. č. 386, s. 603. Podle záznamu Alexandrovského se rozhovor uskutečnil v 9.30 hod. 30. září.

⁸⁵ *Tamtéž*, dok. č. 388, s. 604.

⁸⁶ Alexej FILITOV, *Mjuncheskij sgovor: istoričeskaja realnost' i sovremennye ocenki*, in: Mjunchen–38. Na poroge katastrofy, Moskva 2018, s. 15.

jednotek. Vyslanec v tomto i v následujícím rozhovoru s Benešem 26. září zdůraznil odhodlanou, ba až veselou náladu prezidenta, který mu zdůraznil, že na případu Československa se prověřuje pevnost idejí demokracie a obrany míru se závěrem: „*Tato prověrka se plně podařila.*“ Ovšem to bylo ještě za Benešova předpokladu, že vznikne koalice Francie, Velké Británie a Sovětského svazu za morální a materiální podpory USA, které se Německo zalekne. Následujícího dne však vyslanec zastihl prezidenta již ve vážném rozpoložení, očekávajícího vznik války a Alexandrovskij „cítí“, jak Beneš „*chce od nás slyšet, jak a kdy poskytneme pomoc*“.⁸⁷ Sovětský vyslanec však obvinil Beneše z toho, že chtěl „*oklamat*“ Sovětský svaz, ne snad tím, že by chtěl kapitulovat, ale že chtěl zatáhnout SSSR do války se „*západní Evropou*“ a s „*celým světem*“, jen proto, aby československý konflikt nebyl lokalizován a izolován. Bohužel to bylo poslední setkání vyslance s prezidentem před Mnichovem, rychlý spád událostí omezil jejich další kontakty už pouze na telefonické rozhovory.

V předchozí souhrnné zprávě, kterou Alexandrovskij začal vypracovávat pro V. P. Potěmkina již 26. září 1938 (podle další datace v ní v jejím psaní pokračoval do 29. září)⁸⁸ nacházíme znovu výpady proti Benešovi, vyznívající v tom smyslu, že prezident si vzpomněl na Sovětský svaz vždy až poté, kdy schytl těžké rány od Anglie a Francie: „*Jakmile se jen trochu vzpamatoval, nebo si myslil, že našel nové východisko ze situace prostřednictvím nového diplomatického tahu, okamžitě projevil podstatně menší zájem o náš postoj.*“ I další slova sovětského vyslance svědčí o tom, že Beneše pokládal za vychytralého diplomata, který bere sovětskou pomoc Československu pouze jako diplomatický nástroj a ve skutečnosti o ní prakticky nestojí (což bylo ovšem v rozporu s Benešovými žádostmi): „*Nepochybuji o tom, že tento suchý pendant a prohnaný diplomat od samého počátku až do konce plně spoléhal a stále ještě spoléhá na to, že vytěží maximum možného pro Československo, opíraje se o Anglii a Francii, a pomoc SSSR jako prostředek obrany Československa před Hitlerovým útokem pokládá za krajně sebevražednou.*“⁸⁹ Slova, která si čtenář tohoto dopisu v Moskvě podtrhl červenou tužkou... Není bez zajímavosti, že oficiální edice dokumentů k Mnichovu v překladu k tomuto dokumentu na závěr této věty doplnila (v dokumentu nenapsané): „*pro československou buržoazii*“.⁹⁰ Také proto je k této studii přiložena edice tohoto významného archivního dokumentu.

I další tužkou podtržená slova dokládají, které pasáže adresáta (nebo někoho z jiných vyšších moskevských činitelů?) zaujaly. Byla to slova uvedená v sou-

⁸⁷ AVP RF, Moskva, fond 0138, opis 19, papka 128, dělo 6, s. 166.

⁸⁸ AVP RF, Moskva, fond 0138, opis 19, papka 128, dělo 6, ll. 145–155. Viz dokument v příloze. Výňatek z této zprávy (datovaný 29. září 1938) byl publikován in: *Nové dokumenty k historii Mnichova*, Praha 1958, dok. č. 56, s. 115–116.

⁸⁹ AVP RF, Moskva, fond 0138, opis 19, papka 128, dělo 6, l. 151. Viz příloha.

⁹⁰ *Nové dokumenty k historii Mnichova*, Praha 1958, dok. č. 56, s. 115–116. Nepřesnosti jsou i v dalších partiích editovaného dokumentu.

vislosti s diskusí nad Hitlerovým godesberským memorandem: „Beneš i nadále filozofoval a pronášel úvahy o tom, že on nikdy nevezme na sebe odpovědnost za zahájení nové světové války, že první výstřel musí vyjít z Německa a že hlavní obtíž je v tom, že Hitler tento výstřel nedělá.“ A ještě dále: „Vysvětluji si toto Benešovo chování tímž sociálním strachem, jímž jsou nakaženi a jímž se řídí i jiní „mírotvorci“ v Evropě. Beneš se bojí mas.“⁹¹

Alexandrovskij Potěmkinovi odpovídal v tomto dopise také na jeho telegrafickou zprávu z 22. září, jejíž text bohužel mezi dokumenty zveřejněnými na internetu chybí. Napsal: „Samozřejmě jsem vzal v úvahu vaše návrhy a vedení. To je pro mě o to jednodušší, protože jsem vždy veden hlavní myšlenkou vašich pokynů a projevů soudruha Litvinova v Ženevě s tím, že naše pomoc Československu závisí na pomoci Francie. Proto jsem se vás okamžitě zeptal, zda jsou správné informace Fierlingera, že jste v rozhovoru s ním připustili možnost naší pomoci i bez účasti Francie. Fierlinger pak nepochybně, ale zřejmě i později, přímo dezinformoval svou vládu.“⁹² Z Alexandrovského slov vyplývá, že sovětská strana nikdy Fierlingerovi nepotvrdila, že by byla ochotna jít na pomoc Československu bez účasti Francie. Ostatně Fierlingerovy zprávy do Prahy nehovořily také přímo v tomto směru, pouze naznačovaly, jako např. v telegrafické zprávě z 10. září: „Dovídám se z pramene blízkého Kremlu, že byla tam diskutována dokonce otázka akce i bez Francie. Nálada tedy ohledně nás je velmi pevná a rozhodná.“⁹³

Z Moskvy zřejmě zazněla také kritika na adresu Alexandrovského, že pustil, aby se sovětské vyslanectví v Praze stalo objektem národních demonstrací. Proti tomu se Alexandrovskij ohrazoval, že šlo o extrémně vzrušené masové hnutí, před kterým padaly všechny překážky. A to i policejní ochrana, přes kterou pronikli na vyslanectví zástupci demonstrantů. Nicméně, jak se zdá, i toto zřejmě bylo Alexandrovskému přičítáno k tíži, protože takový přístup zřejmě vtahoval sovětskou diplomacii do děje více, než si Narkominděl představoval.

Beneš v liknavém přístupu sovětského vyslance později spatřoval příčinu toho, proč Alexandrovskij upadl do nemilosti, byť příčina tkvěla někde jinde.⁹⁴ Zůstává ovšem otázkou, zda to sovětský vyslanec učinil záměrně ze své vlastní iniciativy⁹⁵ (která nebyla – jak známo – v sovětských diplomatických kruzích vítána a mohla skončit pro iniciátora tragicky), či tak učinil na pokyn Moskvy, čemuž by nahrávaly i předchozí výroky sovětských diplomatů. Ostatně zákulisní hry diplomatů a jejich centrál sehrály svoji roli v kritických dnech a týdnech září 1938 na více stranách.

⁹¹ Viz příloha.

⁹² Tamtéž.

⁹³ AMZV, Praha, TD 1938, č. 755, Fierlingerova telegrafická zpráva MZV z 10. září.

⁹⁴ Zbyněk ZEMAN, *Edvard Beneš. Politický životopis*, Praha 2000, s. 148.

⁹⁵ Jindřich DEJMEK, *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*, díl I., Praha 2008, s. 177.

Obviňování Alexandrovského se může zdát účelové, pokud se však podíváme na zprávy, které zasilal do Moskvy již v roce 1936, zdá se, že jeho zpravodajství delší dobu vykreslovalo Československo jako stát, který dobrovolně ustoupí před nacistickým Německem.⁹⁶

Výstižně to dokazuje např. Alexandrovského zpráva tehdejšímu zástupci lidového komisaře Nikolaji N. Krestinskému (který byl popraven v rámci stalinových represí v roce 1938) o československo-německých vztazích z 31. března 1936, v níž mj. sděloval do Moskvy: „... *Nicméně dřívější naivní víra ve svou budoucnost už v Československu neexistuje. Místo toho čím dále tím více mysl zachvacuje strach před německou expanzí... s každým novým projevem hitlerovské aktivity a při francouzské a anglické ústupnosti při hledání kompromisů tento strach nezadržitelně roste, mění se ve významný faktor, který je schopen určit jednání Československa... strach vede Čechy na cestě kapitulace před Hitlerem. Po a ve spojitosti se 7. březnem*⁹⁷ *tato možnost kapitulace, podle mého mínění, vzrostla do nebezpečných rozměrů. Každý následující energický čin hitlerovské aktivity může vehnat Čechy do paniky a zavést do objetí Německa...*“⁹⁸ Krestinskij vyslanci posléze odpověděl, že v NKID sdílí jeho obavy spojené s vývojem česko-německých vztahů.⁹⁹

Navíc, jak nasvědčuje pozdější záznam Karla Břetislava Palkovského o sondážích u Alexandrovského, sovětský vyslanec vojenskou pomoc SSSR Československu údajně odmítl a byl ochoten jednat pouze o úředním prohlášení sovětské vlády, kterým Moskva chystanou protikapitulaci vládu podpoří.¹⁰⁰

Sledujeme-li diplomatické události září 1938, je nutno zmínit závěr, který vyslovil na konferenci věnované Mnichovu v Moskvě v roce 2008 historik Sergej Z. Sluč. Podle něj hlavním cílem Kremlu v československé krizi 1938 bylo zůstat mimo konflikt, zachovat si přitom tvář a nenarušit zásady československo-sovětské dohody z roku 1935.¹⁰¹ Lze ji doplnit částečně i hypotézou Jana Tesaře, že československá strana se snažila využít otázku sovětské pomoci jako karty v diplomatické hře, rozehrané kolem Československa, s čímž lze souhlasit.¹⁰²

⁹⁶ Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK – Jaroslav ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*, Praha 2011, s. 66–67.

⁹⁷ 7. března 1936 německá armáda obsadila demilitarizované pásmo v Porýní.

⁹⁸ AVP RF, Moskva, f. 010 (sekretariát Krestinského), opis 11, dělo 118, papka 77, s. 25–31.

⁹⁹ Tamtéž, N. N. Krestinskij S. S. Alexandrovskému 11. května 1936.

¹⁰⁰ Stanislav KOKOŠKA, *Mnichov a česká společnost*, in: Jan NĚMEČEK a kol., *Mnichovská dohoda. Cesta k destrukci demokracie v Evropě*, Praha 2004, s. 44.

¹⁰¹ Sergej Z. SLUČ, *Sovetskij sojuz i čechoslovackij krizis 1938 g.. Nekotoryje aspekty politiki nevměšatelstva*, in: Mjunchenskoje soglašenije 1938 goda: Istorija i sovremennost', Moskva 2009, s. 119.

¹⁰² Jan TESAŘ, *Mnichovský komplex. Jeho přičiny a důsledky*, Praha 2000, s. 31.

K tomu lze dodat dotaz zástupce lidového komisaře V. P. Potěmkina adresovaný Alexandrovskému, v němž žádá upřesnění, kdy dostal sovětský vyslanec 30. září Benešovu žádost o pomoc a kdy dostal rozhodnutí československé vlády přijmout kapitulaci. Jako důvod dotazu uvádí: „... *zda se nemohl Beneš při projednávání otázky mnichovského návrhu ve vládě odvolat na to, že nedostal od sovětské vlády odpověď na svou otázku, uvedenou ve Vašem prvním telegramu.*“¹⁰³ Čili sovětské diplomacii šlo zejména o to, aby její jméno nebylo snad vláčeno v politických či diplomatických kruzích v souvislosti s mnichovskou kapitulací. K tomu lze připomenout Potěmkinovu hněvivou reakci velvyslanci Majskému do Londýna z 3. října 1938, že „*Francie a Anglie šíří podvodný výmysl, jako by nás neustále informovali o jejich dohodě s Hitlerem ohledně československé otázky a téměř se s námi shodli na rozhodnutích mnichovské konference*“. Ze zpráv Majského o rozhovorech s Brity však podle Potěmkina není vidět, že by k těmto věcem zaujímal kritické stanovisko.¹⁰⁴ Proto bylo všem sovětským diplomatickým úřadům 4. října zasláno stanovisko agentury TASS protestující proti podvodným zprávám, kompromitujícím SSSR jeho údajnou roli spolupracovníka Anglie a Francie při jejich „*popravě*“ Československa.¹⁰⁵

Ve hře jsou i další nezodpovězené otázky. Např. jakou roli mohlo sehrát v sovětském rozhodování tzv. objednané ultimátum, tedy, že anglo-francouzský nátlak na přijetí ultimáta západních velmocí v osudné noci z 19. na 20. září si vyžádala sama československá strana, jak to rozšiřovaly francouzské diplomatické kruhy. Sovětská vláda o něm věděla, sovětský velvyslanec ve Francii J. Z. Suric byl 22. září informován francouzským ministrem Bonnetem, že premiér Milan Hodža si pozval francouzského vyslance Victora de Lacroixe a sdělil mu, že československá vláda je připravena přijmout londýnské návrhy, ale bude svržena, když je přijme dobrovolně. Premiér pak sám naznačil známé, v noci předané vyjádření vyslanců: „*Slovem, pokud lze věřit Bonnetovi, tak francouzská vláda vzala na sebe ódium ultimáta, aby zakryla a zachránila Beneše,*“ sdělil Suric NKID.¹⁰⁶ Čili stanovisko, které znejistňovalo československou vládu jako věrohodného partnera. Tezi o objednaném ultimátu pak zopakoval G. Bonnet v rozhovoru s M. M. Litvinovem 2. října 1938 při Litvinovově návštěvě Paříže při návratu ze Ženevy.¹⁰⁷ Tuto tezi Bonnet rozšiřoval i v následujících týd-

¹⁰³ *Nové dokumenty k historii Mnichova*, dok. č. 59, s. 119.

¹⁰⁴ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 278, dělo 1933, l. 49, telegrafická zpráva V. P. Potěmkina I. M. Majskému 3. října 1938. Kopie telegramu byly zaslány členům Politbyra v čele s J. V. Stalinem. Majskij poté 11. října 1938 intervenoval u Lorda Halifaxe proti těmto podvodným zprávám. Tamtéž, dělo 1931, ll. 80–86.

¹⁰⁵ Tamtéž, fond 059, opis 1, papka 293, dělo 2092, l. 75, telegrafická zpráva V. P. Potěmkina vyslancům, SSSR ve Francii, Velké Británii, USA a Československu ze 4. října 1938.

¹⁰⁶ Tamtéž, fond 059, opis 1, papka 280, dělo 1945, ll. 44–45, J. Z. Suric NKID 22. září 1938.

¹⁰⁷ Tamtéž, fond 059, opis 1, papka 280, dělo 1945, l. 71–73, telegrafická zpráva M. M. Litvinova NKID o rozhovoru s G. Bonnetem z 2. října 1938.

nech, měsících a letech jako obhajobu své politiky v mnichovské krizi. Dne 10. října 1938 o ní znovu informoval z Paříže československý vyslanec Štefan Osuský, podle jehož telegrafické zprávy Leon Blum poslal Vincenta Auriola k Bonnetovi, aby vysvětlil, na základě čeho bylo Praze posláno toto ultimátum: „*Bonnet řekl, že v dohodě s Benešem Hodža si je objednal, aby mohl říci, že přijetí bylo vládě vnuceno neb prý dobrovolně by vláda propozice francouzsko-anglické přijmouti nemohla...*“¹⁰⁸

Je ovšem také nutno dodat, že ani případná včasná pozitivní odpověď Sovětského svazu na prezidentovu poslední otázku z 30. září by na podstatě československého rozhodnutí ohledně přijetí mnichovské dohody příliš nezměnila. A ani nemohla. Za situace, kdy čtyři evropské velmoci vynesly rozsudek nad Československem, by se československá vláda nemohla spolehnout na sovětský příslib v okamžiku, kdy Německo vyhrožovalo okamžitým útokem. Kdyby Československo uvažovalo o skutečné pomoci ze strany Sovětského svazu, muselo by k ní učinit nezbytné předpoklady nejen na politické, ale zejména vojenské logistické úrovni. Jak by se tato pomoc realizovala v praxi, v okamžiku vnitřního chaosu po německé agresi na Československo, není zcela jasné...

Závěrem ovšem nutno říci, že konkrétní kroky, které podnikla sovětská diplomacie vůči československé krizi na podzim 1938, ať se to již týkalo potvrzení sovětského závazku přijít na pomoc Československu v duchu podepsané smlouvy z roku 1935, či diplomatické demarše vůči Polsku, československý stát v diplomatické rovině v kritických chvílích září 1938 podpořily. Ostatně tak to potvrdil i ministr zahraničí K. Krofta ve svém posledním rozhovoru s Alexandrovským 3. října: „*Vřele hovořil o morální podpoře, kterou československý národ našel v čestné a důsledné pohotovosti SSSR splnit svoje závazky a poskytnout pomoc, aniž by se zbavoval odpovědnosti a následků*“ informoval sovětský vyslanec Moskvu o Kroftových slovech.¹⁰⁹ Obdobně se vyjádřil i prezident Beneš ve svých pamětech, když uvedl, že „*já sám neměl o postupu Sovětského svazu nikdy žádné pochybnosti. Byl jsem jist, že své závazky splní*“.¹¹⁰ I když v tomto případě není zcela jasné, nakolik jde o politické prohlášení a nakolik jde o vyjádření vnitřního pocitu prezidenta. Navíc, jak uvedl ve svém dopise Ladislavu Rašínovi z listopadu 1938 (již z londýnského exilu), prezidentovi bylo zřejmé, že SSSR nepůjde za hranici závazku vyplývajícího z československo-sovětské

¹⁰⁸ AMZV, Praha, TD 1938, č. 1106, telegrafická zpráva Š. Osuského MZV z 10. října. Den poté poslal Osuský, že na valné hromadě severní federace radikální strany prohlásil předseda E. Roche, že to byl Beneš, který žádal Londýn a Paříž, aby ho telegramem donutily postoupení území, obývaném menšinami: „*Temps to uveřejnil...*“ Tamtéž, č. 1114 z 11. října. Záležitost objednaného ultimáta se poté dlouho vlekla, zejména po francouzské porážce v r. 1940. J. KUKLÍK – J. NĚMEČEK – J. ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*, s. 41–42.

¹⁰⁹ AVP RF, Moskva, fond 059, opis 1, papka 281, dělo 1954, l. 119, telegrafická zpráva S. S. Alexandrovského NKID 3. října 1938.

¹¹⁰ E. BENEŠ, *Mnichovské dny. Paměti*, s. 316.

smlouvy: „*O Rusku bylo jasno v kritických dnech, že závazek splní, ovšem splnil-li jej Francie. Na víc s jistotou jsem počítat nemohl.*“¹¹¹ Ale pochybnosti u Beneše zůstávaly, nejen za války, ale i po válce. V září 1945, v rozhovoru s místopředsedou vlády Klementem Gottwaldem konstatoval k zářijovým dnům roku 1938, že „*není mi dosud jasná celá role Hodžova, ale ani Alexandrovskij se nechoval tak, jak se chovat měl a já jsem s ním v době krize spokojen nebyl. Na jeho postupu mnoho záleželo a jeho postup nebyl správný*“¹¹². O sovětském vyslanci hovořil 7. října 1945 také s Fierlingerem, proč s ním byl nespokojen. Fierlinger prezidentovi potvrdil, že „*Alexandrovskij se choval nedobře, že byl váhavý, že byl nerozhodný, že ani Moskvě nevyhovoval*“¹¹³. Prezident k tomu dodal, že ho „*jistě proto odstranili*“¹¹⁴.

Sovětský svaz tak nešel za rámec dohodnutých závazků a to se ukázalo v mnichovské krizi jako klíčové. Mnichovská dohoda jistě přinesla i důsledky pro další směřování sovětské zahraniční politiky, kde posílily své postavení izolacionistické prvky v sovětském vedení.¹¹⁵ Nutno však podotknout, že v okamžiku, kdy se hroutily jiné spojenecké závazky (Francie), mělo sovětské potvrzení svých závazků vůči Československu neoddiskutovatelnou cenu.

Máme-li souhrnně hodnotit sovětské stanovisko, asi nejvýstižnější slovo je opatrnost, snaha udržet si před světovou veřejností tvář na jedné straně a na druhé straně nenechat se jednostranně zatáhnout do evropského válečného konfliktu. A tato opatrnost, jak to uvádí ruská historička Valentína V. Marjina, vyvolávala na československé straně „*ostrážitost a nedůvěřivost*“¹¹⁴.

Do evropského vyjednávání o Československu zasáhla také americká iniciativa prezidenta USA F. D. Roosevelta, adresovaná vedle dalších také vládě SSSR. V Litvinovově nepřítomnosti na ni odpověděl jeho náměstek V. P. Potěmkin, který americkému chargé d'affaires odpověděl, že sovětská vláda oceňuje návrh prezidenta USA k pokojnému řešení sporu: „*Sovětský svaz spatřuje v okamžitém svolání mezinárodní konference nejučinnější prostředek, jak předejít pozdějšímu útoku a zažehnat novou světovou válku*“, a sovětská vláda vyslovila ochotu se této mezinárodní konferenci zúčastnit.¹¹⁵ Situace se však vyvinula jinak, evropské velmoci, ať státy západní, ať státy Osy, neměly zájem, aby se do jejich velmocenské hry dostal jakýkoliv další hráč, a proto jak USA, tak Sovětský svaz už jen přihlížely jednáním, která vyvrcholila v Mnichově koncem září 1938.

¹¹¹ E. BENEŠ, *Paměti III. Dokumenty*, ed. M. Hauner, Praha 2007, s. 280, Benešův dopis L. Rašínovi z listopadu 1938.

¹¹² Archiv Ústavu T. G. Masaryka, Praha, EB IV/I, R 85/1, kart. 122, rukopisné poznámky, Benešův záznam o rozmluvě s Gottwaldem ze září 1945 a Z. Fierlingerem ze 7. října 1945.

¹¹³ Jonathan HASLAM, *The Soviet Union and the Czechoslovakian Crisis of 1938*, *Journal of Contemporary History*, 1979, vol. 14, č. 3, s. 457.

¹¹⁴ Valentína V. MARJINA, *Vtoroj prezident Českoslovakiji Edvard Beneš: politik i čelověk 1884–1948*, Moskva 2013, s. 243.

¹¹⁵ *Sovětský svaz se připojuje k plánu mezinárodní konference*, *Národní listy*, roč. 78, 1938, č. 267 z 29. září, s. 1.

Ze sovětských diplomatických vyjádření před Mnichovem vyplývá jasně, že sovětská strana odkazovala v případě napadení Československo na Společnost národů, která by prohlásila Německo za útočníka. Odtud také vyplývala kritika československé pravice na stránkách agrárního listu Venkov, která hovořila o neuskutečněných slibech, které slibovaly proniknout s pomocí přes cizí území (rozumí se přes Polsko či Rumunsko) se závěrem: „*Ani Francie, ani Sověty nám nepomohly! Zůstali jsme sami!*“ Podle těchto kruhů tak zůstalo jen zklamání: „*Zklamala víra v posvátnost čestných závazků, ve Společnost národů, v mírové smlouvy, v kolektivní bezpečnost, ve spojení na Západě, i ve slovanské Rusko, zklamala víra v solidaritu Slovanstva. Opustila nás víra ve vše cizí...*“¹¹⁶

DOKUMENT

1938, 29. září,^{a)} Moskva. – Zpráva vyslance SSSR v ČSR S. S. Alexandrovského zástupci lidového komisaře zahraničních věcí SSSR V. P. Potěmkinovi o závěrečné fázi mnichovské krize v Československu.

Многоуважаемый Владимир Петрович,

Насколько позволят обстановка и физические силы, я хочу зафиксировать в дополнение к моим телеграфным сообщениям ряд моментов представляющих интерес для понимания хода последних событий в Чехословакии.

Разговор с Бенешем 3. IX. 38 г.¹⁾

Когда я сообщил Бенешу о демарше Пальяра в Москве по вопросу военной помощи Чехословакии, Бенеш был явно доволен, но вместе с тем продолжал разговор со мною в очень уклончивых дипломатических формах, что обуславливалось, как это стало ясно несколько позже, шекотливым для него вопросом о применении 11-ой статьи Статута Лиги Наций. В это время Бенеш был ещё полон оптимизма и надежд на помощь Англии и Франции. Было совершенно ясно, что он не хотел бы „брискировать“ с Англией и Францией и может быть лишиться их благоволения обращением в Лигу Наций с целью привести в действие 11-ий параграф Статута. Его предшествовавшие рассуждения на тему о сдвигах внутри партии Генлейна, несомненно имели свои основания. Уже к этому времени действительно имелся целый ряд признаков возросших позже в ряд несомненных показателей того, что значительная часть руководства партии Генлейна вела свою игру, будучи внутренне убеждена, что эта игра не доведет до такой серьезной пробы сил как война. Когда в воздухе запахло порохом, то эта часть генлейновцев рада была бы обратиться вспять. Однако, события имеют свою логику и эта ло-

¹¹⁶ R. HALÍK, *Pohled zpět a kupředu*, Venkov, 1938, roč. 33, č. 268 z 13. listopadu, s. 1.

гика завела их настолько далеко, что возврата для Судето-немецкой партии как для политической организации в целом уже не было. Бенеш этого не понимал и продолжал строить свои расчёты, как на помощи Ренсима так и на уступчивости партии Генлейна, в которой умеренные элементы должны были возобладать по его расчётам. Этот расчёт не оправдался.

Я был у Бенеша днем 3. IX. и у него было такое настроение, что так называемым третьим проектом чехословацкого правительства же достигнут предел тех уступок, которые может сделать Чехословакия не нарушая основ своего существования, в качестве демократического государства. Вечером того же дня произошел резкий перелом, в результате которого все предшествующие переговоры потеряли всякий смысл и стали достоянием истории. Позже мне неоднократно рассказывали о том, что сцены между английским посланником Ньютоном и Бенешем носили совершенно невозможный характер, происходил взаимно дикий крик и ругательства. Бенеш должен был уже в этот момент убедиться в том, что никакой помощи со стороны Англии Чехословакия не получит и что Франция находится на прямом мути тоже отказать в своей помощи. Французский посланник в Праге Де Лакруа тоже приходил к Бенешу и был по форме дружелюбен, но по существу являлся бледной тенью следующей по пятам английского посланника. Так было и в ряде последующих демаршей, пока французский посланник не превзошел своего английского коллегу, в связи с речью Гитлера в Нюрнберге, о чем несколько позже.

Разговор с Бенешем 7. IX. 1938 г.²⁾ Бенеш выглядел ужасно, как после тяжелой болезни. Излагая свой четвертый план решения судетонемецкой проблемы, он сам в достаточно откровенной форме говорил, что этот план, пожалуй, уже выходит за рамки основ Чехословацкой республики и весьма неуверенно выражал надежду на то, что Парламент такого плана не примет. Здесь важно отметить, что уже на другой день, а затем и в нотах по побуду дальнейших территориальных уступок, вопрос о роли Парламента совершенно исчез из рассуждений Бенеша у других чиновников Мининдела³⁾ и руководящих политиков в Праге. В частности поэтому лозунг компартии о немедленном созыве Парламента и о решении соответствующих вопросов об уступках Генлейну был вполне своевременным и правильным.

Содержание и критику этого 4-го проекта я дал с прошлой почтой.

Возбуждение во все более широких кругах населения начало расти с того момента, когда стало широко известно о 4-м плане и бешеном англо-французском нажиме, явно не считающимся больше с элементарными интересами Чехословакии как государства. С этого времени можно было наблюдать резкий рост антианглийских и антифранцузских настроений в самых широких массах населения. С этого же момента стали резко выражаться тенденции к устранению капитулянтских тенденций правящих кругов. Постепенно формулировались антиправительственные лозунги, причем боль-

ше всего доставалось, понятно, аграриям, а из их среды Годже и министру внутренних дел Черному. С другой стороны, аграрные и близкие к ним круги ещё откровенней и энергичней повели кампанию именно за капитуляцию, за такое соглашение с партией Генлейна, которое равнялось бы полному удовлетворению карлсбадских требований и привело бы к фашизации и собственно Чехии.

Напряжение росло вплоть до 12. IX., когда речь Гитлера прозвучала набатным призывом,⁴⁾ не только для генлейновцев, но и для аграриев – покончить с демократическим режимом в Чехословакии.

Надо полагать, что восстание в Судетской области было произведено преждевременно в том смысле, что предательство аграрной партии и значительной части Кабинета Годжи не было ещё подготовлено во всех деталях. Не подлежит сомнению, что существовал целый заговор, по всем правилам искусства. Восстание вынудило правительство вступить на путь репрессий, которые нехотя принимались и теми его министрами, которые участвовали в заговоре, ибо иначе они преждевременно выдали бы свою настоящую поль. Этим объясняется то обстоятельство, что и в восстаниях в Судето-немецкой области его ликвидация проводилась преимущественно военными властями, в то время как гражданские (полиция) почти ничего не делали. а если и делали, топ волей низовых органов полиции о жандармерии, а не волей центральных учреждений. Факт того, что полиция за все время восстания так и не получила приказа стрелять при столкновениях с вооруженными повстанческими отрядами. Это не было осторожностью, на что ссылалось министерство внутренних дел, а прямым пособничеством восставшим, для овладения ими ситуацией в Судетской области, что будет видно оз дальнейшего.

29-го сентября 1938 г.

Быстрота хода событий и ограниченность рабочих рук в Полпредстве лишили меня всякой возможности сколько нибудь последовательно зафиксировать происходящее. Вынужден ограничиться сообщением в дополнение к моей телеграфной информации самых существенных моментов не получивших достаточного отражения в телеграммах.

Прежде всего относительно Бенеша. Уже начиная с разговора 19. IX., когда он срочно просил узнать об отношении СССР к вопросу об оказании помощи в разных вариантах, в зависимости от отказа Франции от своих союзнических обязанностей, я все время ощущал, что Бенешу в отношении советской помощи, так сказать и хочется и колется прибегнуть к этому [средству]^{b)} защиты интересов Чехословакии. В позднейших разговорах он каждый раз судородно хватался за возможность нашей помощи и вызывал меня для разговоров, как раз тогда когда получал очередной крепкий удар от Англии и Франции. Как только он несколько оправлялся или думал, что на-

ходил новый выход из положения путем нового дипломатического хода, он немедленно проявляет значительно меньшую заинтересованность в нашем отношении к вопросу о войне. Я не сомневаюсь в том, что этот сухой педант и прожженный дипломат с самого начала и до конца целиком надеялся и все ещё надеется достигнуть максимума возможного для Чехословакии на путях опоры на Англию и Францию, а о помощи СССР думает как о крайне самоубийственном для Чехословакии средстве защиты от нападения Гитлера. Особенно сильные сомнения в истинных намерениях Бенеша у меня возникли, когда он говорил со мною уже по поводу гитлеровского меморандума⁵⁾ и приложенной к нему карте районов,⁶⁾ которые Гитлер намерен оккупировать 1-го октября. И перед лицом этой уже совершенно явной угрозы прямому существованию Чехословакии, Бенеш продолжал доктринерствовать и рассуждать на темы о том, что он никогда не возьмет на себя ответственность за начало новой мировой войны, что первый выстрел должен быть сделан со стороны Германии и главная трудность заключается в том, что Гитлер этого выстрела не делает. Как будто тем временем уже лилась кровь в Судетской области и как будто насилие производимое над Чехословакией всеми, начиная от Гитлера и кончая Даладье не достаточное основание для того чтобы встать на дыбы и защищаться. Но, я понятно, воздержался от всякой критики Бенеша и все время играл роль только посредника для передачи его информации в Москву.

Я себе объясняю это поведение Бенеша тем же социальным страхом, каким заражены и руководствуются и другие „мироворцы“ в Европе. Бенеш поддался боязни масс. Если он раньше часто и даже охотно говорил о том, что на худой конец он обратится к народу и народ его поддержит, то за последний период он стал бояться этого народа. Бенеш не мог не знать о предательском поведении аграрной партии, в особенности же министра внутренних дел. Все воробьи на пражских крышах давно кричат, что аграрная партия находится в прямом связи с Генлейном и Гитлером и что министерство внутренних дел прямо поощряет контрабанду оружия, а затем и восстания генлеиновцев. Всеобщим убеждением является, что накануне отставки правительства Годжи уже была приведена в действие целая машина внутреннего переворота организованного аграриями. Несомненными можно считать следующие факты. Накануне падения правительства Годжи, при первых признаках движения масс на улицах города министерство внутренних дел отдало распоряжение об обыске и запрещений газет „Руде Право“ и „Хало Новины“. Задача совершенно ясна – вызвать возмущение масс, рекламировать это возмущение как коммунистический путч и „ликвидировать“ мерами жестокого физического подавления, после чего установить режим аграрной диктатуры. Достоверно известно, что министерство внутренних дел накануне падения правительства Годжа отдало приказ жандармским и полицейским силам в Судетской области немедленно прибыть в Пра-

гу и расположиться вокруг города, охватив его кольцом, что и было выполнено. С другой стороны установлено, что ряд гейтманов (полицейско-административные главы пайонов, вроде уездных полицеймейстеров) Судетской области, ставленников аграрной партии, имели секретные предписания передавать власть генлейновским орднерам. Эти объясняется то, что могли иметь место такие случаи, как занятие генлейновцами правительственных зданий в Мариенбаде лежащим довольно глубоко внутрь страны, как раз накануне смены правительства в Праге. Подобные вещи держатся новым правительством и самим Бенешем в строгом секрете, но они факт. Факт и то, что вскрыта измена и в охране самого Бенеша. Вся Прага знает, что накануне перемены правительства аграрный министр обороны Махник добивался у Бенеша замены охраны пражского Кремля (Град), которая состоит из легионеров, частями регулярного войска. Добивался подозрительно настойчиво, но не добился. На другой день в Кремль контрабандой было доставлено оружие и взрывчатые вещества. Это было раскрыто и произведено несколько арестов. По городу сразу пошел разговор о том, что начальник охраны Кремля генерал Блага женат на немке, отец и братья которой активные генлейновцы.⁷⁾

Что касается событий предшествовавших отставке правительства Годжи, то можно считать установленным совершенно точно, что первый лозунг и нервый сигнал для выступления масс был подан из Града, вернее всего самим Бенешем. Первая демонстрация была немногочисленна и сразу потянулась к Граду. Демонстранты призывали к защите отечества и провозгласили [!] здравицу генералам Сыровому и Крейчи. Сразу пошла в ход версия о том, что генерал Сыровы, генеральный инспектор армии, герой битвы у Зборова, одноглазый как народный герой эпохи гуситских войн Ян Жижка, что этот тоже Ян Сыровы спасет Чехословакию от германского нашествия. У Града к демонстрации вышел и произнес короткую речь с призывом доверять и итти [!] домой именно Сыровы.⁸⁾ Демонстрация повернула обратно в город. Но здесь инициативу перехватили фашисты генерала Гайдды, которые провозглашали уже военную диктатуру с участием Гайдды, но одновременно поддерживали настроение толпы за Сырового. Сам Гайдда выставил свой флаг у памятника св. Вацлава, патрона Чехословакии и весь вечер держал свои речи патриотическо шовинистического характера. Лозунги первой толпы демонстрантов и она сама полностью растворились в движении. Движение быстро переросло и Гайдду и руководство в нем значительный период времени просто отсутствовало. Компартия несколько запоздала и по настоящему только на другой день повела за собою массы и привела их к Парламенту, где дело и закончилось отставкой правительства и созданием нового под лозунгом обороны страны. Я лично убежден в том, что такой быстрый и огромный рост народного движения напугал и Бенеша. Он сделал попытку своеобразно опереться на волю народа, но сразу увидел,

что этот народ кроет и его самого и ставит требования, исполнение которых в корне может испортить его тонкие дипломатические расчеты. Под давлением масс Бенеш создал правительство не из представителей партий, но за кулисами правительства всетаки создал специальный Комитет из представителей тех партий, которые входили в коалицию Годжи. Это по существу есть настоящее правительство с которым Бенеш советуется. Заседания Совета министров проходят всегда с участием представителей этих партий.

Мне совершенно достоверно известно, что заседание Совета министров под председательством Бенеша 29. IX. ц. г. посвященное вопросу о последнем английском плане передачи Германии Судето-немецкой области, занималось коротко ответом Чехословакии на этот план, а затем весьма длительно вопросом о том, что делать если армия обнаружит неповиновение и не уйдет с укрепленных позиций без боя. Сомнения вызывал понятно не генерал Сыровы и не Генеральный Штаб в целом а сомнения вызывали народные массы вооруженные в результате всеобщей мобилизации и значительная часть офицерства. Совет министров не додумался ни до чего хорошего и этот вопрос и сегодня висит страшной угрозой над головой правительства и всеми начинаниями Бенеша.

Для характеристики настроения в армии приведу лишь несколько моментов из числа многих фактов. Сегодня правительство официально признало, что за Хомутовым непосредственно на германской границе произошла прямая стычка воинских частей с генлейновцами, которых поддержали германские регулярные части перейдя через границу. Командный состав с револьверами в руках должен был удерживать солдат от настоящего боя и отвести их несколько назад. Около Фривальдова командный состав запер солдат в казарме и тоже с револьверами в руках вынужден удерживать рвущихся в бой. Части у Находа забрасывают правительство резолюциями с требованием немедленной войны. 30 рот приняли такие резолюции. В „Руде Право“³ вчера напечатана резолюция гарнизона в не названном месте на Словакии. Части требуют немедленного наведения порядка в Судетской области и безоговорочной защиты нынешних границ Чехословакии. Факт достоверный. Что касается командного состава, то я лично слышал заявления офицеров, что они не отступят или что они будут стыдиться носить свой мундир, если им придется отступить, что они сами сорвут с себя погоны, поломают свои сабли и т. д. Из гражданских лиц, включая чиновников Мининдела³ никто не сомневается в том, что попытка отвести армию из укрепленного района превратится в большую трагедию для Чехословакии. Многие рассуждают на тему о том, что последний английский план передачи Судетской области может превратиться в план оккупации Чехословакии Гитлером, потому что минимум некоторые части армии окажут сопротивление и Гитлер воспользуется этим для наведения порядка во всей Чехословакии. Так или иначе, но вопрос о судьбе Чехословакии далеко не

будет решен постановлениями четырех премьеров заседающих сегодня в Мюнхене. Это всеобщее мнение и всеобщее опасение. Атмосфера остается крайне напряженной и это напряжение может разрядиться в очень бурных формах. Моментом подлежащим учету является и тот факт, что новое правительство генерала Сырового за несколько дней своего существования потеряло популярность. Сегодня просто на улице можно слышать, что и это правительство ничуть не лучше старого правительства и занимается тем же гешефтом распродажи чехословацкой земли. Авторитет Бенеша тоже решительно подорван. Если завтра массам станет известно, что Гитлер все-таки 1-го октября получает Судетскую область, то может произойти спонтанный взрыв негодования и в такой обстановке совершенно нельзя будет сказать, кто сумеет подхватить знамя Чехословацкой Республики, которое фактически уже выпало из рук Бенеша. Сегодня нет другого настроения как только настроения презрительного пренебрежения к чехословацкому правительству, которое ничего не решает и ничего не может сделать в своей стране и за которое теперь решают что-то в Мюнхене. Раздаются голоса, что такое правительство уже не правительство и должно оставить свое место. Благо-разумные голоса выражают понимание безысходности положения, поскольку против правительства и против Бенеша никакоспротивления оказать невозможно. Последствием будет раскол в народе, раскол в армии и такой разброд, который может повести даже к гражданской войне, которая не имела бы абсолютно никаких перспектив, была бы кровавой, но непродолжительной и закончилась бы погромом всех антифашистских сил и торжеством фашизма во всей Чехословакии, безразлично гитлеровского ли или своего отечественного марки аграриев или какогонибудь Гайды или Стршибного. И все же даже такие благо-разумные голоса не видят возможности избежать подобных тяжелых потрясений. На что благо-разумный и осторожный человек известный Наркоминделу⁹⁾ Папоушек, начальник Политархива и литературный сотрудник Бенеша и Крофты и тот сегодня в разговоре со мною без всяких обиняков заявлял, что не видит выхода, потому что армия во главе с подавляющим большинством офицерства не послушается приказа оставить укрепленный район, что даже Бенеш уже не тот авторитет, который мог бы повлиять на нее.

В связи с этим, напряжение продолжает расти и темпы его роста увеличиваются. Сегодня Прага в ожидании решения в Мюнхене наэлектризована, а завтра будет достаточно малейшей искры, для того чтобы массы пришли в движение, но движение неподготовленное, не организованное без ясных целей и задач, без лозунгов и без вождей, во всяком случае без вождей с достаточным и прочным авторитетом.

Под конец хочу сказать лишь несколько слов по поводу Вашей телеграммы Но 557 от 22. IX. 38 г.¹⁰⁾ Ваши предложения я, понятно, принял к сведению и руководству. Это тем более для меня легко, что я все время

руководжусь основной мыслью Ваших указаний и выступлений тов. Литвинова в Женеве, гласящих что наша помощь Чехословакии зависит от помощи Франции. Поэтому я немедленно и запрашивал Вас, верны ли сведения Фирлингера о том, что Вы в разговоре с ним признали возможность нашей помощи и без участия Франции. Фирлингер несомненно тогда, но видимо и позже прямо дезинформовал свое правительство. Что касается того, что я якобы допускаю превращение полпредства в объект народных демонстраций, то мне кажется что это несколько поспешный вывод из моих кратких телеграфных сообщений. Демонстрации носили крайне возбужденный характер такого массового движения перед которым отступали все преграды. Полпредство было оцеплено со всех сторон полицией и несмотря на это десятки тысяч всю ночь подходили к оцеплению и тысячи проходили это оцепление прямо к полпредству. Приходили и уходили с пением чешского национального гимна и ИНТЕРНАЦИОНАЛА с национальными чешскими и с красными флагами. Толпы прорывавшиеся к полпредству проявляли только симпатии к СССР и надежды на его помощь. Были это сплошь рабочие с заводов и только в одном случае железнодорожники и служащие. Требования принять делегацию были чрезвычайно настойчивыми. Я долго не хотел этого делать, но потом увидел совершенную неизбежность этого. Мои разговоры действовали успокоивающе, ничем нас не обязывали и в последующие дни ни у кого не возбудили возражений в духе моего вмешательства во внутреннюю жизнь Чехословакии. Наоборот, Крофта прямо с благодарностью отметил, что влияние полпредства было успокоивающим. И наконец, я не видел даже и формальных причин не принять делегации, поскольку все иностранные посольства во всем мире никогда не отказываются от принятия выражений симпатии населения страны их пребывания. А приходившие к полпредству делегации приходили не под лозунгами свержения своего правительства, а с манифестацией дружбы и симпатии к СССР.

С товарищеским приветом

/С. Александровский/

Полпред СССР в Чехословакии

Archiv vněšnej politiky Rossijskoj federacii, Moskva, fond 0138, opis, 19, papka 128, dělo 6, ll. 145–155. Kopie, strojopis.

Nové dokumenty k historii Mnichova, Praha 1958, dok. č. 56, s. 115–116. Překlad do češtiny.^{c)}

^{a)} Zpráva je datována 26. září 1938, nicméně nejvyšší datum událostí uvedené ve zprávě je 29. září 1938, v den, kdy začala mnichovská konference.

^{b)} Doplněno rukou.

^{c)} Výňatek z dokumentu.

¹⁾ Srov. telegrafickou zprávu S. S. Alexandrovského NKID o rozhovoru s E. Benešem 3. září 1938. Archiv prezidenta Rossijskoj federacii, Moskva, fond 3, opis 63, dělo 186, ll. 147–149.

- ²⁾ Srov. telegrafickou zprávu S. S. Alexandrovského NKID o tomto rozhovoru s E. Benešem 7. září 1938. Archiv vnější politiky Rossijskoj federacii, Moskva fond 059, opis 1, papka 281, dělo 1953, ll. 247–248.
- ³⁾ Ministerstva zahraničních věcí.
- ⁴⁾ Rozumí se projev A. Hitlera na sjezdu NSDAP v Norimberku. Max DOMARUS, *Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem Zeitgenossen*, Leonberg 1988, s. 900–902.
- ⁵⁾ Rozumí se Hitlerovo tzv. godesberské memorandum z 23. září 1938. *Československá zahraniční politika v roce 1938. Dokumenty, československé zahraniční politiky*, Praha 2001, dok. č. 692, s. 378–379.
- ⁶⁾ Mapa se zakreslenými německými územními požadavky vůči Československu z fondů The National Archives, Londýn viz Eva SEMOTANOVÁ a kol., *Český historický atlas. Kapitoly z dějin 20. století*, Praha 2019, s. 48.
- ⁷⁾ Generál Silvestr Bláha ve skutečnosti v letech 1929–1938 pracoval ve funkci přednosta Vojenské kanceláře prezidenta republiky. Jeho manželka Adéla, rozená Hartmanová, byla skutečně německého původu. V období Mnichova však Bláha byl mluvčím důstojnické skupiny odpůrců mnichovského diktátu a po odjezdu E. Beneše do exilu se nechal penzionovat.
- ⁸⁾ Rozumí se krátký projev generála J. Syrového k československé veřejnosti, v němž mj. vyzýval: „*Armáda bdí, může však splnit svůj úkol jen tehdy, když za ní bude stát národ jednotný a klidný. Navraťte se ihned každý ke své povinnosti. Jenom tak bude obrana státu v pohotovosti. Další demonstrace jsou prací pro nepřátele!*“ Venkov, roč. 33, 1938, č. 224 ze dne 23. září, s. 1. K průběhu manifestace na Pražském hradě srov. Sydney MORRELL, *Viděl jsem ukřižování*, Praha 1946, s. 117–119.
- ⁹⁾ Lidovému komisariátu zahraničních věcí.
- ¹⁰⁾ Dokument není publikován ani není mezi dokumenty zpřístupněnými na internetu.

Jan Němeček

Die Tschechoslowakei und die Diplomatie der Sowjetunion in der Septemberkrise von 1938

Zusammenfassung

Die Frage der sowjetischen Hilfe für die Tschechoslowakei in den kritischen Monaten des Herbstes 1938, als aufgrund der aggressiven deutschen Politik die Existenz oder Nichtexistenz des tschechoslowakischen Staates noch weitgehend unbekannt war. Auch nach mehr als 80 Jahren wird es unter tschechischen und ausländischen Historikern kontrovers diskutiert. Angesichts der Tatsache, dass das Schicksal der Tschechoslowakei durch das Münchner Abkommen erfüllt wurde, das am 30. September 1938 von Vertretern Deutschlands, Italiens, Großbritanniens und Frankreichs ohne sowjetische Beteiligung unterzeichnet wurde, bleibt die Frage der sowjetischen Hilfe weitgehend hypothetisch. Es ist sicher, dass sich die tschechoslowakische Regierung in hohem Maße auf den tschechoslowakisch-sowjetischen Vertrag von 1935 stützte, der gemäß Artikel 2 sofortige Hilfe und Unterstützung versprach, obwohl er an das tschechoslowakisch-französische Abkommen gebunden und gemäß Artikel 2 des Unterzeichnerprotokolls auf die Situation beschränkt war. „*Wenn das Opfer des Angriffs von Frankreich unterstützt wird*“. Die sowjetische Hilfe wurde daher als Begleitung der Franzosen angesehen und daher nicht als eigenständige Hilfe vorbereitet. Dies erwies sich jedoch zu einer Zeit als Problem, als die französische Unterstützung relativiert wurde und die Tschechoslowakei nach einer Alternative zu einer konkreten Anwendung des dreigliedrigen Pakts in der Krise vom September 1938 suchte. Es stellte sich jedoch die Frage, wie diese sowjetische Hilfe bereitgestellt werden würde, wenn die Tschechoslowakische Republik keine direkten Grenzen hätte. Die UdSSR sowie Polen und Rumänien lehnten jede Möglichkeit ab, sowjetische Hilfe auf ihrem Land- und Luftweg über ihr Territorium an die Tschechoslowakei zu übertragen. Die Sowjetunion blieb in Bezug auf die Tschechoslowakei eher zurückhaltend. Nach dem Anschluss Österreichs im März befand sich die Tschechoslowakei in einer kritischen Situation, umgeben von allen Seiten, fast entlang der gesamten Länge der Grenze, mit Ausnahme eines kurzen Abschnitts der tschechoslowakisch – rumänischen Grenze, von tschechoslowakisch feindlichen Ländern. Konkrete Schritte der sowjetischen Diplomatie gegen die tschechoslowakische Krise im Herbst 1938, ob sie bereits die Bestätigung der sowjetischen Verpflichtung zur Unterstützung der Tschechoslowakei im Sinne des unterzeichneten Vertrags von 1935 und diplomatische Demarchen an Polen, den tschechoslowakischen Staat in der diplomatischen Ebene in kritischen Momenten im September 1938, abdeckte unterstützt. Aus den diplomatischen Erklärungen der Sowjets vor München geht hervor, dass die Sowjetpartei im Falle eines Angriffs die Tschechoslowakei an den Völkerbund verwies, der Deutschland zum

Angreifer erklären würde. Wenn wir die sowjetische Position zusammenfassen wollen, ist Vorsicht vielleicht das passendste Wort. Das heißt, die Bemühungen, einerseits der Weltöffentlichkeit ein Gesicht zu geben und nicht einseitig in einen europäischen Krieg verwickelt zu werden, in dem die Sowjetunion ohne direkte militärische Zusammenarbeit mit dem Westen allein bleiben würde.

Jan Němeček

Czechoslovakia and the diplomacy of the Soviet Union in the September crisis of 1938

Summary

The question of Soviet aid to Czechoslovakia in the critical months of the autumn of 1938, when, as a result of aggressive German policy, the existence or non-existence of the Czechoslovak state was still largely unknown. Even after more than 80 years, it causes controversy among Czech and foreign historians. Given that the fate of Czechoslovakia was fulfilled by the Munich Agreement, signed by representatives of Germany, Italy, Great Britain and France on September 30, 1938 without Soviet participation, the issue of Soviet aid remains largely hypothetical. It is certain that the Czechoslovak government relied to a large extent on the Czechoslovak-Soviet treaty of 1935, which under Article 2 promised to provide immediate assistance and support, albeit bound to the Czechoslovak-French agreement and limited under Article 2 of the Signatory Protocol to the situation. „*If the victim of the attack will be provided assistance from France*“. Soviet aid was thus considered to accompany the French and was therefore not prepared as a stand-alone. However, this proved to be a problem at a time when French support was relativized and when Czechoslovakia was looking for an alternative to a concrete application of the tripartite pact in the September 1938 crisis. The USSR and both Poland and Romania rejected any possibility of transferring Soviet aid to Czechoslovakia through their territories, both by land and air. The Soviet Union maintained a rather reserved position in relation to Czechoslovakia. After the March Anschluss of Austria, Czechoslovakia found itself in a critical situation, surrounded on all sides, almost along the entire length of the border, with the exception of a short section of the Czechoslovak-Romanian border, by countries hostile to the Czechoslovak state. Concrete steps taken by Soviet diplomacy against the Czechoslovak crisis in the autumn of 1938, whether it was confirming the Soviet commitment to help Czechoslovakia in the spirit of the signed treaty of 1935, or diplomatic démarches to Poland, the Czechoslovak state at diplomatic level in critical moments of September 1938 supported. It is clear from the Soviet diplomatic statements before Munich that in the event of an attack, the Soviet party referred Czechoslovakia to the League of Nations, which would declare Germany an attacker. If we are to summarize the Soviet position, perhaps the most apt word is caution. That is, the effort to keep a face to the world public on the one hand and not to be unilaterally involved in a European war in which the Soviet Union would remain alone without direct military cooperation with the West.

TEMATICKÝ BLOK

Jozef Bystrický

Mníchovská kríza a Červená armáda

Munich Crisis and the Red Army

The study deals with the military measures of the General Staff of the Red Army, carried out in connection with the events that occurred in 1938 as a result of German demands for the surrender of the border areas of Czechoslovakia. It characterizes their content and scope in preparation for fulfilling the obligations of the Soviet Union, which resulted from the agreement on mutual assistance between the Czechoslovak Republic and the USSR of 16 May 1938 in the event that the Czechoslovak Republic becomes the object of attack by Germany. Points out that the measures relating to the deployment of part of the Red Army troops to combat readiness and their deployment to the western borders into the boarding areas to the north and south of Polesia, planned from March 1938 in the event of war with Germany and its closest ally Poland, the Soviet Union demonstrated its determination to provide assistance to Czechoslovakia in a coalition with France. The last regulation resulting from the need to strengthen the troops on alert in connection with the Munich crisis was issued by the People's Commissar of Defense of the USSR on September 29, 1938, the day the conference of the four European powers began in Munich. The next day, September 30, the Czechoslovak government accepted the Munich dictatorship.

Key words: History, 20th Century, Czechoslovakia, Munich, state defense, military aid, Red Army, combat readiness

Po nemeckej anexii Rakúska bolo zrejmé, že ďalším cieľom A. Hitlera bude likvidácia Československa. Dokladom toho, popri iných závažných skutočnostiach, sa v polovici apríla 1938 stal rozhovor československého veľvyslanca v sovietskom zväze Zd. Fierlingera s predstaviteľmi ľudového komisariátu zahraničných vecí ZSSR o možnej vojenskej spolupráci v prípade nemeckej agresie voči Československu. Pri tejto príležitosti sovietska strana vyjadrila pripravenosť na okamžité stretnutie predstaviteľov generálnych štábov československej, francúzskej a sovietskej armády. Československý minister zahraničných K. Krofta v reakcii na túto informáciu 21. 4. 1938 Fierlingerovi, okrem iného, uviedol: „Musíme vyčkat, zda nová vláda zachová stejnou linii jako Boncour, a hlavně dívá-li se stejně na otázku Polska a Ruska. V dosavadním vztahu Paříž – Praha – Moskva byla vždy zásada, že Praha se neujímá iniciativy a sama zejména o vojenských věcech jednat nebude ... musíme se připojit k tomu, co ujednádo mezi Paříží a Moskvou.“¹ O dva dni neskoršie Fierlinger telegraficky Kroftovi oznámil, že v Moskve sa za prítomnosti J. V. Stalina, V. M. Molotova, M. M. Litvinova a ďalších sovietskych predstaviteľov uskutočnila porada, na ktorej splnomocnený zástupca Sovietskeho zväzu v Československu S. S. Alexandrovskij informoval o politickej situácii v Československej republike. Po jeho vypočutí, ako oznamoval Fierlinger, bolo rozhodnuté, že Sovietsky zväz, „kdyby byl o to požádán, je ochoten učinit v souhlase s Francií a Československem veškerá opatření týkající se bezpečnosti Československa. Má k tomu veškeré nutné prostředky. Stav armády i letectví to dovoluje.“² V nasledujúcich piatich mesiacoch, t. zn. do konca septembra 1938, sovietski predstavitelia a tlač desaťkrát deklarovali pripravenosť poskytnúť Československu pomoc. Šesťkrát bolo v tomto zmysle sovietskou vládou dôverne informované Francúzsko, štyrikrát Československo a trikrát Veľká Británia.³ Okrem toho sovietska strana štrnásťkrát navrhovala uskutočniť rokovania zástupcov velenia československej, francúzskej a sovietskej armády. Po prvýkrát sa tak stalo už 12. 5. 1938, keď ľudový komisár zahraničných vecí M. M. Litvinov v Ženeve počas stretnutia s francúzskym ministrom

¹ *Dějiny druhé světové války 1939–1945, svazek 2*, Praha 1978, s. 96; *Borba Sovetskogo Sojuza v zaščitu Českoslovakii*. <http://www.istorya.ru/book/ww2/50.php>.

² *Dokumenty k historii mnichovského diktátu 1937–1939*. Praha 1979, s. 87. Na rozdiel od tohto optimisticky vyznievajúceho telegramu len o niekoľko dní neskoršie, telegramom z 28. 4. 1938 československý veľvyslanec vo Veľkej Británii J. Masaryk ministerstvu zahraničných vecí oznamoval: „Britský ministr války vylíčil dnes přísně důvěrně vedoucím zástupcům tisku USA svůj názor na zahraničně politickou situaci. O Československu mluvil velmi pesimisticky. Nic prý nezachráni Československo před německým panstvím, dosažitelným i bez přímé invaze. Doslovně řekl: Osud Československa je zpečetěn. Německo se ve střední Evropě nažere dříve, než se mu postaví západ na odpor novou válkou. Než se prý státy demokratické rozhodnou k odporu, budou včleněny do německé říše minority v ČSR a jinde. [...] ČSR se prý nemůže bránit pro odkrytou hranici jižní a Francie a SSSR prý nemohou intervenovat.“ Tamže, s. 91.

³ Michail MELŤUCHOV, *Krasnaja armija i čechoslovackij krizis 1938 g.*, in: Mjunchen – 1938. Padenie v bezdnu vtoroj mirovoj, Moskva 2018, s. 19.

zahraničných vecí G. É. Bonnetom, odpovedal na jeho otázku, akú pomoc poskytne Československu Sovietsky zväz.⁴ Na význam takýchto rokovaní Litvinov opätovne poukázal počas rozhovoru s francúzskym chargé d' affaires v Moskve J. Payartom. V šifrovanom telegrame z 2. 9. 1938, ktorým o tomto rozhovore informoval Alexandrovského, uviedol, že Payart mu na Bonnetovu žiadosť položil otázku, s akou pomocou môže počítať Československo vzhľadom na ťažkosti zo strany Poľska a Rumunska. V tejto súvislosti Litvinov Payartovi pripomenul, že Francúzsko je povinné pomáhať Československu nezávisle od sovietskej pomoci, zatiaľ čo sovietska pomoc je podmienená francúzskou pomocou. K tomu dodal, že v prípade ak poskytne pomoc Francúzsko, Sovietsky zväz je rozhodnutý splniť všetky svoje záväzky v súlade so sovietsko-československou dohodou, využívajúc všetky dostupné cesty. Ďalej Payartovi povedal: „*Pokud jde o určení konkrétní pomoci, soudíme, že je k tomu nutné svolat poradu zástupců sovětské, francouzské a československé armády. Je těžké představit si celkovou obranu Československa třemi státy, aniž jejich vojenští experti předem projednali praktická opatření. Jsme ochotni se takové porady zúčastnit.*“⁵ K tomuto problému sa vrátil na plenárnom zasadaní Spoločnosti národov 21. 9. 1938, keď vyhlásil: „*Máme v úmyslu splnit své závazky vyplývající ze smlouvy a společně s Francií poskytnout Československu veškerou možnou pomoc. Náš vojenský úřad je připraven okamžitě se zúčastnit porad s představiteli francouzského a československého vojenského úřadu, na nichž by byla projednána opatření, které situace vyžaduje.*“⁶ Napriek týmto a ďalším sovietskym návrhom však k rokovaniam vojenských expertov nedošlo. Tento fakt neskôr prezident E. Beneš potvrdil konštatovaním: „*Několikeré důrazné pokusy sovětské diplomacie, která v kritických momentech celé této doby až do Mnichova usilovala o společnou schůzku vojenských odborníků z generálních štábů k výměně názorů o společné obraně evropského Východu a Západu proti útoku fašistických velmocí a k níž jsme my podle mých výslovných instrukcí vždy byli ochotni a naprosto připraveni, neměly nikdy u Francouzů,*

⁴ *Dokumenty k historii mnichovského diktátu 1937–1939*, Praha 1979, s. 101.

⁵ Tamže s. 183; Archiv prezidenta Rossijskoj Federacii (APRF), f. 3, op. 63, d. 186, l. 139–140. Kópie telegramu boli zaslané splnomocnenému zástupiteľstvu ZSSR vo Veľkej Británii a Francúzsku. Okrem toho Litvinov dal pokyn splnomocnenému zástupcovi ZSSR vo Francúzsku, aby s jeho obsahom oboznámil francúzskeho ministra zahraničných vecí G. Bonnetu.

⁶ *Dokumenty k historii mnichovského diktátu 1937–1939*. Praha 1979, s. 254. E. Beneš vo svojich pamätiach túto časť prejavu Litvinova reprodukoval nasledovne: „*Hodláme splnit naše závazky podle smlouvy a poskytnuti spolu s Francií Československu pomoc cestami, jež jsou nám otevřeny (by the ways open to us). Naše ministerstvo války je hotovo ihned se účastnit konference se zástupci francouzského a československého ministerstva války, aby byla prodiskutována opatření, jichž by bylo třeba.*“ Edvard BENEŠ, *Mnichovské dny. Paměti*, Praha 1968, s. 314.

*Angličanů a j. až do konce září 1939 úspěch.*⁷ Podľa Benešovho tvrdenia už po májovej mobilizácii v roku 1938 dal náčelníkovi generálneho štábu generálovi L. Krejčímu súhlas, aby sa písomne priamo obrátil na generála M. G. Gamelina s ponukou, že príde do Paríža, aby s ním dohodol konkrétne opatrenia a koordináciu eventuálnej československej mobilizácie s mobilizáciou francúzskou a o všetkom, čo s tým súvisí. Gamelinovou odpoveďou však bolo, „že on môže urobiť len to, čo v této věci rozhodne vláda a že zatím nemá od vlády v tomto směru žádných instrukcí.“ Ďalšia správa ani výzva na príchod zástupcov československej armády do Paríža však už neprišla. „Ověřili jsme si tímto krokem, nedlouho před krizí mnichovskou“, napísal Beneš, „že ani vojáci francouzští nic připravovat buď nechtějí, nebo nemohou, vědouce patrně jaké je v těchto otázkách stanovisko vlády Daladierovy – Bonnetovy.“⁸

Krátko po vojenských opatreniach, ktoré sa v Československu uskutočnili v máji 1938 a demonštrovali pripravenosť armády postaviť sa na obranu republiky, v Sovietskom zväze došlo k realizácii závažných opatrení, ktoré mali zvýšiť pripravenosť Červenej armády na možný vznik vojny. 24. júna a 14. júla Hlavná vojenská rada Červenej armády navrhla vytvoriť Kalininský a Orlovský vojenský okruh a reorganizovať Bieloruský a Kyjevský vojenský okruh na zvláštne vojenské okruhy.⁹ Na základe týchto návrhov ľudový komisár obrany ZSSR 26. 7. 1938 vydal rozkaz na reorganizáciu Bieloruského a Kyjevského vojenského okruhu a o dva dni neskoršie aj rozkaz na vytvorenie Kalininského a Orlovského vojenského okruhu.

Do Kalininského vojenského okruhu mali byť začlenené všetky vojská, veliteľstvá a zariadenia Červenej armády nachádzajúce sa v Kalininskej a Jaroslavskej oblasti. Orlovská oblasť mala zahrňovať všetky vojská, veliteľstvá a zariadenia dislokované v Orlovskej, Kurskej a Voronežskej oblasti.

V Bieloruskom zvláštnom vojenskom okruhu sa mali zorganizovať dve armádne operačné skupiny – vitebská a bobrujská. Vitebskú armádnú skupinu mali tvoriť vojská, veliteľstvá a zariadenia dislokované na území Vitebskej a Minskej oblasti a do bobrujskej armádnej skupiny sa mali začleniť všetky vojská, veliteľstvá a zariadenia rozmiestnené na územiach Mogilevskej, Gomeľskej a Poleskej oblasti.

V Kyjevskom zvláštnom okruhu mali vzniknúť tri armádne operačné skupiny – žitomírska, vinnická a odeská. Do zostavy žitomírskej armádnej skupiny mali byť začlenené vojská, veliteľstvá a zariadenia zo Žitomírskej, Kyjevskej a Černigovskej oblasti. Vinnická armádna skupina sa mala zložiť z vojsk, veliteľstiev a zariadení dislokovaných vo Vinnickej a Kamenec-Podolskej oblasti.

⁷ Edvard BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, Praha 1947, s. 68–69.

⁸ Tamže, s. 69.

⁹ Michail MELŤUCHOV, *Krasnaja armija i čechoslovackij krizis 1938 g.*, in: Mjun-chen – 1938. Padenie v bezdnu vtoroj mirovoj, Moskva 2018, s. 92–94.

Súčasťami odeskej armádnej skupiny sa mali stať vojská, veliteľstvá a zariadenia Červenej armády nachádzajúce sa v Odeskej a Nikolajevskej oblasti a Moldavskej autonómnej sovietskej socialistickej republike.

Spolu s vytvorením spomenutých armádnych operačných skupín bolo nariadené aj vytvorenie veliteľstva armádnej jazdeckej skupiny. Všetky spomenuté organizačné opatrenia mali byť vykonané do 1. 9. 1938.

Zorganizovanie armádnych skupín Bieloruského zvláštneho a Kyjevského zvláštneho vojenského okruhu sa opieralo o vtedajšie hodnotenie pravdepodobných hlavných protivníkov a z neho vychádzajúcich zásad rozvinovania vojsk Červenej armády pre prípad vojny. Podľa rozsiahlej písomnej správy náčelníka generálneho štábu Červenej armády B. M. Šapošnikova ľudovému komisárovi obrany K. J. Vorošilovovi z 24. 3. 1938 najpravdepodobnejším protivníkom ZSSR na západe mala byť koalícia štátov na čele s Nemeckom, za aktívnej účasti Poľska a s možnou účasťou pobaltských krajín v nej. Na východe bolo za hlavného protivníka označené Japonsko.¹⁰

Generálny štáb Červenej armády predpokladal, že v prípade vojny Nemecko a Poľsko môžu svoje hlavné sily sústrediť v priestoroch severne alebo južne od Polesia. Preto zvažoval dva varianty ich strategického rozvinovania.

Prvý variant počítal s tým, že na sever od Polesia môže byť rozvinutých 56 nemeckých, 20 poľských a 4 litovské divízie (dovedna 80 peších divízií), 4 nemecké jazdecké divízie, 4 poľské jazdecké brigády a 4 nemecké motorizované divízie. Odhadovalo sa, že v ich výzbroji by mohlo byť spolu 5 500 diel, 3 800 tankov a tančikov¹¹ a 2 700 lietadiel. Na juhu od Polesia sa predpokladalo rozvinutie 40 peších divízií a 13 poľských jazdeckých brigád. Podľa kalkulácií generálneho štábu Červenej armády toto zoskupenie vojsk mohlo mať spolu 2 000 diel, 2 500 tankov a tančikov a 1 000 lietadiel.

Druhý variant počítal s rozvinutím hlavných nemecko-poľských síl južne od Polesia. V tomto prípade generálny štáb Červenej armády predpokladal, že južne od Polesia sa môže rozvinúť 44 nemeckých a 35 poľských divízií (spolu 79 peších divízií), 3 nemecké jazdecké divízie, 13 poľských jazdeckých brigád a 4 nemecké motorizované divízie. V takto zloženom zoskupení nemecko-poľských vojsk mohlo byť sústredených spolu 5 332 diel, 4 700 tankov a tančikov a 2 800 lietadiel. V priestore severne od Polesia predpokladal rozvinutie 12 nemeckých, 25 poľských a 4 litovských divízií (celkom 41 peších divízií), jednej nemeckej jazdeckej divízie a 3 poľských jazdeckých brigád. V ich výzbroji mohlo byť dovedna 2 168 diel, 1 400 tankov a tančikov, 900 lietadiel.¹²

¹⁰ *Rossija, XX vek. Dokumenty. 1941 god. Kniga vtoraja*, Moskva : Meždunarodnyj fond „Demokratia“, 1998, s. 557–571.

¹¹ Malých pásových obrnených bojových vozidiel.

¹² *Rossija . XX vek. Dokumenty. 1941 god. Kniga vtoraja*, Moskva 1988, s. 558–560; M. V. ZACHAROV, *Generalnyj štab v predvoennyje gody*, Moskva 2005, s. 113

Na tieto varianty možného rozvinutia nemecko-poľských vojsk generálny štáb Červenej armády reagoval vypracovaním plánu rozvinovania vojsk Červenej armády na západnom priestore vojnovej činnosti pre prípad vojny a vykonávaním prípravných opatrení na ich postupnú realizáciu. Pre vedenie bojovej činnosti na západnom priestore vojnovej činnosti plánoval po mobilizácii rozvinúť 124 streleckých divízií, 16 jazdeckých divízií a 26 tankových brigád (dovedna 10 255 tankov) a 5 867 lietadiel (vrátane lietadiel námorného letectva).¹³

Mierová organizácia Červenej armády zo začiatku roka 1938 zahrňovala 96 streleckých divízií.¹⁴ V súvislosti s krízou vyvolanou nemeckými požiadavkami voči Československu, bola časť z nich počas poslednej dekády septembra 1938 uvedená do bojovej pohotovosti a pod zámenkou cvičenia presunutá do priestorov určených plánom rozvinovania vojsk Červenej armády z marca toho istého roka. Stalo sa tak po tom, keď britská a francúzska vláda prostredníctvom svojich vyslancov 19. 9. 1938 odovzdali prezidentovi E. Benešovi nótu, požadujúcu, aby Československo v záujme zachovania mieru odstúpilo Nemecku územie s viac než 50 % obyvateľstva nemeckej národnosti. V rovnaký deň Beneš prostredníctvom splnomocneného zástupcu ZSSR v Československu S. S. Alexandrovského¹⁵ oficiálne požiadal sovietsku vládu o odpoveď na otázky:

a) či ZSSR poskytne v súlade so zmluvou okamžitú a skutočnú pomoc, keď Francúzsko zostane verné a taktiež poskytne pomoc;

b) či ZSSR pomôže Československu ako člen Spoločnosti národov na základe článkov 16 a 17 ak sa Beneš v prípade nemeckého útoku okamžite obráti na Spoločnosť národov so žiadosťou o použitie týchto článkov. Alexandrovskij pred polnocou 19. septembra šifrovaným telegramom Benešove otázky odoslal zástupcovi ľudového komisára zahraničných vecí Sovietskeho zväzu V. P. Pot'omkinovi¹⁶, ktorý o nich 20. septembra písomne informoval J. V. Stalina.¹⁷ Zároveň ho požiadal o ich posúdenie ešte v ten istý deň, pretože Beneš očakával odpoveď do 21. septembra. V závere listu napísal, že podľa jeho názoru odpoveď na obe Benešove otázky nemôže byť iná, než kladná. Stalin zvolal v Moskve prítomných členov Politbyra ÚV VKS(b) a v popoludňajších hodinách, od 14:15

¹³ Tamže, s. 562.

¹⁴ V januári 1938 bolo v Červenej armáde takmer 1 600 000 osôb a v jej výzbroji sa nachádzalo 26 719 diel a minometov, 18 839 tankov a 7 190 bojových lietadiel. Michail MEL-ŤUCHOV, *Krasnaja armija i čechoslovackij krizis 1938 g.*, in: Mjunchen – 1938. Padenie v bezdnu vtoroj mirovoj, Moskva 2018, s. 90–91.

¹⁵ Alexandrovský na Benešove telefonické pozvanie prišiel na Hrad o 17:30 a ich rozhovor trval viac než hodinu.

¹⁶ Archiv vnújšej politiky Rossijskej federácii (AVPRF), f. 059, op.1, d. 1954, l. 23–25. Šifrovaný telegram splnomocneného zástupcu ZSSR v Československu S. S. Alexandrovského o rozhovore s prezidentom E. Benešom 19. 9. 1938.

¹⁷ Rossijskij gosudarstvennyj archiv social'no-političeskoj istorii (RGASPI), f. 17, op. 165, d. 592, l. 47. Písomná správa zástupcu ľudového komisára zahraničných vecí ZSSR V. P. Pot'omkina J. V. Stalinovi z 20. 9. 1938.

do 17:45 moskovského času¹⁸, s nimi prerokoval obsah Poľomkinovho listu. Výsledkom rokovania bol telegram odoslaný splnomocnenému zástupcovi ZSSR v Československu Alexandrovskému, ktorým bol informovaný o kladných odpovediach na obe Benešove otázky a zároveň požiadaný, aby prezidentovi oznámil, že obsah odpovedí bol daný na vedomie aj francúzskej vláde.¹⁹ S úplným textom telegramu Alexandrovskij oboznámil Beneša ešte večer toho istého dňa. V správe odoslanej do Moskvy ľudovému komisariátu zahraničných vecí o tom napísal: „Dnes 20-teho o 7 hodine večer som Benešovi telefonicky oznámil odpoveď vlády ZSSR na jeho otázky, ako aj to, že naša odpoveď bola oznámená francúzskej vláde. [...] Hovoril som s ním telefonicky, pretože osobne ma nemohol prijať, lebo u nich ešte pokračovalo rokovanie výboru ministrov.“²⁰ Odpoveď na Benešove otázky Poľomkin oznámil aj československému veľvyslancovi Zd. Fierlingerovi. Ten obratom informoval ministerstvo zahraničných vecí oznámením: „Vláda jednala o otázkach položených prezidentem Alexandrovskému. Poľomkin mne práve sdělil odpověď na první otázku. Zůstane-li Francie věrna Paktu, zda SSSR odhodlán jest pomoci okamžitě a účinně. Odpovídá vláda ano, okamžitě a účinně. Na druhou, zda v případě odvolání k Společnosti národů SSSR je ochoten splnit své povinnosti dle čl. 16 a 17, odpovídá vláda ano, v každém směru.“²¹ Táto Fierlingerova správa bola na ministerstve zahraničných vecí prijatá o 19:37 stredo-európskeho času a jej prepis bol vyhotovený o 20:20. Následne bola telefonicky oznámená prezidentovi Benešovi, ktorý v tom čase rokoval s vládou o odpovedi na britský a francúzsky plán.

Československá vláda britsko-francúzsku žiadosť odmietla. Odpoveď na nótu z 19. septembra vyslancom Veľkej Británie a Francúzska odovzdal minister

¹⁸ Emil VORÁČEK, *Záříjová krize a Sovětský svaz – 1. část*. <http://www.svornost.com/phdr-emil-voracek-zarijova-krize-a-sovetsky-svaz-1-cast/>

¹⁹ RGASPI, f. 17, op. 166, d. 592, l. 45. Odpovede na otázky prezidenta E. Beneša z 19. 9. 1938 schválené Politbyrom ÚV VKS(b) 2. 9. 1938. Pod textom odpovedí boli podpisy J. V. Stalina, V. M. Molotova, L. M. Kaganoviča, K. J. Vorošilova a N. I. Ježova. Telegram námestníka ľudového komisára zahraničných vecí ZSSR S. S. Poľomkina splnomocnenému zástupcovi ZSSR v ČSR Alexandrovskému z 20.9.1938: „1. Na Benešovou otázku, zda Sovětský svaz podle smlouvy poskytne Československu okamžitou a účinnou pomoc, jestli-že Francie mu zůstane věrna a rovněž poskytne pomoc, můžete dát jménem vlády Sovětského svazu kladnou odpověď. 2. Stejně kladně můžete odpovědět i na druhou Benešovou otázku, zda Sovětský svaz pomůže Československu jako člen Společnosti národů na základě 16. a 17. článku, jestliže se Beneš v případě německého útoku obrátí k Radě Společnosti národů s žádostí o použití těchto článků. 3. Sdělte Benešovi, že o obsahu naší odpovědi na obě jeho otázky současně uvědomíme také francouzskou vládu.“ *Dokumenty k historii mnichovského diktátu 1937–1939*, Praha 1979, s. 233–234.

²⁰ APRE, f. 3, op. 63, d. 187, l. 38–40. Šifrovaný telegram splnomocneného zástupcu ZSSR v Československu S. S. Alexandrovského ľudovému komisariátu ZSSR z 21. 9. 1938 o odovzdaní odpovedí sovietskej vlády prezidentovi Benešovi 20. 9. 1938.

²¹ Emil VORÁČEK, *Záříjová krize a Sovětský svaz – 1. část*. <http://www.svornost.com/phdr-emil-voracek-zarijova-krize-a-sovetsky-svaz-2-cast/>

zahraničných vecí K. Krofta 20. septembra o 19:45. Ešte v noci z 20. na 21. septembra, po druhej hodine, títo vyslanci Benešovi doručili demarš, požadujúci okamžité odstúpenie pohraničného územia. V prípade, že by sa tak nestalo, Československo malo byť označené za zodpovedné za prípadnú vojnu s Nemeckom, ktorej by sa Veľká Británia a Francúzsko po boku Československa nezúčastnili.²² Ráno 21. septembra prezident Beneš pozval na Hrad vládu, predstaviteľov vládnych strán, generálneho inšpektora československej brannej moci generála J. Syrového a náčelníka Hlavného štábu generála L. Krejčího. O 6. hodine, po predchádzajúcej porade výboru politických ministrov, začalo mimoriadne rokovanie vlády, v priebehu ktorého sa jej členovia obrátili na zástupcov armády s otázkou, či sa Československo má alebo nemá pustiť do izolovanej vojny s Nemeckom. Generáli odpovedali, že „vojensky dle dnešních příprav Německa, po obsazení Rakouska a za nepřátelství Maďarska a Polska a při stanovisku Anglie a Francie, jež právě bylo sděleno, máme možnost jen velmi krátké a těžké obrany, která se ostatně na dlouhou dobu prodloužit nedá. Jak věci by se vyvinuly konkrétně, nemohou ještě říci a jen prostě doporučit, aby se šlo za daných okolností bezpodmínečně do izolované války s Německem – také nemohou.“²³ V protokolárnem zápise z tohto rokovania vlády je zaznamenané, že myšlienka obrany hraníc prirodzene spočívala vždy na predpoklade vojenskej súčinnosti, resp. pomoci Francúzska a Ruska. A ďalej sa v ňom uvádza: „Když bylo známe odmítavé stanovisko Francie, zbývala jen naděje od pomoci Ruska. Rusko však prohlásilo, že v případě, nesplní-li Francie svůj závazek vojenské pomoci, je nutno, aby Československo si vyžádalo usnesení Společnosti národů, jimž by byl označen útočník, protože jinak by hrozilo nebezpečí, že by Rusko samo při poskytnutí vojenské pomoci při porušení nedotknutelnosti hranic cizího státu mohlo být označeno samo za útočníka. K platnému usnesení o označení útočníka vyžaduje se podle příslušného ustanovení (čl. 16) jednomyslnost. Rusové však prohlásili, že za účelem zjednání oprávněnosti morální pro svůj vojenský zákrok spokojili by se s většinou nadpoloviční. Za této situace, zejména vezme-li se v úvahu stanovisko prohlášené Francií a Velkou Británií, bylo však zřejmé, že ani tato cesta není schůdná a neslibuje kladného výsledku. Když pak za tohoto stavu byli dotázáni na svoje stanovisko představitelé naší armády, prohlásili, že izolovaný konflikt znamenal by pro Československo debakl, tím spíše, že dlužno se obávat případně i napadení ze strany jiných sousedních států. [...] Proto navrhuje pan ministerský předseda po

²² Britská vláda upozornila, „že nemůže převzít zodpovědnost za situaci, kterou by vláda československá vytvořila, kdyby nejednala dle rad a návrhů britských. Bude to však v každém případě znamenat naprostý britský désintéressement na tom, co se pak s Československem stane.“ Stanovisko francúzskej vlády bolo konkrétnejšie: „Jestliže vláda československá návrhy franko-britské nebude moci okamžitě přijmouti a odmítne je a jestliže z takto vytvořené situace vznikne válka, bude za ní zodpovědno Československo a Francie se k této válce nepřipojí.“ Edvard BENEŠ, *Mnichovské dny. Paměti*, Praha 1968, s. 259–260.

²³ Tamže, s. 268.

*diskusi provedené v komitétu politických ministrů za předsednictví pana prezidenta republiky, aby vláda zaujala k návrhu Velké Británie a Francie stanovisko kladné.*²⁴ Nasledujúci deň vláda M. Hodžu podala demisiu a prezident Beneš vymenoval novú vládu na čele s generálom Janom Syrovým, ktorá večer 23. septembra vyhlásila všeobecnú mobilizáciu.

V rovnaký deň, keď československá vláda prijala plán Veľkej Británie a Francúzska na odstúpenie pohraničných oblastí Nemecku (21. 9. 1938), ľudový komisár obrany Sovietskeho zväzu K. J. Vorošilov s cieľom zvýšiť bojovú pohotovosť vojsk nariadil vojenskej rade Kyjevského zvláštneho vojenského okruhu, aby sa v rámci cvičenia začali k štátnym hraniciam vysunovať vojská žitomírskej a vinnickej armádnej skupiny. Žitomírska armádna skupina, zahrňujúca 8. a 15. strelecký zbor (7., 44., 45., 46., 60., 81. a 87. strelecká divízia) a 2. jazdecký zbor (3., 5. a 14. jazdecká divízia), sa presunovala do priestoru Novgorodu Volynského a Šepetovky. Vinnická armádna skupina, zložená zo 17. streleckého zboru (72., 96. a 97. strelecká divízia), 25. tankového zboru (4. a 5. tanková a 1. motostrelecká brigáda), dvoch samostatných tankových brigád a 4. jazdeckého zboru (9., 32. a 34. jazdecká divízia), do priestoru juhozápadne od Proskurova (teraz Chmeľnickij). Na doplnenie streleckých divízií bolo nariadené povolať záložníkov, a to po 8 000 mužov pre každú divíziu. Na plný bojový stav mali byť uvedené aj všetky letecké základne. Divízie nemali čakať na príchod povolaných záloh, ale dostali rozkaz sústreďiť sa v určených priestoroch v mierových počtoch. Na zabezpečenie každej armádnej skupiny boli povolané tri stíhacie pluky, tri pluky rýchlych bombardovacích lietadiel a jeden pluk ťažkých bombardérov. Stíhacie letectvo sa malo rozmiestniť v priestore Starokonstantinov, Novaja Ušica. Pluky stredných a ťažkých bombardovacích lietadiel mali pôsobiť na svojich stálych letiskách, ale s prechodným pristaním na predsunutých letiskách v priestore Starokonstantinov, Vinnica, Ušica. Všetky prípravy pre činnosť armádných skupín v nariadených priestoroch ich sústreďenia sa mali dokončiť do 23. septembra. So zámerom posilniť vojská na juhozápadnom smere náčelník generálneho štábu B. Šapošnikov 21. septembra nariadil veliteľstvu 2. leteckej armády zvláštneho určenia, dislokovanej pri Voroneži, aby svoje bojové sily presunulo na letiská v oblasti Kyjevského zvláštneho vojenského okruhu. Bojový sled zložený z 34 lietadiel SB a 34 lietadiel DB-3 mal 26. septembra preletieť do Kamenca Podolského a odtiaľ mala skupina stredných bombardovacích lietadiel SB odletieť na letisko v Beloj Cerkvi a skupina ťažkých bombardovacích lietadiel na letisko v Umani. Dopravný sled a skupina spojovacích lietadiel mali vykonať prelet 4 lietadiel DB-3 a 4 lietadiel R-5 na letisko v Beloj Cerkvi, 3 lietadiel DB-3 a 3 lietadiel R-5 na letisko v Umani. Prelety ďalších útvarov do prihraničného pásma sa predpokladali v dňoch 27. až 29. septembra.

²⁴ *Dokumenty k historii mnichovského diktátu 1937–1939.* Praha 1979, s. 242–243.

Dňa 23. 9. 1938 ľudový komisár obrany ZSSR a generálny štáb Červenej armády vydali smernicu na uvedenie do bojovej časti vojsk Bieloruského zvláštneho okruhu a novovytvoreného Kalininského vojenského okruhu a na ich vysunutie k štátnej hranici. V súlade so smernicou boli v Bieloruskom zvláštnom vojenskom okruhu do bojovej pohotovosti uvedené dve armádne skupiny – vitebská a bobrujská.

Vitebská armádna skupina sa skladala z polockej (4. strelecký zbor, zahrňujúci 5. a 50. streleckú divíziu a 18. tankovú brigádu) a lepelskej skupiny vojsk (27. strelecká a 24. jazdecká divízia, 16. tanková brigáda). Bobrujská armádna skupina zahrňovala 16. strelecký zbor (2., 13. a 100. strelecká divízia, 21. tanková brigáda) a 5. jazdecký zbor (4., 7. a 36. jazdecká divízia). Jedna časť vitebskej armádnej skupiny sa mala sústrediť pri hraniciach severozápadne od Polocka a druhá časť v priestoroch Begomolu, Berezina a západne od Lepelu. Bobrujská armádna skupina dostala za úlohu zaujať postavenie v minskom opevnenom priestore a jeho blízkom okolí. Z Kalininského vojenského okruhu sa k štátnym hraniciam mala vysunúť zosilnená 67. strelecká divízia. Všetky tieto vojská začali plniť rozkaz ráno 24. septembra.²⁵ Podľa hlásenia, ktoré štáb Bieloruského zvláštneho vojenského okruhu odoslal pred poludním 24. septembra generálnemu štábu, v priestore Lucka sa začalo cvičenie 4. streleckej divízie a v dolnom povodí riek Ptič a Ubort', západne od Minska, cvičenie 52. streleckej divízie. V Slucku, Bobrujsku, Žlobine, Puchovičoch, Mogileve, Minsku, Borisove, Orši, Vitebsku a Polocku boli rozvinuté uzly protivzdušnej obrany a do bojovej pohotovosti boli uvedený Polocký, Minský a Mozyrský opevnený rajón.²⁶

Na základe nariadení ľudového komisára obrany ZSSR a generálneho štábu Červenej armády vydaných od 21. do 24. septembra 1938 bolo do bojovej pohotovosti uvedených dovedna 30 streleckých a 10 jazdeckých divízií, 7 tankových a jedna motostrelecká brigáda, 12 leteckých brigád a 7 opevnených priestorov. V systéme protivzdušnej obrany do bojovej pohotovosti prešli 2 zbory, jedna divízia, 2 brigády, 16 plukov, 4 protiletadlové delostrelecké brigády a 15 protiletadlových delostreleckých plukov, ako aj rôzne jednotky bojového a tylového zabezpečenia. Podľa dostupných údajov v týchto vojskách bolo zaradených takmer 270 000 osôb, 2 279 diel a 2 055 tankov.²⁷

²⁵ Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv (RGVA), f. 37977, op.5, d. 479, l. 1–7. Nariadenie ľudového komisára obrany ZSSR K. J. Vorošilova na vykonanie cvičenia vojsk Kyjevského zvláštneho okruhu; RGVA, f. 37977, op. 5, d. 479, l. 20–21. Nariadenie náčelníka generálneho štábu Červenej armády B. M. Šapošnikova na premiestnenie jednotiek 2. leteckej armády zvláštneho určenia na letiská Kyjevského zvláštneho okruhu; *Dokumenty k histórii mničovského diktátu 1937–1939*, Praha 1979, s. 242–243; *Dějiny druhé světové války 1939–1945, svazek 2*, Praha 1978, s. 101–102; Michail MELŤUCHOV, *Krasnaja armija i čechoslovackij krizis 1938 g.*, in: Mjunčen – 1938. Padenie v bezdnu vtoroj mirovoj, Moskva 2018, s. 98

²⁶ Michail MELŤUCHOV, *Krasnaja armija i čechoslovackij krizis 1938 g.*, in: Mjunčen – 1938. Padenie v bezdnu vtoroj mirovoj, Moskva 2018, s. 98.

²⁷ *Dějiny druhé světové války 1939–1945, svazek 2*, Praha 1978, s. 103.

Ďalšie diplomatické a vojenské opatrenia sovietskej vlády reagovali na vojenské aktivity Poľska pri hraniciach Československa a Sovietskeho zväzu. 22. 9. 1938 splnomocnený zástupca ZSSR v Československu S. Alexandrovskij ľudovému komisariátu zahraničných vecí telegramom oznámil, že minister zahraničných vecí K. Krofta ho požiadal, aby do Moskvy „doslova“ oznámil nasledujúce: „*Polsko soustřeďuje po celé délce hranic s Českoslovenkem vojska, připravena k pochodu. Bylo by proto dobré, kdyby Moskva upozornila Varšavu na to, že sovětsko-polský pakt o neútočení přestane platit, jakmile Polsko zaútočí na Československo*“.²⁸ Sovietska vláda akceptovala Kroftov návrh a o štvrtjej hodine ráno 23. septembra námestník ľudového komisára zahraničných vecí V. P. Potomkin odovzdal poľskému chargé d' affaires v ZSSR príslušné vyhlásenie. Popri inom sa v ňom uvádzalo, že vláda ZSSR považuje v danom okamžiku za vhodné a nutné poľskú vládu upozorniť, že na základe článku 2. zmluvy o neútočení, uzatvorenej medzi Sovietskym zväzom a Poľskom 25. 7. 1932, „*by vláda SSSR v případě, že by se Polsko dopustilo agrese proti Československu, byla nucena bez upozornění uvedenou smlouvu prohlásit za neplatnou*“.²⁹ Poľské vojská sa však v tomto čase nesústredovali len pri hraniciach s Československom, ale aj so ZSSR. Dialo sa tak nielen v priebehu veľkého cvičenia, ktoré poľská armáda v prvej polovici septembra uskutočnila v priestore Luck, Dubno, Rovno, ale aj po jeho skončení.³⁰ S odvolaním sa na správy, že poľská armáda k sovietskym hraniciam prisunuje pechotu s tankmi, neprepustila záložníkov povolaných na už skončené cvičenie, povolala záložníkov do jednotiek protiletadlového delostrelectva a tankových útvarov, ľudový komisár obrany K. J. Vorošilov 25. septembra písomne navrhol ÚV VKS(b) a vláde prijať viaceré „doplňujúce“ opatrenia:

1. S cieľom zvýšiť bojovú pripravenosť opevnených rajónov – a) povolať hoci len na 15 – 20 dní záložníkov predurčených pre guľometné prápory, delostrelecké oddiely a špeciálne útvary opevnených rajónov Leningradského vojenského okruhu, Bieloruského zvláštneho vojenského okruhu a Kyjevského zvláštneho okruhu, s výnimkou tylového Kyjevského opevneného rajónu a opevnených rajónov pri rieke Dnester. Do jednotiek opevnených rajónov povolať dovedna 54 000 osôb; – b) nariadiť rozmiestnenie zbraní a zaváženie munície do všetkých bojových objektov opevnených rajónov.

2. Povolať záložníkov predurčených pre: a/ 13., 2., 100. (Minský rajón) a 4. streleckú divíziu (Sluck) Bieloruského zvláštneho vojenského okruhu v počte 4 000 osôb pre každú divíziu; b/ 96., 97. a 72. streleckú divíziu, ktoré boli presunuté k štátnej hranici, v počte 3000 osôb pre každú divíziu. Do streleckých jednotiek povolať celkom 25 000 osôb.

²⁸ *Dokumenty k historii mnichovského diktátu 1937–1939*, Praha 1979, s. 260.

²⁹ Tamže s. 262.

³⁰ RGVA, f. 37977, op. 5, d. 479, l. 191. Zvláštna správa Spravodajskej správy Červenej armády z 22. 9. 1938.

3. Povoláním predurčených záložníkov posilniť leteckú hlásnu službu Leningradského, Bieloruského zvláštneho, Kyjevského zvláštneho, Moskovského a Charkovského vojenského okruhu, s dôrazom na veľké uzly protivzdušnej obrany. Povolať záložníkov predurčených pre 1. a 2. zbor protivzdušnej obrany (Leningrad a Moskva), jednotky protivzdušnej obrany Kyjeva a oddiely protiletadlového delostrelectva Zálohy hlavného velenia v Bieloruskom zvláštnom a Kyjevskom zvláštnom vojenskom okruhu. Pre posilnenie jednotiek leteckej hlásnej služby a protivzdušnej obrany povolať dovedna 39 000 osôb.

4. Povolať záložníkov predurčených pre delostrelecké útvary Hlavného velenia Leningradského, Bieloruského zvláštneho, Kyjevského zvláštneho, Charkovského, Moskovského a Orlovského vojenského okruhu v celkovom počte 49 000 osôb.

V rámci uvedených opatrení povolať zo zálohy spolu 167 000 osôb. Okrem toho povoliť mobilizáciu príslušného množstva koní, automobilov a traktorov.³¹ Uvedené návrhy K. J. Vorošilova boli posudzované večer toho istého dňa na porade v kabinete J. V. Stalina, ktorej sa zúčastnili predseda vlády V. M. Molotov, jeho zástupca ľudový komisár dopravy a ťažkého priemyslu L. M. Kaganovič, ľudový komisár obrany K. J. Vorošilov, ľudový komisár vnútra N. I. Ježov a zástupca ľudového komisára zahraničných vecí V. P. Poľomkin.³² Politbyro ÚV VKS(b) Vorošilovove návrhy schválilo v plnom rozsahu³³ a 26. septembra sovietska vláda vydala uznesenie ukládajúce ľudovému komisárovi obrany vykonať ich realizáciu.

So zámerom zvýšiť mobilnosť delostrelectva vojsk uvedených do bojovej pohotovosti, ľudový komisár obrany ZSSR 26. septembra postúpil J. V. Stalinovi a V. M. Molotovovi písomnú žiadosť o schválenie doplnenia počtov delostreleckých koní, traktorov a automobilov v divíziách vysunutých k hraniciam a v plukoch delostrelectva Zálohy hlavného velenia.³⁴ Ako minimálne počty v žiadosti uvádzal:

a) 4 500 delostreleckých koní, z toho 100 pre vojská na teritóriu Leningradského vojenského okruhu, 2 400 pre vojská na teritóriu Bieloruského zvláštneho okruhu a 2 200 pre vojská na teritóriu Kyjevského zvláštneho vojenského okruhu;

³¹ RGASPI, f. 17, op. 166, d. 592, l. 97–98. Písomná správa ľudového komisára obrany ZSSR K. J. Vorošilova pre J. V. Stalina a V. M. Molotova o potrebe mimoriadneho povolania záložníkov do služby v opevnených rajónoch.

³² Michail MELTUCHOV, *Krasnaja armija i čechoslovakckij krizis 1938 g.*, in: Mjun-chen – 1938. Padenie v bezdnu vtoroj mirovoj, Moskva 2018, s. 102.

³³ APRF, f. 3, op. 50, d. 285, l. 55–56. Výpis z protokolu č. 64 zasadania Politbyra ÚV VKS(b) z 25. 9. 1938 o povolaní záložníkov.

³⁴ RGASPI, f. 17, op. 166, d. 592, l. 112–113. Písomná správa ľudového komisára obrany ZSSR K. J. Vorošilova pre Politbyro ÚV VKS(b) a sovietsku vládu z 26. 9. 1938 so žiadosťou o doplnenie počtov automobilov a koní pre delostrelectvo divízií vysunutých k hraniciam a delostreleckých plukov zálohy hlavného velenia.

b) 1 175 nákladných automobilov, z nich 250 pre Leningradský vojenský okruh, 130 pre Moskovský vojenský okruh, 350 pre Bieloruský zvláštny vojenský okruh, 350 pre Kyjevský zvláštny vojenský okruh a 75 pre Charkovský vojenský okruh;

c) 700 pásových traktorov, z toho 230 pre Leningradský vojenský okruh, 90 pre Moskovský vojenský okruh, 90 pre Bieloruský zvláštny vojenský okruh, 216 pre Kyjevský zvláštny okruh a 74 pre Charkovský vojenský okruh;

d) 190 osobných automobilov, z nich 37 pre Leningradský vojenský okruh, 12 pre Moskovský vojenský okruh, 56 pre Bieloruský zvláštny vojenský okruh, 69 pre Kyjevský zvláštny vojenský okruh a 16 pre Charkovský vojenský okruh. Tieto Vorošilovove požiadavky boli v plnom rozsahu schválené na rokovaní Politbyra ÚV VKS(b) 27. septembra³⁵ a na druhý deň bolo vydané uznesenie vlády k ich realizácii.

V dôsledku narastajúcej hrozby vzniku vojny generálny štáb Červenej armády 27. septembra upozornil vojenské rady všetkých vojenských okruhov, s výnimkou okruhov ďalekovýchodných, aby okamžite pristúpili k príprave dokumentácie pre vykonanie povolania do armády záložníkov, ako aj koní a dopravných prostriedkov z národného hospodárstva. 28. septembra Leningradský, Bieloruský zvláštny, Kyjevský zvláštny, Charkovský, Orlovský, Kalininský, Moskovský, Povolžský, Uralský, Severokaukazský a Zakaukazský vojenský okruh dostali telegram náčelníka generálneho štábu B. M. Šapošnikova, obsahujúci príkaz až do vydania ďalšieho rozhodnutia neprepúšťať do zálohy príslušníkov mužstva a nižších veliteľov, ktorí si už odsľúžili stanovenú dobu služby v Červenej armáde.³⁶ V ten istý deň K. J. Vorošilov spisom informoval Politbyro ÚV VKS(b) a sovietsku vládu o pripravenosti v prípade potreby z prihraničných vojenských okruhov 30. septembra odoslať do Československa 4 letecké brigády (8 leteckých plukov) s celkovým počtom 548 lietadiel, z toho 246 bombardovacích (SB) a 302 stíhačích (I-16).³⁷ Z leteckých síl Bieloruského zvláštneho okruhu bolo na odlet do Československa pripravených 123 bombardovacích lietadiel SB zo 16 leteckej brigády, a to 1 lietadlo veliteľstva brigády dislokovaného v Sešinskej, 61 lietadiel 56. rýchleho bombardovacieho pluku (posilnený 8 lietadlami z 18. rýchleho bombardovacieho pluku) dislokovaného v Šatalovke a 61 lietadiel 54. rýchleho bombardovacieho pluku (posilnený 20 lietadlami z 39. a 31. rýchleho bombardovacieho pluku). V Kyjevskom zvláštnom okruhu bolo na odoslanie do Českoslo-

³⁵ Výpis z protokolu č. 64 zasadania ÚV VKS(b) z 17. 9. 1938.

³⁶ *Dokumenty k histórii mnichovského diktátu 1937–1939*, Praha 1979, s. 305; Michail MELTUCHOV, *Krasnaja armija i čechoslovackij krizis 1938 g.*, in: Mjunchen – 1938. Padenie v bezdnú vtoroj mirovoj, Moskva 2018, s. 104.

³⁷ APRE, f.3, op. 63, d. 187, l. 153–154. Písomná správa ľudového komisára obrany ZSSR K. J. Vorošilova z 28. 9. 1938 pre Politbyro ÚV VKS(b) a sovietsku vládu o leteckých jednotkách pripravených na odoslanie do Československa; *Dokumenty k histórii mnichovského diktátu 1937–1939*, Praha 1979, s. 302–304.

venska pripravených 62 bombardovacích lietadiel SB z 10. leteckej brigády. V tomto počte bolo zahrnutých 61 lietadiel 33. rýchleho bombardovacieho pluku (posilnený 11 lietadlami zo 48. rýchleho leteckého pluku) dislokovaného v Beloj Cerkvi a 1 lietadlo veliteľstva 10. leteckej brigády, taktiež dislokovanej v Beloj Cerkvi. Ďalších 61 lietadiel SB bolo pripravených v Charkovskom vojenskom okruhu v rámci 60. rýchleho bombardovacieho pluku (posilnený 12 lietadlami 48. rýchleho bombardovacieho pluku). Zoskupenie stíhacieho letectva pripraveného na odoslanie do Československa sa skladalo z vyčlenených leteckých brigád Bieloruského zvláštneho a Kyjevského zvláštneho vojenského okruhu. V Bieloruskom zvláštnom okruhu to bolo veliteľstvo 58. leteckej brigády (1 lietadlo), 21. stíhací letecký pluk so 75 stíhacími lietadlami I-16 a 31. stíhací letecký pluk so 75 stíhacími lietadlami I-16. Veliteľstvo 58. leteckej brigády spolu s uvedenými stíhacími plukmi bolo dislokované v Orši. V Kyjevskom zvláštnom okruhu išlo o veliteľstvo 69. leteckej brigády so 17. stíhacím a 43. stíhacím leteckým plukom. Zo 151 lietadiel tejto skupiny 1 bolo z veliteľstva brigády, 75 zo 17. stíhacieho pluku (posilnený 23 lietadlami z 28. stíhacieho pluku a zo zálohy) a 75 zo 43. stíhacieho leteckého pluku (posilnený 23 lietadlami z 28. stíhacieho pluku a zo zálohy). Veliteľstvo 69. leteckej brigády bolo spolu so 17. stíhacím plukom dislokované v Skoromochi a 43. stíhací pluk vo Vasilkove.

Okrem informácií o pripravenosti odoslať do Československa letecké jednotky vyčlenené z letectva Bieloruského zvláštneho, Kyjevského zvláštneho a Charkovského vojenského okruhu, ľudový komisár obrany ZSSR odoslal J. V. Stalinovi a V. M. Molotovovi písomné hlásenie o potrebe mimoriadneho povolania záložníkov.³⁸ V jeho úvode poukázal na to, že: a) Poľsko pokračuje v posilňovaní pozemných vojsk a letectva pri hraniciach Sovietskeho zväzu severne aj južne od Polesia; b) uskutočnila sa mobilizácia 8 divízií Lvovského, tarnopolského a krakovského zborového okruhu, pričom dve z týchto divízií boli odoslané k hranici s Československom; c) Nemecko vykonáva mobilizáciu vo Východnom Prusku. Tieto skutočnosti spolu so zvyšujúcim sa vojenským napätím v strednej Európe, upozorňoval Vorošilov, majú za následok postupné hromadenie značných ozbrojených síl bezprostredne pri hraniciach ZSSR. Preto považoval za nevyhnutné rozšíriť už vykonávané opatrenia nasledujúcim spôsobom:

1/ V Leningradskom, Bieloruskom zvláštnom a Kyjevskom zvláštnom okruhu povolať 30 000 záložníkov pre všetky letecké základne, 39 000 pre všetky tankové brigády a 72 000 pre strelecké divízie Leningradského (70., 90., 11. a 56. sd), Kalininského (67.sd), Bieloruského zvláštneho (50., 5., 27. a 53. sd) a Kyjevského zvláštneho vojenského okruhu (60., 45., 44, 46, 81., 7., 99. a 95. sd);

³⁸ GASPI, f. 17, op. 166, d. 592, l. 115 – 117. Písomná správa ľudového komisára obrany ZSSR K. J. Vorošilova z 28. 9. 1938 pre Politbyro ÚV VKS(b) a sovietskú vládu s návrhom na ďalšie povolanie záložníkov, povolanie veliteľov a náčelníkov na sústredenia a dodanie do vojsk automobilov z národného hospodárstva.

2/ Povolat' na sústredenia veliteľský zbor výcvikových zariadení Leninhradského, Bieloruského zvláštneho, Kyjevského zvláštneho a Kalininského vojenského okruhu;

3/ Povolat' na sústredenia veliteľský zbor štábov streleckých divízií a plukov Moskovského, Charkovského, Povolžského, Uralského, Kalininského, Orlovského a Severokaukazského vojenského okruhu.

Celkom povolať 39 000 príslušníkov veliteľského zboru.

Na realizáciu uvedených opatrení povolať celkom 180 000 osôb.

4/ Dodat' Červenej armád 22 000 koní pre strelecké divízie na záprahy všetkých diel delostrelectva týchto divízií.

Z národného hospodárstva odobrať pre Červenú armádu 3400 nákladných automobilov, vychádzajúc z 25 % mobilizačnej potreby:

– pre letecké základne – 1500 automobilov

– pre tankové útvary – 1250 automobilov

– pre strelecké jednotky – 650 automobilov.

5/ S cieľom posilniť štáby okruhov a armádnych skupín okamžite odveliť poslucháčov tretieho ročníka Akadémie M. F. Frunzeho a 2. ročníka Akadémie generálneho štábu na prax do oddelení štábov Leningradského, Kalininského, Bieloruského zvláštneho, Kyjevského zvláštneho, Charkovského a Severokaukazského vojenského okruhu a armádnych skupín Bieloruského zvláštneho a Kyjevského zvláštneho vojenského okruhu. Tieto návrhy ľudového komisára obrany ZSSR boli ešte 28. septembra prerokované v kabinete J. V. Stalina, 29. septembra došlo k ich schváleniu Politbyrom ÚV VKS(b)³⁹ a vydaniu uznesenia sovietskej vlády. To umožnilo, aby ľudový komisár obrany ZSSR K. J. Vorošilov v ten istý deň vydal smernice pre vojenské rady Kyjevského zvláštneho, Bieloruského zvláštneho, Leningradského a Kalininského vojenského okruhu, v ktorých im nariadil viesť do bojovej pohotovosti a doplniť zálohami na predpísané stavy ďalších 17 streleckých divízií a 4 jazdecké divízie, 2 tankové zbory, 16 brigád, 2 motostrelecko-guľometné brigády a 34 leteckých základní. Vojenským radám Charkovského, Orlovského, Severokaukazského, Povolžského a Uralského okruhu nariadil do dvoch dní povolať zo zálohy do všetkých ich divízií po 250–275 príslušníkov veliteľského a politického zboru. Toto nariadenie bolo následne vydané aj vojenskej rade Moskovského vojenského okruhu.⁴⁰

Do konca septembra 1938, v dôsledku opatrení prijímaných od 21. septembra 1938 so zámerom zvýšiť bojové možnosti vojsk rozmiestnených pri západných a juhozápadných hraniciach Sovietskeho zväzu, bolo zo zálohy povolaných dovedna 328 762 osôb (vrátane 34 607 príslušníkov veliteľského zboru a politic-

³⁹ APRE, f. 3, op. 50, d. 285, l. 61–62. Výpis z protokolu č. 64 zasadania Politbyra ÚV VKS(b) z 29. 9. 1938

⁴⁰ Michail MELŤUCHOV, *Krasnaja armija i čechoslovackij krizis 1938 g.*, in: Mjun-chen – 1938. Padenie v bezdnu vtoroj mirovoj, Moskva 2018, s. 105–106; *Dokumenty k istorii mnichovského diktátu 1937–1939*, Praha 979, s. 306, pozn. č. 1.

kého aparátu), 27 550 koní, 4 208 automobilov a 551 traktorov.⁴¹ Najvýraznejšie bol posilnený Kyjevský zvláštny okruh (najbližší k hraniciam Československa), do ktorého do začiatku októbra 1938 došlo spolu 108 528 záložníkov. Z celkového počtu 18 664 tankov a 2 741 obrnených automobilov, ktoré boli vo výzbroji Červenej armády, bolo vo vojskách Kyjevského zvláštného okruhu sústredených 3 644 tankov a 249 obrnených automobilov a vo vojskách Bieloruského zvláštného okruhu to bolo 3 609 tankov a 294 obrnených automobilov.⁴²

Okrem vojsk vysunutých k západným a juhozápadným hraniciam Sovietkeho zväzu boli do bojovej pohotovosti uvedené aj vojská druhého sledu, ktorý sa skladal z 30 streleckých a 6 jazdeckých divízií, 2 veliteľstiev tankových zbroj, 15 samostatných tankových brigád a 34 leteckých základní.⁴³

Popoludní 29. septembra sa v nemeckom Mníchove začala konferencia predstaviteľov Nemecka, Talianska, Veľkej Británie a Francúzska, ktorá sa o jednej hodine po polnoci skončila podpísaním dohody o odstúpení rozsiahleho pohraničného územia Československej republiky Nemecku. Československá vláda sa výsledkami konferencie zaoberala dopoludnia 30. septembra⁴⁴ s tým, že ešte v ten istý deň sa musela rozhodnúť, či sa diktátu štyroch mocností podriadi. Pri rozhodovaní si vypočula stanoviská prizvaných zástupcov armády generála L. Krejčího a generála K. Husáreka. Ešte než dostali možnosť vysloviť ich hodnotenia situácie, predseda vlády a súčasne minister obrany gen. Syrový vyslovil záver, že „vzhľadom k ohromné presile nepriateľa není rozumné vyhlídky na to, že bychom se úspěšně mohli ubránit, ani do event. ruské pomoci pozemními silami.“ V podstate k rovnakému záveru došiel aj gen. Krejčí. Pri jeho odôvodnení, podľa svedectva generála Husáreka, argumentoval tým, že „zásah pozemních sovětských sil, dojde-li k němu, mohli bychom pocítiti v bojích o prostor Moravy teprve asi tak za 6 neděl, v nejlepším případě, což je příliš dlouhá doba, po kterou bychom se náporu ze všech stran od tří sousedů neubránili.“ Generál Husárek po pripomenutí podmienok, z ktorých vychádzalo spracovanie nástupového a operačného plánu československej armády a poukázaní na situáciu, do ktorej sa ČSR dostala v dôsledku nemeckých územných požiadaviek a postoja Veľkej Británie a Francúzska k nim, dospel k stanovisku, že v tejto situácii „bylo by nezodpovědné od vojáků tvrditi, že jsou reální vyhlídky na to, že ubráníme hlavní části naše-

⁴¹ RGASPI, f. 17, op. 166, d. 592, l. 139. Písomná správa ľudového komisára obrany ZSSR K. J. Vorošilova zo 16. 10. 1938 pre Politbyro ÚV VKS(b) a sovietsku vládu so žiadosťou o povolenie na prepustenie záložníkov povolaných do armády v súvislosti s československými udalosťami, ako aj na vrátenie automobilov a koní do národného hospodárstva.

⁴² Mel'uchov, Michail. *Krasnaja armija i čechoslovackij krizis 1938 g.*, in: Mjunchen – 1938. Padenie v bezdnu Vtoroj mirovoj, Moskva 2018, s. 106.

⁴³ *Dokumenty k istorii mnichovského diktátu 1937–1939*. Praha 1979, s. 306, poz. č. 1. <http://armada.vojenstvi.cz/predvalecna/dokumenty/5.htm>.

⁴⁴ Vláda sa pod predsedníctvom generála J. Syrového zišla o 9:45. O 11:30 bolo rokovanie vlády prerušené a účastníci sa odobrali na Hrad k prezidentovi Benešovi. Na Hrade za prítomnosti prezidenta rokovanie vlády pokračovalo od 11:45.

ho území a uschováním větší části našich branných sil do rozhodného zásahu SSSR v náš prospěch.“⁴⁵ K problematike nožnej pomoci Červenej armády sa vyjadril aj minister bez portfóje I. Karvaš, ktorý podľa záznamu z rokovania vlády poukázal, že „*názory o sovětské pomoci jsou úžasně přehnané. Mohli by nám poslati snad letadla na příklad 2.000, ale my pro ně nemáme zásob benzínu. Je otázka půjde-li pozemní ruské vojsko, když Anglie a Francie s námi nejdu a kdyby šlo, mohla by Anglie jíti i proti nám z obavy před bolševismem.*“⁴⁶ V úvode rokovania vlády na pražskom Hrade, ktoré sa začalo o 11:45 hod., vystúpil prezident Beneš s konštatovaním, že po porade so zástupcami politických strán, s ktorými na základe posudkov vojenského vedenia prerokoval „*jak by se situace utvářela v případě války a jak v případě přijetí mnichovského ultimáta [...] nemůže než navrhnout přijetí ultimáta. Kdybychom nepřijali, udělali bychom čestnou válku, ale ztratili bychom samostatnost a národ by byl vyvražděn. Tak se na to dívají zástupci politických stran. Připojí-li se k tomu kabinet, pokládal by to za stanovisko vlády.*“⁴⁷ Vláda sa k jeho návrhu po krátkej diskusii pripojila.

Na vyvrcholenie septembrovej krízy prijatím mnichovského diktátu československou vládou, ľudový komisár obrany ZSSR J. K. Vorošilov reagoval 16. 10. 1938 predložením žiadosti Politbyru ÚV VKS(b) a sovietskej vláde o povolenie prepustiť zo zálohy povolaných vojakov, poddôstojníkov a dôstojníkov, ako aj odoslať späť do civilného sektoru všetky mobilizované kone a automobily. Zároveň navrhoval, aby sa tieto opatrenia realizovali v dobe od 20. do 25. októbra 1938. Politbyro ÚV VKS(b) tieto Vorošilovove návrhy schválilo 17. októbra.⁴⁸ V rovnaký deň bolo vydané aj uznesenie sovietskej vlády, na základe ktorého ľudový komisár obrany ZSSR vydal príslušné nariadenia vojenským radám Severokaukazského, Kalininského, Uralského, Povolžského, Bieloruského zvláštneho, Kyjevského zvláštneho, Leningradského, Charkovského, Orlovského a Moskovského vojenského okruhu.

Vojenské opatrenia uskutočnené v Sovietskom zväze v súvislosti s hrozbou agresie Nemecka proti Československu a jeho záväzkom zakotveným v zmluve zo 16. 5. 1935, boli v septembri 1938 uskutočňované so zreteľom na možnosť vzniku vojny, v ktorej by sa ZSSR zúčastnil v koalícii s Francúzskom a Československom. Dôležitú úlohu pritom zohrávala skutočnosť, že podľa plánov rozvinutia vojsk pre prípad vojny z marca 1938, generálny štáb Červenej armády vychádzal z predpokladu, že po boku Nemecka môže ako jeho najbližší spojenec vystúpiť Poľsko, ktoré malo územné požiadavky voči Československu, otvorene nepriateľsky vystupovalo proti ZSSR a po podpísaní nemecko-poľského paktu

⁴⁵ <http://armada.vojenstvi.cz/predvalecna/dokumenty/5.htm>.

⁴⁶ <https://www.fronta.cz/dokument/zaznam-jednani-cs-vlady-30-zari-1938-prijeti-mnichovske-dohody>.

⁴⁷ Tamže.

⁴⁸ APRF, f. 3, op. 50, d. 285, l. 65. Výpis z protokolu č. 64 zasadania ÚV VKS(b) zo 17. 10. 1938.

o neútočení (26. 1. 1934) usilovalo o posilňovanie vojenskej spolupráce s Nemeckom. Nepriateľstvo voči Sovietskemu zväzu, ale aj neochotu poľskej vlády na akúkoľvek spoluprácu s ním pri riešení problematiky kolektívnej obrany Československa, potvrdil poľský veľvyslanec J. Łukasiewicz v rozhovore s francúzskym ministrom zahraničia G. Bonnetom 22. 5. 1938. Stalo sa tak keď na Bonnetovu otázku, aká je pozícia Poľska voči ZSSR rezolútnym spôsobom odpovedal, že Poliaci považujú Rusov za nepriateľov a keď by bolo treba, budú silou odprovať akémukoľvek ich preniknutiu na poľské územie, ako aj akémukoľvek preletu ich lietadiel.⁴⁹ Počas septembrovej krízy takýto postoj poľskej vlády vyzdvihol minister zahraničných vecí J. Beck v písomných pokynoch z 19. 9. 1938, adresovaných poľskému veľvyslancovi v Nemecku J. Lipskému pred jeho rokovaním s A. Hitlerom. Medzi pokynmi, ktorými sa mal veľvyslanec počas rokovania riadiť, bolo zdôrazniť postoj poľskej vlády, vďaka ktorému „*paralyzovala možnosť intervencie Sovietov v českej otázke*“ a štyrikrát odmietla návrhy, aby sa pripojila k medzinárodnému úsiliu na obranu Československa.⁵⁰

Postupy francúzskej a britskej vlády voči Československu a Nemecku počínajúc májom 1938 znemožnili kolektívnu obranu ČSR, čo viedlo prezidenta republiky, vládu a najvyšších predstaviteľov armády k úvahám o možnosti viesť vojnu len s pomocou Sovietskeho zväzu. No už počas májovej krízy, vyvolanej nemeckými požiadavkami na odstúpenie československých pohraničných oblastí, bolo evidentné, že tento variant obrany republiky nie je reálny. Jasne sa to ukázalo už na porade politických ministrov za účasti prezidenta 21. mája, keď Beneš konštatoval, že izolovaná vojna len s pomocou ZSSR „*by bylo právě to nejhorší! [...] Celý svět by se pozdvihl proti nám, kdybychom stáli sami s SSSR proti Německu.*“⁵¹ Neskoršie k tomuto napísal: „... *po všech bolestivých úvahách jsem došel nakonec znovu k závěru, že musíme v každém případě pokusit se přivést Francii a Anglii na naši stranu a že se k válce v této chvíli na jednu frontu – a to na frontu východní – společně se Sovětským svazem odvážit nemůžeme a v zájmu svém i Sovětského svazu nesmíme. Soudím, že to bylo moje nejdůležitější rozhodnutí v této krizi.*“⁵² Toto rozhodnutie prezidenta, ale aj rovnaké rozhodnutie vlády z 21. 5. 1938, sa opieralo o názor generálov J. Syrového a L. Krejčího z toho istého dňa. Podľa nich izolovaný konflikt s Nemeckom „*znamenal by pro Československo debakl, tím spíše, že dlužno se obávat případně i napadení ze strany jiných sousedních států.*“⁵³ Po skončení májovej krízy, napriek prejavom odhodlania brániť republiku, medzi ktorými najvýraznejším bola mobilizácia

⁴⁹ *Dokumenty i materialy kanuna vtoroj mirovoj vojny. 1937–1939. T. 1, nojabr 1937 g. – dekabr 1938 g.*, Moskva 1981, s. 99, in: <http://militera.lib.ru/docs/da/kanun/index.html>.

⁵⁰ Tamže, s. 173–175.

⁵¹ Emil VORÁČEK, Zářijová krize a Sovětský svaz – 2. část, in: <http://www.svornost.com/phdr-emil-voracek-zarijova-krize-a-sovetsky-svaz-2-cast/>.

⁵² Edvard BENEŠ, *Mnichovské dny. Paměti*, Praha 1968, s. 318.

⁵³ *Dokumenty k historii mnichovského diktátu 1937–1939*, Praha 1979, s. 242–243.

vyhlásená 23. septembra, prezident ani vláda postoj k vojne len za pomoci Sovietskeho zväzu nezmenili. Potvrdením toho sa stalo prijatie mníchovského diktátu. Historickou skutočnosťou tak je, že Československo v roku 1938 Sovietsky zväz o vojenskú pomoc nepožiadalo a ani sa na jej možné využitie reálne nepripravovalo.

Jozef Bystrický

Münchener Krise und die Rote Armee

Zusammenfassung

In der Zeit zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg wurden die Vereinbarungen zur gegenseitigen Zusammenarbeit zwischen der Tschechoslowakei und Frankreich (21. Januar 1924) sowie der Tschechoslowakei und der Sowjetunion (16. Mai 1935) zu einer der Säulen der Pläne zur Verteidigung der Tschechoslowakischen Republik. Nach der deutschen Annexion Österreichs und der Auferlegung deutscher Forderungen nach Rückzug der tschechoslowakischen Grenzgebiete wurde die praktische Erfüllung der Verpflichtungen der Vertragsparteien, denen sie sich verpflichtet hatten, hochaktuell. Bereits im Zusammenhang mit der Krise vom Mai 1938 stellte sich heraus, dass nicht jede Partei entschlossen ist, diese zu erfüllen. Die Tatsache, dass sich die Tschechoslowakei in einer drohenden Situation befand, Deutschland anzugreifen, ist in um seine gemeinsame Verteidigung zu gewährleisten, war eine rechtzeitige Koordinierung der Pläne und Aktivitäten der Armeen der Vertragsparteien erforderlich. Daher hat die Sowjetunion seit Mitte April 1938 wiederholt vorgeschlagen, Verhandlungen zwischen den Generalstäben der französischen, tschechoslowakischen und sowjetischen Armee aufzunehmen. Frankreich als Hauptgarant für die Sicherheit der Tschechoslowakei zeigte jedoch kein Interesse an solchen Vorbereitungen zur Verteidigung der Tschechoslowakei und zog sich schließlich von seinen Verpflichtungen gegenüber der Tschechoslowakei zurück. Unter dem Einfluss der französischen Position führte die Tschechoslowakei nicht einmal getrennte Verhandlungen auf der Ebene der Generalstäbe der tschechoslowakischen und der sowjetischen Armee. Dies spiegelte sich in den militärischen Vorbereitungen der Sowjetunion im September 1938 wider, die durchgeführt wurden, um der Tschechoslowakei zu helfen in Form eines militärischen Protestes gegen die deutsch-polnische Koalition. Diese ergaben sich aus den Entscheidungen des Generalstabs der Roten Armee im frühen Jahrzehnt des September 1938, die Kampfbereitschaft der Truppen der Militärbezirke an der Westgrenze zu erklären und die Einsatzgruppen der Kiewer Spezial- und belarussischen Spezialkräfte in den im März festgelegten Einstiegsgebieten einzusetzen 1938. Die letzte organisatorische Maßnahme zur Stärkung der im Zusammenhang mit der Münchener Krise in Alarmbereitschaft gerateten Truppen wurde vom Volksverteidigungskommissar KJ Woroschilow am 29. September 1938 erlassen, dem Tag, an dem die Konferenz der vier westeuropäischen Mächte in München begann und in der Unterzeichnung eines Rücktrittsabkommens gipfelte. Tschechoslowakische Grenzgebiete nach Deutschland. Bis Ende September 1938 wurden aufgrund von Maßnahmen vom 21. September 1938 zur Verbesserung der Kampffähigkeiten der an der West- und Südwestgrenze der Sowjetunion stationierten Trup-

pen 328.762 Personen aus der Reserve rekrutiert (darunter 34.607 Mitglieder des Kommandokorps und des politischen Apparats), 27 550 Pferde, 4.208 Autos und 551 Traktoren. Der Kiewer Sonderkreis (am nächsten an den Grenzen der Tschechoslowakei) wurde am stärksten gestärkt , zu dem Anfang Oktober 1938 108.528 Reservisten einberufen worden waren. Von der Gesamtzahl von 18.664 Panzern und 2.741 gepanzerten Fahrzeugen in der Bewaffnung der Roten Armee waren 3.644 Panzer und 249 gepanzerte Fahrzeuge in den Truppen des Kiewer Sonderkreises und 3.609 Panzer und 294 gepanzerte Fahrzeuge in den belarussischen Spezialkreistruppen konzentriert . Zusätzlich zu den Truppen, die sich bis an die West- und Südwestgrenze der Sowjetunion erstreckten, wurden auch die Truppen der zweiten Linie, die aus 30 Gewehr- und 6 Kavalleriedivisionen, 2 Panzerkorpshauptquartieren, 15 separaten Panzerbrigaden und 34 Luftwaffenstützpunkten bestand, in Alarmbereitschaft versetzt . Die Aktionen der französischen und britischen Regierung gegen die Tschechoslowakei und Deutschland ab Mai 1938 machten es der Tschechoslowakischen Republik unmöglich, sich gemeinsam zu verteidigen, und veranlassten den Präsidenten, die Regierung und hochrangige Militärbeamte, die Möglichkeit eines Krieges nur mit Hilfe der Sowjetunion in Betracht zu ziehen . Aber auch während der Mai-Krise war offensichtlich, dass diese Variante der Verteidigung der Republik nicht realistisch war. Nach der Annahme der Münchner Diktatur durch die tschechoslowakische Regierung setzte die Sowjetregierung ab dem 17. Oktober 1938 die schrittweise Abschaffung der in der Roten Armee im Zusammenhang mit der Tschechoslowakei durchgeführten groß angelegten militärischen Maßnahmen fort .

Jozef Bystrický

Munich Crisis and the Red Army

Summary

In the period between World War I and World War II, one of the pillars of plans to defend Czechoslovakia became the agreements on mutual cooperation signed between Czechoslovakia and France (January 21, 1924) and Czechoslovakia and the Soviet Union (May 16, 1935). After the German annexation of Austria and the imposition of German demands for the withdrawal of the Czechoslovak border areas, the practical fulfillment of the obligations of the contracting parties to which they committed themselves in them became highly topical. Already in connection with the crisis of May 1938, it turned out that not every party is determined to fulfill them. The fact that Czechoslovakia found itself in a situation threatening to attack Germany in order to ensure its common defense, required the timely coordination of the plans and activities of the armies of the Contracting Parties. Therefore, since mid-April 1938, the Soviet Union has repeatedly proposed that negotiations between the general staffs of the French, Czechoslovak and Soviet armies take place. However, France, as the main guarantor of Czechoslovakia's security, did not show interest in such preparations for the defense of Czechoslovakia and eventually withdrew from its obligations to Czechoslovakia. Under the influence of the French position, Czechoslovakia did not even engage in separate negotiations at the level of the General Staffs of the Czechoslovak and Soviet armies. This was reflected in the military preparations of the Soviet Union in September 1938, carried out to help Czechoslovakia in the form of a military protest against the German-Polish coalition. These stemmed from the decisions of the Red Army General Staff in the early decade of September 1938, to declare combat readiness to the troops of the Western Border Military Districts and to deploy the Kiev Special and Belarussian Special Forces' operational groups into the boarding areas set by the March Red Army Deployment Plan. 1938. The last organizational measure aimed at strengthening the troops put on alert in connection with the Munich crisis was issued by the People's Defense Commissioner K. J. Voroshilov on September 29, 1938, the day the conference of four Western European powers began in Munich, ending with the signing of a resignation agreement. Czechoslovak border territories to Germany. By the end of September 1938, as a result of measures taken from 21 September 1938 to increase the combat capabilities of troops stationed at the western and southwestern borders of the Soviet Union, 328,762 people were recruited from the reserve (including 34,607 members of the command corps and political apparatus), 27 550 horses, 4,208 cars and 551 tractors. The Kiev Special Circuit (closest to the borders of Czechoslovakia) was strengthened most significantly, to which 108,528 reservists had been called up by the beginning of October 1938. Of the total number

of 18,664 tanks and 2,741 armored vehicles in the Red Army's armament, 3,644 tanks and 249 armored vehicles were concentrated in the Kiev Special Circuit troops, and 3,609 tanks and 294 armored vehicles were concentrated in the Belarusian Special Circuit troops. In addition to the troops extended to the western and southwestern borders of the Soviet Union, the troops of the second line, which consisted of 30 rifle and 6 cavalry divisions, 2 tank corps headquarters, 15 separate tank brigades and 34 air bases, were also put on alert. The actions of the French and British governments against Czechoslovakia and Germany, beginning in May 1938, made it impossible for the Czechoslovak Republic to defend themselves jointly, leading the President, the government and top military officials to consider the possibility of waging war only with the help of the Soviet Union. But even during the May crisis, it was evident that this variant of the republic's defense was not realistic. After the adoption of the Munich dictatorship by the Czechoslovak government, the Soviet government from 17 October 1938 proceeded to the gradual abolition of large-scale military measures carried out in the Red Army in connection with Czechoslovakia.

TEMATICKÝ BLOK

Marián Manák

The Path to the Munich Agreement from the Viewpoint of Reports by William Ch. Bullitt, the American Ambassador to France¹

The Path to the Munich Agreement from the Viewpoint of Reports by William Ch. Bullitt, the American Ambassador to France

In 1938, Czechoslovak republic became a center of interest of politic and diplomatic circles, as well as general public opinion. The reason why was the gradually increasing problem of the formal status of the German inhabitants in the Czechoslovak republic. In such a tense period, mutual contacts among diplomats gained peculiar frequency, when emissaries and ambassadors of single states attempted to get the most up to date information from presidents, prime ministers, and ministers in the countries of their accreditation. Among such active diplomats, there was an ambassador of the USA in France, William C. Bullitt. He closely observed the gradually complicating international and political status of Czechoslovakia, especially due to the fact that he represents the country that stood at very beginning of Czechoslovak republic. He was receiving detailed information about deteriorating relations between Berlin and Prague namely from French ministry of foreign affairs, Georges Bonnet, who shared with him the latest news from French diplomats abroad, or other information from emissaries of other countries residing in Paris, with which he was regularly having

¹ This paper is a contribution to the grant project of the Ministry of Education, Science, Research and Sports of the Slovak Republic VEGA No. 1/0438/18 entitled “*Diplomatic and Economic Relations between Czechoslovakia and the U.S.A. in the First Half of the 20th Century*”.

meetings. Besides that, his source of information regarding the Sudeten crisis was especially French prime minister Édouard Daladier, and Czechoslovak emissary in France, Štefan Osuský.

Key words: History, 20th Century, Czechoslovakia, Sudeten crisis, Munich agreement, Czechoslovak-American relations, US foreign policy, William C. Bullitt

In 1938, the Czechoslovak Republic came into the spotlight in both political and diplomatic circles as well for the global public. The resolution of the increasingly problematic formal position of German citizens in Czechoslovakia and the issue of ethnic minorities in general was connected to the problem of the preservation of the fragile peace in Europe. Even though the first common state of Czechs and Slovaks in the history of Europe was about to celebrate the twentieth anniversary of its existence, instead, it had to cope with, the so far hidden, aggressive intentions of Germany. The Anschluss of Austria at the beginning of the year made the situation even worse, significantly affecting the military aspects of the tensions between Czechoslovakia and Germany. The Anschluss made it possible to attack the republic from the South, where the border fortifications were not as complete as those on the other borders; what is more, the Southern border was dozens of kilometres long.²

Furthermore, the position of Czechoslovakia was further weakened by the unclear politics of the guarantors of the Paris Peace Treaties, the Western powers. France as well as the United Kingdom wanted to maintain peace at all costs (and to postpone the war) by meeting the ever increasing demands of the Third Reich. While the United Kingdom followed a policy of appeasement, France still struggled with the question how to act towards Czechoslovakia. On one hand, it was possible to violate the alliance treaty and leave Czechoslovakia under attack by Germany and give no assistance, or maintain the alliance position and protect their Central European ally even if they were attacked by Germany. In the second case, Paris had to consider that France was falling behind in the production of military technology and necessary materials for a long time, which could, in the event of an open conflict, ultimately result in defeat.³

² Jan GEBHART, *Rok zkoušek a zklamání (Československo od jara 1938 do jara 1939)*, Praha 1990, p. 3. For a more detailed description of the Munich Agreement, see: *Mnichovská dohoda. Cesta k destrukci demokracie v Evropě / Munich agreement. The way to destruction of democracy in Europe*, Jan NĚMEČEK, (ed.), Praha 2004, 387 pp.

³ For more on the Czechoslovak-French alliance treaty, see for example: Pavol PETRUF, *Príprava povojnovej spojeneckej zmluvy medzi Česko-Slovenskom a Francúzskom*, in: *Stredná a juhovýchodná Európa – sondy do vývoja v štyridsiatych rokoch*, Bratislava 1992, pp. 74–120; Pavol PETRUF, *Zmluva o priateľstve a spojení medzi Československom a Francúzskom z roku 1924 a jej odraz v slovenskej tlači*, in: *Historický zborník*, Vol. 10, 2000, No. 2, pp. 46–57; Pavol PETRUF, *Expozé československého vyslanca vo Francúzsku Štefana Osuského*

Another global superpower – the United States of America – had certain tools available which could have put pressure on Germany, but after the First World War, the USA followed an isolationist policy and made no official interventions into the conflicts and events on the old continent. This attitude stemmed from the profound conviction that the American continent was a sort of “water castle” moated by the Pacific and Atlantic Oceans.⁴

U.S. foreign affairs policy became stricter when the economic crisis of the late 1920s broke out and especially after the first open manifestations of fascism in the world (Japanese aggression in Manchuria, the Italian-Ethiopian conflict, the civil war in Spain). The four Neutrality Acts adopted by Congress in 1935–1939 were a formal expression of isolationism, which would later control the political relationships between the United States and Europe (and thus Czechoslovakia) before the Second World War.⁵ Moreover, the United States had already refused to ratify the peace treaties, the validity of which were crucial to the existence of Czechoslovakia.⁶ Hence, Czechoslovakia could not count on the United States, one of the initial pillars of its existence and had to find security guarantees exclusively in Europe. The United States primarily cared about economic growth, the development of economic relations and the repayment of war debts, even if that meant they would not be involved in the maintenance of the international political arrangements after the First World War.

In the critical year of 1938, the prestigious and important position of U.S. Ambassador to France was assigned to William Christian Bullitt⁷, who had worked as the first U.S. Ambassador to Moscow before working in Paris. He had worked in the diplomatic environment of the old continent for a long time so he already had a sufficient overview of the political situation in Europe. Bullitt mostly obtained detailed information on the worsening relationship between Berlin and Prague from the French Minister of Foreign Affairs, Georges Bonnet, who provided him with the latest news from French diplomats abroad. He also disclosed information from the ambassadors of other states working in Paris, with whom he would meet regularly. Other particular sources of information on the

ho o československo-francúzskej spojeneckej zmluve z januára 1924, in: Pavol PETRUF, (ed.), *Slovensko a Československo v XX. storočí*, Bratislava 2010, pp. 51–80.

⁴ Jan WANNER, *Pevnosť Amerika I. (Spojené štáty a evropská válka 1939–1945)*, Praha 2001, p. 41.

⁵ Henry KISSINGER, *Umění diplomacie*, Praha 1999, pp. 384–385.

⁶ Bohumila FERENČUHOVÁ, *Československá zahraničná politika a otázky medzinárodnej bezpečnosti*, in: Milan ZEMKO – Viliam BYSTRICKÝ, (eds.), *Slovensko v Československu 1918–1939*, Bratislava 2004, p. 36.

⁷ William Christian Bullitt (25 January 1891, Philadelphia, USA – 15 February 1967, Neuilly-sur-Seine, France) was the U.S. Ambassador to the USSR from 1933 to 1936 and the Ambassador to France from 1936 to 1941. In 1944 he joined the Free France units. He even received several major French and U.S. Honours, including the “*Croix de Guerre*” medal.

Sudeten crisis were the French Prime Minister, Édouard Daladier, and the Czechoslovak Ambassador to France, Štefan Osuský.

It must be added that during the tense period of the Sudeten crisis, contacts between diplomats became remarkably frequent when the deputies or ambassadors of the individual states tried to get the most up-to-date information from the presidents, prime ministers and ministers in the countries to which they were accredited. Moreover, the diplomats met each other, exchanged information and compared it with that they had received from other sources. A substantial part of the work and leisure time of many of them was devoted to formulation of messages to their central Ministries of Foreign Affairs, as a large proportion of the telegrams were sent during the late night hours.⁸

One of these active diplomats was the U.S. Ambassador, Bullitt, who closely examined the international position of Czechoslovakia, which was becoming more and more complicated. Among other reasons Bullitt did that because he was aware of the fact, that in Paris, he represented a state that stood at the birth of the Czechoslovak Republic. He also noticed that the situation had become dramatically worse in the spring of 1938, when the Prague government on receiving information on the gathering of German armies along their shared border reacted, on 21 May, by announcing the partial mobilisation of all military forces in Czechoslovakia.⁹ The already critical situation escalated when two Sudeten Germans were shot on the day the mobilisation was announced, which was used against Czechoslovakia by German propaganda. This was one of the reasons why the Prague government tried to clarify the circumstances of the incident with other countries and Ambassador Osuský explained the incident to Bullitt, claiming that “the two Germans who had been shot in Bohemia today had been distributing Nazi propaganda and had tried to escape on motorcycles and had refused to stop when summoned to do so.” But he probably did not convince Bullitt, who decided to send a telegram to the U.S. President, Franklin D. Roosevelt, suggesting a multilateral conference, held in the Hague, to declare a plebiscite in Czechoslovakia, the result of which would legally define the free will of nationalities in the country. Bullitt also emphasised that if the government in Prague refused such a vote, France could avoid its obligations towards Czechoslovakia and thus prevent a further increase in tensions, which could potentially lead to a European war.¹⁰ However, the result of Bullitt’s efforts was merely a press re-

⁸ For more details on the development of the Sudeten crisis in the messages of U.S. diplomats, see: Mílada POLIŠENSKÁ, *Diplomatické vztahy Československa a USA 1918–1968. 1. díl; Diplomatické vztahy Československa a USA 1918–1938. 2. svazek: Priority, diplomatická praxe a politický context*, Praha 2014, pp. 563–624; Marián MANÁK, *ČSR a USA v letech 1918–1945 : vybrané otázky zo vzájomných vzťahov*, Krakov 2017, pp. 61–78.

⁹ J. GEBHART, *Rok zkoušek*, p. 4.

¹⁰ *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1938*. General: Volume I. Washington D. C.: U. S. Government Printing Office, 1955, pp. 506–509, (hereafter “FRUS 1938”).

lease by the U.S. Secretary of State Cordell Hull, in which he asked all the parties involved to try to solve the conflict peacefully; the declaration was considered to be support of the British-French attitude.

By the end of May, the Czechoslovak government had offered concessions to the Germans living in the Sudeten, allowing the use of German in the public sector, in education, in administration, finances, internal matters etc. At the same time, Ambassador Osuský asked Bullitt to provide economic support to businesses based in Sudeten, which mostly produced porcelain and textiles. The American Jews had stopped purchasing these commodities in Czechoslovakia as this merchandise was produced in regions with a large amount of support for the pro-Nazi *Sudetendeutsche Partei* (SdP) of Konrad Henlein. However, Osuský was convinced that this step by U.S. traders ultimately had the opposite effect than would be expected by the United States because the employees of the Sudeten based companies lost their jobs, became more prone to accept anti-Jewish propaganda and began to be influenced by the SdP.¹¹

On 8 June, the SdP submitted a 14 point proposal to President Edvard Beneš, which demanded a considerable reorganization of the Czechoslovak system of government and constitution. According to the SdP, the Republic should be “autonomised” based on ethnicity and divided into German, Polish, Hungarian, Slovak and Czech areas. In practice, each of these areas would have its own parliament and administration that would work independently of central government and place citizens outside the scope of the unified Czechoslovak jurisdiction. Nevertheless, in late June, the government submitted its own proposal.¹² In this context, Bullitt asked Ambassador Osuský, whether it was true that the electoral constituencies were supposed to change before the parliamentary elections of 14 June. In fact, Bullitt had access to other information, according to which President Beneš allegedly proposed the reorganization of the country based on three large areas: Bohemia, where the Sudeten minority would be significantly outnumbered by the Czechs and Slovaks; Moravia, in which the Polish and German minorities would also be outnumbered by the Czechs and Slovaks and Slovakia, in which the Hungarian and Ruthenian minorities would be considerably outnumbered by the Slovaks. Although Osuský admitted that a similar solution had been proposed, he reassured the U.S. Ambassador to France that there was nothing unnatural about such an arrangement. As Bullitt further stated in his message to Secretary C. Hull, the Sudeten Germans had a new requirement – the establishment of a German National Assembly, which would represent the interests of all Germans living not only in Sudeten, but also anywhere in Czechoslovakia. Another requirement was that the chairman of this assembly had to, ipso facto, be a member of the Czechoslovak government. The Czechoslovak government re-

¹¹ Ibid, pp. 521–524.

¹² J. GEBHART, *Rok zkoušek*, pp. 6–7.

jected this requirement, but as to the establishment of the national assembly of Sudeten Germans, it asked the SdP representatives to specify the reasons behind the establishment of such an authority.¹³ The government in Prague eventually also rejected this proposal, as the SdP also demanded autonomy.

Over the turn of June and July 1938, numerous discussions were taking place among the representatives of several European states, based on which the United States believed that the contemporary situation in Europe was more or less as follows: if the German army entered Czechoslovakia, France would probably join the conflict in support of Czechoslovakia. Ambassador Bullitt argued that although it could happen, it was highly improbable that Hitler would act in such a manner at that time. In addition to France, the United Kingdom would probably also enter the war and the Soviet Union was willing to provide its air force to help Czechoslovakia. After a short period of neutrality, Poland and Romania would probably enter the war on the side of France and the United Kingdom, while Hungary and Italy would stay neutral – at least to begin with. Thus, Bullitt asserted that it was very unlikely that the German army would cross the Czechoslovak border in the near future, unless Prague gave them a reason to do so, for instance, if a significant number of Sudeten Germans were killed. Bullitt was equally convinced that Hitler would try to use Hungary, where the “fully realizes Nazis are making great headway among the land hungry Hungarian peasants by promising to divide the great estates [author’s note: in the territory of Slovakia].”

A day after the speech of Prime Minister Daladier on 12 July, in which he spoke of the situation in Europe and efforts to preserve peace, Bonnet asked Bullitt, whether there was a possibility, if there were extreme tensions between Czechoslovakia and Germany, that the U.S. President Franklin D. Roosevelt would be willing to be the arbitrator. Bullitt responded that this was the exact type of European conflict that the United States was striving to not become involved in. He also added that the American people would dispute the appropriateness of the involvement of the U.S. President in the internal matters of a minor state in Central Europe.¹⁴ By saying this, he confirmed the U.S. determination not to become engaged in European matters that were becoming more and more knotty and stay with their preferred policy of isolationism.

A few days later, on 18 July, Bullitt had an interesting discussion with Bonnet. The French minister told Bullitt that he had personally instructed the Ambassador to Czechoslovakia (who was in Paris for work at that time) to inform Beneš, immediately after arriving in Prague, that he should realise that if a war broke out in Europe, Czechoslovakia could gain absolutely nothing, regardless of who won the war. As Bonnet put it, “no statesman would ever again be so idiotic

¹³ FRUS 1938, pp. 527–528.

¹⁴ *Ibid*, pp. 529–531.

as to put together a state even faintly resembling Czechoslovakia in its present form.”¹⁵ Disregarding the opinions presented by the representatives of Hitler’s Germany, who were certainly interested in the collapse of Czechoslovakia, it was one of the most critical statements made on the existence of the inter-war Czechoslovak Republic by a major European politician. Thus, Bullitt was quite pessimistic about the future of Czechoslovakia. He expected that if the German Army entered Czechoslovak territory, Czechoslovakia would be fully occupied within three weeks, even if Paris and London supported Prague.

In another message sent to Washington on 26 August, Ambassador Bullitt informed the Secretary of State, Hull, that the French Minister, Bonnet, had confessed to him, that he was most concerned with the attitude of Poland, which acted as if it only strived for the disintegration of Czechoslovakia so it could regain Cieszyn Silesia. Bonnet tried to explain to the Polish Ambassador to Paris, *Julius Lukasiewicz*, that the dissolution of Czechoslovakia would represent a threat to the further existence of Poland, but the Polish diplomat did not take the words of the French minister seriously. In the same message, Ambassador Bullitt equally reported that a trustworthy source had disclosed to him confidential information that the Soviet government had already prepared a detailed plan for military action to support Czechoslovakia by crossing the territory of Poland, if it was attacked by Germany. The Soviets were even allegedly trying, officially, to find out whether France was obliged to enter the war to support Poland in such case. Bullitt asked Bonnet this question, and he confirmed that Moscow really had enquired of the French government whether it was possible. At the same time, Bonnet added his belief that if Germany attacked Czechoslovakia, another war would break out between Poland and the USSR – and ultimately he was right.¹⁶

On 8 September, Bullitt sent an interesting message to Washington, reporting his last discussion with the French Prime Minister, Daladier. The day before, Daladier allegedly said, during the meeting with the German chargé d’affaires in Paris (since the Ambassador was at the NSDAP convention in Nuremberg at that time), that “the French government would order immediate mobilization and attack Germany at once if the foot of a German soldier should cross the Czechoslovak frontier”. Whether the French Prime Minister truly made that statement in such a resolute manner is open to discussion, as Daladier equally told the German chargé d’affaire that he knew that “the Sudeten had been badly treated by the Czechs” and that he understood their efforts for autonomy. In addition, Daladier even openly stated, in front of the senior German diplomat, that he was ready to accept the eventual wishes of the Sudeten Germans to be integrated into Germany, and that the French government, respecting the principle of self-determination, should not strictly oppose such a solution. The French Prime Minister, in his

¹⁵ Ibid, p. 533.

¹⁶ Ibid, p. 556.

own words, claimed he simply did not want Hitler to resolve the whole matter by force.¹⁷ Daladier thus explicitly made it clear to the representative of Hitler's Germany that France was willing to accept the territorial modifications, detrimental to Czechoslovakia.

Bullitt conveyed the situation to Washington in a similar spirit several days later, after Hitler's speech at the NSDAP convention in Nuremberg and after the Ambassador's discussion with the French Minister of Foreign Affairs, Bonnet. Bullitt informed Hull, the Secretary of State, that Czechoslovakia was the primary subject of the ongoing debates among diplomats and their conclusion was that neither the French, nor the British government believed that it would be possible to maintain Sudeten within the sovereign territory of Czechoslovakia. According to Bullitt, both governments would now make all possible efforts to convince Prague to allow the Sudeten Germans to go their own way; the first, smallest step would be their autonomy within Czechoslovakia.¹⁸

But logically, a new and controversial question emerged – what would happen to the Czech minority in the areas newly assigned to Germany? However, Ambassador Bullitt was one of the few diplomats, of those times, who was not afraid to openly formulate their opinions or to initiate discussion of unpleasant and difficult topics in front of the diplomats of the host country. Hence, on 19 September, Bullitt directly asked Bonnet how he expected to cope with the fate of the Czech minority in Sudeten. Bonnet responded that if Sudeten were to be conceded to Germany, a mutual exchange of citizens would take place. Bullitt then asked whether the British Prime Minister Chamberlain had directly discussed this topic with Hitler, to which Bonnet assured him that he had done so. This response probably surprised Bullitt, who asked the same question again, and Bonnet confirmed that Hitler and Chamberlain had indeed discussed this matter and agreed on the solution. Ambassador Bullitt continued by telling Bonnet that he could not quite imagine how the French public could calmly observe the slow elimination of the Czechoslovak army by Germany. Bonnet replied that he could very well imagine and reassured the Ambassador that the French people did not want war – he estimated that at least 80% of the population was against entering a war to support Czechoslovakia. Yet, Bullitt anticipated an immense reaction from the French public in favour of Czechoslovakia, led by the Communists and Socialists. Bonnet agreed that the Communists might cause trouble, but he did not expect any truly serious internal political problems. But Bullitt remained sceptical and asked the Minister what would happen if Beneš refused to accept the British-French resolution. Bonnet responded without hesitation: “He cannot refuse. And he knows it.”¹⁹

¹⁷ Ibid, p. 581.

¹⁸ Ibid, p. 591.

¹⁹ Ibid, pp. 620–621.

At that time, the French press (*Le Temps journal*) reported statements made by certain U.S. Statesmen that the United States understood the attitude of Czechoslovakia, which naturally expected and needed protection from the governments who took part in its establishment. Ambassador Bullitt strictly condemned this statement in a message addressed to Secretary of State Hull. He asked all members of the U.S. government and statesmen to refrain from making statements which might imply that “we believe that France should go to war in order to keep 3,200,000 Sudetens under the rule of 7,000,000 Czechs. It is entirely honourable to urge another nation to go to war if one is prepared to go to war at once on the side of that nation but I know nothing more dishonourable than to urge another nation to go to war, if one is determined not to go to war on the side of nation, and I believe that the people of the United States are determined not to go to war against Germany”,²⁰

On 24 September, Bullitt proposed to Secretary Hull, in another telegram, that if Britain and France were willing to enter into war in case of an attack on Czechoslovakia, the U.S. President should invite the United Kingdom, France, Germany, Italy and Poland to send their representatives to the Haag, where they would negotiate to preserve peace in Europe. Ambassador Bullitt emphasised that he considered it inevitable that the Polish representatives would be invited, but he rejected Soviet participation. However, he failed to mention whether the representatives of the party concerned, Czechoslovakia, were or were not supposed to take part.²¹

The following day, Bullitt received an urgent call from the Polish Ambassador *Lukasiewicz*, who demanded to meet him as soon as possible. Bullitt arrived at the Polish Embassy without delay, where he found *Lukasiewicz in a state of alarm*. The Polish Ambassador told Bullitt that even though he had initially believed that no war would break out, he was no longer so certain. According to *Lukasiewicz*, a war between fascism and bolshevism would soon break out and that Beneš was acting the way he was because he was an agent of Moscow. Equally he stated that if the German Army entered Czechoslovakia, the Polish Army would immediately occupy not only the Teschen District, but also the whole of Eastern Slovakia, in order to gain a shared border with Hungary. *Lukasiewicz* expected that in such a case, the Soviet Union would react by attacking Poland, even though it was not the attack itself he was worried about, considering the widespread belief that the Red Army had been decimated by the on-going staff purges. Bullitt tried to persuade him that this was not a likely scenario, but *Lukasiewicz* was not convinced and added that the only solution he could see was that the United States would convince France and the United Kingdom to allow Poland to establish a shared border with Hungary, and rely on the

²⁰ Ibid, pp. 617–618.

²¹ Ibid, p. 642.

fact that Poland, Hungary and Yugoslavia would prevent Germany from occupying Eastern Europe.²²

The next day, the Polish Ambassador invited Bullitt to meet for a discussion. He told the U.S. Ambassador that he expected the French Minister of Foreign Affairs Bonnet to return from his visit to London with “the Teschen District on a platter to present to him as a gift to Poland”. But as Łukasiewicz noted, this would not change the position of Poland in this matter and that Poland did not need such gift from anyone, as Poland “could and would take the Teschen District when she wished”. The Polish Ambassador continued by saying that the gift of Teschen should not be considered in the context of Poland staying neutral if war broke out, but rather that it was necessary to reorganise the whole of Eastern Europe. Bullitt asked what he meant by that. Łukasiewicz responded that it was perfectly clear that there would never be peace in the Eastern Europe until Poland and Hungary have shared borders. To that Bullitt replied that even though this might be a solution for Poland, it would never be accepted by France, the United Kingdom or global public opinion. The Polish Ambassador reacted by stating that Hitler would not rush into a war by crossing Czech borders with the use of violence – it would not be necessary. Czechoslovakia “would die of asphyxiation and Germany, Poland and Hungary could do what they wished with the corpse.” This obliviousness and egoism of the Polish diplomat towards the existence of Czechoslovakia did not last for long, as virtually within a year, a similarly bitter fate befell Poland. Shortly afterwards, Bullitt had a meeting with the Czechoslovak Ambassador to Paris Š. Osuský, to whom he told nothing of the views of the Polish Ambassador. Afterwards, Bullitt also met the Hungarian deputy in France, whose words were milder than those of Łukasiewicz, when he said that Hungary would not attack Czechoslovakia. But diplomatically he added that if Poland and Germany acquired the territories inhabited by their ethnic minorities in Czechoslovakia but Hungary did not, no government in Budapest would be able to survive. He strongly implied that the current government would fall and would be replaced by the Nazi movement, which would immediately attack Czechoslovakia.²³

Bullitt was therefore convinced that Hungary would, as would Poland, try to take advantage of the weakening position of Prague. Budapest had already seen the power of Hitler’s Germany, who had been able to divert the balance of power in Europe and change the Versailles System. All Hungarian governments that held power in the late 1930s built their foreign policy on an anti-Czechoslovakia platform along with Germany and the theory that it was necessary for Czechoslovakia to disappear from the map of Europe. As early as mid-1933, the Hungarian Prime Minister Gyula Gömbös made an agreement with Hitler to start

²² Ibid, pp. 650–652.

²³ Ibid, pp. 664–666; M. POLIŠENSKÁ, *Diplomatické vzťahy*, pp. 653–655.

Hungarian-German collaboration against Czechoslovakia. Hitler promised him that if Hungary supported the territorial interests of Germany in Central Europe, he could count on his aid in the territorial revision of Czechoslovakia. Hungarian politics were supposed to actively contribute to the dissolution of the Little Entente and the international isolation of Czechoslovakia.²⁴

Bullitt was exceptionally active at that time and often reported his frequent discussions with politicians and members of diplomatic corps to Washington, sometimes even several times a day. On 26 September at 10.00 p.m., he sent a telegram to C. Hull, in which he described his meeting with the French Prime Minister, Daladier. Daladier informed the Ambassador of his meeting with the British Prime Minister Chamberlain in London, during which Chamberlain showed him the draft of a letter addressed to Hitler. Bullitt then briefly told Daladier of the views of the Polish Ambassador, Łukasiewicz, regarding the effort to gain a shared Polish-Hungarian border. Daladier responded that as long as he was the French Prime Minister, he would never agree with such a division of Czechoslovakia and added that “Poland was playing the part a vulture”. With a wink, he told Bullitt he hoped to live long enough to ensure Poland would pay for its attitude during the crisis by proposing a new allocation of Polish territory to Czechoslovakia.²⁵

The following day, Bullitt sent a report to Washington on his meeting with the Minister of Foreign Affairs, Bonnet, during which he had promised to tell him some strictly confidential information, which Bullitt could not convey by phone, because of the risk of interception. Bonnet confided to Bullitt that on that day, the French and British Ministries of Foreign Affairs had considered the possibility of giving Germany the territories that Czechoslovakia had agreed to concede, by 1 October. Bullitt reacted by saying that even though Prague had agreed to make the concession, it would only do so in exchange for international guarantees of its new borders. And Czechoslovakia would be vulnerable and open to immediate attack by Poland and Hungary unless it got the guarantees. Bullitt expressed his strong doubts that the government in Prague would agree to such a process and told him he saw no purpose in that step. The French minister responded that he did not any longer know what to do in this situation and how he should proceed. At the end of his message to Washington, Bullitt stated that although Bonnet might, with Britain, be planning to concede Czechoslovak territory Daladier would never agree to it.²⁶

²⁴ Ladislav DEÁK, *Miesto Slovenska v československom štáte v rokoch 1918–1938 z medzinárodného hľadiska*, in: M. ZEMKO, – V. BYSTRICKÝ, V. (ed.), *Slovensko*, p. 31. For the attitude of Hungary and Poland, see: Jan KUKLÍK, – Jan NĚMEČEK, – Jaroslav ŠEBEK, (eds.), *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*, Praha 2011, pp. 67–80.

²⁵ FRUS 1938, pp. 668–669.

²⁶ *Ibid.*, p. 681.

To illustrate the complicated considerations France had to make, we can mention the statements made by the former Minister of Foreign Affairs, Yvon Delbos, during his discussion with W. Bullitt, when Delbos, at the beginning of the informal discussion, declared that he was against France entering the war, only to finish the discussion by saying that if France was to choose between a breach of a promise and the risk of destroying the whole of France and Europe, he would choose the second option, adding that “we have been defeated, but we have never been contemptible. If we should abandon our honour because of fear we should be no better than any other nation.”²⁷

On the same day, 27 September at 11.00 p.m., Bullitt sent a message to Secretary Hull in Washington, but this time about his meeting with Daladier. Firstly, the French Prime Minister had commended President Roosevelt’s interest in the situation in Europe. He then continued with the assertion that it was crucial to organise a conference in the capital city of a neutral state directly interested in the issue of Czechoslovakia. Bullitt asked him what states should take part in the meeting. Daladier named France, the United Kingdom, Germany, Poland and Czechoslovakia; he flatly rejected the participation of Hungary, as he had been informed by a trustworthy source that Poland, Germany and Hungary had allegedly agreed that Poland and Hungary would divide Slovakia between them. Daladier claimed that he would never accept that and would rather enter into a war. The French Prime Minister added that he understood that Hungary was one of the stakeholders in this situation and had to be “adequately satisfied”. As to Poland’s position, Daladier stated he did not believe the Polish would act in a conciliatory manner, because he felt they were fully determined to have a shared border with Hungary. He also told Bullitt that Hitler’s attitude was perhaps the best example of madness in modern history, and expounded an interesting theory: according to Daladier, Germany would be defeated in the upcoming war and France would win, but the only real winners would be bolshevism, because social revolutions would take place in every European country and they would impose a communist regime. According to the French Prime Minister, an old prediction, written by Napoleon on Saint Helena, would be fulfilled: “Cossacks will rule Europe”.²⁸

But leading circles in Washington had already realised that Czechoslovakia had virtually no future after the loss of Sudeten, which had been demonstrated by many analyses prepared at the Department of State, by diplomats in Europe or by the U.S. academic community. One example was the memorandum from the counsellor for international economic matters of the Department of State, prepared on 27 September, in which he clearly indicated that if Hitler’s requirements were fulfilled, it would not be possible for the Czechoslovak Republic to survive as an independent state.²⁹

²⁷ Ibid, pp. 500–504.

²⁸ Ibid, pp. 686–687.

²⁹ D. POLIŠENSKÁ, *Diplomatické vztahy*, p. 615.

The whole situation escalated on the following day, 28 September, when the British Prime Minister Chamberlain proposed to Hitler negotiations with France, the United Kingdom and Italy, and at the same time, he asked the Italian leader Benito Mussolini to use all of his influence on Hitler to convince him that it was the right decision. On the very same day, the U.S. Ambassador Bullitt was informed that a meeting between Hitler, Chamberlain and Daladier was to held in Munich after an initiative by Mussolini;³⁰ thus, the conference would not take place on neutral grounds as was initially expected, but directly in Hitler's Germany.

In the evening at 6.00 p.m., Bullitt sent another message to Washington, this time reporting on a meeting with the French Minister of Foreign Affairs, Bonnet. Among other things, he reported on the last visit of the French Ambassador to Germany, André François-Poncet, to Hitler's office. The German leader allegedly told the Ambassador that he did not want a war in Europe, and that this was the only reason why he wanted Czechoslovakia – to avoid a large armed conflict. Then he pointed to a large pile of letters on the table and told Poncet that all of them were from the Sudeten Germans, each of them describing the horrors and torments that the Czechs were plotting against them. Hearing this, the French Ambassador proposed to Hitler that German units should immediately take control of these areas, up to the Czechoslovak fortifications and added that Paris and London would certainly agree that French and British units should accompany the Germany Army in the evacuation of the Czechoslovak Army from Sudeten.

As to the proposed conference, Bonnet was completely certain that it would resolve the issue of Czechoslovakia without the threat of war. To that Bullitt responded that the Poles would certainly pose a problem, as they would be furious that Hitler did not invite them to Munich. But Bullitt and Bonnet failed to mention during the discussion that Czechoslovakia, which was the most involved state in the whole matter and whose attendance was counted on in the meetings, was not invited to Munich either. At the end of the telegram addressed to Secretary Hull, Bullitt made a reference to the end of the First World War, by saying that “the feeling of relief in Paris tonight is comparable to the feeling of relief when the news came that the armistice had been signed”.³¹

On 3 October, after the conference had ended, Bullitt sent a message to Washington, relating what Daladier had told him about the Munich negotiations. According to the U.S. Ambassador, the French Prime Minister was well aware that the conference was a diplomatic failure for France and the United Kingdom, and that unless “France can recover a united national spirit to confront the future a fatal situation will arise within the next year”.³² It is noteworthy that Daladier was not mistaken in this prediction.

³⁰ FRUS 1938, p. 688.

³¹ *Ibid.*, pp. 691–692.

³² *Ibid.*, p. 712.

The French system of security that had been implemented after the First World War completely collapsed on the approval of the Munich Agreement and the Western powers eventually failed to prevent the Third Reich taking an increasingly dominant position in Central Europe. The Munich Agreement did not satisfy Hitler's aggressive ambitions, but it built the foundations for the further progress of Germany into Central Europe and the start of the Second World War.

Marián Manák

Cesta k mníchovskej dohode pohľadom správ veľvyslanca USA vo Francúzsku Williama Ch. Bullitta

Resumé

Československá republika sa v roku 1938 dostala do popredia záujmu politických a diplomatických kruhov i celosvetovej verejnej mienky. Dôvodom bol stupňujúci sa problém formálneho postavenia nemeckého obyvateľstva v ČSR. V tomto napätom období nadobúdali vzájomné kontakty medzi diplomatmi mimoriadnu frekvenciu, keď sa vyslanci či veľvyslanci jednotlivých štátov snažili získať čo najaktuálnejšie informácie od prezidentov, premiérov a ministrov v krajinách svojej akreditácie. Jedným z takýchto aktívnych diplomatov bol i veľvyslanec USA vo Francúzsku William C. Bullitt. Detailnejšie informácie o zhoršujúcich sa vzťahoch medzi Berlínom a Prahou Bullitt získaval predovšetkým od francúzskeho ministra zahraničných vecí Georgesa Bonneta, ktorý sa mu zdôveroval o najnovších správach od francúzskych diplomatov v zahraničí, resp. mu tlmočil informácie od vyslancov iných štátov pôsobiacich v Paríži, ktorí sa s Bonnetom pravidelne stretávali. Okrem toho boli zdrojmi jeho informácií o sudetskej kríze najmä francúzsky premiér Édouard Daladier a československý vyslanec vo Francúzsku Štefan Osuský.

Marián Manák

Der Weg zum Münchener Abkommen aus der Sicht der Berichte des Botschafters der USA in Frankreich William Ch. Bullitt

Zusammenfassung

Die Tschechoslowakische Republik geriet 1938 in den Vordergrund des Interesses der politischen und diplomatischen Kreise und der weltweiten öffentlichen Meinung. Der Grund war das eskalierende Problem der formellen Stellung der deutschen Bevölkerung in der ČSR. In dieser angespannten Zeit erhielten die gegenseitigen Kontakte zwischen den Diplomaten eine außerordentliche Frequenz, wobei sich die Botschafter der einzelnen Staaten bemühten, möglichst aktuelle Informationen von den Präsidenten, Premierministern und Ministern in ihren Akkreditierungsländern zu erhalten. Einer dieser aktiven Diplomaten war auch der Botschafter der USA in Frankreich William C. Bullitt. Detaillierte Informationen über die sich verschlechternden Beziehungen zwischen Berlin und Prag erlangte Bullitt vor allem vom französischen Außenminister Georges Bonnet, der ihm die neuesten Nachrichten von den französischen Diplomaten im Ausland anvertraute, bzw. ihm Informationen von den in Paris tätigen Botschaftern anderer Staaten übermittelte, die sich regelmäßig mit Bonnet trafen. Weitere Quellen seiner Informationen über die Sudetenkrise waren insbesondere der französische Premierminister Édouard Daladier und der tschechoslowakische Botschafter in Frankreich Štefan Osuský.

Marián Manák

The Path to the Munich Agreement from the Viewpoint of Reports by William Ch. Bullit, the American Ambassador to France

Summary

In 1938 the Czechoslovak Republic became the focus of interests in political and diplomatic circles and also the focus of worldwide public opinion. The reason for this was the escalating issue of the formal standing of the German population in the Czechoslovak Republic. During this tense period, mutual contact between diplomats reached an extraordinary frequency, because envoys and ambassadors of individual countries endeavoured to acquire the most up-to-date information from presidents, prime ministers and ministers in the regions of their accreditation. One such active diplomat was the USA Ambassador to France, William C. Bullit. Bullit acquired more detailed information about worsening relations between Berlin and Prague mainly from the French Minister of Foreign Affairs Georges Bonnet, who discussed the most recent reports from French diplomats abroad with him, or more precisely passed on information from ambassadors of other countries in Paris, who regularly met with Bonnet. Other sources of his information about the Sudeten Crisis were also the French Prime Minister Édouard Daladier and Czechoslovak Ambassador to France Štefan Osuský.

TEMATICKÝ BLOK

Zlatica Zudová – Lešková

Slovenská otázka pred Mníchovom do Druhej republiky

The Issue of Slovakia before Munich until the Second Republic

This paper discusses the issue of Slovakia during the period from 1918 to 1938, or more precisely 1939, which represents a set of requests, demands and concepts by Slovak political, economic and cultural representatives within the specific state-political environment of Czechoslovakia. The constitutional approval of Slovak autonomy, determined by the Pittsburgh Agreement, signed by representatives of both nations in May 1918 in the USA, is considered the basis of the solution to this issue throughout the entire period. Slovak members of parliament and senators, chiefly from Hlinka's Slovak People's Party (led by Andre Hlinka) and the Slovak Nationalist Party, present solutions to the issue of Slovakia to the National Congress throughout the entire period of the First Republic, without accepting the broader context of the actual, internal and foreign-political situation of the republic. Victory in the form of constitutional acknowledgment of the autonomous standing of Slovakia was achieved on 6 October 1938, at a time when some of the representatives were already considering an independent state however.

Key words: History, 20th Century, Czechoslovakia, Slovakia, Slovak issue, Slovak autonomy. Constitutional and national issue, relationship between Czechs and Slovaks

Slovenská otázka, patrila ku kľúčovým problémom počas celého obdobia československej štátnosti a nepochybne jej prvé a zásadné obdobie je spojené

s rokmi 1918 až 1938, resp. 1939, a teda postihuje dobu od vyhlásenia Československej republiky 28. októbra 1918 až do 30. septembra 1938 a následného obdobia tzv. druhej republiky, ktoré ukončil 14. marec 1939 a verdikt poslancov Snemu Slovenskej krajiny.¹ Samozrejme aj ona má svoju prehistóriu, siahajúcu hlboko pred 20. storočie, pričom jej podstata a vývoj sa stal závislým od národných, politických ale aj osobných ambícií jej nositeľov ale i riešiteľov.

Slovenská otázka, tak výsostne dôležitá pre Slovákov a súčasne pre československú štátnosť, bola viac než často využívaná a aj zneužívaná pre širšie politické ciele, od ktorých bol závislý aj jej samotný obsah. Preto je na mieste otázka, čo tvorilo jej podstatu v prvom období československej štátnosti?

O slovenskej otázke vyšlo mnoho odborných pojednaní a každá z prác si osopovala jedinečnosť v jej objasňovaní, čo sa odrazilo aj v jej následnom definovaní, a nie inak činia aj práce súčasnej generácie. Ohlasuje sa tak aj (údajne) dielo Martina Vašša *Slovenská otázka v 1. ČSR*, ktorú autor predstavuje ako „národný, štátoprávny, hospodársky, sociálny, kultúrny a geopolitický segment“ v snahe vyhnúť sa „čierno-bielemu videniu originálnym, náročným prístupom...“² Je ťažké uveriť naplneniu tejto charakteristiky pri požití termínu segment a predvedenej originalite komparácie pomerne známych názorov.

V našom prípade nejde o neživý subjekt – kruhový výsek či niečo podobné. Slovenská otázka v svojej podstate obsahuje jednak presne formulované, ale i demagogické žiadosti, nároky a predstavy slovenskej politickej, hospodárskej a aj kultúrnej reprezentácie v konkrétnom štátno-politickom prostredí rokov 1918 až 1939, potvrdené na jednej strane kľúčovými zmluvnými dojednaniami, učenými mimo toto prostredie, poznamenané nejednotnosťou názorov a postojov aktérov žijúcich v slovenskej zemi, ktorí sa ocitli pred zodpovednosťou splniť očakávané, avšak plne si uvedomujúcich hospodársky, politický a aj kultúrny stav svojho národného celku, za ktorý sa činia (či sú činení) zodpovednými. A teda v širšom zmysle slova slovenská otázka predstavuje súbor problémov súvisiacich s národným stavom, politickou povahou Slovenska a schopnosťou tento stav zmeniť, pričom bolo nutné akceptovať zahraničnopolitické súvislosti vývoja a prijať také subvencie, ktoré by podporili výhradne demokratické jadro a vývoj slovenskej spoločnosti.

Slovenská otázka počas dvadsaťročného vývoja demokratického Československa, pričom majme na pamäti že sám jej osnovateľ – prezident Tomáš Gar-

¹ Je nepochopiteľné, ako sa i dnes, takmer tridsať rokov po zániku československej štátnosti, ťažko priznáva zodpovednosť poslancov Snemu Slovenskej krajiny za samotný akt vyhlásenia vojnového slovenského štátu a radšej sa poukazuje na všeobecné okolnosti dejinného vývoja, čo budí dojem výhradného donútenia k tomuto činu. K porovnaniu: *Charakteristika 14. marca 1939* na webových stránkach Ústavu pamäti národa z pera Ondreja PODOLCA: <https://www.upn.gov.sk/sk/14-marec-1939-%E2%80%93-vyhlasenie-slovenskeho-statust-slovenskym-snemom/> – 12. 1. 2019.

² Martin VAŠŠ, *Slovenská otázka v 1. ČSR*, Martin 2011, s. 23 a n.

rigue Masaryk – predpokladal jeho budovanie a stabilizáciu na dobu päťdesiatich rokov, bola doslova jeho `politickým korením´ ale aj taktikou vnútornej politickej scény, ktorú zosobňovali politici československých vládnych strán na strane jednej a na strane druhej najmä slovenskí poslanci a senátori Národného zhromaždenia ČSR³ a rovnako vedúce osobnosti troch najdôležitejších politických subjektov Slovenska v čele so Slovenskou národnou stranou (SNS),⁴ Slovenskou ľudovou stranou (SLS)⁵ a Republikánskou stranou poľnohospodárskeho a malo-roľníckeho ľudu.⁶ A pochopiteľne slovenskou otázkou často kalkulovali aj jej inonárodní oponenti a tvrdí kritici československej štátnosti. Po roku 1933 sa táto dostávala do pozície stratégie predovšetkým národných strán a ich cezhraničných štátnych majorít, sledujúc tak zámer dosiahnuť svojich výhradne národných cieľov a podlomiť vše-národný štát s parlamentnou demokraciou. Typickým dôkazom je ako dlhé prípravné obdobie, tak vlastný akt Mníchovského diktátu, ale i nasledujúce obdobie druhej republiky.

Vzdor frekventovanosti politického, ale tiež hospodárskeho a kultúrnospoločenského „presýpania“ dôležitosti slovenskej otázky, vrátane jej až demagogického nihilizovania počas sedemdesiatich štyroch rokov existencie Československa (vrátane jej vojnového – exilového obdobia a následne opätovného mierového nastolenia) potvrdzujeme, že existovala. Dôkazy sú viac než jasné: dvakrát sa stala zásadnou, ak nie najzásadnejšou príčinou, ktorá bola priamym či nepriamym dôvodom rozpadu Československa. V prvom prípade bola navyš spoluúčastná na jeho mocenskom protidemokratickom posune v svoj vlastný neprospech, resp. v neprospech jej aktérov, ktorí však oficiálne naďalej predstierali spoločnému štátu lojalitu. Čo teda tvorilo (a tvorí dodnes v prácach historiografov) slovenskú otázku a aké je jej miesto v dejinách Československa, resp. v jeho období pred Mníchovom a bezprostredne po ňom?

Vládni politici prvej republiky najčastejšie argumentovali, že prvoradou otázkou v zemi je z aspektu mnohonárodnostného zloženia Československa otáz-

³ Podrobne: https://www.senat.cz/informace/z_historie/senat1r/ – 5. 12. 2019. Eva SEMOTANOVÁ – Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ – Jitka MOČÍČKOVÁ – Jiří CAJTHAML – Pavel SEEMANN – Jan D. BLÁHA a kol., *Český historický atlas. Kapitoly z dějin 20. století*, Praha 2019, s. 166–176.

⁴ Milan PODRIMAVSKÝ, *Slovenská národná strana*. In: Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl: období 1861–1938, Brno 2005, s. 511–531.

⁵ Od roku 1925 Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou. Podrobne: Alena BARTLOVÁ, *Hlinkova slovenská ľudová strana*, in: Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl: období 1861–1938, Brno 2005, s. 833–860.

⁶ Matej HANULA, *Vzdelaný roľník – stúpenec československej štátnej jednoty. Úloha školy a vzdelávania v politike agrárnej strany na Slovensku*. Česko-slovenská historická ročenka 2010, s. 105–118. Jaroslav ROKOSKÝ, *Rudolf Beran a jeho doba: vzestup a pád agrárni strany*, Praha 2011.

ka nemecká, zvlášť z dôvodu početného ale tiež hospodárskej vyspelosti historických obývaných oblastí nemeckou, ale tiež maďarskou menšinou. Pochopiteľne zástupcovia slovenských národných politických strán – Slovenskej národnej strany a Slovenskej ľudovej strany, resp. Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS), jasne už od roku 1920 (a teda po ústavnej, správnej a brannej unifikácii Československa a stabilizácii pomerov na Slovensku)⁷ dávali najavo, že je to predovšetkým otázka slovenská, ktorú je nutné vyriešiť, a teda – podľa ich predstáv – bolo nutné predovšetkým naplniť literu Pittsburskej dohody⁸ z 31. mája 1918, ktorá jasne nielen proklamovala ale i kodifikovala slovenské nároky v spoločnom „česko-slovenskom štáte“.⁹ A vyše desať rokov fakticky, ale aj účelovo a tiež často demagogicky živilo slovenskú otázku, pričom sa táto na začiatku 30. rokov militantne začala premietat’ do česko-slovenského vzťahu. V priebehu roku 1932 došlo k zjednoteniu stúpencov autonómie (jednalo sa prevažne o členov HSLS a Slovenskej národnej strany (SNS)) naprieč generáciami v Trenčianskych Tepličiach a následne vo Zvolene, kde tzv. Zvolenským manifestom odsúdili tézu československého národa a požadovali vteľiť Pittsburskú dohodu vo Ústavnej listiny Československej republiky, a teda predsavzali si dosiahnuť predovšetkým legislatívnu (zákonodarnú) autonómiu. Táto eskalácia „slovenskej otázky“ nebola náhodná. Stalo sa tak po neúspechoch presadiť jej fungovanie v podobe dvoch návrhov, ktoré inicioval Klub slovenských ľudových poslancov 25. januára 1922 a 8. mája 1930,¹⁰ ale tiež právne pochybenou argumentáciou „Vacuum iuris“, za ktorou stál JUDr. Vojtech Tuka, pri príležitosti 10. výročia podpísania Martinskej

⁷ Vavro ŠROBÁR, *Osvobozené Slovensko*, Praha 1928; Marián HRONSKÝ, *Slovensko pri zrode Československa*, Bratislava 1987.

⁸ Pittsburská dohoda bola politickým paktom, ktorý 31. mája 1918 v americkom Pittsburghu podpísali zástupcovia Slovenskej ligy v Amerike, Českého národného združenia a Zväzu českých katolíkov s Tomášom G. Masarykom, ktorý text dokumentu sformuloval.

⁹ Slovensku nemala byť upretá vlastná, národná administratíva a snem. Hoci požiadavky Pittsburskej dohody boli hodnotené ako ústup od hlavných požiadaviek Clevelandskej dohody, podpísanej 22. októbra 1915 zástupcami Slovenskej ligy Ivanom Daxnerom a Albertom Pavlom Mamatejom a Českého národného združenia Ľudovítom Fisherom a Josefom Tvrzickým-Kramerom, ktorá zaručovala Slovákom širokú samosprávu a slovenčinu ako úradný jazyk na školách, v úradoch a vo verejnom živote. Na rozdiel od Clevelandskej dohody nemalo ísť o federatívne usporiadanie a forma štátu mala byť republikánska. Niektorí českí politici vrátane T. G. Masaryka ju najmä právne spochybňovali a považovali ju len za „*lokálnu dohodu amerických Čechov a Slovákov*“. Podľa historičky Margaret MacMillanovej českí politici, predovšetkým Masaryk, odmietali splniť dohodu o autonómii Slovákov pretože štát bol nestabilný. Nemecká menšina (asi 3 mil.) bola nespokojná niemej ako Slováci (asi 2,9 mil.) a uznaná autonómia pre Slovákov by viedla aj k autonómii nemeckej menšiny, čo sa premietalo do obáv o stabilizáciu mladého československého štátu. Margaret MACMILLANOVÁ, *Mírotvorci. Pařížská konference 1919*, Praha 2004, s. 246.

¹⁰ Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Slovensko v druhej republike (Autonomistické snahy slovenskej politickej reprezentácie)*, in: Jan RATAJ – Antonín KLIMEK – Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Z druhej republiky*. 2. díl. Praha 1993, s. 243–245.

deklarácie, ktorou sa slovenská politická reprezentácia¹¹ 30. októbra 1918 prihlásila k právu na sebaurčenie a vyjadрили vôľu vytvoriť spoločný štát.

Iniciatívna bola zvlášť Slovenská národná strana v čele s Martinom Rázusom, ktorý po týchto neúspechoch, krátko po tretích parlamentných voľbách na pôde Poslaneckej snemovne 20. februára 1930, predpovedal: „*Prvým problémom tejto republiky nie je problém česko-nemecký, ale česko-slovenský!*“ a do radov českých politikov odkazoval: „*Hľad'ite na slovenskú otázku ako kardinálnu otázku tohto štátu!*“¹²

O reakciách na „slovenskú otázku“ po tejto výzve zo strany ústrednej vlády v Prahe sa popísalo z ľavej aj pravej strany vtedajšieho politického spektra mnoho strán, ale bohužiaľ v aktuálnom čase možného vysvetlenia a riešenia si vzájomných postojov, prospešných pre udržanie spoločnej štátnosti, to znamenalo veľmi málo. Obecne však za objektívne považujem stanovisko, že ústredná vláda „slovenskej otázke“ snáď v presvedčení, že ako „*se česká spoločnosť ztožnila s československým štátom*“,¹³ učini tak s plnou samozrejmou i slovenská spoločnosť, a nevenovala jej z rôznych dôvodov patričnú pozornosť. Až oslavy 1100. výročia vysvätenia prvého kresťanského kostola v strednej Európe, ktoré sa uskutočnili v polovici augusta 1933 v podobe tzv. Pribinových slávností v Nitre za osobnej účasti pápežského nuncia Mons. Pietra Ciriaciho, čím podujatie dosiahlo značný medzinárodný rozmer,¹⁴ predznamenovali, že slovenská otázka sa stáva významným politickým problémom, majúcim nielen konfesijný, ale predovšetkým sociálny a zvlášť silný až militantný nacionálny akcent.

Nazdávam sa, že po štvrtých parlamentných voľbách v polovici 30. rokov nastalo zrejme posledné obdobie pre pokojné urovnanie česko-slovenského vzťahu v spoločnom štáte, vrátane urovnania problémov tvoriacich slovenskú otázku. Výsledky volieb donútili designovaného premiéra Jana Malypetra viesť rozhovory o podpore vznikajúcej vlády aj s predstaviteľmi HSĽS. Tí však svoj vstup podmienili 32 autonomistickými požiadavkami, ktoré by tak zaviedli časť Pittsburskej dohody bez zásahu do ústavy,¹⁵ čo však viedlo Malypetra k vyjednávaniu so Živnostenskou stranou, ktorá si nekládla žiadne podmienky a účasť vo vláde prijal. Stalo sa tak aj v neprospech riešenia slovenskej otázky.

¹¹ V čele s Ferdišom Jurigom, Matúšom Dulom, Andrejom Hlinkom, Samuelom Zochom a Milanom Hodžom. Podrobne: Marián HRONSKÝ – Miroslav PEKNÍK, *Martinská deklarácia*, Bratislava 2008.

¹² Karol SIDOR, *Slovenská politika na pôde pražského snemu (1918–1938)*, zv. II., Bratislava 1943, s. 32.

¹³ Robert KVAČEK, *Česká společnost a Slovensko ve 30. letech. České českoslovenství*, in: Miroslav Pečník a kol., *Pohľady na slovenskú politiku*, Bratislava 2000, s. 603.

¹⁴ Peter ZMÁTLO, *Pribinove slávnosti v Nitre v auguste 1933: skúška československého režimu a štátnosti*, *Historica Olomucensia*, sv. 44, 2013, s. 133–158.

¹⁵ Karol SIDOR, *Slovenská politika na pôde pražského snemu (1918–1938)*, zv. II., Bratislava 1943, s. 165–166.

Je pozoruhodné a nezanedbateľné, že kým Hlinkova slovenská ľudová strana hľadala cesty riešenia slovenskej otázky v spojení sa aj s politickými reprezentantmi nemeckej národnosti, predstavitelia Slovenskej národnej strany (a to aj jej evanjelické krídlo v čele s Martinom Rázusom)¹⁶ hľadali oporu vo vlastných, slovenských radoch a spoliehalo na silu vlastného národa.

Preto vôbec nie je náhodné, že sa práve od polovice 30. rokov začala slovenská otázka meniť nielen vo svojom obsahu, ale predovšetkým vo forme presadzovania. Pritom bežnými sa stávali dramatické až hysterické gestá, ale i militantné útoky proti všetkým zjavným politickým odporcom, ale i naivným oponentom, v snahe dokázať, že i takáto forma riešenia je možná. Ako odpoveď boli zo strany demokratických politikov v čele s prezidentom Eduardom Benešom, a tiež zo strany stranických subjektov zvlášť s „celočeskoslovenským“ zastúpením, podávané návrhy na jej riešenie, a to pri plnom rešpektovaní vyhrotenej situácie v Európe, spôsobené fašistickými a nacistickými expanznými ambíciami.

Pre Hlinkovu slovenskú ľudovú stranu sa však od jari 1938 význam slovenskej otázky zásadne zmenil: z cieľa sa stal prostriedok, a to nielen pre získanie definitívneho prvenstva na politickej scéne Slovenska, ale i získanie úplnej štátnej suverenity, a to v súlade so zahraničnou priamou či vyprovokovanou podporou susedov a Nemecka.¹⁷ Pre naplnenie tohto cieľa využila všetky populisticke a dogmatické prostriedky, vrátane poukázania na príčiny slovenskej sociálnej a národnej zaostalosti, za ktoré boli označení Česi, Židia, komunisti a ľavicové politické spektrum ako celok, a to vzdor tomu, že v rokoch 1935 až 1938, v dobe pôsobenia Milana Hodžu vo funkcii predsedu vlády, bola cesta k postupnému vyriešeniu slovenského otázky pootvorená, čo napokon tento vlastenec a významný agrárny politik európskeho formátu dával nepokryte najavo: „*Mám ambície za svojho života vyriešiť slovenských problém.*“¹⁸

V dňoch 4. a 5. júna 1938 do diania na slovenskej, ale i celočeskoslovenskej úrovni zasiahli priam revolučne udalosti vyprovokované zjazdom HSLS

¹⁶ Martin Rázus bol predstaviteľom nacionálneho krídla SNS, presadzujúceho autonómiu Slovenska. V januári roku 1920 zo strany vystúpil, pretože sa pred voľbami spojila s Národnou republikánskou stranou roľníckou. Späť sa vrátil až keď sa v programe SNS z roku 1922 opäť objavila požiadavka administratívnej a kultúrnej autonómie. Stal sa profilujúcou osobnosťou strany. Usiloval sa program strany orientovať na sociálne a hospodárske problémy Slovenska a od roku 1929 až do svojej smrti bol predsedom SNS. Jeho zásluhou získala strana v roku 1929 prvý mandát v poslaneckej snemovni Národného zhromaždenia (dohodou s Československou národnou demokraciou). Poslancom bol až do roku 1937. Pod jeho vedením sa zblížila SNS a HSLS a spoločne vytvorili roku 1932 autonomistický blok.

¹⁷ Pavol ČARNOGURSKÝ, *14. marec 1939*, Bratislava 1992, s. 165–180. Dušan SEGEŠ – Maroš HERTEL – Valerián BYSTRICKÝ (eds.), *Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939*, Bratislava 2012, s. 65 an.

¹⁸ Svätoslav MATHÉ, *Dilema Milana Hodžu*, in: Miroslav PEKNIK (ed.) Milan Hodža štátnik a politik. Materiály z vedeckej konferencie, Bratislava 1994, s. 142.

v Bratislave, na ktorom bol predstavený v poradí tretí návrh zákona o autonómii Slovenska, a oslavami pri príležitosti 20. výročia podpísania Pittsburskej dohody. Samotná dohoda v originálnom prevedení bola niekoľko tisícovému davu, zhromaždenému pred Slovenským národným divadlom, privezená a predstavená Petrom Hletkom, predsedom Slovenskej ligy z Ameriky, ktorý masu vyzval k hlasitej prisaha vernosti národným žiadostiam Slovákov obsiahnutým v dohode. Kým prvá časť zjazdu bola pod kontrolou strednej a staršej generácie HSĽS, pričom rečníci – zvlášť Andrej Hlinka, Martin Sokol a Július Stano – nešetřili kritikou najmä československú ústrednú vládu a jej zahraničnú politiku,¹⁹ poobedňajšia prebehla v réžii mladých straníkov – Ľudovíta Mutňanského a Alexandra Macha, ktorí sa teatrálnou urážlivou provokáciou, spálením štátnej zástavy Sovietskeho zväzu a textu československo-sovietskej zmluvy z roku 1935, postarali o pozdvihnutie, ktoré Bratislava dovtedy nezažila. V nasledujúci deň svätodušných sviatkov – 6. júna 1938 sa v Bratislave opäť konala manifestácia, avšak jej priebeh mal úplne opačný charakter. Tisíce prítomných z celého Slovenska na výzvu predsedu československej vlády Milana Hodžu proklamovali československú jednotu a jednotu Československej republiky a žiadali postihnutie všetkých, ktorí v týchto kritických chvíľach svojej histórie rozvracajú spoločný štát Čechov a Slovákov.²⁰

Vzdor týmto emotívnym prejavom situácia na československej politickej scéne ohľadne riešenia slovenskej otázky sa pre jej aktérov a rovnako pre širokú laickú verejnosť nejavila tak jednoznačne. Dominujúcimi sa stali sudetsko-nemecké nároky voči československej štátnej súdržnosti, za vyvrcholenie ktorých považujeme mníchovský diktát. V súvislosti s týmto bezprecedentným aktom sa na konci septembra 1938 atomizovala slovenská politická scéna približne na tri celky:

Prvý zosobňovali slovenskí ministri v československej vláde: Vladimír Fajnor (od 23. septembra 1938), Matúš Černák a Imrich Karvaš (od 26. septembra 1938), ktorí, pri hľadaní východiska z dilemy prijať alebo odmietnuť mníchovský diktát, uplatňovali vo vláde Jana Surového rôzne i protichodné argumenty, v snahe vyhnúť sa jednoznačnému stanovisku. Na koniec však mníchovskú dohodu akceptovali,²¹ pričom kľúčovú úlohu tu zohral zvlášť Matúš Černák.²²

¹⁹ Pričom najväčšie ovácie získal Július Stano prehlásením „HSĽS vyhlasuje nekompromisný boj vláde, Židom a svetovému bolševizmu.“ Národní archiv Praha, fond Presidium Ministerstva vnitra, X/P/7, č. 16762/38.

²⁰ Ivan DÉRER, *Slovenský vývoj a ľudácka zrada*, Praha 1946, s. 189.

²¹ Fajnorovou a Karvašovou dilemou bol postoj „ľudu“, zodpovednosť za prijatie jednoznačného rozhodnutia a z toho vyplývajúce dôsledky. Karvaš mal obavy z toho, že akceptovanie mníchovskej dohody narazí na odpor a nesúhlas verejnosti a jej prijatie by bolo „takmer nemožné pri viazanosti ľudu k historickým hraniciam“.

²² Minister Černák v svojom prvom a prakticky jedinom vystúpení v ministerskej rade požadoval, aby sa vláda a prezident uzniesli „*vyhovieť [aj] základným slovenským požiadavkám a odovzdať vedenie Slovenska osobám, ktoré sú (jeho) skutočnými reprezentantmi ako to*

Druhý celok reprezentovali koalíčné politické subjekty celočeskoslovenského rázu, jednoznačne trvajúce na zachovaní štátu a podieľajúce sa na optimistických predstavách o schopnosti republiky, pravda pri existencii medzinárodných bezpečnostných záruk, ubrániť svoju celistvosť. Táto časť politického spektra neuvažovala o inej alternatíve postavenia Slovenska ako v rámci Československej republiky v danom štátnopolitickom postavení. Pri hodnotení vývoja vždy podporovala alebo obhajovala politické postoje vlády a prezidenta, a to zvlášť v zahraničnej politike. Z jej radov nikdy nevyšli kritické hlasy odsudzujúce postoje vládneho establishmentu, aj keď došlo k súhlasu s korekciou hraníc, ale v tomto prípade odsudzovala politiku, resp. zradu západných veľmocí a prenášala zodpovednosť za daný stav na vonkajšie faktory. Ku koalíčným stranám sa priradila aj Komunistická strana Československa (KSC) svojím úsilím budovať národný front v zmysle jednotného postupu všetkých politických síl proti nebezpečenstvu fašizmu a nacizmu, zdôrazňujúc nutnosť, aby Slovensko vystupovalo ako pevná, konsolidovaná súčasť štátu. Nacistické nebezpečenstvo bolo prezentované ako hrozba pre oba štátotvorné národy, a to jednak z hľadiska pravdepodobného porušenia nezávislosti a samostatnosti republiky, tak ohrozenia národnej existencie. Skupina taktiež dbala o udržanie občianskej disciplíny. „*Po zákaze verejných zhromaždení (13. 9. 1938) v dôsledku ozbrojených incidentov v Sudeťoch sa aktivita verejnosti koncentrovala na vyjadrenie súhlasných politických postojov, zasielaním rezolúcií a podporných vyhlásení zvlášť potom, keď vláda dočasne odmietla prijať ultimátum veľmocí. Rezolúcie z mnohých miest Slovenska schvaľujúce takýto postup vyjadrovali podporu rozhodnutiam vlády, ale súčasne zdôrazňovali potrebu udržať poriadok a pokoj.*“²³ Zo slovenských politikov sa za celistvosť Československa angažovali v najvyšších vládnych funkciách premiér Milan Hodža a minister Ivan Dérer,²⁴ a teda, zdalo sa, že slovenská otázka načas ustúpila do pozadia.

Po mocenskom rozhodnutí o Československu na konci septembra 1938 v bavorskom Mníchove sa aj na Slovensku naplno prejavilo emocionálne posudzovanie situácie, ktoré v prvých októbrových dňoch vyúsťovalo do obvinení Francúzska a Veľkej Británie zo zrady. A teda oklieštené Československo prežívalo obdobie jednoznačného prenesenia zodpovednosti za celkový štátnopolitický vývoj na vonkajšie (i keď je nutné poznamenať, že zásadné) faktory. Súčasne narastali pochybnosti o zmysle a účelnosti kolektívnej bezpečnosti, významu

uznávajú aj poslanci iných strán ako ľudovej“. Týmto návrhom sa teda vo vyhrotenej situácii snažil „lobovať“ za slovenské autonómne požiadavky, v čom ho podporili aj ministri Karvaš a Fajnor a súhlasili aj s požiadavkou, aby sa v slovenskej veci stretli s E. Benešom.

²³ Valerián BYSTRICKÝ, *Od autonómie po vyhlásenie Slovenského štátu*, Bratislava 2008, s. 168.

²⁴ Ale i predný sociálny demokrat a podpredseda Československej obce legionárskej Ivan Markovič a poslanec agrárnej strany Karol Rybárik. Za symbolické zavŕšenie aktivity slovenských politikov v Prahe je považovaný rozhlasový prejav Ivana Déreera vysielaný 30. septembra 1938.

Spoločnosti národov pri zabezpečení mieru, ale aj schopnosti „demokracie“ čeliť nástupu fašistických, resp. totalitných štátov.

Vzdor tejto skutočnosti časť slovenskej politickej reprezentácie nestratila vieru v budúci demokratický vývoj vo svete, ale v danej situácii rozhodne stratila dôveru k politike demokratických veľmocí, a predovšetkým Francúzska. Musela akceptovať dominantné postavenie Nemecka v stredoeurópskom priestore a vychádzala z presvedčenia, že otázka teritoriálnych zmien nie je ešte uzatvorená. Za aktuálny problém považovala ohrozenie územnej integrity Slovenskej krajiny a naďalej jednoznačne trvala na udržaní a zachovaní spoločného štátu.

Celkom odlišné postoje však zaujímala tretia skupina, tvoriaca nastupujúcu elitu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, ktorá vychádzala z predstavy, že v izolovanom československo-nemeckom ozbrojenom konflikte bude republika porazená. Súčasne z mnohých prejavov a článkov sa dá usudzovať, že pochybovala o možnosti splnenia záväzkov zo strany veľmocenských spojencov ČSR. V prípade likvidácie štátu a následných teritoriálnych zmien sa však už predtým snažila nájsť modus vivendi s Maďarskom a koncom septembra ad hoc s Poľskom. Z hľadiska politických dôsledkov nešlo len o nepriateľný postup vzhľadom na súdržnosť, a teda postoje HSLS mali nejednoznačný, ba priam alibistický charakter: Na jednej strane vyjadrovali pochybnosti o schopnosti štátu ubrániť sa, ale na druhej strane hlinkovci verejne volali po mobilizácii československej armády vzhľadom na pravdepodobné maďarské územné nároky voči Slovensku, resp. Československu. Alibizmus sa prejavil aj vo vzťahu k Sudetendutsche Partei (SdP), s ktorou HSLS spolupracovala na parlamentnej úrovni, ale zaujala vyhýbavé stanovisko k puču Konráda Henleina; rovnako sa dištancovala od dohôd s „neslovenskými“ stranami, ale súčasne ako Jozef Tiso, tak Štefan Haššík sa zúčastnili porád opozičných strán zvolaných SdP; Hlinkovi autonomisti tiež odsúdili útek prominentov SdP do Nemeckej ríše, ale zároveň prejavili útosť nad stratou nemeckých katolíkov v Sudetách a tým aj posilnením občianskych strán v republike.

Ba možno tvrdiť, že Mníchov sám dokonca politické póly Slovenska „zjednotil“, a to keď Milan Hodža požadoval, „aby vláda zaujala k návrhu Veľkej Británie a Francúzska kladné stanovisko“, pretože sa domnieval, že „... je lepšie zachrániť štát za týchto bolestných podmienok ako stratiť štát úplne“. V tomto duchu sa niesla aj jeho žiadosť z 20. septembra 1938 adresovaná Jozefovi Tisovi a Martinovi Sokolovi, aby napísali prezidentovi republiky list, v „ktorom by sa vyslovili proti vojnovému konfliktu“, čo obaja ochotne akceptovali. V tomto kontexte nebola ani tak podstatná názorová zhoda M. Hodžu a J. Tisa, ale zmysel listu spočíval v tom, že mal presvedčiť prezidenta, aby prijal francúzsko-britské „propozície“, pretože aj HSLS dáva prednosť rokovaniám a ústupkom pred vojnovým riešením. A teda počas československej septembrovej krízy v roku 1938 Hlinkova strana (od 16. augusta 1938 už bez svojho vodcu Andreja Hlinku) využívala zhoršujúce sa medzinárodné postavenie štátu k stupňovaniu politického

tlaku na konečné vyriešenie slovenskej otázky v duchu autonomistickom, ale súčasne si nedovolila používať ostrejšie metódy pre jej dosiahnutie.

V rámci autonomistických strán sa ešte verejne nepresadzovala alternatíva samostatného štátu, aj keď nemožno vylúčiť, že niektoré radikálne elementy o takejto možnosti uvažovali. Dozista dôležitejšia bola správa o výsledku konferencie štyroch veľmocí o Československu, ktorá do Bratislavy dorazila 30. septembra 1938 o štvrtej hodine ráno a dodatočne o pol hodinu neskôr. Jej zmyslom bolo na jednej strane informovať, že o obsahu dohody sa bude ešte radieť vláda a prezident, ale súčasne žiadosť adresovaná priamo krajinskému prezidentovi, aby v novinách bolo dovolené uverejniť už včas ráno len úradnú správu, dokumentuje zjavnú snahu katastrofálny neúspech interpretovať „prijateľne“, aby nedošlo k nepokojom a protestom. Ministerstvo vnútra zároveň dôrazne upozorňovalo, že dohoda z Mníchova „sa netýka Slovenska a neboli reči o odstúpení nášho územia Poľsku a Maďarsku“. Nepochybne však práve v procese bezprostredného ohrozenia republiky nastával posun postojov k požiadavke autonómie a pozvoľna sa začal meniť i obsah „slovenskej otázky“, a to nielen v rámci HSES.

Rozhodnutie prijaté v Mníchove pôsobilo na slovenskú verejnosť deprimujúco, vyvolávalo pesimistické nálady, zvyšovalo obavy z budúceho vývoja a postavenia Slovenska. Avšak ani jeden politický subjekt či jednotlivci verejne neprotestovali, alebo žeby dokonca čo len tajne organizovali protesty proti vláde za to, že prijala diktát štyroch veľmocí. Skleslú náladu a rezignáciu na druhej strane vyvažovala úľava, že nedošlo k ozbrojenému konfliktu, že sa podarilo zachrániť mier a domov sa vrátia mobilizovaní členovia rodín vrátane elity HSES. V médiách sa však takmer okamžite začali hľadať odpovede na otázky, kto je zodpovedný za vzniknutý stav a čo treba robiť za záchranu Slovenska a Slovákov.

HSES pri posudzovaní mníchovskej dohody vychádzala z hodnotenia, že diktát veľmocí²⁵ zachránil mier v Európe. Jej dôsledky nevzťahovala na celý štát, ale výlučne na „český národ“,²⁶ hoci bolo verejne známe, čo publikovala aj tlač HSES, že na základe dodatku mníchovskej dohody sa má riešiť aj otázka maďarskej menšiny na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. Ludová strana začala v oveľa väčšej miere presadzovať tézu, že v dôsledku medzinárodnej degradácie Československa nemôže „pražská vláda“ eliminovať prípadný očakávaný tlak z Maďarska a je nevyhnutné, aby slovenskí politici HSES aktívne vstúpili do rokovaní s prípadnými partnermi – hlavne s Poľskom a perspektívne s Nemeckom.

²⁵ Mysleli sa veľmocí bez rozdielu politickej orientácie.

²⁶ V každom čísle najrozšírenejšieho slovenského denníka Slováč, v tlačovom orgáne HSES, od 25. septembra 1938 až do konca mesiaca dostali priestor čo len noticky v zmysle „Keď český národ v posledných dňoch nenašiel útočiska skoro na celom svete, hľadá i on ochranu u Pána života a smrti a utieka sa svojimi prosbami k Bohu Stvoriteľovi. Náš pomer k Bohu bol vždy, za jasotu i za smútku, vrelý a synovsky oddaný. Naša viera bola a je pevná, a preto i naša nádej na šťastné východisko z dnešných ťažkých čias je väčšia ako bárskeho iného.“ Slováč, roč. XX, č. 219, 25. 9. 1938, s. 1.

Po prvotnom šoku silneli hlasy, že zodpovednosť za územné oklieštenie republiky nepadá na veľmoci a neforsirovala sa „zrada“ západných veľmocí, ale vyzdvihovala sa neúspešnosť a „krach“ celkovej československej zahraničnej politiky, jej „ľavicová“ orientácia a predovšetkým sa pranierovali prezident Edvard Beneš a minister zahraničia Kamil Krofta.

Postupne sa však vedome utvárala ilúzia, že hoci „teraz je rad na nás“, situácia Slovenska je iná, pretože je rozdiel medzi postavením českého a slovenského národa. „*My sme si vedeli získať nielen sympatie našich Maďarov a Nemcov, ale aj celého sveta.*“ Písalo sa v úvodníku Slováka 4. októbra 1938.²⁷

Mníchovské rozhodnutie, aj keď sa jeho dopady Slovenska nedotýkali tak bytostne a boľavo ako českých krajín, zásadne rozšírilo počet možných kombinácií riešenia slovenskej otázky, pričom Ján Paulíny-Tóth, predseda Slovenskej národnej strany po smrti Martina Rázusa v auguste 1937, uviedol v Národných novinách ich sedem možností.²⁸ Mladá generácia radikálov HSĽS v čele s bratmi Ferdinandom a Jánom Ďurčanskými, Jozefom Kirschbaumom, Alexandrom Machom, Ľudovítom Mutňanským a druhými dávala najavo, že jej je vlastný variant samostatného Slovenska, a rozhodne zamietala štátne spolužitie s Maďarmi či pod krídlami Poľska. Vedenie HSĽS (a podporili ho i ostatné politické súčasti tzv. Autonomistického bloku) rozhodlo o zotrvaní v Československej republike na úrovni federalizovanom dualistickom zväzku, čo politickú situáciu na Slovensku značne eskalovalo.²⁹

Vo štvrtok 6. októbra 1938, a teda len šesť dní po mníchovskom verdikte, bola slovenská otázka v duchu parlamentných žiadostí a úsilia slovenských autonomistických poslancov, a navzdory mnohým návrhom štátotvorných strán³⁰ a rovnako iniciatívam prezidenta a predsedu vlády, Edvarda Beneša a Milana Hodžu,³¹ s konečnou platnosťou vyriešená!³² Aspoň tak hlásali titulky novín o deň neskôr, vysielalo do sveta rádio a jasali davy nadšencov.

Dni 4. až 6. október 1938 predstavovali z politického diania v prospech riešenia slovenskej otázky najhektickejšie dni snád' za celých dvadsať rokov života Československa: všetky politické subjekty Slovenska – autonomistické i provládne, zľava i sprava (a tiež prezident) mobilizovali svojich najbystrejších

²⁷ *Slovák*, roč. XX, č. 225, 4. 10. 1938, s. 1.

²⁸ Lubomír LIPTÁK, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava 1968, s. 156–157.

²⁹ Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Slovensko v druhej republike (Autonomistické snahy slovenskej politickej reprezentácie)*, in: Jan RATAJ – Antonín KLIMEK – Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Z druhej republiky*. 2. díl, Praha 1993, s. 269 an.

³⁰ Ivan DÉRER, *Slovenský vývoj a ľudácka zrada*, Praha 1946, s. 223. František VNUK, *Mať svoj štát znamená život*, Bratislava 1991, s. 169.

³¹ František LUKEŠ, *Podivný mír*, Praha 1968, s. 79.

³² S účinnosťou Ústavného zákona č. 299/1938 Zb. z. a n. zo dňa 22. novembra 1938, o autonómii Slovenskej krajiny, ktorý bol prijatý Národným zhromaždením v ten istý deň (platný a účinný od 23. novembra 1938), Slovensko získalo autonómiu a zároveň sa názov štátu začal uvádzať ako „Česko-Slovensko“. Z faktického hľadiska zákon vytvoril federáciu.

členov, právnikov, národohospodárov i kultúrnych dejateľov, ktorí predkladali svoje autonómne návrhy štátoprávneho postavenia Slovenska v Československu. Matúš Černák, jeden z troch slovenských ministrov ústrednej vlády totiž vyvolal vládnu krízu potom, čo jednoznačne požadoval odovzdať výkonnú moc na Slovensku politikom, ktorých určí HSĽS, a keďže odpoveď o odklade jednaní o tomto požiadavku s podpredsedom strany Jozefom Tisom ho neuspokojila,³³ okamžite podal demisiu a odcestoval do Žiliny. Tu sa na dvoch miestach zhromaždili oba základné tábory – autonomisti a aj slovenskí zástupcovia československých strán – a každý z nich predložil svoj návrh riešenia ústavného postavenia Slovenska. Hlavnú iniciatívu prevzala HSĽS, ktorá presadila, že z diskusie o spôsobe prevzatia moci ako aj štátotvorných zásadách budú vylúčení zástupcovia KSČ a Sociálnodemokratickej strany, čo bolo, resp. muselo byť, ostatnými akceptované. Výsledok dlhých a ostrých jednaní bol jednoznačný: všetci prítomní a plnej miere akceptovali posledný návrh HSĽS na autonómiu Slovenska z júna 1938 v celom rozsahu, stvrdený podpisom kňaza a martýra slovenského národa Andreja Hlinku. Zástupcom československých koalíčných strán na Slovensku sa podarilo do znenia tzv. Žilinskej dohody presadiť, že „*autonómiou je štátny pomer Čechov a Slovákov definitívne vyriešený*.“³⁴ Vlastný text dohody však publikovaný nebol. Verejnosti bol predložený len *Manifest slovenského národa*, žiadajúci samourčovací právo pre Slovensko, hlásiaci sa k mníchovskej dohode, vyslovujúci sa proti marxisticko-židovskej ideológii, volajúci po záruke hraníc Slovenska, ochrane slovenskej menšiny v cudzine a rýchlej demobilizácii.³⁵

Všetkým prítomným demokratom bolo nad mieru jasné, že nešlo o dohodu. Národohospodár, ekonóm a politik Peter Zaťko vo svojich memoároch napísal „*To nebola dohoda, bol to jednostranný diktát Hlinkovej slovenskej ľudovej strany prijatý zo strachu, aby nedošlo k horšiemu*.“³⁶

Avšak vzdor týmto formálnym zárukám, daný čas a nové, československej štátnosti neprajné medzinárodné súvislosti, ale tiež vlastné politické a nacionálne ambície slovenských politikov sa pričínili, že po 6. októbri 1938 Slovensko (a Česko-Slovensko) nastúpilo cestu alibizmu, ktorá však bola vydávaná za cestu záchrany nielen pre slovenský národ ale pre celú Európu a snáď i svet. Už na konci októbra sa ukázalo, že nielenže štátny pomer Čechov a Slovákov nie je definitívne vyriešený, ale slovenská otázka sa stala vyššou kartou, ktorá bola použitá 14. marca 1939 k dočasnej likvidácii česko-slovenskej štátnosti, ale tiež ovplyvnila dianie v Európe.

³³ *Slovák*, roč. XX, č. 226, 5. 10. 1938, s. 1.

³⁴ Podľa: František LUKEŠ, *Podivný mír*; Praha 1968, s. 81.

³⁵ *Slovák*, roč. XX, č. 228, 7. 10. 1938, s. 1.

³⁶ Peter ZAŤKO, *Spomienky II*. s 25 (v kópii). Zbierka autorky.

Zlatica Zudová – Lešková

Die slowakische Frage vor dem Münchener Abkommen bis zur Zweiten Republik

Zusammenfassung

Während des gesamten Bestehens der ersten Tschechoslowakischen Republik behaupteten insbesondere die autonomistischen politischen und kulturellgesellschaftlichen Subjekte in der Slowakei, dass es mit der Lösung und also mit der verfassungsrechtlichen Änderung der Stellung der Slowakei im Staat zur Verbesserung der tschechisch-slowakischen Beziehungen kommt. Als diese Lösung nach fast zwei Jahrzehnten kam, trat jedoch das erwartete Ergebnis nicht ein. Auch das Erreichen der verfassungsrechtlichen Autonomie am 6. Oktober 1938 (bzw. am 22. November 1938) erfüllte nicht die Ambitionen der Vertreter von Hlinkas Slowakischer Volkspartei mit Josef Tiso, Karol Sidor und Martin Sokol an der Spitze, die kein Geheimnis daraus machten, dass sie eigene Vorstellungen von einem nationalen Ausgleich und also einem Sieg der slowakischen Frage hatten, wobei sie vor allem günstigere innenpolitische Folgen mit einer breiteren und auch internationalen Reichweite erwarteten. Das Erreichen dieser Forderungen sollte die Deklaration der eigenen politischen Identität, einer eigenen staatsrechtlichen Stellung und nationalen territorialen Integrität bringen. Damit sollten die Bedingungen geschaffen werden, dass diese Sachverhalt bei territorialen Veränderungen im mitteleuropäischen Raum respektiert bzw. in Betracht gezogen werden. Diese kurz nach Erreichen der Autonomie deklarierten Worte beweisen, dass die Erfüllung des Pittsburger Abkommens nicht das Hauptziel der Slowakischen Autonomisten im Krisenjahr der europäischen Demokratie war. Sie war lediglich der Öffnung des Wegs zum selbstständigen Staat unter Schirmherrschaft – wie anders – von Nazideutschland. Zugleich muss daran erinnert werden, dass die gegenseitige Beziehung zwischen Tschechen und Slowaken gerade in den Jahren 1938 bis 1939 ihre größte Entfremdung während des gesamten Bestehens des tschechoslowakischen Staates erfuhr.

Zlatica Zudová – Lešková

The Issue of Slovakia before Munich until the Second Republic

Summary

Throughout the entire period of the existence of the First Republic, autonomist political and cultural-social subjects in Slovakia in particular insisted that resolution, and therefore constitutional modification of the status of Slovakia within the state, would result in improvement of Czech-Slovak relations. However, when this occurred after nearly two decades, the expected result was not achieved. Not even achievement of constitutional autonomy on 6 October 1938 (or 22 November 1938) fulfilled the ambitions of representatives of Hlinka's Slovak People's Republic, led by Josef Tis, Karol Sidor and Martin Sokol, who made it no secret that they had their own idea of a resolution, and therefore victory over the issue of Slovakia, whereas they chiefly expected more favourable internal political consequences with broader, even international, impact. Achievement of these requirements was intended to result in declaration of Slovakia's own political identity, own constitutional standing and national territorial integrity. This should have created conditions that would allow these facts to be respected, or taken into consideration in the case of territorial changes in the Central European space. These words declared shortly after autonomy was achieved show that fulfilment of the Pittsburgh Agreement was not the main objective of Slovak autonomists during the crisis year of European democracy. It was simply intended to open the way to an independent state under the patronage – of who else – Nazi Germany. We must also mention that, in 1938 and 1939 relations between Czechs and Slovaks fell to their lowest point throughout the existence of Czechoslovak statehood.

TEMATICKÝ BLOK

Eva Irmanová

Vídeňská arbitráž a Československo v roce 1938

Vienna Arbitration and Czechoslovakia in 1938

The Czechoslovak crisis in May 1938 had a negative impact on Czechoslovak-Hungarian relations and stopped the promising development of contacts leading to settlement of mutual relations. In the middle of 1938 Hungary was very carefully considering all the risks of a war in which it could become involved. The report on convention of a conference in Munich was therefore accepted in Budapest with joy, because the great powers that attended it promised to support settlement of the Hungarian issue. However, the Munich conference failed to resolve the Hungarian issue, even though it created conditions for partial fulfilment of Hungarian demands against Czechoslovakia and voided the Treaty of Versailles as a result, which created hope that the Treaty of Trianon would follow. After the Munich Agreement, Hungary began increasing its demands against its northern neighbour. Official Hungarian demands could only apply to territories with a Hungarian population within the meaning of the Munich Agreement, which was based on the ethnic principle. The arbitration took place on 2 November 1938 in Vienna. Hungary's annexation of part of the territory of Slovakia and Transcarpathia with a Hungarian population on the basis of the Vienna Arbitration was considered the first great success of the territorial revision policy in Hungarian public opinion.

Key words: History, 20th Century, Czechoslovakia, Hungary, international relations, Munich Agreement, Vienna Arbitration

Československá krize v květnu 1938 negativně ovlivnila i československo-maďarské vztahy a zastavila slibný rozvoj styků, směřujících k urovnání vzájemného poměru. V polovině roku 1938 Maďarsko velmi opatrně zvažovalo všechna rizika války, do které by se zapojilo. Tomu odpovídala i bledská smlouva mezi Maďarskem a Malou dohodou, která zůstávala nevyhraněná a připouštěla mnohostranný výklad. S velkou nelibostí ale přijal zprávu o uzavření dohody Berlín. Hitler vytykal maďarským politikům, že si tak uzavřeli cestu k zásahu proti Československu. Nedůvěru nerozptýlilo ani jednání v Kielu, které se konalo v rámci týdenní oficiální maďarské návštěvy v Německu na konci srpna 1938. Přijetí této návštěvy na nejvyšší úrovni se stalo velkolepou slavnostní událostí s největší parádou, zato v Kielu vládla napjatá a podrážděná atmosféra. Hitler doporučoval Maďarsku vojenské spojenectví proti Československu a opakoval svůj slib, že Maďarsko za ně může dostat Slovensko. Maďarští političtí představitelé však opětovně argumentovali tím, že tak riskantního podniku se nemohou účastnit, protože maďarská armáda je ještě nepřipravená, a kromě toho dokud si nebudou jisti neutrálním chováním Jugoslávie, nebudou moci nic dělat. Hitler v odpovědi své maďarské partnery varoval, že pokud by Maďaři i nadále zastávali vyčkávací postoj, mohlo by se stát, že se na ně při dělení kořisti nedostane a dodal: „*Kdo se chce zúčastnit hostiny, nesmí se vyhýbat přípravám v kuchyni.*“¹ Německé straně se tak zatím nepodařilo přesvědčit regenta, ministerského předsedu Imrédyho ani ministra obrany Rácze, známého svými krajně pravicovými sympatiemi, aby svá stanoviska ještě přezkoumali. Žádná dohoda se nezrodila, maďarská zahraniční politika si i nadále uchovala možnost lavírovat.

Během událostí vedoucích k rozpadu Československa, tj. téměř průběžně od podzimu 1938 do jara 1939, se maďarská zahraniční politika snažila držet krok s Německem. Maďarské vedení státu se obávalo, že opatrné chování, které bylo z maďarské strany uplatňováno na německo-maďarském setkání v Kielu, bude německá strana reagovat tím, že nechá v chystaném novém uspořádání střední Evropy maďarské záležitosti úplně mimo pozornost. Premiér Imrédy a ministr zahraničí Kánya tak nakonec od svých výhrad vůči německým návrhům upustili. 25. srpna Kánya požádal o audienci u Hitlera, aby korigoval svoje předchozí stanovisko vzhledem k bojové připravenosti maďarské armády. Poté Hitler jednal s Ráczem a vyzval ho, aby maďarské ministerstvo obrany vypracovalo plán maďarsko-německé spolupráce. Nakonec Hitler hrozbami a sliby dosáhl toho, že maďarská delegace souhlasila se svou účastí v akci proti Československu, nepřestala však doufat, že se celá záležitost vyvine tak, aby se Maďarsko do akce zapojit nemuselo. Zároveň ale vláda činila mnohá opatření, kterými chtěla vyhovět německým představám, týkajícím se přípravy Maďarska na případnou válku proti Československu. Prvním úkolem bylo osvobodit se od smlouvy uza-

¹ Magda ÁDÁM, *A müncheni válság és Magyarország*, in: Sázadok, 1999, 4, s. 699. Cit. dle *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945 (ADAP)*, Serie D. Bd. II, Baden-Baden 1950, dok. 390, s. 497.

vřené s Československem, jejíž jeden bod se týkal zřeknutí se agrese. Protože podpis dohody závisel na splnění menšinových požadavků, maďarská vláda využila toho, že strana sdružující československé Maďary, Sjednocená maďarská strana, odmítla návrhy pražské vlády vztahující se na menšinové požadavky jako nedostatečné, a svůj podpis pod Bledskou dohodou odvolala.² (Ve věci menšin kladla maďarská vláda na Československo vyšší požadavky než na Jugoslávii a Rumunsko. Učinila tak přesto, že Imrédy po nastoupení do úřadu během svých jednání s československým vyslancem v Budapešti Milošem Kobrem zjistil, že postavení maďarské menšiny v Československu je lepší než situace maďarských menšin v Rumunsku a v Jugoslávii).³

Zároveň maďarská zahraniční politika soustředila svoje úsilí na to, aby zabránila selektivnímu řešení územních sporů, souvisejících s československou krizí. V souvislosti se zprávou o návštěvě britského premiéra v Bertechsgadenu zahájila diplomatickou ofenzívu a byla odhodlána přistoupit pouze na takové uspořádání, které bude hájit zájmy maďarské menšiny do stejné míry, do jaké budou hájeny zájmy sudetských Němců, a zajistí jí stejné ústupky. Člen maďarské diplomatické mise v Londýně zaslal britskému ministerstvu zahraničí nótu, oznamující, že bude mít vážné následky, jestliže ústupky, které budou poskytnuty sudetským Němcům, v daném případě i referendum, nebudou zajištěny také pro maďarskou menšinu. Na setkání Chamberlaina s Hitlerem se však projednávala jen německá otázka a požadavky související s maďarskou menšinou byly odsunuty. Když se Chamberlain dotazoval Hitlera, zda jeho potíže s Československem jsou jen kvůli německé menšině, Hitler odpověděl: Kromě sudetských Němců mají požadavky Maďaři, Poláci a Ukrajinci. On však nechce být jejich mluvčím.⁴

V Budapešti to přijali s rozčarováním a maďarská vláda protestovala. Göring byl ale rezervovaný a dal maďarské vládě na vědomí, že si to způsobila sama svým nedostatečně tvrdým postojem vůči Československu. Zaslal do Budapešti vzkaz, že pro Maďarsko nadešla nyní osudová chvíle, aby se všemi svými silami zapojila do akce proti Československu. Vyzval maďarskou vládu, aby 1) oficiálně a energicky požadovala pro maďarskou menšinu právo na sebeurčení; 2) aby byla vyvolávána ozbrojená střetnutí, stávký, a aby byly odmítány povolávací rozkazy (do československé armády), protože západní mocnosti věnují pozornost jen násilným incidentům.⁵ Göring nijak netajil, proč vyžaduje rozhodnější maďarskou politiku. Maďarskému vyslanci v Berlíně Sztójaymu řekl, aby

² M. ÁDÁM, *A müncheni válság*, s. 701.

³ Eva IRMANOVÁ, *Maďarsko a versailleský mírový systém*, Ústí nad Labem 2002, s. 286.

⁴ *Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten*, Bd. I, München 1953, dok. 67, s. 166. In: M. ÁDÁM, *A müncheni válság*, s. 703.

⁵ *Diplomáciai Iratok Magyarországhoz 1936–1945 (DIMK)*, II.köt., Budapest 1965, dok. 347, s. 605.

všechny menšiny a vlády zainteresovaných sousedních států, jakož i veřejné mínění hlasitě upozorňovaly na neudržitelný stav v československém státu, což je urgentní zvláště nyní, dokud Chamberlain po návratu z Německa jedná v Londýně.⁶

Po Berchtesgadenu začala maďarská vláda vyvíjet mnohostrannou aktivitu, přičemž velký důraz kladla na získání britské vlády na svou stranu. 16. září si Imrédy a Kánya předvolali britského vyslance v Budapešti Geoffreya Knoxe a informovali ho, že s maďarskou menšinou v Československu je třeba jednat stejně jako se sudetskými Němci. Pro maďarství je nepřijatelná autonomie, zejména bude-li nějaká část území se sudetskými Němci připojena k říši, protože v tom případě i Maďarsko bude mít územní požadavky.⁷ Dne 18. září maďarský vyslanec v Londýně György Barcza vyhledal státního tajemníka pro zahraničí Cadogana a sdělil mu, že maďarská vláda požaduje pro maďarskou menšinu stejné posouzení a stejná práva, jako dostane německá menšina.⁸ Druhý den předal ministerskému předsedovi Chamberlainovi memorandum, které obsahovalo stejnou žádost. Britský premiér zaslal ještě týž den poselství maďarské vládě a ministerstvu obrany: „*V plné míře sympatizuji s Maďarskem, které nemá žádné důvody k obavám. Situaci Maďarska vedu pečlivě v patrnosti. Naprosto schvaluji a i nadále doporučuji pokračovat v mírovém a klidném chování, které Maďarsko doposud projevovalo.*“⁹ 20. září vyslanec Barcza znovu navštívil lorda Halifaxe a žádal ho o podporu britské vlády. Při této příležitosti britský ministr zahraničí předal maďarskému vyslanci nótu, v níž nabádal maďarskou vládu k trpělivosti. „*Anglická vláda v plné míře chápe zájem maďarské vlády o budoucnost maďarské menšiny v Československu*“, stálo v nótě, „*ale doufá, že maďarská vláda v současné choulostivé situaci bude opatrná a neučiní nic, co by přispělo k růstu současné krize...*“¹⁰

Paralelně s činností vyvíjenou v Londýně podnikala maďarská vláda kroky také v Paříži. Francouzská vláda však neprojevila na rozdíl od britské vlády vůči maďarským požadavkům žádné pochopení. Když maďarský vyslanec v Paříži Khuen-Héderváry na Quai D'Orsay a ministr zahraničí Kánya na francouzském vyslanectví v Budapešti protestovali proti diskriminaci a žádali pomoc Francie pro spravedlivé uspořádání této otázky, bylo jim doporučeno, aby se v této věci obrátili na Prahu.¹¹

Současně s diplomatickými kroky maďarská vláda činila i vojenská opatření. 16. září mobilizovala další dva ročníky, což představovalo sto tisíc mužů, a podél hranic s Československem byly rozmístěny maďarské jednotky. Na Slo-

⁶ M. ÁDÁM, *A müncheni válság*, s. 703.

⁷ DIMK, II.köt., dok. 363, s. 621–622.

⁸ Tamtéž.

⁹ Tamtéž.

¹⁰ DIMK, II.köt., dok. 365, s. 624.

¹¹ DIMK, II.köt., dok. 370, s. 630.

vensku na mnoha místech docházelo k nepokojům a k větším či menším střetnutím. Ačkoli maďarská vláda tlak na Československo stupňovala, intenzita jejich akcí stále ještě zaostávala za akcemi Němců v Sudetech a Poláků na Těšínsku. Svou úlohu v tom sehrála i doporučení Chamberlaina a Halifaxe, v nichž Maďarsko uklidňovali, že nemá žádný důvod ke znepokojení a že v případě mírového chování může počítat s porozuměním Velké Británie.

Ačkoli vysoké britské politické kruhy naznačily podporu maďarské otázce, jejich konkrétní kroky se snažily uspokojit výhradně německé požadavky. Maďarská vláda proto považovala za důležité, aby se před jednáním Chamberlaina a Hitlera v Godesbergu sešla s německými státníky. K tomu poskytla příležitost návštěva Horthyho u Göringa, už dříve plánovaná na 18. září. Horthyho návštěva pravděpodobně přispěla k tomu, že Hitler byl ochoten 20. září 1938 přijmout maďarského ministerského předsedu, ministra zahraničí a náčelníka generálního štábu. Setkání se konalo v Obersalzbergu nedaleko Berchtesgadenu. Podle zápisu z jednání führer především maďarské delegaci vyčinił za to, že se Maďarsko v době krize chovalo nerozhodně. Maďarsko má poslední možnost připojit se, oznámil Hitler, protože pak už nebude v situaci, aby mohlo prosazovat své zájmy. Poté vyzval Imrédyho a Kányu, aby se okamžitě zasadili o vypsání referenda na požadovaných územích a Československu neposkytli žádné garance pro případné nové hranice.¹² Z doporučení neurčitě formulovaných poznámek je možno vyvodit, že Hitler maďarskému premiérovi navrhl, aby ještě před jednáním v Godesbergu, případně během něj, Maďarsko zahájilo vojenskou akci proti Československu, protože hrozí nebezpečí, že Češi všechno přijmou a pak by bylo třeba se úplně likvidace Československa zříci.¹³ Imrédy ale Hitlerův návrh ohledně vojenského útoku na Československo rozhodně odmítl. Argumentoval tím, že pro Jugoslávii a Rumunsko by to znamenalo *casus belli* a Maďarsko by se tímto útokem postavilo i proti západním mocnostem, a to vše za okolností, kdy německou vojenskou podporu nebylo možno považovat za jistou a bylo třeba počítat i s možností, že se Hitler s Chamberlainem dohodne. Za takové situace by Maďarsko zůstalo samo a utrpělo by naprostou diplomatickou, politickou a vojenskou porážku. Na takové riziko maďarská vláda nemohla přistoupit.

Poté, co bylo zřejmé, že se maďarská otázka v Godesbergu neprojednává, maďarská vláda se rozhodla k dalšímu diplomatickému kroku. Dne 23. září 1938 odeslala do Prahy ostrou nótu, v níž požadovala odtržení území s maďarským obyvatelstvem a právo na sebeurčení pro Slováky a Rusíny.¹⁴ Potom 27. září maďarský ministr zahraničí Kánya opět upozornil československého ministra zahraničí Kroftu, že maďarská vláda je pro úplnou rovnoprávnost a praktické usku-

¹² M. ÁDÁM, *A müncheni válság*, s. 705. Odkaz na *ADAP Serie D. Bd.II*, dok. 554, s. 689–690.

¹³ György RÁNKI, *Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején*, in: Századok, 1959, 1–2.

¹⁴ *DIMK, II.köt.*, dok. 378, s. 635–636.

tečňování práva na sebeurčení všech národností v Dunajské pánvi, a v důsledku toho všechnu diskriminaci, ke které dochází na úkor maďarské národnosti, považuje za nepřátelský akt. Proto maďarská vláda soudí, že nejvhodnější způsob, jak zabezpečit mír v Podunajské pánvi, je vyřešit maďarské požadavky současně s německou otázkou.¹⁵

Zpráva o svolání konference do Mnichova byla přijata v Budapešti s radostí, protože velmoci, které se jí účastnily, slíbily uspořádání maďarské otázky podporovat. Ve dnech před konferencí maďarská vláda považovala za důležité znovu obrátit pozornost velmocí na maďarské požadavky. Proto 28. září maďarský vyslanec v Berlíně Döme Sztójay se během dlouhého rozhovoru s Göringem dožadoval informace, zda se na mnichovské konferenci dostane na pořad dne i maďarská otázka. Göring vyslance ubezpečil o dalekosáhlé německé podpoře, ačkoli dobře věděl, že maďarská otázka na konferenci figurovat nebude.¹⁶ Maďarský vyslanec v Londýně Barcza předal premiéru Chamberlainovi před jeho odjezdem do Mnichova požadavky maďarské vlády s prosbou o podporu.¹⁷ Vedoucí úřadu ministra zahraničí István Csáky odletěl bezprostředně před konferencí do Mnichova, kde jednal nejprve s Hitlerem a poté s Mussolinim. Oba seznámil se stanoviskem Maďarska, které požadovalo zpětné připojení území s maďarským obyvatelstvem na základě údajů o sčítání lidu z roku 1910 a naléhalo na vypsaní referenda na území Slovenska a Podkarpatské Rusi. Jak Hitler, tak Mussolini přijali Csákyho argumenty a doporučení s pochopením.¹⁸ Mussolini rozhodně slíbil, že jakmile bude ukončeno jednání o sudetoněmecké otázce, okamžitě přednese maďarské a polské žádosti, a bude požadovat, aby byly vyřešeny na stejném základě jako německé. Ale na konferenci v Mnichově se Mussolini mlčky podřídil Hitlerovi, který neměl žádný zájem na tom, aby konference řešila maďarské a polské relace problému a přinesla o nich rozhodnutí, a zvláště pak na tom, aby do konkrétního vyřešení maďarských a polských požadavků mluvily Velká Británie a Francie. Proto uvítal návrh západních mocností, týkající se dvoustranných maďarsko-československých a polsko-československých jednání.

Mnichovská konference tak maďarskou a polskou otázku nevyřešila. V dodatku k dohodě se pouze uvádělo, že Německo a Itálie, na rozdíl od Velké Británie a Francie, poskytnou Československu záruku na jeho nové hranice až poté, co se upraví otázka polské a maďarské menšiny v Československu. V Doplňujícím prohlášení pak stálo: „*Hlavy čtyř mocností prohlašují, že problém polské a maďarské menšiny v Československu – pokud se nevyřeší do tří měsíců formou do-*

¹⁵ Mihály FÜLÖP – Péter SIPOS, *Magyarország külpolitikája a XX. században*, Budapest 1998, s. 203.

¹⁶ *DIMK, II.köt.*, dok. 415, s.684–685.

¹⁷ *DIMK, II.köt.*, dok. 428, s. 684–685.

¹⁸ *DIMK, II.köt.*, dok. 423, s. 680–681.

hody mezi zainteresovanými vládami – stane se předmětem dalšího setkání zde přítomných hlav vlád čtyř mocností.“¹⁹

Třebaže mnichovská dohoda vytvořila podmínky k jistému naplnění maďarských požadavků vůči Československu, a ve svém důsledku učinila vlastně versailleskou smlouvu neplatnou, což vzbuzovalo naděje, že by mohl přijít na řadu i Trianon, Maďarsko bylo rozhodnutím v Mnichově zklamáno, protože nebyly realizovány jeho představy o synchronním řešení německé i maďarské otázky. To se týkalo jak vlády, tak politických stran, stejně jako tisku. Kromě toho mnichovská dohoda, která zohledňovala německé zájmy, stanovila jako základ dělení etnický princip, což předem vylučovalo připojení Slovenska a Podkarpatské Rusi k Maďarsku.²⁰

Revizi trianonského míru si přály téměř všechny vrstvy maďarské společnosti, rozdíl existoval pouze ve způsobu, jak této revize dosáhnout. Významné politické kruhy si přály odstranit nespravedlnosti a křivdy trianonské smlouvy, trvale pocítované v maďarském veřejném životě, bez pomoci Hitlera, jen za podpory západních velmocí. Sem patřilo konzervativně liberální křídlo vládní strany, které tvořila skupina kolen Istvána Bethlena, Sociálně demokratická strana a liberální strana (Polgári Liberális Párt). Z malorolnických politiků si nebezpečí Hitlerovy politiky zejména po anšlusu Rakouska stále jasněji uvědomoval Andre Bajcsy-Zsilinszky, který záruku nezávislosti Maďarska a splnění jeho národních aspirací viděl v zásahu britské a francouzské diplomacie, a trval na revizi Trianonu výhradně mírovou cestou. Spolupráci s Hitlerem pokládal za tragickou alternativu ještě před vyvrcholením československé krize a za rozhodující pro splnění maďarských revizních požadavků pokládal postoj Velké Británie a Francie. Ze všech politických stran měla vůči revizní politice výhrady jediná komunistická strana, která však byla v Maďarsku zakázána. Maďarští komunisté, kteří mohli legálně působit v Československu, se zasazovali o zachování jednoty československého státu a maďarskou revizní politiku odsuzovali.²¹

Po Mnichovu začalo Maďarsko vystupovat vůči svému severnímu sousedu razantněji, ale přece jen se obávalo klást takové požadavky, jako to činilo Polsko, které hned 30. září ultimativním způsobem požadovalo od Prahy okamžité předání těšínského území. Maďarská vláda se podle polského vzoru postupovat neodvážila. Imrédymu bylo jasné, že jak zeměpisná, politická a vojenská situace Maďarska, tak jeho územní požadavky nejsou s Polskem vůbec srovnatelné. Rovněž Velká Británie a Francie vyjádřily naději, že maďarská vláda tak postupovat nebude a že zahájí s československou vládou jednání. Za této situace se proto maďarská vláda snažila dosáhnout toho, aby dodatky mnichovské smlouvy vstoupily

¹⁹ Dohoda mezi Německem, Velkou Británií, Francií a Itálií uzavřená v Mnichově 29. září 1938. In: Ladislav DEÁK, *Viedenská arbitráž*, Bratislava 1998, s. 67.

²⁰ Marta ROMPORTLOVÁ, *Od Trianonu k první vídeňské arbitráži*. In: Sborník Vojenské akademie v Brně, řada C, Brno 1994, s. 165.

²¹ E. IRMANOVÁ, *Maďarsko*, s. 291.

ly v platnost co nejdříve. 1. října 1938 odeslala do Prahy nótu, v níž československou vládu vyzvala, aby ve smyslu mnichovské dohody okamžitě zahájila bezprostřední jednání.²² Současně žádala vlády v Berlíně, Londýně, Paříži a Římě, aby uplatnily svůj vliv na československou vládu v tom smyslu, aby co nejrychleji vyřešila vztahy s Maďarskem. Československá vláda se však odvolávala na to, že je plně zaměstnána řešením německé a polské otázky a žádala, aby jednání s Maďarskem byla o nějaký týden odložena. Maďarská vláda ale trvala na tom, aby Praha zahájila jednání okamžitě.²³

Maďarské oficiální požadavky se ve smyslu mnichovské dohody, spočívající na etnickém principu, mohly vztahovat jen na území s maďarským obyvatelstvem. Maďarská vláda proto požadovala uspořádat na ostatním území Slovenska a Podkarpatské Rusi referendum, doufajíc, že na jeho základě případnou Maďarsku zpět i tyto části. Proti tomu však protestovaly nejen Velká Británie a Francie, nýbrž i Německo. Zatímco dříve, počínaje rokem 1935, Hitler premiéřům Gömbösovi, Darányimu a pak Imrédymu sliboval připojit zpátky k Maďarsku celé Slovensko a Podkarpatskou Rus, nyní byl co nejrozhodněji proti a požadoval od Maďarů, aby se těchto území zřekli. Byl ochoten připojit k Maďarsku území s výhradně maďarským obyvatelstvem, a slovenské a podkarpatské problémy řešit zatím v rámci československého státu na základě autonomie. Toto rozhodnutí se odráží i v záznamech Wilhelmstrasse, pořizovaných 7. října 1938. Podle nich Německo nemá zájem na připojení Slovenska k Maďarsku a také Slováci to odmítají. Nejlepší řešení, jak zdůrazňují poznámky, je autonomie Slovenska v rámci československého státního svazku, protože hospodářsky a politicky je zcela pod německým vlivem. Ostatně toto řešení ponechává otevřenou cestu k vytvoření samostatného Slovenska.²⁴

Maďarská vláda se stále snažila donutit československou vládu, aby co nejdříve začala uskutečňovat rozhodnutí mnichovské dohody, týkající se Maďarska. Za pomoci neregulérních jednotek, vybudovaných a vyzbrojených prostřednictvím domobrany, které od počátku října 1938 ilegálně pronikaly přes hranice, stupňovala na Československo tlak. Maďarská zahraniční politika ale musela počítat s tím, že v Československu došlo k podstatným vnitropolitickým změnám a změnilo se i státoprávní uspořádání republiky – na Slovensku byla vyhlášena autonomie se zvláštní vládou pod předsednictvím Jozefa Tisa a právo na sebeurčení a autonomii měla rovněž garantována Podkarpatská Rus. Vzhledem k tomu, že maďarské územní požadavky se týkaly Slovenska, Praha starost a odpovědnost za jednání přenesla na Tisův kabinet, který požíval německých sympatií, a energicky a jednoznačně vystupoval proti všem maďarským územním požadavkům.

²² DIMK, *II.köt.*, dok. 449, s. 700.

²³ M ÁDÁM, *A müncheni válság*, s. 711.

²⁴ ADAP, *Serie D. Bd.IV.*, dok.45, s. 45–47., In: M. ÁDÁM, *A müncheni válság*, s. 712.

Za situace, kdy akce maďarských dobrovolných jednotek stále silily, československá vláda 7. října odeslala do Budapešti nótu, v níž oznámila místo a čas jednání i složení československé delegace. Tu měli tvořit výhradně slovenští a ruskí zástupci; představitelé Maďarské sjednocené strany pro odpor Prahy a Bratislavy na jednání připuštěni nebyli. Dne 9. října byla v Komárně na kvazineutrálním území na lodi uprostřed Dunaje československo-maďarská jednání zahájena. Československou, respektive slovenskou delegaci vedl předseda slovenské autonomní vlády Jozef Tiso, dalšími členy byli Ferdinand Ďurčanský, generál Rudolf Viest, Ivan Krno jako zástupce ministerstva zahraničí a István Parkányi jako představitel Podkarpatské Rusi. Maďarskou delegaci vedl ministr zahraničí Kálmán Kánya, dalším členem delegace byl pak Pál Teleki, v té době ministr školství.²⁵

Téměř vzápětí se ukázalo, že stanoviska obou stran od sebe dělí nepřekonatelná propast. Maďaři vycházeli z principu Hitlerova godesbergského memoranda. Žádali ta území, na nichž podle sčítání lidu z roku 1910 žilo více než 50 % Maďarů, tj. území o rozloze téměř 13 tisíc km čtverečných s více než jedním milionem obyvatel. Pro Slováky a Rusíny pak požadovali právo na sebeurčení a referendum. To slovenská strana rozhodně odmítla s tím, že tato záležitost nepatří do okruhu jednání a navíc ji nepředepisuje ani mnichovská dohoda. Jako nepřijatelné označila i maďarské územní požadavky. K žádným ústupkům ochotna nebyla, pouze chtěla maďarské menšině poskytnout širokou autonomii v rámci československého státu. Maďarský ministr zahraničí návrhy slovenské strany rovněž kategoricky odmítl a prohlásil, že bez územních ústupků považuje jakákoli další jednání za zbytečná. Na to pak slovenská strana přišla s návrhem postoupit Žitný ostrov, ale bez Bratislavy a okolí, a městu Komárno přidělit statut svobodného přístavu. Nový slovenský návrh zahrnoval území o rozloze 1838 km čtverečných se 105,5 tisíci obyvateli, což představovalo desetinu maďarských požadavků. Po Kányově opětovném odmítnutí nakonec československá delegace 13. října dospěla k návrhu, který považovala za maximální ústupek – na základě údajů o sčítání lidu z roku 1930 postoupit Maďarsku 5200 km čtverečných území se 345 tisíci obyvateli. Kánya však i tento návrh hodnotil jako nedostatečný; maďarská delegace se vrátila do Budapešti a jednání byla odročena. Kánya pak prohlásil, že v bilaterálním vyjednávání nevidí žádný smysl, protože rozpory mezi maďarskými a československými návrhy jsou příliš veliké, a že se obrátí se žádostí o vyřešení tohoto problému k signatářům mnichovské dohody. Slovenská delegace v naději, že toto řešení pro ni bude výhodné a spoléhajíc na Hitlerovu podporu, s maďarským návrhem souhlasila. Tak byla jednání v Komárně ukončena, aniž by se v řešení krize sebeměně pokročilo.²⁶

²⁵ Podrobněji srov. L. DEÁK, *Viedenská arbitráž*, s. 20.

²⁶ Podrobněji k jednání v Komárně DIMK II.

V maďarských vládních kruzích začaly sílit hlasy, které za to, jak se situace pro Maďarsko vyvinula, činily odpovědnými premiéra Imrédyho a ministra zahraničí Kányu. Obviňovaly je zejména z toho, že v srpnu a v září 1938 odmítli spojenectví s Německem, které doporučoval Hitler, kvůli čemuž pak Maďarsko nemohlo získat zpět svoje historické hranice, a svým chováním že vyvolali takovou situaci, která slovenským politikům umožnila ve vztahu k Maďarsku na rozdíl od Polska a Německa popřít etnické hranice.²⁷

Po přerušení maďarsko-československých jednání v Komárně představitelé obou stran činili pokus získat na svou stranu Německo. Hitlera ještě před maďarskými politiky navštívil Ďurčanský i ministr zahraničí Chvalkovský. Maďarský vyslanec v Berlíně Döme Sztójay vyhledal ministra zahraničí Ribbentropa, aby dementoval zprávy, podle nichž má Maďarsko podporovat politiku nějakého nového, protiněmeckého bloku. Totéž vyvracel při jednáních s Hitlerem i expremiér Darányi. Bývalý ministerský předseda ve snaze napravit předchozí počiny Imrédyho politiky a získat Hitlera pro podporu maďarských požadavků vůči Československu argumentoval tím, že Maďarsko si přeje spolupracovat s osou Berlín-Rím v daleko užší formě než doposud, je ochotno připojit se k paktu proti Kominterně a vystoupit ze Společnosti národů. Navrhl zároveň zintenzívnit maďarsko-německé hospodářské vztahy. Ještě nikdy maďarská strana neučinila Hitlerovi tak vstřícné návrhy. Darányi kromě toho Hitlera informoval, že pokud československá vláda nebude ochotna vydat Maďarsku požadovaná území, maďarská vláda je odhodlána pustit se do války a v tom případě žádat Hitlera o podporu. Hitler však tuto myšlenku co nejrozhodněji odmítl. „*Měli jste jít bojovat, když jsem vás o to žádal*“, vyjádřil se. Maďarsko podle něj propáslo vhodný okamžik, a pokud by se pustilo do ozbrojeného konfliktu s Československem, zůstane osamoceno. Hitler pak odmítl i maďarské návrhy týkající se svolání jak konference čtyř, tak referenda na Slovensku a Podkarpatské Rusi s odůvodněním, že čtyřstranná konference by byla pro Maďarsko nevýhodná, protože Velká Británie a Francie by stály na straně Československa, a Slováci a Rusíni by se k Maďarsku stejně dostat nechtěli. Maďarské vládě pak vzkázal, aby se dohodla s vládou československou. Kancléř poté pověřil ministra zahraničí Ribbentropa, aby se stal v otázce vyřešení maďarsko-československého sporu prostředníkem. Ribbentropovy představy týkající se podoby maďarsko-československé hranice se však od požadavků maďarské vlády dosti výrazně odlišovaly – Bratislavu, Košice, Užhorod a Mukačevo chtěl ponechat Československu. Darányiho cesta do Německa tak vlastně žádný výsledek nepřinesla.²⁸

Aby se maďarský problém řešil na konferenci velmocí, si nepřál pouze Hitler, ale ani západní velmocí nebyly nakloněny tomu, aby se maďarský problém projednával na takovém fóru. Britský vyslanec v Římě Perth vzkázal minis-

²⁷ M. ÁDÁM, *A müncheni válság*, s. 714.

²⁸ E. IRMANOVÁ, *Maďarsko*, s. 297–298.

tru zahraničí Cianovi, že jeho vláda by přivítala v souvislosti s řešením maďarsko-československého sporu arbitrážní rozhodnutí mocností Osy. Maďarského vyslanec v Londýně Györgye Barcu pak britské ministerstvo zahraničí informovalo, jak uváděl vyslanec ve svých vzpomínkách, že „...*pro britskou vládu by bylo velmi nepřijemné, kdyby se pan Chamberlain musel znova setkat s Hitlerem, protože nikdy není možno vědět, k jakému mocenskému kroku bude pak chtít Hitler tuto příležitost využít*“. Bylo jasné, že třebaže západní mocnosti maďarsko-československá jednání sledovaly, nepřály si v celé záležitosti figurovat jako aktivní účastníci.²⁹

Londýn považoval maďarské požadavky vůči Československu za oprávněné a stejného mínění byl i odpůrce politiky appeasementu Winston Churchill. Náměstek ministra zahraničí Cadogan soudil, že první návrh československé, respektive slovenské delegace, který nabízel tamějším Maďarům autonomii, nebyl ničím jiným než výsměchem etnickým principům, které se v důsledku mnichovské dohody implicitně vztahují i na Maďary. Britské ministerstvo zahraničí tedy souhlasilo s těmi maďarskými požadavky, které by vycházely z etnického principu. Jiného názoru byla francouzská vláda. Ta naopak činila především Maďarsko odpovědným za to, že jednání v Komárně nevedla k žádnému výsledku. Soudila, že maďarské územní požadavky rozhodnutí stanovená v Mnichově překročily. Za jedině možné považovala, aby maďarská strana od takových maximalistických požadavků ustoupila, protože v případě, kdyby byly naplněny, by Československo bylo odtrženo od Dunaje a bylo by přerušeno jeho přímé železniční spojení s Rumunskem.³⁰

Na konci října 1938 došlo v procesu jednání kolem maďarsko-československých hraničních otázek k zásadní změně. Německá vláda podstatně modifikovala svoje původní stanovisko a začala podporovat maďarské požadavky. Názorové rozpory, které v souvislosti s maďarskou otázkou způsobily zhoršení vztahů mezi Německem a Itálií, si Němci přáli urovnat. Dne 27. října 1938 Ribbentrop proto odjel do Říma, aby jednal s Mussolinim a Cianem o maďarsko-československém problému. Po dlouhé diskusi se oba ministři zahraničí nakonec shodli na tom, že města Užhorod, Mukačevo a Košice připadnou Maďarsku. Cenou za tento ústupek bylo, že italská vláda přestane podporovat vytvoření maďarsko-polské hranice. V Římě se pak zrodila dohoda, že na 2. listopad bude do Vídně svolána porada, jejímž cílem bude oficiální vyřešení maďarsko-československé otázky. Ve smyslu dodatku k mnichovské dohodě měla sice sporné maďarsko-československé otázky řešit velmocenská konference, ale Hitler a na jeho nátlak i Mussolini rozhodli, aby Velká Británie a Francie nebyly do této otázky zatahovány, což obě velmoci vzaly na vědomí.

²⁹ M. FÜLÖP – P. SIPOS, *Magyarország külpolitikája*, s. 205.

³⁰ *DIMK, II.köt., dok. 548, s. 814–816.*

K arbitrážnímu řízení došlo tedy 2. listopadu 1938 ve Vídni. Ministři zahraničí Osy – Ciano a Ribbentrop – ve vídeňském paláci Belveder informovali maďarské a československé pověřence o rozhodnutí arbitráže, v jejímž smyslu Maďarsko získá na úkor Československa území o rozloze okolo 10.400 km čtverečných s téměř 860 000 obyvateli, z nichž se více než 504 000 hlásilo k maďarské národnosti (podle maďarských statistických údajů téměř 506 000), a ke slovenské nebo české národnosti více než 272 000.³¹ Z pěti sporných měst připadly Košice, Užhorod a Mukačevo Maďarsku, Nitra a Bratislava Československu. Během následujícího týdne vtáhla na území znovu připojená k Maďarsku maďarská armáda. Sám Horthy na bílém koni slavnostně vjel alespoň do historických Košic, když musel oželet Bratislavu.

Připojení části území Slovenska a Podkarpatské Rusi s maďarským obyvatelstvem k Maďarsku na základě vídeňské arbitráže bylo v maďarském veřejném mínění vnímáno jako první velký úspěch územní revizní politiky. Také slovenští Maďaři, jichž se změna hranic týkala, euforicky oslavovali „návrat do ľúna vlasti“, což bylo pro slovenskou společnost jednoznačným potvrzením jejich nelojaliny a zrady.

³¹ Dagmar ČIERNA-LANTAYOVÁ, *Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938–1949*, Bratislava 1992, s. 12.

Eva Irmanová

Der Wiener Schiedsspruch und die Tschechoslowakei im Jahr 1938

Zusammenfassung

Die tschechoslowakische Krise im Mai 1938 beeinflusste negativ auch die tschechoslowakischen-ungarischen Beziehungen und beendete die vielversprechende Entwicklung der Kontakte, die auf einen Ausgleich des gegenseitigen Verhältnisses gerichtet waren. Mitte 1938 erwägte Ungarn sehr vorsichtig alle Risiken eines Krieges, dem es sich anschließen würde. Hitler empfahl Ungarn ein Militärbündnis gegen die Tschechoslowakei und wiederholte sein Versprechen, dass Ungarn dafür die Slowakei bekommen könne. Die ungarischen Politiker argumentierten jedoch wiederholt damit, dass sie an einem derart riskanten Unternehmen nicht teilnehmen können, denn die ungarische Armee sei noch nicht vorbereitet, und solange man sich des neutralen Verhaltens Jugoslawiens nicht sicher ist, könne man nichts unternehmen. Während der zum Zerfall der Tschechoslowakei führenden Ereignisse, also fast durchgehend vom Herbst 1938 bis zum Frühjahr 1939, bemühte sich die ungarische Außenpolitik, mit Deutschland Schritt zu halten. Die ungarische Staatsführung befürchtete, dass auf ein vorsichtiges Verhalten die deutsche Seite so reagieren würde, dass sie bei der vorbereiteten Neuordnung Mitteleuropas die ungarischen Angelegenheiten völlig außer Acht lässt. Die Nachricht von der Einberufung einer Konferenz nach München wurde daher in Budapest mit Freude quittiert, da die daran teilnehmenden Großmächte zusagten, eine Regelung der ungarischen Frage zu unterstützen. Die Münchener Konferenz löste jedoch nicht die ungarische Frage, auch wenn sie die Bedingungen für eine gewisse Erfüllung der ungarischen Forderungen gegenüber der Tschechoslowakei schuf, und in der Konsequenz den Vertrag von Versailles eigentlich ungültig machte, was Hoffnungen erweckte, dass auch Trianon an die Reihe kommen könnte. Nach dem Münchener Abkommen trat Ungarn gegenüber seinem nördlichen Nachbarn rasanter auf. Die ungarischen offiziellen Forderungen konnten sich im Sinn des auf dem ethnischen Prinzip beruhenden Münchener Abkommens nur auf Gebiete mit ungarischer Bevölkerung beziehen. Zum Schiedsverfahren kam es am 2. November 1938 in Wien. Die Außenminister der Achsenmächte – Ciano und Ribbentrop – informierten die ungarischen und tschechoslowakischen Beauftragten über den Schiedsspruch, wonach Ungarn auf Kosten der Tschechoslowakei Gebiete mit einer Ausdehnung von rund 10 400 Quadratkilometern mit fast 860 000 Einwohnern erhält, wovon sich mehr als 504 000 zur ungarischen Nationalität (nach ungarischen statistischen Angaben fast 506 000) und über 272 000 zur slowakischen oder tschechischen Nationalität bekannten. Von fünf strittigen Städten fielen Košice, Uschhorod und Mukatschewo an Ungarn, Nitra und Bratislava an die Tschechoslowakei. Der Anschluss der

Gebiete der Slowakei und der Karpatenukraine mit ungarischer Bevölkerung an Ungarn aufgrund des Wiener Schiedsspruchs wurde von der ungarischen öffentlichen Meinung als erster großer Erfolg der territorialen Revisionspolitik gesehen.

Eva Irmanová

Vienna Arbitration and Czechoslovakia in 1938

Summary

The Czechoslovak crisis in May 1938 also had a negative impact on Czechoslovak-Hungarian relations and stopped the promising development of contacts leading to settlement of mutual relations. In the middle of 1938 Hungary was very carefully considering all the risks of the war in which it would become involved. Hitler recommended a military alliance against Czechoslovakia to Hungary and repeated his pledge that Hungary would acquire Slovakia in return for this alliance. However, Hungarian politicians repeatedly argued that they would be unable to take part in such a risky enterprise because the Hungarian armed forces were not prepared and they would also be unable to take any action until they were certain that Yugoslavia would remain neutral. During events leading to the dissolution of Czechoslovakia, i.e. nearly constantly from autumn 1938 until spring 1939, Hungarian foreign policy endeavoured to keep step with Germany. Hungarian leaders were concerned that Germany would respond to their cautiousness by neglecting the Hungarian issue completely in the planned new arrangement of Central Europe. The report of convention of a conference in Munich was therefore received with joy in Budapest, because the great powers that attended it promised to support settlement of the Hungarian issue. However, the Munich conference failed to resolve the Hungarian issue, even though it created conditions for partial fulfilment of Hungarian demands against Czechoslovakia, and resulted in the Treaty of Versailles actually becoming void, which gave hope that the Treaty of Trianon would also be amended. After the Munich Agreement, Hungary began to make more demands against its northern neighbour. Official Hungarian demands could only apply to territories with a Hungarian population within the meaning of the Munich Agreement, which was based on the ethnic principle. The arbitration took place on 2 November 1938 in Vienna. Axis Ministers of Foreign Affairs—Ciano and Ribbentrop— informed the Hungarian and Czechoslovak representatives of the arbitration ruling, within the terms of which Czechoslovakia ceded a territory of an area of around 10,400 square kilometres with a population of just under 860,000 to Hungary, of which more than 504,000 identified as Hungarian nationals (according to Hungarian statistics nearly 506,000), and more than 272,000 identified as Czech or Slovak nationals. Of the five disputed towns, Košice, Užhorod and Mukačevo were ceded to Hungary and Nitra and Bratislava remained part of Czechoslovakia. Hungary's annexation of part of the territory of Slovakia and Transcarpathia with a Hungarian population on the basis of the Vienna Arbitration was considered the first great success of the territorial revision policy in Hungarian public opinion.

TEMATICKÝ BLOK

Jindřich Dejmek

Diplomacie komunistického Československa a definitivní zneplatnění Mnichovské dohody (1948–1973/74)

Diplomacy of Communist Czechoslovakia and Definitive Nullity of the Munich Agreement (1948–1973/74)

Throughout the entire existence of the regime the foreign policy of Communist Czechoslovakia was linked to the foreign policy of the USSR, which it copied, supported and potentially developed roughly until 1987–1988, although at a different intensity. In specific relation to the policy of the Third Republic, Prague communist diplomacy focused not only on confirmation of the legal (and naturally also political) nullity of the Munich Agreement and its consequences, but, on a broader scale, also on the definitive international-legal acknowledgement of a status quo, created as a result of the Potsdam Agreement.

Key words: History, 20th Century, Czechoslovakia, Munich Agreement, Cold War, international relations

Nežli se pokusíme podrobněji rekapitulovat jednotlivé kroky, které učinila zahraniční politika komunistického režimu k prosazení úplné neplatnosti Mnichova, je třeba připomenout dvě základní teze „před závorkou“. Za prvé, vnější aktivity Československa byly po celou dobu existence režimu svázány se zahraniční politikou SSSR, kterou, byť v odlišné intenzitě, kopírovaly, podporovaly a případně rozvíjely zhruba až do let 1987–1988. A za druhé, v jisté návaznosti na politiku Třetí republiky cílila pražská komunistická diplomacie nejen k potvrzení

právní (a samozřejmě i politické) neplatnosti Mnichovské dohody a jejích důsledků, ale v širším horizontu i k definitivnímu mezinárodně-právnímu uznání statu quo, vytvořenému – zjednodušeně řečeno – v důsledku Postupimské dohody. Proto zvláště ve vztahu ke Spolkové republice Německo byl problém potvrzení nulity Mnichova a jeho důsledků prakticky od počátku spjatý také s prosazením plného mezinárodně-právního uznání hranic Polska na Odře a Nise (vládami v Bonnu, jak víme, až do přelomu šedesátých a sedmdesátých let odmítaných), a také s potvrzením existence Německé demokratické republiky jako druhého, legitimního německého státu. Všechny tyto aspekty se pak promítaly nejen do vztahů Prahy s Východním Berlínem a především Bonnem, ale dotvářely i důležité složky relace Československa k části jiných komunistických států, především Polsku, a také části západoevropských mocností, v první řadě Francie a Velké Británie. Cesta k „oduznání“ Mnichova dědičkou jeho posledního signatáře, tj. bonnskou vládou tak byla nejen relativně dlouhá, když se protáhla na téměř čtvrt století od vzniku Spolkové republiky, ale měla svou dimenzi východo- i západoevropskou.

Prolog k vlastnímu skutečnému *diplomatickému* zápasu za potvrzení nulity Mnichova byl učiněn poněkud paradoxně v éře vrcholného stalinismu, tedy v době, kdy se jinak zahraničně-politické aktivity lidově demokratického Československa blížily nule. Pražská vláda, která po vzoru Moskvy protestovala počátkem října 1949 proti ustavení „separátního západoněmeckého státu“, patřila naopak k prvním, jež už jen o pár dnů později uznaly existenci Německé demokratické republiky, přičemž brzy následovalo i navázání diplomatických vztahů.¹ A začínající východoněmecká diplomacie také, v rámci navazování přátelských vztahů se svými sousedy uvnitř „bloku“, podepsala záhy z politického i právního hlediska relativně dalekosáhlé dokumenty, které – alespoň v daném bipolárním uspořádání studené války – vytvářely precedent pro další očekávaná jednání. Zatímco tzv. zhořeleckou smlouvou z 6. července 1950 Ullbrichtův režim uznal jako definitivní polsko-(východo)německé hranice na Odře a Nise, už o dva týdny dříve, 23. června téhož roku vydaly obě vlády při návštěvě východoněmeckých lídrů v Praze společně prohlášení, jež deklarovalo, že mezi oběma státy není žádných sporných otázek ani hraničních sporů. To znamenalo jasnou distanci NDR od někdejší Mnichovské dohody, byť nebyla v textu přímo zmíněna, a také odsun Němců z Československa byl tímto dokumentem jasně označen za „*nezměnitelný, spravedlivý a definitivně vyřešený*“.² Ve stejném duchu byly laděny i projevy při následné návštěvě prezidenta NDR Wilhelma Piecka v Praze

¹ Český překlad příslušné nóty z 18. října 1949 viz v: *Dokumenty československé zahraniční politiky 1945–1959*, č. 92, s. 499. K uznání NDR naposledy Jaroslav KUČERA, „*Der Hai wird nie wieder so stark sein*“. *Tschechoslowakische Deutschlandpolitik 1945–1948*, Dresden, 2001.

² Plné znění této deklarace viz tamtéž, dok. č. 93, s. 499 an. Srov. k tomu např. Beate IHME-TUCHEL, *Die Beziehungen der DDR zum tschechoslowakischen „Bruderstaat“ 1949–*

v říjnu 1951, a pak při reciproční návštěvě Klementa Gottwada ve Východním Berlíně v březnu následujícího roku, mimochodem při jediné cestě do zahraničí mimo SSSR, kterou tento komunistický politik ve funkci hlavy státu podnikl.³

Význam zmiňované pražské dohody a dalších dokumentů samozřejmě limitovala skutečnost, že NDR byla tehdy právně uznávána jen Moskvou a jejími „satelity“ včetně Československa.⁴ Zmiňované kroky vytvářely nicméně v daném mezinárodním systému, který byl dalšími událostmi let 1953–1956 fakticky potvrzován i západními velmocemi, platformu, od níž se později odvíjely další aktivity pražské diplomacie. Především také, že NDR zůstala, zvláště po událostech podzimu 1956, i v dalším období vedle SSSR nejbližším spojencem pražského režimu. Čertnínský palác konzultoval s východoněmeckým ministerstvem zahraničních věcí nejméně od r. 1957⁵ řadu svých kroků, pochopitelně především postojů k tzv. (západo)německé otázce. Na tom se nic nezměnilo ani v následující dekádě, kdy – jak bude ještě připomenuto – československá diplomacie nejen mnohostranně podporovala NDR na mezinárodní scéně, např. prosazováním jejího členství v internacionálních organizacích, ale také s ní v r. 1967 podepsala první bilaterální spojenectví.

Vztahy Československa se Spolkovou republikou Německa se vyvíjely takřka „zradlově“ k relaci mezi Prahou a Východním Berlíně, přičemž byly ovlivňovány jak obecným rámcem studené války, v níž oba státy náležely k opačným táborům, tak řadou konkrétních specifik, jež u některých jiných států východního bloku absentovala. Tématika Mnichova, jeho důsledků, rozbití Československa a okupace, ale také vysídlení Němců, jejich politické aspirace a v neposlední řadě i podpora ze strany západoněmeckého establishmentu tvořily od počátku režimu důležité složky jeho ideologické propagandy, která měla, mimo jiné, opodstatňovat *raison d'être* těsného sepětí ČSR s jeho sovětským patronem. Zmiňovaná témata byla připomínána i v oficiálních dokumentech, ve vládních či parlamentních prohlášení, jimiž se příslušné československé instituce – samozřejmě v intencích sovětské politiky – obracely na západní „partnery“ právě při traktování německé „otázky“⁶ Na druhé straně je však třeba připomenout, že řada z tam verbálně exponovaných problémů reálně existovala, a že by je v souvislosti se sousední obrozující se západoněmeckou velmocí byla musela řešit *jakákoliv* pražská vláda. To se týkalo jak celkového mezinárodního postave-

1965, in: Michael WEIGL (hrsg.): *Folgenlose Nachbarschaft? Spuren der DDR-Außenpolitik in den deutsch-tschechischen Beziehungen*, Berlin 2006, s. 15–16.

³ Srov. např. znění Gottwaldova projevu ve Východním Berlíně, in: *Dokumenty československé zahraniční politiky 1945–1959*, č. 94, s. 501 an.

⁴ K mezinárodnímu postavení NDR srov. např. Joachim SCHOLTYSECK, *Die Außenpolitik der DDR* (Enzyklopädie deutscher Geschichte, Band 69), Frankfurt 2003, kap. 1 a 2

⁵ Protokoly z těchto porad jsou dochovány v AMZV, TO NDR 1965–1969, kart. 3 a 4.

⁶ Srov. konkrétní údaje např. v: Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK – Jaroslav ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova*, Praha 2011, s. 260.

ní Spolkové republiky a její postupné, i když ne jednoduché integrace do západních struktur, v polovině padesátých let tedy především do NATO, tak její „východní“ politiky a v neposlední řadě i aktivit vysídleneckých organizací, v případě Československa především sudetoněmeckých. K tomu je třeba dodat, že deset – patnáct let po válce byly okupační zážitky především české společnosti ještě příliš živé, a varování před (v padesátých letech ostatně reálně existujícím) německým revisionismem či „sudetoněmeckým revanšismem“, jakkoliv ideologicky pokřivené, v ní nemohlo být a nebylo ignorováno. Reálných obav nezanedbatelného segmentu Čechů ze sousedního Německa si ostatně opakovaně povšimli v padesátých letech i západní diplomaté, působící v Praze, přičemž nebyly v tehdejší Evropě ojedinělé. Odmítavý postoj nadpoloviční většiny francouzských zákonodárců k projektu tzv. Evropského obranného společenství, v němž měla SRN hrát klíčovou roli, to ostatně jasně dokazuje⁷

V relaci Praha – Bonn byla přitom od druhé poloviny padesátých let, tj. po té, co menší spojenci Moskvy získali určitý stupeň autonomie, aktivnější československá strana. Plynulo to z více faktorů, nejen ze snah pražské komunistické diplomacie napodobit Moskvu, která v r. 1955 verbálně ukončila se Západním Německem válečný stav, a krátce na to oba státy při návštěvě kancléře Konrada Adenauera v Moskvě obnovily řádné diplomatické styky.⁸ Jak se shodují snad všichni historikové západoněmecké zahraniční politiky, pro prvního spolkového kancléře a jeho obnovený zahraniční úřad bylo zcela prioritní „ukotvení“ SRN na Západě, v první řadě ve vazbě s USA (kterou teprve postupně, zvláště od přelomu dekády začal doplňovat zvláštní vztah s Francií).⁹ Základní zákon z r. 1949 také Spolkovou republiku prohlašoval za jediného legitimního reprezentanta německého lidu a jeho zájmů, což samo o sobě samozřejmě zásadně komplikovalo její vztahy s východem, jehož hegemon, Moskva, od poloviny dekády trvala na existenci druhého německého státu.¹⁰

Adenauer, který minimálně do poloviny padesátých let kalkuloval s „revizí“ německých východních hranic, zamýšlel rozvinout východní politiku teprve potom, co Západ získá nad „východem“ zřetelnou převahu, tj. z pozice síly. Z toho pak vycházely i konkrétní predispozice jeho postojů k východoevropským státům. Německé „znovusjednocení“ se totiž nemělo týkat jen NDR (což se formálně zavázaly už v některých dokumentech podporovat západní velmoci), ale

⁷ V roce francouzské Národní shromáždění projekt Evropského obranného společenství zamítlo společnými hlasy gaulistů, komunistů a části socialistů. Viz např. Guy De CARMOY, *Foreign Policies of France, 1944–68*. University of Chicago Press 1969.

⁸ Gregor SCHÖLLGEN, *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland*. Von den Anfängen bis zur Gegenwart, München 1999, s. 43 an.

⁹ Srov. např. Wolfram HANRIEDER, *Germany, America, Europe- Forty Eyars of Germany Foreign Policy*, Yale 1990, kap. II/5; Helga HAFENDORF, *Coming of Age: German Foreign Policy since 1945*, Lanham – Boulder 2006, a další.

¹⁰ K sovětským postojům k tzv. německé otázce viz např. Michael SODARO, *Moscow, Germany, and the West from Khrushchev to Gorbachev*, London 1991.

celého Německa v hranicích z r. 1937, tedy i rozsáhlých území, inkorporovaných po válce do nového Polska a částečně SSSR. Specifickou roli pak v této optice hrálo Československo. SRN vůči němu samozřejmě nemohla ani formálně vznášet územní nároky. Validita Mnichovské dohody se ale navenek nediskutovala a naopak se akcentovalo právo „na vlast“ a „sebeurčení“ vysídlených Němců, jejichž organizace dokument z bavorské metropole označovaly za stále platný.¹¹ To ovšem fakticky přinejmenším naznačovalo územní revizionismus i tímto směrem.

Československo vydalo formou deklarace prezidenta Antonína Zápotockého již v únoru 1955 po vzoru SSSR prohlášení o ukončení válečného stavu s Německem.¹² Zpočátku se však ve vztahu k SRN podílelo jen na multilaterálních akcích východního bloku, z nichž nejvýznamnější byl samozřejmě podpis Varšavské smlouvy v květnu t.r. Praha nicméně postupně aktivizovala „německou“ politiku i v bilaterální dimenzi. Od r. 1956 docházelo k podpisu jednorozhodných obchodních dohod, v srpnu 1957 ministr zahraničí Václav David poprvé v parlamentním exposé artikuloval připravenost ČSR navázat se Spolkovou republikou diplomatické vztahy. V následujícím období pražská vláda podpořila i iniciativu polské diplomacie, tzv. Rapackého plán na vytvoření pásma bez atomových zbraní ve střední Evropě, projekt, jenž byl ovšem jak z Bonnu, tak z Washingtonu apriorně zamítnut.¹³ Právě otázka možného vybavení obnovovaného Bundeswehru raketovými a atomovými zbraněmi se přitom v následujícím období stala důležitým problémem, který měl „mobilizovat“ proti potenciální západoněmecké „hrozbě“ nejen domácí obyvatelstvo, ale – díky aktivitám československé diplomacie – i veřejnost v jiných evropských zemích, jež rovněž zažily německou okupaci.¹⁴ Ještě počátkem července 1958 ale pražská vláda podnikla vážný krok také k normalizaci vztahů s Bonnem, když její šéf Viliam Široký navrhl v osobním poselství K. Adenauerovi navázání diplomatických vztahů, aniž by takový krok podmínil přecházející negací „Mnichova“ ze strany Spolkové vlá-

¹¹ Spolková vláda připustila neplatnost Mnichovské dohody poprvé až v r. 1959, opět ovšem s podmíněčnou klausulí o právu sudetských Němců na jejich „domovinu“, což samozřejmě deklaraci zeslabovalo.

¹² Text této deklarace viz v: *Dokumenty československé zahraniční politiky 1945–1959*, č. 78, s. 429.

¹³ K tomu např. Pior WANDYCYZ, *Adam Rapacki and the Search for European Security*, in: Gordon CRAIG – Francis LOWENHEIM (eds.), *The Diplomats, 1939–1979*. Princeton 1994, kap. 10; Milan HRONÍČEK, *Reakcja Czechosłowacji na plan Rapackiego w latach 1957–58*, in: P. BLAŽEK – P. JAWORSKI (eds.), *Między przymusową przyjaznią a prawdziwą solidarnością: Czeci – Polacy – Słowacy, 1938–1945–1989*. Warszawa 2009, s. 170 ad. Dosud nejjednodušněji Ernst LABOOR, *Der Rapacki-Plan und die DDR: Die Entspannungsvision des polnischen Außenministers Adam Rapacki und die deutschlandpolitischen Ambitionen der SED-Führung in den fünfziger und sechziger Jahren*, Berlin 2003.

¹⁴ Např. 1. dubna 1958 předal ministr zahraničních věcí David většinu velvyslanců Evropských států, zastoupených v Praze, československé memorandum proti případnému vytvoření západoněmecké armády atomovými a raketovými zbraněmi.

dy.¹⁵ Bonn však podobné iniciativy z principu, v duchu tzv. Hallsteinovy doktriny, odmítal, a brzy následující propuknutí tzv. druhé berlínské krize na podzim téhož roku možnost normalizace vztahů mezi SRN a jeho východními sousedy odložila prozatím ad acta. Nikoliv však otázku platnosti, resp. neplatnosti Mnichova a jeho důsledků.

II

Zásadním faktorem, ovlivňujícím vztahy mezi Spolkovou republikou Německo a částí východoevropských zemí včetně Československa byla existence početných vysídleneckých komunit a jejich organizací, pokoušejících se s větším či menším úspěchem ovlivňovat také západoněmeckou zahraniční politiku. Jejich význam naznačuje už pouhý počet Němců přesídlených z „Východu“ – v případě SRN nějakých 8 až 9 milionů osob.¹⁶ Jejich základní „střešní“ organizací se v hned r. 1949 stal Zentralverband der Vertriebenen Deutschen (jeho první předseda, Hans Lukaschek, byl také členem první Adenauerovy vlády jako ministr „pro vyhnance“) a brzy také tzv. federace krajanských organizací, tzv. Landsmannschaften. Jimi přijatá tzv. stuttgartská Charta přesídlenců z r. 1950 rozvinula poprvé v úplnosti argumentaci o právu „vyhnanců“ na sebeurčení a na „vlast“, předjímající možnost kolektivního návratu Němců do jejich původních domovů.¹⁷ Další dokumenty včetně tzv. spolkového zákona o přesídlených a uprchlících z r. 1953 pak přesně definovaly, koho lze takto označovat. Pro Československo bylo zásadní, že se nejednalo jen o Němce, kteří uprchli nebo byli vystěhováni z východních území někdejší Německé říše v hranicích z r. 1937, ale také o Němce z celého území bývalé rakousko-uherské monarchie (a vedle toho i Polska a Pobaltí).¹⁸ V jiných dokumentech bylo pak specifikováno, že práva, nárokovaná vysídlení (včetně majetkových restitucí), se nemají vztahovat jen na ně samotné, ale i na jejich potomky, narozené již v SRN, a jejich rodinné příslušníky.

Nároky vysídlelců a jejich organizací byly – vedle složité mezinárodněprávní konstrukce o kontinuitě Spolkové republiky s Německou říší v hranicích z r. 1937 – samozřejmě dalším zdrojem, významně ovlivňující východní (a dodejme, výrazně územně revizionistickou) politiku prvních západoněmeckých vlád. V novoročním poselství kancléře Adenauera z prosince 1952 se např. výslovně hovoří o očekávání dne, „který přinese odstranění nepřírozených hranic uvnitř

¹⁵ Text tohoto poselství viz např. v: *Dokumenty československé zahraniční politiky 1945–1959*, č. 78, s. 429.

¹⁶ Elisabeth WISKEMANN, *Germany's Eastern Neighbours*, London – Oxford 1956, s. 149 an. Z českých autorů, píšících o počátečních aktivitách vysídlelců, srov. nejlépe Antonín ŠNEJDÁREK, *Revanšisté proti Československu*, Praha 1963.

¹⁷ Její znění viz v: Ernst NITTNER (ed.), *Dokumente zur Sudetendeutschen Frage 1916–1967*, München 1967, dok. č. 231. K vývoji Landsmannschaftu viz nejlépe Václav KURAL, in: TÝŽ a kol., *Studie o sudetoněmecké otázce*, Praha 1996, s. 35 an.

¹⁸ Srov. český výtah z tohoto zákona, otištěný Antonínem ŠNEJDÁREK, *Revanšisté proti Československu*, s. 186.

naší země a vrátí našim vyhnancům z Východu jejich vlast.“ Že tyto nároky nebyly, alespoň v teoretické podobě, zamýšleny jen na někdejší německá území v současném Polsku, případně SSSR (tzv. Kaliningradská oblast), ale byly chápány širěji, pak naznačovaly deklarace ministrů z tzv. BHE, tj. Bund der Heimatlosen und Entrechteten, kteří v letech 1951–1954 zasedali v Adenauerově koalici.¹⁹ V obecné rovině pak byly tyto nároky z řady vysokých představitelů spolkové vlády opakovaně potvrzovány, např. v řadě projevů jednoho ze zakladatelů západoněmecké diplomacie prof. Heinricha von Brentana, i ve druhé polovině dekády, kdy se už BHE díky známí pětiprocentní klausuli do Bundestagu neprobojovalo.

Sudetoněmecká otázka měla ve spolkové politice specifické místo, a to nejen díky tomu, že většina vysídlenců z Českých zemí našla útočiště v Bavorsku, kde mohla výrazně ovlivnit tamní politickou scénu. Sudety se sice staly (a to poprvé v moderní historii) součástí Německa až v důsledku Mnichova na podzim 1938, takže zpochybňovat československo-německou hranici bonnské vlády (na rozdíl od hranic na Odře a Nise) z více důvodů otevřeně nemohly. „Oficiální“ podpora brzy zformulovaných nároků sudetoněmeckých vysídlenců, jejichž hlavní organizací se stal příslušný Landsmannschaft, byla také halena do obecných formulací o právu na sebeurčení a na „vlast“, jichž bychom až do poloviny šedesátých let našli v oficiálních vystoupeních západoněmeckých politiků bezpočet. Sudetská politicko-právní doktrína byla ale odlišná a plně vycházela z teze o legitimitě a také právní validitě Mnichovské dohody, kterou snad nejuplněji zformuloval někdejší prof. německé pražské univerzity v době nacistické okupace Hermann Raschhofer v r. 1953.²⁰ V duchu této i dalších podobných prací bylo už začlenění českých pohraničních oblastí (které sudetoněmecká publicistika vymezovala rozlohou 26.000 km²) do republiky v r. 1918 označováno za protiprávní a Mnichov o dvě dekády později byl tedy jen krokem k „vysvobození“. Touto optikou byl pak samozřejmě nahlížen o odsun („nelidské, protiprávní vyhnání“) a také další události, mj. i zmiňovaná dohoda mezi ČSR a NDR z r. 1950, kterou ostatně napadla i Adenauerova spolková vláda a také poslanci Bundestagu.²¹

Aktivity sudetoněmeckého Landsmannschafu zvláště v padesátých letech přitom zdaleka nebyly jen fabulačním materiálem komunistické propagandy. Sudetské organizace měly zvláště v Bavorsku velmi propracovanou organizační

¹⁹ Svaz zbavených vlasti a práv, vznikl v r. 1950 nejprve ve Šlesvicku-Holštýnsku a později i dalších spolkových zemích. Jeho prvním předsedou byl Waldemar Kraft, Němec z Poznaň, místopředsedou Theodor Oberländer, národohospodář, angažující se za války aktivně ve prospěch anexe někdejších polských území.

²⁰ Srov. H. RASCHHOFER, *Die Sudetenfrage, Ihre völkerrechtliche Entwicklung vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, München 1953.

²¹ Řadu konkrétních příkladů z vysídlenecké publicistiky uvádí např. A. ŠNEJDÁREK, *Revanšisté proti Československu*, zvl. kap. 4; větší práce podchycuje i bibliografie: Jiří KOŘÁLKA a kol., *Protičeskoslovenský revanšismus v historiografii*, Praha 1961.

strukturu a intelektuální zázemí, jež v podstatě napomohly dotvořit vypjaté sudetoněmecké „národní vědomí“ i s jeho programem. Ten pak, alespoň v padesátých letech, vycházel nejen z legitimity návratu do někdejší vlasti, ale také odtržení tzv. Sudet od Československa, byť na jejich další postavení měli různí politikové a publicisté různé scénáře.²² Vedení SL také dokázalo od poloviny padesátých let až do následující dekády spolehlivě „mobilizovat“ při tzv. sudetoněmeckých dnech běžně tři sta padesát tisíc, výjimečně (v Norimberku v r. 1955) i téměř půl milionu svých stoupenců.²³ Jak přitom dobře ukázala už tehdy britská publicistka a historička Elisabeth Wiskemannová, někteří z vůdců Landsmannschaftu, mimo jiné i Hans Seebohm, ministr dopravy v Adenauerových vládách (a rodák ze západočeského Chebu), neuvažovali jen o „návratu“ do československého pohraničí, ale krkolomnými historickými konstrukcemi obhajovali „přináležitost“ celých Čech a Moravy k Německu, tedy postulát, který se samozřejmě nikdy nemohl stát součástí bonnského oficiálního vládního programu.²⁴ Nebylo divu, že právě Wiskemannová (nemající jistě žádnou sympatii ke komunistům, ovládajícím Československo), dospěla k závěru, že v části vyhnanců „*vše historický sudetoněmecký problém mnohem divočeji, než kdy předtím.*“²⁵

Vstup do následující dekády nevnesl do programového směřování odsunutých Němců výraznější korektury, i když se politický slovník části jejich organizací samozřejmě nutně přizpůsoboval postupně se měnícím mezinárodním vztahům i mezi Západem a Východem. Jejich setrvání v tradičních představách o možnosti kolektivního „návratu“ na základě validity Mnichova ostatně povzbudily i dohody o podpoře jejich nároku na „vlast“ ze strany velkých etablovaných politických stran, v první řadě (již v r. 1961) socialistické SPD a bavorské CSU, později i FDP a CDU (1964).²⁶ Plně se to promítlo i do jejich základní programové platformy, tzv. dvaceti bodů, které schválila Sudetoněmecká rada (jako základní exekutivní orgán, zastupující zájmy vysídlelců) v lednu 1961.²⁷ Dokument byl i v české odborné literatuře vícekrát rozebrán a na jeho analýzu zde není

²² Vedle možnosti znovupřipojení Sudet k Německu se objevovaly i názory na jejich přetvoření do zvláštního mezinárodního subjektu, s nímž poprvé vystoupil právník Heinrich Petsch již v r. 1948. Podrobněji viz A. ŠNEJDÁREK, *Revanšisté proti Československu*, s. 117 an.

²³ Srov. konkrétní čísla u A. ŠNEJDÁRKA, *Revanšisté proti Československu*, s. 120–121.

²⁴ E. WISKEMANN, *Germany's Eastern Neighbours*, s. 199 an.

²⁵ „Here then was the Sudeten German problem burning more fiercely than ever...“ Tamtéž, c.d., s. 200.

²⁶ Srov. detailně V. KURAL, *Hlavní organizace sudetoněmeckých vysídlelců...*, s. 42 an.

²⁷ Plný text viz v: E. NITTNER (ed.), *Dokumente zur Sudetendeutschen Frage 1916–1967*, dok. č. ; nejpodrobnější český rozbor viz v: Miroslav POTOČNÝ, Sudetoněmecký program tzv. 20 bodů z hlediska mezinárodního práva, in: V. KURAL et cons., *Krajanské organizace sudetských Němců v SRN*, Praha 1998, s. 129–147.

ostatně ani prostor. Budíž však upozorněno, že jak první, historická polovina dokumentu, tak politické výhledy na příští „sudetoněmeckou“ politiku v jeho části druhé plně navazovaly na již naznačenou optiku, podle níž Mnichov jen odčíňoval „křivdy“ z r. 1918 a následujícího období, a v níž je odsun /„vyhnání“/ samozřejmě nelegálním aktem. Z hlediska *příštího* vývoje německo-československých vztahů byly nicméně klíčové body 15 až 19 tohoto programu, jež opakovaly „právo sudetoněmecké skupiny na návrat do své vlasti“ a z toho vyvozovaly i další, pro Československo a jeho integritu ovšem zásadní konsekvence. V bodě 18 se hovořilo o různých následných možnostech řešení státoprávního postavení „Sudet“, předem se však vylučovalo jejich začlenění do českého „centralizovaného národního státu.“ Že tento požadavek implikoval destrukci (podle V. Kurala „demontáž“) stávající československé státnosti, a to na půdorysu fakticky vytvořeném právě Mnichovskou dohodou, jistě není třeba dodávat. Politický význam podobných východisek přitom umocňovaly i zmíněné dohody SL s politickými stranami, z nichž např. CSU se výslovně zavazovala zastupovat vysídlené Němce při případných jednáních s Československem.²⁸ To, stejně jako některá prohlášení spolkových politiků v první polovině dekády, ovšem znamenalo odklad normalizace vztahů mezi oběma zeměmi, podobně jako mezi Bonnem a Varšavou, o celé roky.

III

Střídání vlád, jež se v Československu i ve Spolkové republice uskutečnila na podzim roku 1963, a jež zvláště v případě ČSSR vedlo k určité aktivizaci jeho zahraniční politiky, nepřinesly v československo-západoněmeckých vztazích zásadní změnu. Konzervativně-liberální kabinet Ludwiga Erharda se sice pokusil v jistém smyslu rovněž aktivizovat svou „východní“ politiku, jejímž nejvýraznějším symbolem se stala později známá tzv. mírová nota z konce března 1966.²⁹ Její základní východiska a především právní rámec jak ve vztahu k východnímu Německu, tak v otázce hranic z r. 1937 ale úzce navazovaly na předcházející schémata, než aby mohla přinést ve vztahu k východním sousedům Spolkové republiky jakýkoliv průlom. To ostatně ukazovaly i obrysy relace mezi Bonnem a Prahou, jež navíc stále komplikovalo tvrzení vysídleneckých kruhů, zastoupených v Erhardově vládě v osobě už zmíněného ministra Hanse Seebohma, o trvající validitě Mnichova.³⁰ Spolkové ministerstvo zahraničí nakonec poněkud šalamounsky vtělilo do zmiňované mírové noty tvrzení, že dohoda „nemá již žádný teritoriální význam“. To ale Prahu nemohlo – také v souvislosti s aktivitou vysíd-

²⁸ V. KURAL, *Hlavní organizace sudetoněmeckých vysídlelců*, s. 42 n.

²⁹ K její genezi viz např. Rainer BLASIUS, *Erwin Weickert und die Firedensnote der Buindesregierung vom 25. März 1966*. VfZ 1995, č. 3; text uveřejnil např. E. NITTNER (ed.), *Dokumente zur Sudetendeutschen Frage 1916–1967*, dok. č. 309, kde je otištěna i pozdější československá odpověď.

³⁰ K tomu např. W. HANRIEDER, *Germany, America, Europe...*, s. 448, pozn. č. 37.

lenců – uspokojit. Také proto byla vnější reakce Černínského paláce na zmiňovanou nótu chladná s tím, že v zásadě nezměnila žádný z klíčových principů západoněmecké politiky, i když dnes z dokumentů pražského MZV víme, že současně čs. diplomacie nechtěla učinit nic, co by stávající podobu čs. – západoněmeckých vztahů zhoršilo.³¹

Snahu Prahy využít přece jen poněkud změněného klimatu v Bonnu vůči východní Evropě ostatně brzy doložil fakt, že ještě koncem dubna 1966 (!) byla do Bonnu tajně vyslána dvojice diplomatů z německého odboru MZV, Jan Šimáček a Jan Pivoňka, kteří na tamním Aussenamtu sondovali možnosti zlepšení vzájemné relace. Ačkoliv byli ale přijati i tehdejším státním tajemníkem Karlem Carstensem (mimochodem, příštím spolkovým prezidentem), rozhovory skončily bez výsledku, mimo jiné i pro odmítavé stanovisko západoněmecké diplomacie změnit svůj pohled na validitu Mnichova.³² Ani Erhardova politika na „východě“ však, a to ani obecně, nedosáhla většiny svých cílů, i když část východoevropských států (nikoliv ale ČSSR) nakonec souhlasila s výměnou obchodních misí a tedy faktickými obchodně-politickými vztahy. Přístup západoněmecké reprezentace vedla k „přitvrzení“ postojů východního Berlína, jež byly brzy zformulovány do neoficiální tzv. Ulbrichtovy doktríny jako protikladu doktríny Hallsteinovy.³³ Přispěla ale také k rozklížení partnerství mezi SRN a Francií, jež už tehdy sledovala vlastní, odlišnou východní politiku. Oba tyto faktory se ostatně výrazně promítly i do zahraniční politiky Československa.

Nástup velké koalice v čele s Kurtem Georgem Kiesingerem v prosinci 1966, v níž poprvé od vzniku západoněmeckého státu usedli do vládních křesel sociální demokraté, a šéfem zahraničního úřadu se stal Willy Brandt, samozřejmě vnesl nové klima i do relace mezi Bonnem a Prahou.³⁴ Brandt především prosazoval (a v zásadě prosadil) změnu v pohledu na hranice na Odře a Nise a částečně i na existenci druhého německého státu, třebaže tu ke klíčovým změnám došlo až od více než tři roky později. Určité zlepšení ale nastalo i v poměru západoněmecko-československém, třebaže v otázce validity Mnichovské dohody nyní i později přetrvávaly vážné diference. Kiesinger sám ji nyní verbálně označil za neplat-

³¹ Srov. detailně např. sumární informaci MZV z 5. dubna 1966, AMZV, TO 1966, č. 1603/66.

³² AMZV, TO NSR 1965–1969, k. 2, 023.545/66; Zpráva o provedení předběžných rozhovorů s MZV NSR.

³³ Jádrem Ulbrichtovy doktríny byl požadavek, aby žádný socialistický stát nenavazoval diplomatické vztahy se Spolkovou republikou, dokud vláda v Bonnu sama neuzná existenci NDR. Většina komunistických vlád včetně pražské (a také varšavské) toto *dictum* v letech 1966–67 přijala, což se promítlo mj. do formulování nových spojeneckých smluv z r. 1967; viz níže.

³⁴ W. HANRIEDER, *Germany, America, Europe*, s. 186; čs. diplomacie přitom brzy zjišťovala z pařížských diplomatických kruhů, že vládní prohlášení představovalo jen první krok a že např. ve vztahu k Mnichovu je Brandt „*pro nullitu ... od samého počátku*“ Viz tel. chargé d'affaires Kříže z Paříže 23. prosince 1966, AMZV, TD 1966, č. 12736.

nou, i když ne od samého počátku, a ve vládních prohlášeních se také objevilo odsouzení nacistické politiky vůči ČSR jako příčině všech dalších událostí. V srpnu 1967 bylo také dohodnuto zřízení obchodních misí v Praze v Bonnu, jež začaly fungovat v únoru následujícího roku, tj. na samém počátku Pražského jara.³⁵ Jak ale uvidíme, i když v té době došlo k určité intenzifikaci neoficiálních kontaktů mezi oběma zeměmi, z mnoha důvodů nemohly v krátkém období pražských reforem vést k viditelnému výsledku. Srpen 68 pak samozřejmě problém vztahů mezi oběma sousedními zeměmi, jenž hrál mimochodem při politickém rozhodování velké části komunistických lídrů o realizaci invaze do ČSSR značnou roli, v mnoha ohledech dočasně ještě více zkomplikoval.

IV

V šedesátých letech začala problematika validity Mnichova hrát relativně značnou důležitost i ve znovu se postupně rozvíjejících vztazích mezi Československem a oběma někdejšími západoevropskými signatáři této dohody, Velkou Británií a Francií. Po určitém oživení politiky těchto západních velmocí k některým menším komunistickým zemím „za oponou“, především Polsku, se stávala znovu aktuální i otázka confirmování jejich hranic s Německem, která se např. v r. 1959 stala i předmětem diskuse v londýnské Dolní sněmovně.³⁶ Gaullistická Francie také ve stejném roce jasně signalizovala, že – bez ohledu na zájem o nadstandardní vztahy s SRN – považuje německo-polské hranice na Odře a Nise za definitivní a stejný názor, navazující ostatně na postoj svobodných Francouzů z let války, Paříž zaujala i otázce Mnichovské dohody.³⁷ Postoj Británie k oběma kauzám byl komplikovanější, i když ve vztahu k hranicím Československa nikdo z diplomatů Jejího Veličenstva vážně neuvažoval, že by se na případné mírové konferenci s Německem mohly vůbec diskutovat. Jak však ukazovaly opatrné reakce zástupců Macmillanovy vlády na parlamentní dotazy tehdy opozičních labouristů v záležitosti Mnichova, zůstával pro Londýn tento problém nejednoduchým oříškem, spjatým s dalšími kauzami, např. otázkou splácení pomnichovského úvěru pro ČSR či problémem měnového zlata. Foreign Office se tedy v zásadě držel „tradičního“ interpretace Mnichova, která byla artikulovaná už v l. 1942.³⁸

Diskrepance v pohledu na Mnichov a jeho důsledky byla patrná již při prvních významnějších diplomatických rozhovorech mezi oběma zeměmi, např. při návštěvě státního tajemníka Foreign Office Petera Thomase v Praze v srpnu

³⁵ Oficiální styky a diplomatická zastoupení Československa v cizině... Praha, FMZV 1973, s. 71.

³⁶ K tomu např. J. KUKLÍK – J. NĚMEČEK – J. ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova*, s. 291 an.

³⁷ Srov. Maria PASZTOR, *Między Paryżem, Warszawą i Moskwą. Stosunki polsko-francuskie w latach 1954–1969*, Toruń 2003, s. 52 an.

³⁸ Srov. naposledy podrobně J. KUKLÍK – J. NĚMEČEK – J. ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova*.

1964³⁹, a nepodařilo se jí plně překonat ani v následujícím období, kdy se jinak vztahy mezi oběma zeměmi dařilo zintenzivnit. Tehdejší agilní velvyslanec ČSSR v Spojeném království Zdeněk Trhлік dokonce za účelem nalezení určitého kompromisu, přijatelného pro obě strany, zorganizoval pracovní schůzku právního experta britského zahraničního úřadu Francise Vallata s jedním z nejvýznamnějších československých odborníků na mezinárodní právo (a kdysi diplomatem) Jaroslavem Žourkem, přičemž oba poukazovali na to, že jedním z hlavních důvodů československého požadavku na uznání neplatnosti Mnichovského výroku od samého počátku jsou požadavky vysídlených Němců, operujících mj. jeho údajnou legalitou.⁴⁰ To si ostatně uvědomovala i nemalá část britských diplomatů, mezi nimi i tehdejší britský velvyslanec v Praze, Čechům tradičně nakloněný Cecil Parrott. Ten také upozorňoval, že vstřícnost Británie vůči požadavkům ČSSR právě ve věci „Mnichova“ může povzbudit nyní se stále více projevující tendenci k její určité emancipaci na Moskvě. Na druhé straně však byly – pochopitelně – ve hře i vztahy se západoněmeckým spojencem Británie a navíc tamní britský ambasador Frank Roberts upozorňoval, že Bonn oficiálně vůči ČSSR žádné územní nároky nevznáší.⁴¹ To pak ovlivnilo o přípravu (a také průběh) dosud nejvážnější události vzájemných diplomatických vztahů od komunistického převratu, krátké návštěvy šéfa Foreign Office Michaela Stewarta v Praze 22. – 24. dubna 1965.

Je příznačné, že podstatnou částí agendy Stewartových rozhovorů s jeho pražským resortním kolegou i dalšími československými politiky tvořila právě německá otázka a také Mnichov. Stewart se je pokoušel (samozřejmě marně) přesvědčit, že právě členství SRN v NATO je dobrým mantinelem pro případnou novou německou rozpínavost, a stejně tak obhajoval tehdy diskutovaný projekt multilaterálních jaderných sil Paktu se západoněmeckou participací. Na adresu Mnichova nicméně prohlásil (a to i před novináři), že byl „ohavný“, nespravedlivý a nebezpečný pro mír v Evropě, a že je pro britskou vládu dávno uzavřenou záležitostí, z níž nelze vyvozovat žádné územní nároky vůči Československu.⁴² Vedení pražské diplomacie to chápalo jako určitý posun v britském postoji, i když samo zdůraznilo svou interpretaci, vycházející bezpodmínečně z neplatnosti

³⁹ British National Archives (dále jen BNA), London-Kew, FO 371, Czechoslovakia 1963.

⁴⁰ Srov. detailně J. KUKLÍK – J. NĚMEČEK – J. ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova*, s. 293 an.

⁴¹ Jistě přitom stojí za upozornění, že když se bonnský Aussenamt dozvěděl, že by při ohlášené návštěvě britského ministra zahraničí M. Stewarta v Praze mohlo dojít i na jednání o této otázce, snažili se jeho diplomaté FO „seznámit“ také s německým právním pohledem na celou kauzu s příznačným připomenutím, že Mnichov jen završoval to, co právě Britové a Francouzi vnutili Československu již 21. září 1938.

⁴² Srov. BNA London-Kew, FO 371, Czechoslovakia 1965, f. 182554; viz též Michael STEWART, *Life and Labour*, London 1980, s. 159–160;

Mnichova od samého počátku.⁴³ V tomto ohledu ale zůstal britský postoj nezměněný, a to i v následujících letech, kdy se – např. v roce 1967, v souvislosti s tehdejší návštěvou státního tajemníka F.C.O. George Thomsona v Praze – československá strana pokusila znovu o jeho další posun.⁴⁴

Stín „mnichova“ dopadal v šedesátých letech i na relaci mezi Prahou a Paříží, i když méně nežli na vztah s Británií. Politika na této ose se ovšem začala aktivizovat později, nikoliv na posledním místě i pro de Gaullovu počáteční snahu budovat nadstandardní vztahy právě s Adenauerovou Spolkovou republikou, jejímž vyvrcholením byla známá smlouva z ledna 1963.⁴⁵ I když už v r. 1964 došlo ke krátké návštěvě ministra Davida v Paříži při jeho cestě ze zasedání OSN, ke skutečnému „průlomu“ došlo až po nastartování nové východní politiky francouzského prezidenta o rok později a jeho následující návštěvě SSSR. Jejím projevem byla i třídenní návštěva tehdejšího šéfa pařížské diplomacie Maurice Couva de Murville v Praze koncem července 1966. A také velkou část její agendy, podobně jako při cestě Stewarta, zaplnil německý problém, poněkud k překvapení hosta z metropole na Seině.⁴⁶ Z hlediska „mnichovského“ byla nicméně jednání úspěšná, a Couve de Murville (který měl pochopení i pro úzké vazby Československa s „Ruskem“, ostatně stejně jako jeho šéf de Gaulle) byl ochoten v závěrečném komuniké potvrdit stanovisko Francie, artikulované poprvé již v r. 1942. Na rozdíl od Britů považovali v Paříži smluvní rezultát z bavorské metropole za neplatný od samého počátku a byli takto ochotni upevnit mezinárodní postavení svého někdejšího spojence i ve vztahu k SRN.⁴⁷ Nadhozené úvahy o možnosti podpisu smlouvy o přátelství mezi oběma zeměmi ale Paříž v zásadě ignorovala, a třebaže se se vzájemná relace v následujícím období ještě rozvíjela (symbolem tu byla návštěva premiéra Jozefa Lenárta ve Francii na podzim 1967), postoj Páté republiky k dalšímu vývoji v Československu po lednu 1968 se v zásadě nelišil od opatrnickví mocností anglosaských.

⁴³ AMZV, TO 1965, č. 2258/65; cirkulární informace MZV pro zastupitelské úřady z 26. dubna t.r.

⁴⁴ Srov. detailně J. KUKLÍK – J. NĚMEČEK – J. ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova*, s. 306–307.

⁴⁵ K tomu např. Antoine MARES, „*Naším hlavním cílem zůstává uvolnění napětí*“. Francie – Československo 1961–1968. Soudobé dějiny 1998, č. 4, s. 473–474 an. K de Gaulleově zahraniční politice viz např. Wilfried LOTH – Robert PICHT, *De Gaulle, Deutschland und Europa*, München 1991.

⁴⁶ Maurice Couve de MURVILLE, *Aussenpolitik*. 1958–1969, München 1973, kap. 6, s. 179

⁴⁷ AMZV, TO 1966, č. 3214/66; cirkulární informace MZV z 30. července 1966. Jediné, co vedoucí představitel čs. zahraniční politiky v té souvislosti neuspokojilo, byla neochota Francouzů uznat NDR jako druhý německý stát.

Důležitou složkou pražského diplomatického zápasu za definitivní prosazení úplné nulity Mnichova byla samozřejmě i spolupráce s formálními spojenci ČSSR, v tomto případě nejvíce s těmi, s nimiž rovněž kolidovalo zahraničně-politické směřování bonnských vlád, tedy Polskem a také Východním Německem. O určité koordinaci postupů mezi Prahou a Východním Berlínem ve vztahu k SRN již od přelomu padesátých a šedesátých let byla už zmínka, přičemž v následujícím období politická váha Východního Německa ještě stoupla, např. v důsledku nového spojení NDR s SSSR z června 1965.⁴⁸ Přírozeným spojencem Prahy ve vztahu ke Spolkové republice však, zvláště za daného přístupu západoněmeckých vlád k východním sousedům SRN obecně, zůstávalo i Polsko. A právě s PLR Československo uzavřelo první z nových spojeneckých smluv, jež nyní aktivizující se pražská diplomacie podepsala i s cílem upevnit na mezinárodní scéně vlastní pohled na Mnichov a tedy i problém poválečných hranic.

O novou československo-polskou smlouvu, jež měla nahradit pakt z března 1947, se začalo na diplomatické rovině jednat již od přelomu let 1966–67, tedy shodou okolností prakticky současně s nástupem Kiesingerovy koalice, přičemž brzy bylo zřejmé, že oba spojenci uzavrou (a to i iniciativy východoněmeckého ministerstva zahraničí) i nové alianční smlouvy s NDR. To také nepochybně ovlivnilo přípravu smlouvy, která už v zamýšlené preambuli zahrnovala i základní východiska tzv. „Ulbrichtovy“ doktríny, když byla výslovně vyzdvížena pozitivní role NDR v kontrapozici k „západoněmeckému militarismu a revanšismu.“⁴⁹ Klíčová jednání o textu nového spojení proběhla v Praze 27.–29. ledna 1967 (čs. tým vedl náměstek ministra K. Kurka, polský generální sekretářka MZV Maria Wierna), a třebaže mezi oběma stranami zpočátku panovaly některé odlišné názory⁵⁰, podrobný obsah smlouvy mohl být rychle sladěn tak, aby podle přání polské strany mohla být podepsána ještě počátkem března, jako první v sérii nových spojení. To bylo také realizováno hned 1. března téhož roku, při krátké návštěvě prezidenta Antonína Novotného a ministerského předsedy Jozefa Lenárta ve Varšavě. Smlouva zakotvovala řadu obecných závazků, týkajících se spolupráce (a také vzájemné pomoci v případě napadení), jež byly provázány se závazky z Varšavského paktu z r. 1955. Článek 6 pak výslovně označoval Mnichovskou dohodu za výsledek „hrozby útočné války“, jež byla součástí „zločin-

⁴⁸ Smlouva, *Vertrag über Freundschaft, gegenseitigen Beistand und Zusammenarbeit*, byla podepsána u příležitosti návštěvy W. Ulbrichta v Moskvě 12. června 1965. Viz Siegfried BOCK et cons., *DDR-Außenpolitik. Ein überblick. Daten, Faktem, Personen*, Berlin 2010, s. 133.

⁴⁹ Srov. k přípravě čs.-polské smlouvy dokumentaci v: AMZV, TO Polsko 1965–69, kart. 2.

⁵⁰ Polská strana např. navrhovala, aby v preambuli smlouvy byla spojena problematika definitivnosti hranic na Odře a Nise s nulitou Mnichova, což čs. právní experti oprávněně odmítli s poukazem na to, že čs. hranice nevznikly až po válce, ale šlo jen o návrat k historickým hranicím, uznaným mezinárodně v r. 1918. Tamtéž.

ného spiknutí vlády nacistického Německa.“ Její interpretace jako „hrubé porušení regulí mezinárodního práva i v době jejího podpisu“ ji pak logicky umožňovalo klasifikovat jako „od samého počátku neplatnou, se všemi z toho vyplývajícími důsledky“.⁵¹

Smlouva s NDR, vůbec první formální spojenecká smlouva Československa s některou německy hovořících zemí, byla formulována částečně odlišně. Mnohem výrazněji se jak v preambuli, tak v jednotlivých člancích zabývala „německou otázkou“, která tu přitom byla traktována zcela podle obsahu zmiňované „Ulbrichtovy“ doktríny. Už v preambuli se smluvní strany zavazovaly „účinně čelit ohrožení míru a mezinárodní bezpečnosti ze strany západoněmeckých revanšistických a militaristických sil“, „překonání militarismu a neonacismu“ bylo pak výslovně vytčeno i jako podmínka mírového uspořádání německé otázky, jež měla být řešena jen jako dohoda mezi oběma německými státy.⁵² V samotném textu smlouvy byl (v čl. 7) opakován postoj ČSSR k Mnichovu jako od počátku neplatnému dokumentu, podepsanému jen pod hrozbou útočné války. Na rozdíl od smlouvy čs.–polské byla ale (v čl. 10) podstatně podrobněji rozvedena povinnost účinné ochrany „nedotknutelnosti státních hranic včetně státních hranic mezi oběma německými státy“.⁵³

Pakt byl podepsán při návštěvě W. Ulbrichta a Willyho Stopha v Praze už 17. března 1967, přičemž mu o dva dny dříve předcházela podpis podobně formulované spojenecké smlouvy polsko-východoněmecké.⁵⁴ Tak byl i formálně dotvořen tzv. železný triangl tří nejdůležitějších komunistických států, propojených současně s Moskvou, jež měl, mimo jiné, trvale petrifikovat územní status quo v této části Evropy, a jež i mezinárodně právně potvrzoval základní geopolitické interesy všech tří jeho členů, tj. absolutní nulitu Mnichovské dohody, polsko-německé hranice a uznání existence NDR. Jak ovšem ukázal následující vývoj, současně tím značně podvazoval možnosti případného „pružnějšího“ stanoviska některé ze stran, v konkrétním případě i pražské diplomacie k jejímu západnímu sousedu. Jak dnes víme (a ještě připomeneme), i pouhý náznak změny dosud rigorózního postoje Prahy k SRN vyvolával ve Východním Berlíně i ve Varšavě averzi. Ta spolu s negativním vnímáním demokratizačního procesu u jejich jižních sousedů značně přispěla k jejich odhodlání k intervenci, o níž tamní partajní špičky začaly uvažovat dokonce v předstihu před Brežněvovým vedením KSSS.

⁵¹ Srov. text této smlouvy např. v: Z. VESELÝ (ed.), *Československá zahraniční politika 1945–1989*, Praha 2001, s. 222 an.; viz též Anna SCZEPAŃSKA, *Warszawa – Praga, 1948–1968*. Od nakazanej przyjaźni do kryzysu, Szczecin 2011, s. 280–281.

⁵² Text této smlouvy např. v: Z. VESELÝ (ed.), *Československá zahraniční politika 1945–1989*, s. 226 an.

⁵³ Tamtéž.

⁵⁴ Srov. např. Burkhard OLSCHOWSKI, *Stosunki państwowe pomiędzy NRD a PRL w latach 1949–1990*, in: Basil KERSKI et cons. (eds.), *Przyjaźń nakazana*. Wrocław 2009. s. 48; Andrzej SKRZYPEK, *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Warszawa – Pul-tusk 2010, s. 115–117.

VI

Část interních dokumentů, sestavených německým odborem MZV v prvních měsících pražského jara 1968, jasně naznačuje, že si vedení československé diplomacie uvědomovalo určité možnosti, jež Kiesingerova koalice (a především její socialističtí ministři) pro eventuální rozvoj vzájemných vztahů dávají. Koncepční návrh „dalšího možného postupu ČSR“ vůči jejímu západnímu sousedu dokonce upozorňoval, že akceptováním zmiňované Ulbrichtovy doktríny, k níž Praha připojila podmínku o bezpodmínečném uznání nulity Mnichova, se východoevropské státy včetně Československa dostaly v relaci k NSR do podobné patové situace, v jaké se Bonn nacházel lpěním na důsledcích doktríny Hallsteiny.⁵⁵ A třebaže všechny úvahy o „německé“ politice nutně braly v potaz kritické stanovisko Východního Berlína i k současné západoněmecké vládě (a Brandtovi osobně), doporučovala první skica nové koncepce vůči SRN odpoutat se od striktního lpění na zmiňovaných podmínkách a naopak využít evidentních rozporů v bonnské vládě jak k cílům obecným, tj. především oslabení vazeb mezi západním Německem a USA, tak k cílům specificky československým. Mezi ně dokument na prvním místě počítal normalizaci vzájemných vztahů, samozřejmě za podmínky uznání nulity Mnichova podle čs. právního výkladu, tj. od samého počátku. A zde přitom doporučoval využít v dalších jednáních hlasů ze sociálně demokratických kruhů, které v zásadě sdílely čs. pohled na neplatnost dohody. Dohodu mělo usnadnit i navrhované oficiální ujištění, že uzná-li Bonn nulitu Mnichova, čs. strana se nebude pokoušet stíhat vysídlence z kdysi odtržených území za službu ve Wehrmachtu apod.⁵⁶ V obecně politické rovině pak návrh uvažoval i o možnosti rozvíjení přímých vztahů mezi KSČ a SPD, a to na všech úrovních.

Vzhledem k brzy patrné kritice dalších socialistických států, zpočátku nejvýrazněji z NDR a Polska, Praha samozřejmě nemohla svou „západní“ politiku příliš rozvíjet. Zvláště pro Východní Berlín byla případná normalizace vztahů mezi ČSSR a NSR bez předcházejícího uznání Východního Německa naprosto nepřijatelná a „průlom“ v dosud společné frontě se prokazatelně obával ve Varšavě i Władysław Gomulka.⁵⁷ Na druhé straně připomeňme, že i postoj Spolkové republiky k rozvíjecímu se reformnímu hnutí v Československu byl, ostatně podobně jako většiny spojenců Bonnu, spíše zdrženlivý, což nejpřehledněji vyjádřil sám Brandt později známými slovy o „svědcích a pozorovateli“.⁵⁸ Kie-

⁵⁵ AMZV, TO NSR 1965–1969, kart. 2, čj. 022 652/68-4; K dalšímu postupu čs. zahraniční politiky vůči Německé spolkové republice, nedat. (ale dokument musel vzniknout nejpozději v květnu t.r.)

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ Srov. např. Pawel MACHCEWICZ, „K čertu se suverenitou“. *Władysław Gomulka a Pražské jaro*, in: Petr BLAŽEK – Lukasz KAMIŃSKI (eds.), *Polsko a Československo v roku 1968*, Praha 2006.

⁵⁸ Cit. Radek SOBĚHARDT, *Spolková republika Německo a Pražské jaro 1968*, in: M. LONDÁK et cons., *Rok 1968 a jeho místo v našich dějinách*, Bratislava 2009, s. 377; viz

singer sám pak ještě počátkem května 1968 zdůraznil, že spolková vláda nemůže uznat nuli Mnichova, kterou by prý mohl rozhodnout jedině mezinárodní soud v Haagu.⁵⁹ Čs. strana, která si – stejně jako SPD – přála udržení kontaktů, nicméně již v dubnu odsouhlasila neformální rozhovory, z nichž byla ochotna vyloučit i zásadní, širší (a v dané chvíli neřešitelné) otázky včetně vztahů mezi oběma německými státy. Tak se uskutečnila neoficiální jednání zástupců MZV, resp. Ústavu pro mezinárodní politiku (v čele s Antonínem Šnejdárkem) a také mezinárodního oddělení ÚV KSČ (v čele s někdejší velvyslancem Josefem Šedivým) s Egonem Bahrem, tehdy šéfem plánovacího oddělení Aussenamtu a jedním z nejbližších Brandtových spolupracovníků, jež znamenaly až dosud nejvážnější vykročení k normalizaci mezi oběma zeměmi.⁶⁰

Neúplná dokumentace z těchto rozhovorů sice nedovoluje podrobněji zmapovat jejich přesný obsah, jisté však je že na interpretaci validity Mnichova se jistě ani tehdy aktéři neshodli. Zástupce pražského ÚV údajně Bahrovi sdělil, že Československu může v dané situaci nejvíce prospět spíše „zdrženlivost“ Bonnu.⁶¹ Podle pozdějšího Šnejdárkova svědectví pak sice bylo v létě t.r., tj. krátce před vpádem vojsk Varšavského paktu do ČSSR, dosaženo jistého konsenzu, podle něhož byl Brandt ochoten přednést u příležitosti 30. Výročí Mnichova prohlášení jménem celé spolkové vlády vycházející vstříč československému přístupu. Bahr prý dokonce Šnejdárkovi přislíbil, že vládní prohlášení bude obsahovat výslovné popření platnosti Mnichovské dohody od samého počátku, a to se všemi důsledky.⁶² 21. srpna celková změna klimatu ve střední Evropě, ale také zásadní odpor tehdy opozičních CDU a CSU proti možnosti úplné de-legalizace Mnichova však v každém případě tuto šanci zmařil a vztahy mezi oběma zeměmi vrátil „nazpět“. Jejich dalším akcelerátorem již nebyla československá diplomacie, ale změněná reprezentace západoněmecká po vítězství SPD ve spolkových volbách na podzim 1969 a její nová „Ostpolitik“, cílená ovšem především na „usmíření“ se Sovětským svazem a také Polskem.

VII

Sestavení nové, levo-středové koalice v čele s Willym Brandtem v říjnu 1969 znamenalo zásadní posun ve vztazích Spolkové republiky k Moskvě i jejím men-

těž Vít FOJTEK, *Západoněmecká zahraniční politika ve vztahu k Československu v 60. letech jako příklad vymezování se Bonnu vůči Washingtonu*, Praha b.r.v. [2008]; naposledy Aleksej FILITOV, *The USSR, The Federal Republic of Germany and the Czechoslovak Crisis of 1968*, in: Günter BISCHOF, Stefan KARNER, Peter RUGGENTHALER (eds.), *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, Lanham 2010, s. 00.

⁵⁹ AMZV, TO NSR 1965–69, fasc. Mnichov, nedat. Otázka tzv. Mnichovské dohody.

⁶⁰ AMZV, TO NSR 1964–69, Tamtéž, dokument: Celková koncepce rozhovorů s Bahrem.

⁶¹ R. SOBĚHARDT, *Spolková republika Německo a Pražské jaro 1968*, s. 376 an.

⁶² Tamtéž, elaborát A. Šnejdárka z 24. července 1969 pro ministra zahraničí Jána Mar-ka, 181.618.

ším spojencům včetně nedávno obsazeného Československa. Sociálně demokratický kancléř, promyšlející se svými nejbližšími spolupracovníky novou „východní politiku“ vlastně již od berlínské krize v létě 1961, zamýšlel v nové politické konstelaci západního Německa prosadit ve vztahu k východní Evropě řadu korektiv dosavadního kursu. Ty přitom měly zároveň usnadnit také *německé-německé* vztahy především na úrovni občanů, neboť na znovusjednocení v rovině státní nebylo, alespoň v dohledné době, pomyslení.⁶³ Nezbytným rámcem pro tento nový kurs se stalo i celkové politické *détente* mezi SSSR a Západem, zvláště republikánskou administrativou R. Nixona (v němž samozřejmě obě strany sledovaly své specifické cíle). Základní fundament této nové Ost-Politik⁶⁴, od něhož se odvíjela řada kroků dalších, byl pak položen podpisem západoněmecko-sovětské smlouvy 12. srpna 1970, v níž se obě strany nejen zavazovaly k řešení svých sporů mírovými prostředky, ale v níž Spolková republika právě čtvrt století po skončení druhé světové války zavazovala „bezvýhradně respektovat územní celistvost všech států v Evropě v jejich dnešních hranicích.“⁶⁴ Tuto zásadní dohodu pak významně doplňovala smlouva západoněmecko-polská z prosince téhož roku, kterou Bonn – po více než devítiměsíčním tuhém jednání – uznal mimo jiné i hranice na Odře a Nise, byť takový závazek narážel na odpor konzervativců i jejich spojenců z řad vysídleneckých organizací. Jeho ratifikaci do značné míry umožnila jen provázanost obou smluv s připravovanou novou smlouvou o Západním Berlínu.⁶⁵

Podpis západoněmecko-sovětské a samozřejmě i západoněmecko-polské smlouvy jako nejdůležitějších kamenů *Ost-Politik* vytvářel, alespoň teoreticky, příznivější rámec i pro nové kolo snah o normalizaci mezi SRN a ČSSR.⁶⁶ Nové směrnice k tomu, tzv. zásady postupu pro jednání ČSSR s NSR, byly také nejprve vedením ministerstva zahraničí a následně partajními špičkami schváleny už na přelomu září a října 1970.⁶⁷ Realita však byla podstatně složitější. Třebaže se

⁶³ Ke genezi nové „Ost-politik“ viz např. Arnulf BARING, *Machtwechsel. Die Ära Brandt – Scheel*, Stuttgart 1983; Peter BENDER, *Die Neue Ostpolitik und ihre Folgen. Von Mauerbau bis zur Vereinigung*, München 1995; Helga HAFTENDORF, *Coming of Age: German Foreign Policy since 1945*. Nejlepší souhrn obsahují studie v monografii: Carole FINK – Bernd SCHAEFER, *Ostpolitik 1969–1974: European and Global Responses*, Cambridge 2010. Z české literatury nejlépe Jaroslava PLŠKOVÁ, *Východní politika Brandtovy vlády v letech 1969–1974*, Praha 1999.

⁶⁴ Srov. Michael SODARO, *Germany, Europe and...;* český text např. v: *Vě jménu míru v Evropě* (K podepsání smlouvy ČSSR – NSR). Praha 1973, s. 51–52.

⁶⁵ K tomu např. Witold KULSKI, *Germany and Poland: From War to Peaceful Relations*, Syracuse 1976; nověji Krzysztof RUCHNIEWICZ, *Ostpolitik and Poland*, in: C. FINK – B. SCHAEFER, *Ostpolitik 1969–1974: European and Global Responses*, s. 39 an.

⁶⁶ Jistě stojí za připomenutí, že tajná doložka k německo-sovětské smlouvě ze srpna 1970 ostatně výslovně uzavření smluv mezi Bonnem a Prahou (a také Východním Berlinem) antcipovala.

⁶⁷ AMZV, TO NSR 1970–1974, kart. 2. K tomu podrobněji R. BŘACH, *Smlouva o vzájemných vztazích mezi ČSR a SRN z roku 1973*, Praha 1994, s. 12 an., poslední resumé podává

(odmyslíme-li prvotní sondáže z podzimu 1970) první kolo přípravných rozhovorů uskutečnilo v Praze už na přelomu března a dubna 1971, mělo trvat ještě více než dva roky, nežli vysocí diplomaté obou stran mohli začít s přípravou vlastní mezistátní smlouvy. Československá strana, jejíž delegaci vedl v prvních kolech jednání tehdejší náměstek ministra zahraničí Jána Marka Milan Klusák (mimořádně jeden z nejzkušenějších čs. diplomatů s právním vzděláním, který přežil právě vrcholící čistky v Černínském paláci), samozřejmě od samého počátku postulovala jako základní východisko uznání Mnichovské dohody ze strany západního Německa jako neplatné od samého počátku. To některé autory včetně prvního analytika těchto rozhovorů Radka Břacha vedlo k tvrzení, jakoby to byla čs. strana, která podobným přístupem rozhovory komplikovala.⁶⁸ Důvodů bylo ale nepochybně více, a zdaleka neležely jen na „české“ straně pomyslného diplomatického hřiště.

Připomeňme, že nulitu Mnichova *od samého počátku* akceptovali dva ze signatářů smlouvy, tedy Francie (ta znovu v r. 1966) a Itálie, tedy spojenci Spolkové republiky, a *verbis expressis* ji tak klasifikovaly i nové spojenecké smlouvy ČSSR, naposledy nedávno podepsaná nová alianční smlouva Československo-sovětská z května 1970.⁶⁹ Československá strana také sotva mohla ignorovat hlasy ze (západo)německé politiky, především z řad vysídleneckých organizací, operujících naopak – jak už víme – s legitimitou Mnichovské dohody, a odvozující od ní – jak již víme – vůči Československu dalekosáhlé nároky včetně územních. V neposlední řadě, jak ukazují i interní dokumenty čs. diplomatického archivu, chtěla čs. strana uznáním nulity Mnichova vytvořit přinejmenším teoretické právní předpoklady pro možné vymáhání odškodnění za válečné škody. Ostatně ani německá optika na neplatnost Mnichova nebyla dána jen případnými komplikacemi, jež by uznání její nulity mohlo teoreticky mít pro část vysídlenců (jak němečtí diplomaté a právníci okapovali svým českým kolegům již od prvních jednání ve druhé polovině šedesátých let). Jestliže s uzavřením smlouvy nikterak nespěchala Husákova garnitura v ČSSR, po podpisu klíčových dohod v r. 1970 nebylo uspořádání vztahů s Československem ani prioritou pro vládu Brandtovu. Ta jednak musela vyvinout značné úsilí, aby prosadila ratifikaci zmiňovaných smluv (z nichž zvláště dohoda s Polskem byla podrobována ostré kritice konzervativců a jejich spojenců z řad vysídlenců) v obou komorách Bundestagu, jednak bylo pro ni zásadnější nalezení modu vivendi s NDR a v neposlední řadě dokončení jednání o statutu Západního Berlína. To bylo sice završeno podpisem tzv.

Oldřich TŮMA, *The Difficult Path to the Establishment of Diplomatic Relations between Czechoslovakia and the Federal Republic of Germany*, in: C. FINK – B. SCHAEFER, *Ostpolitik 1969–1974: European and Global Responses*, s. 58–79.

⁶⁸ R. BŘACH, *Smlouva o vzájemných vztazích...*, s. 25.

⁶⁹ K její přípravě a podpisu viz J. DEJMEK, *Tzv. Brežněvova doktrína a geneze československo-sovětské spojenecké smlouvy ze 7. května 1970*. *Východočeské listy historické* 2014, č. 31, s. 5–23.

čtyřstranné smlouvy již v září 1971. I jednání s východními Němci se ale bez pohledu na tamní sověty inspirovanou výměnu prvních mužů státostrany⁷⁰ vlekla další více než rok.⁷¹

Podrobný průběh československo–západoněmeckých sondážních rozhovorů, jejichž poslední, šesté kolo proběhlo až v dubnu 1973 (a jejichž protokoly nejsou kupodivu v úplnosti v diplomatickém archivu našeho MZV dochovány), zde samozřejmě není možné podrobněji rekapitulovat. Připomeňme jen, že – jak to vcelku přílehavě interpretoval R. Břach – v prvních kolech se obě strany „zakopaly ve svých pozicích“, a třebaže v etapách následujících byly činěny z *obou stran* koncese, postupovaly jen pomalu a s četnými, často i mnohaměsíčními pomlkami. Čs. strana např. již v září 1971 oficiálně přislíbila, že je připravena jednat i o právních otázkách, jež plynuly z Mnichovské dohody pro někdejší čs. občany, ba že je ochotna zřici se možnosti vznášet nároky na odškodnění. Německá strana zase souhlasila s tím, aby byla do preambule chystané smlouvy vtělena teze o tom, že Mnichov byl prvním krokem nacistické politiky, směřující ke zničení československého státu. Později, v kole následujícím, naznačovala i možnost bezpodmínečného uznání právní kontinuity československé státnosti. Pro dosažení konsenzu to však bylo málo, přičemž bezprostředně nepomohla ani přímá korespondence mezi předsedou pražské vlády Lubomírem Štrougallem a spolkovým kancléřem W. Brandtem ze září a října 1972. Ke komplikovanému kompromisu, jehož jádrem bylo označení Mnichova za „nulitní“, tak nakonec přispělo zřejmě více faktorů, vedle jisté anomálie, v níž se československo-západoněmecké vztahy ocitly po zmiňované „německo-německé“ smlouvě nepochybně i jistý tlak z Moskvy na Prahu k výraznější pružnosti, který – jak dnes víme – již dříve L. Brežněv přislíbil Brandtovi při jeho osobní návštěvě SSSR v r. 1971.⁷²

Když v polovině května 1973 začala mezi delegacemi jednání o vlastní text smlouvy (za čs. stranu skupinu vedl tehdy už náměstek ministra zahraničí Jiří Götz, za stranu západoněmeckou stále státní tajemník Paul Frank), brzy se ukázalo, že ani ta nebudou snadná. Tentokrát je ovšem komplikovalo podstatně více problémů, nežli jen precizace preambule a relevantního článku o neplatnosti

⁷⁰ Počátkem května 1971 byl dosavadní první muž východoněmeckého státu, Walter Ulbricht, vystřídán o více než generaci mladším (a také pružnějším) Erichem Honeckerem, který pak měl personifikovat NDR až do podzimu 1989.

⁷¹ Nakonec byla završena podpisem tzv. smlouvy o základech vztahů mezi oběma německými státy z 11. prosince 1972, jež znamenala dočasné vítězství NDR v jejím zápase za obecné mezinárodní uznání. Srov. např. M. E. SAROTTE, *Dealing with the Devil: East Germany, Détente, and Ostpolitik, 1969–1973*, North Carolina University Press 2002.

⁷² Srov. AMZV, TO NSR 1970–74, kart. 2; zpráva o průběhu šestého kola rozhovorů mezi ČSSR a NSR z dubna 1973; k tomu též R. BŘACH, *Smlouva o vzájemných vztazích*, s. 23–24. O Brežněvově přislíbení tlaku na Prahu se výslovně zmiňuje ve svých politických memoárech Willy BRANDT, *People and Politicians. The Years 1960–1975*, London 1978, s. 415–416.

Mnichova. Ve hře byly např. otázky možnosti svobodného vystěhovávání Němců z Československa, ale také problémy s interpretací čtyřstranných dohod o západním Berlíně, atd.⁷³ Pokroku samozřejmě nepomáhalo ani to, že hlavní západoněmecký vyjednávač Frank opakovaně odstoupil v dalším z následujících kol rozhovorů od již dojednané formulace, týkající se právě Mnichova, (která po té narazila na odpor bonnských politických kruhů). Čs. strana nakonec musela přijmout jen tezi o tom, že Mnichov byl pražské vládě vnucen „pod hrozbou síly“, přičemž příslušný článek samotnou dohodu posléze označil neutrálním pojmem za „nulitní“. Německá strana si pak jako součást vlastní smlouvy vymohla (v čl. 2), že se taková interpretace nedotkne právních účinků vůči osobám, na něž se po 30. 9. 1938 vztahoval německý právní řád, a také konstatování, že text smlouvy nevytváří bázi pro materiální nároky ČSSR. Ani tím ale problémy nekončily. Dohadovalo se např., k jakému momentu budou navázány diplomatické vztahy (což mělo vzhledem k chystané návštěvě kancléře Willyho Brandta v Praze i praktický rozměr), atd.

Finální verzi smlouvy nakonec sjednal při své první návštěvě Bonnu 19. a 20. června ministr zahraničí Bohuslav Chňoupek přímo se svým resortním kolegou Walterem Scheelem (mimořádně, dalším příštím spolkovým prezidentem), kteří také na konci jednání smlouvu parafovali. Zdálo se, že kapitulu uzavře plánovaná cesta Brandta do Československa v září téhož roku, tj. třicet pět roků po vlastní konferenci v bavorské metropoli. Leč snaha západoněmecké strany, vymoci si „širší interpretaci“ dohod o Berlínu z r. 1971 v jednom z doprovodných dopisů jeho právní relevanci i pro obyvatele Západního Berlína, vedla nakonec k jejímu „odročení.“ K návštěvě spolkového kancléře v Praze (a podpisu dlouho chystané dohody) tak mohlo dojít až o čtvrt roku později, v prosinci 1973, po dalších komplikovaných jednáních, a to i na úrovni ministrů zahraničí v Moskvě, často o otázkách, jež již s Mnichovem prakticky nesouvisely.

Brandtova historická návštěva Prahy a jeho podpis tzv. Pražské smlouvy z 11. prosince 1973, znamenala završení posledního dějství více než třicet let trvajících zápasu československé diplomacie za právní likvidaci smlouvy, která předurčila zničení prvního moderního československého státu. Více než dvacet osm let po válce (a také obnově geopolitického *statu ante bellum* z hlediska československo-německých hranic) Spolková republika uznala, že Mnichov byl Československu „vnucen nacistickým režimem pod hrozbou síly“ a že tam podepsaná dohoda je považována „za nulitní“ s tím, že ani jedna smluvní strana nemá vůči sobě „žádné územní nároky“, nebude je vznášet v budoucnu a budou respek-

⁷³ Srov. detailně tamtéž; R. BŘACH, *Smlouva o vzájemných vztazích*, s. 28 an., stručné resumé lze nalézt i memoárech samotného Paula FRANKA, *Entschlüsselte Botschaft. Ein Diplomat macht Inventur*, München 1986, s. 303 an. Detaily zde samozřejmě nemá smysl opakovat.

tovat „neporušitelnost svých společných hranic“ a „svou územní celistvost.“⁷⁴ I když se československé diplomacii nepodařilo prosadit do této smlouvy beze zbytku vlastní právní pohled na tuto dohodu, byla smlouva nepochybným úspěchem, který vytvářel přinejmenším teoretické podmínky pro budování příštích korektních vztahů mezi oběma sousedy, vztahů, budeme-li parafrázovat projev W. Brandta na Pražském hradě, orientovaných především do budoucnosti. Odpor vysídleneckých organizací a části západoněmecké pravice při její ratifikaci v následujícím roce na tom již nemohl nic změnit. Sudetoněmecké svazy pak sice lpěly na údajné validitě Mnichova ještě více než dalších třicet let, přičemž i z této kontroverzní právní báze odvozovaly své nároky vůči Československu, resp. později, po jeho rozkladu, i vůči České republice. Předmětem vážných mezistátních jednání mezi Prahou a Bonnem se ale Mnichovská dohoda už počátkem devadesátých let nestala.

⁷⁴ Srov. text této smlouvy např. v: *Ve jménu míru v Evropě* (K podepsání smlouvy ČSSR – NSR). Praha 1973, s. 8–10.

Jindřich Dejmek

Die Diplomatie der kommunistischen Tschechoslowakei und die definitive Erklärung der Nichtigkeit des Münchener Abkommens (1948–1973/74)

Zusammenfassung

Die Außenpolitik der kommunistischen Tschechoslowakei war während des gesamten Bestehens des Regimes mit der Außenpolitik der UdSSR verknüpft, die von ihm, wenn auch in abweichender Intensität, bis zu den Jahren 1987–1988 kopiert, unterstützt und gegebenenfalls weiterentwickelt wurde. Und zweitens zielte die Prager kommunistische Diplomatie – in gewisser Anknüpfung an die Politik der Dritten Republik – nicht nur auf die Bestätigung der juristischen (und selbstverständlich auch politischen) Ungültigkeit des Münchener Abkommens und seiner Folgen, sondern in einem breiteren Horizont auch auf die definitive völkerrechtliche Anerkennung des Status quo, wie er – vereinfacht gesagt – infolge des Potsdamer Abkommens geschaffen wurde. Deshalb war insbesondere in der Beziehung zur Bundesrepublik Deutschland das Problem der Bestätigung der Nichtigkeit des Münchener Abkommens und seiner Folgen praktisch von Anfang an auch verbunden mit der Durchsetzung der vollen völkerrechtlichen Anerkennung der Grenzen Polens an Oder und Neiße (die von den Regierungen in Bonn, wie wir wissen, bis zur Wende der sechziger und siebziger Jahre abgelehnt wurde), sowie mit der Bestätigung des Bestehens der Deutschen Demokratischen Republik als zweitem legitimen deutschen Staat. All diese Aspekte schlugen sich so nicht nur auf die Beziehungen Prags zu Ostberlin und vor allem zu Bonn nieder, sondern formten auch wichtige Teile der Beziehungen der Tschechoslowakei zu einigen anderen kommunistischen Staaten, vor allem zu Polen, sowie zu einem Teil der Westmächte, in erster Linie zu Frankreich und Großbritannien. Der Weg zur Anerkennung der Nichtigkeit des Münchener Abkommens durch die Erbin seines letzten Signatarstaats, d.h. durch die Bonner Regierung, war daher nicht nur relativ lang, wobei er sich über fast ein Vierteljahrhundert ab dem Entstehen der Bundesrepublik Deutschland zog, sondern hatte auch seine ost- und westeuropäische Dimension. Brandts historischer Besuch in Prag und seine Unterschrift unter dem sog. Prager Vertrag vom 11. Dezember 1973 bedeuten den Abschluss des letzten Akts im mehr als dreißig Jahre währenden Ringen der tschechoslowakischen Diplomatie um die juristische Liquidierung eines Vertrags, der die Zerstörung des ersten modernen tschechoslowakischen Staates prädestinierte. Auch wenn es der tschechoslowakischen Diplomatie nicht gelang, im Prager Vertrag die eigene juristische Sicht des Münchener Abkommens vollständig durchzusetzen, war doch der Vertrag zweifellos ein Erfolg, der zumindest die theoretischen Bedingungen zur Gestaltung zukünftiger korrekter Beziehungen zwischen beiden Nachbarn schuf, von Beziehungen – wenn wir die Ansprache

von Willy Brandt auf der Prager Burg zitieren – die vor allem auf die Zukunft orientiert sind. Der Widerstand der Vertriebenenverbände und eines Teils der westdeutschen Rechten bei seiner Ratifizierung im folgenden Jahr vermochte daran nichts mehr zu ändern. Die Sudetendeutschen Landsmannschaften beharrten dann zwar noch mehr als dreißig Jahre auf der angeblichen Gültigkeit des Münchener Abkommens, wobei sie auch von dieser kontroversen juristischen Basis ihre Ansprüche gegenüber der Tschechoslowakei bzw. später nach deren Auflösung auch gegenüber der Tschechischen Republik ableiteten. Zum Gegenstand ernster zwischenstaatlicher Verhandlungen zwischen Prag und Bonn wurde das Münchener Abkommen jedoch bereits seit Anfang der neunziger Jahre nicht mehr.

Jindřich Dejmek

Diplomacy of Communist Czechoslovakia and Definitive Nullity of the Munich Agreement (1948–1973/74)

Summary

Throughout the entire existence of the regime, the foreign policy of Communist Czechoslovakia was linked to the foreign policy of the USSR, which it copied, supported and potentially developed until roughly 1987 – 1988, but at a different intensity. And secondly, in specific relationship to the policy of the Third Republic, Prague communist diplomacy focused not only on confirmation of the legal (and naturally the political) invalidity of the Munich Agreement and its consequences, but, in on a broader scale, on the definitive international-legal acknowledgement of the status quo, created – simply said – as a result of the Potsdam Agreement. This is why, especially in relation to the Federal Republic of Germany, the issue of confirmation of the nullity of Munich and its consequences was also linked, from the very beginning, to enforcement of full international-legal acknowledgment of the borders with Poland on the Odra and Nisa rivers (as we know, the governments in Bonn denied this until the turn of the sixties and seventies) and also to confirmation of the existence of the German Democratic Republic as the second legitimate German state. All these aspects were reflected not only in relations between Prague and East Berlin, but particularly with Bonn, and also co-created an important component of relationships between Czechoslovakia and some other communist states, particularly Poland and also some West European powers, particularly France and Great Britain. The path to “dis-acknowledgement” of the Munich Agreement by the heir of its last signatory, i.e. the Bonn government, was therefore not only relatively long, whereas it was protracted to nearly quarter of a century from the time of establishment of the Federal Republic, but also had an East and West European dimension. Brandt’s historic visit to Prague and his signature of the so-called Treaty of Prague on 11 December 1973, was the culmination of the last phase of a thirty-year battle by Czechoslovak diplomacy for legal liquidation of a contract that predetermined destruction of the first modern Czechoslovak state. Even though Czechoslovak diplomacy failed to insert its own legal viewpoint of this agreement into this contract fully, the contract was indisputably a success and created at least theoretical conditions for establishment of future correct relations between both neighbours. Relations, if we paraphrase the speech by W. Brandt at Prague Castle, focusing chiefly on the future. The resistance of organisations representing expelled Germans, and some members of the West German right-wing during its ratification the next year, failed to change anything. Sudeten associations insisted on the alleged validity of the Munich Agreement for the next thirty years, whereas they derived their claims against Czechoslovakia, and against the Czech Re-

public after dissolution of Czechoslovakia, on this controversial legal basis. However, the Munich Agreement did not become the subject of serious international negotiations between Prague and Bonn at the beginning of the nineteen nineties.

STUDIE

Marek Vašut

Babylon Istanbul. Československá zpravodajská expozitura v Turecku ve světle pracovní cesty Františka Fryče¹**Babylon Istanbul. Czechoslovak Intelligence Branch in Turkey in the Light of František Fryč's Business Trip**

The submitted article is a specific probe into the environment of the Czechoslovak intelligence branch in Istanbul, particularly during 1943. The main restrictions, potential and factors affecting work by Czechoslovak intelligence officers in Turkey are outlined on the basis of information contained in a report from a business trip by intelligence officer Major František Fryč to Istanbul, with the addition of context. The financial issue of the branch and the issue of its primary tasks – the link to the former state of Czechoslovakia and acquisition of information – is particularly important. In order to provide a more accurate description, the staff aspect of the branch is described along with several specific examples of victory and defeat. Several thematic sections provide us with the opportunity to evaluate the activities of the Istanbul intelligence branch, which remained in the shadows to some degree, on the basis of preserved sources.

Key words: History, 20th Century, Second World War, Czechoslovakia, Turkey, Near East, Istanbul, Czechoslovak foreign resistance, Czechoslovak intelligence service, František Fryč, František Moravec

¹ Příspěvek vznikl za podpory MŠMT udělené Univerzitě Palackého v Olomouci (IGA_FF_2019_011, IGA_FF-2020_014), Společnost v historickém vývoji od pravěku a středověku po moderní věk V.-VI.

Úvodem

Působení východních expozitur československé zpravodajské služby během druhé světové války zůstávají posud do značné míry ve stínu působení zpravodajců v západní Evropě; kde je téma agenturního spojení, vysílání příslušníků československé zahraniční armády a další odbojová činnost poměrně dobře zpracováno. Práce a výsledky tajné služby vyvíjejících činností v jihovýchodní Evropě a na Blízkém východě zůstává snad pro významné a dramatické události spojující Velkou Británii s Protektorátem Čechy a Morava mimo hlavní pozornost historické obce i laické veřejnosti. Jedná se přitom o prostor, kde se českoslovenští příslušníci ozbrojených složek, diplomatických služeb či další civilisté museli vyrovnávat se specifickými podmínkami, plynoucími z geografického a geopolitického kontextu.

Autor si v této práci neklade ambici vyčerpávajícím způsobem popsat působení československé zpravodajské služby působící v Turecku během druhé světové války ve všech možných a nutných kontextech. Tato by si vyžádala několikrát větší rozsah, rozbor množství depeší odeslaných a přijatých tamní radiostanic s krycím jménem *Sláva*, analýzu poválečných výsledkových protokolů zainteresovaných osob, materiálů německé vojenské zpravodajské služby Abwehr a dalších.

Hlavním pramenem této práce je rozsáhlá zpráva² zpravodajského důstojníka majora pěchoty (mjr. pěch.)³ Františka Fryče právě o československé zpravodajské expozituru v Turecku, kterou vypracoval po služební cestě na konci listopadu a v prosinci 1943.

Následující text se proto se nebude zabývat (až na výjimky) jednotlivými akcemi a rozbořem sítí, na které bohužel není v tomto rozsahu prostor. Popsány budou jen ty opravdu nejdůležitější, které svým charakterem formovaly působení Moravcových mužů v Turecku. Součástí tématu je i krátká biografie Františka Fryče, která je důležitá i pro pochopení spolehlivosti jeho zprávy.

² Původně uložena ve sbírce 37 pod signaturou 37-2-5. Při pokusu o reorganizaci fondu 37 byla jako řada dalších z úvodních signatur fondu ztracena nebo přesunuta jinam Srov. *Vojenský ústřední archiv-Vojenský historický archiv* (dále *VÚA-VHA Praha*), Sbirka 20, sign. 20-6-35, Hlášení o služební cestě do Turecka. Strojopis, datováno 7. 1. 1944, Londýn. Podepsáno mjr. Fryčem.

³ Pro snadnější konzumaci textu bude zbraňová příslušnost (např. mjr. pěch. = major pěchoty) uváděna vždy nejvíce jednou. Rovněž předpokládám znalost českých zkratek jednotlivých hodností. Kurzívou psaná krycí jména uvádím (pokud není psáno jinak) za jejich skutečným příjmením a jsou oddělena spojovníkem.

1. František Frič v bojích za monarchii a republiku⁴

Den před Štědrým dnem roku 1895 se v Praze 3 do rodiny poštovního referenta Františka Fryče a Jany (rozené Králové) narodil jmenovec svého otce František. Jeho budoucností mělo být třiatřicet let služby československému státu a kariéra jednoho z předních vojenských zpravodajců. Praha zůstala jeho domovem i po úspěšném složení maturity v roce 1913 na české reálce v Holešovicích a následných pěti semestrech vysoké školy technické v Praze. Poté však talentovanému studentovi stavebního inženýrství jako milionům dalších lidí naprosto zpřeházelo plány a život vypuknutí dosud nepředstavitelného válečného konfliktu – tzv. velké války.⁵

Do rakousko-uherské armády byl Fryč odveden jako jednorozhodný dobrovolník 15. ledna 1915, přesně o tři měsíce později pak nastoupil činnou službu u pěšího pluku (p.pl.) 75 v Jindřichově Hradci. Vzápětí absolvoval školu pro záložní důstojníky a od 11. ledna 1916 působil v různých funkcích od velitele čtyř až po velitele roty u pluků 75, 58 a 22. Jeho působení na frontách velké války se uzavřelo v srpnu 1918, kdy coby poručík pěchoty odešel na studijní dovolenou.⁶

Třebaže v životě tohoto zpravodajce chybí účast v čs. legiích, svůj postoj k nově vzniklé vlasti demonstroval Fryč více než výmluvně. Posledního válečného roku, v den vyhlášení samostatného československého státu 28. října, se František Fryč coby poručík v záloze přihlásil do vznikajících jednotek Národní gardy Dejvice v Praze.⁷ Následovala krátká epizoda u I. pluk Stráže svobody, po které mladý poddůstojník odešel jako příslušník p.pl. 92 na Slovensko, kde v dozvacích první světové války bojoval o udržení nově vytvořených hranic Československa proti maďarským jednotkám.⁸ Ve stejném konfliktu byl nasazen mj. i jeho budoucí velitel, srbskou armádou zocelený František Moravec.

Rozhodnutí pokračovat ve vojenské kariéře v důsledku znamenalo dalších 33 let služby vlasti. Po konsolidaci politické a vojenské situace Fryč nastoupil

⁴ Ucelená biografie Františka Fryče je tématem autorovy magisterské diplomové práce, obhájené na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v roce 2019: Marek VAŠUT, *Životní osudy zpravodajského důstojníka plk. Františka Fryče (1895–1973)*. Magisterská diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2019.

⁵ *Archiv bezpečnostních složek Praha* (dále *ABS Praha*), fond 302 (Ústředna Státní bezpečnosti), sign. 302-73-1, výslechový protokol s plk. v. v. Františkem Fryčem z 23. listopadu 1949 u Okresního soudu v Mladé Boleslavi, s. 1.

⁶ *VÚA-VHA Praha*, Sbirka kvalifikačních listin, prvopis kvalifikační listiny Františka Fryče, část I.

⁷ Nově se rodící stát nutně potřeboval pro rychlé zajištění hranic a pořádku organizované vojenské jednotky. Československé legie v té době ještě na území Československa přítomny nebyly. Mezi příslušníky formujících se jednotek tak patřili rakousko-uherská vojáci české národnosti, sokolové a další. Srov. Pavel J. KUTHAN, *V těžkých dobách. Boje na Slovensku 1918–1919*. Praha 2010.

⁸ *VÚA-VHA Praha*, čistopis kvalifikační listiny, s. 2–3.

roku 1920 na instruktážní školu v Milovicích. Už v tomto momentu se projevil výtečné hodnocení, které ho provázelo po celou jeho armádní kariéru – vyřazen z kurzu byl na druhém místě ze sto patnácti frekventantů a po ukončení výcviku zde až do roku 1930 totiž pokračoval v pozici instruktora, od roku 1926 pak na základě doporučení k mimořádnému povýšení jako kapitán. Od útvaru již odcházel s distinkcemi štábního kapitána.⁹

Po krátkém působení na hlavním štábu armády v roli přednosta tzv. „kinoskupiny“ byl již v roce 1932 převelen v rámci štábu k druhému, tedy zpravodajskému oddělení. Konkrétně se jednalo o „ofensivní“, neboli výzvědnou sekci. Zde jeho působení skončilo až odletem 14. března 1939 ve tři čtvrtě na šest večer se skupinou zpravodajských důstojníků, pro kterou se vžilo pojmenování „Moravcova jedenáctka“.¹⁰ Přistáním v Londýně se začala psát nejdůležitější kapitola vojenské kariéry Františka Fryče.

Námi sledovaný kolektiv jedenácti mužů se stal prakticky první skupinou československého zahraničního odboje, která začala vyvíjet činnost směřující k boji proti nacistickému Německu. Vyvrcholením tohoto úsilí se stala restaurace samostatného a svobodného Československa v předmnichovských hranicích. Téměř okamžitě po přiletu do Londýna začali Moravcovi zpravodajci pracovat na navázání a upevnění úzké spolupráce s britskými kolegy, spojení s domovem a udržení agenturních sítí a kontaktů z „doby předlondýnské“.¹¹ Ty se podařilo na dlouhý čas uchránit díky evakuaci citlivého spisového materiálu z Prahy. Efektivní přípravou ještě před obsazením druhé republiky nacistickými vojsky byly rovněž vytvořeny značné finanční rezervy.

Na Moravcův příkaz odletěl 3. května 1939 špkt. Fryč společně s mjr. Paľečkem do Paříže, aby zde v rámci předsunuté agenturní ústředny (PAÚ) Karel zpravodajsky pracovali proti nacistickému Německu. Zde skupina vydržela až do pádu Francie v polovině června 1940, po kterém ustoupila do Anglie.

Po návratu do Londýna byl Fryč dále zařazen na pozici zpravodajce ve výzvědné (tzv. ofensivní) sekci. Řídil agenturní síť v Nizozemí, měl na starosti šifrování a dešifrování, posléze se stal vedoucím šifrové skupiny. Mimo jiné se

⁹ *ABS Praha*, 302-73-1, str. 1.

¹⁰ Skupina důstojníků II. oddělení hlavního štábu československé armády vybraných jejím přednostou, plk. gšt. Moravcem, která dne 14. března v 17:45 odcestovala s částí zpravodajské dokumentace do Londýna. Tento odchod do emigrace byl postupně plánován od počátku března 1939 na nabídku pražského přidělence britské tajné služby SIS mjr. Harolda Gibsona. Na palubě kromě Františka Moravce byli: pplk. gšt. Oldřich TICHÝ, mjr. jezd. Alois FRANK, špkt. jezd. Jaroslav TAUER, mjr. gšt. Emil STRANKMÜLLER, mjr. konc. Josef BARTÍK, špkt. pěch. Josef FOŘT, špkt. pěch. Vladimír CIGNA, mjr. pěch. Karel PAĽEČEK, špkt. Václav SLÁMA a špkt. pěch. František FRYČ. Srov. Pavel KREISINGER, Brigádní generál Josef Bartík. Zpravodajský důstojník a účastník prvního i druhého československého odboje, Praha 2011, s. 57–58.

¹¹ Jiří ŠOLC, *Po boku prezidenta. František Moravec a jeho zpravodajská služba ve světle archivních dokumentů*, Praha 2007.

také podílel na plánování náplně operací pro budoucí výsadky příslušníků zahraniční československé armády do Protektorátu Čechy a Morava. V březnu 1941 se dočkal povýšení do hodnosti majora.¹²

Na konci roku 1943 byl Fryč plk. Moravcem vyslán na pracovní cestu do Istanbulu¹³ k prověření fungování, potřeb a možností tamní československé zpravodajské odbočky. Po svém návratu sestavil zmiňovanou obsáhlou zprávu. O dva měsíce později byl povýšen do hodnosti podplukovníka a v květnu propuštěn na bezplatnou dovolenou, aby mohl být přidělen do vedoucí pozice na novém oddělení pro styk s domovem, zřízeném při úřadu předsednictva vlády. Nicméně i nadále mu *de facto* náležela důstojnická hodnost.¹⁴

Do Československa se podplukovník František Fryč vrátil na konci března 1945 jako vedoucí šifrového oddělení ministerstva zahraničních věcí, odkud však byl již na konci roku 1946 propuštěn. Jako významný účastník západního odboje se stal po převzetí moci komunisty režimu nepohodlný a stejně jako mnoho dalších nešel perzekuci. Po únoru 1948 byl propuštěn z armády, několikrát zatčen, vězněn a vyslýchán za použití násilí; degradován na vojína a poslán ke službě u pomocných technických praporů. Mimo jiné byl v rámci provokační akce „D/4 – Střed“ obviňován a vyšetřován kvůli údajnému podílu na vraždě Jana Masaryka.¹⁵ S rodinou se nedlouho po skončení války přestěhoval do Rychnova nad Kněžnou, kde až do důchodu pracoval v Národním podniku Sběrné suroviny.¹⁶

2. Geneze turecké odbočky

Činnost československé zpravodajské odbočky v Turecku se počala utvářet již v průběhu roku 1940, prozatím jako záloha jednotlivých expozitur a skupin působících na tzv. „jižní“ neboli „balkánské“ cestě.¹⁷ Českoslovenští důstojníci na francouzském konzulátu v Budapešti tvořili první záchytný bod, pomáhali s obstaráváním nezbytných dokumentů a organizovali přesun příchozích dále na

¹² *ABS Praha*, fond Z, sign. 70-7-17, výpisy z archivních materiálů: František Fryč, s. 1–2.

¹³ V pramenech střídavě nazýván buď jako *Istanbul* nebo *Cařihrad*. V textu bude pro zjednodušení používána první varianta. Podobně město v pramenech výhradně nazývané *Kairo* nebo *Cairo* bude psáno jako Káhira.

¹⁴ Tamtéž, s. 2.

¹⁵ K případu úmrtí Jana Masaryka viz. např. Václava JANDEČKOVÁ, *Kauza Jan Masaryk. Nový pohled: doznání k vraždě a tajný přešetřovací proces StB z let 1950–1951*, Domažlice 2015.

¹⁶ *VÚA-VHA Praha*, Archivní osobní spis č. 806920, zpráva Sboru národní bezpečnosti, Velitelství stanice Rychnov nad Kněžnou, datováno 22. 6. 1949.

¹⁷ Po pádu Polska se jednalo o nesmírně důležitý prostor, kudy proudila organizovaná i živelná emigrace z českých zemí. Pomoc zde zajišťovala síť důstojníků, diplomatů, úředníků a dalších osob na páteční trase Budapešť – Bělehrad a dále Francie či Blízký východ.

jih, do jugoslávského Bělehradu. Zde fungovala organizace ve větší a mnohem legálnější míře a přichozí českoslovenští uprchlíci se zde na rozdíl od nepřátelsky naladěného Maďarska ocitali na bezpečnější půdě. Jugoslávská oficiální místa do značné míry sympatizovala s československým osudem a poskytovala jejím odbojovým aktivitám, řízeným zdejší zpravodajskou agenturní ústřednou *Marie*¹⁸ důležitou podporu. Tato více či méně diskrétní pomoc s sebou samozřejmě nesla i požadavky na pomoc druhým směrem – Čechoslováci tak např. dodali informace o zahájení německého útoku na Jugoslávii nebo bombardování Bělehradu.¹⁹

Během balkánského tažení sil stojících na straně nacistického Německa mezi lety 1940–1941 docházelo postupně k ústupu (nejen) československých zpravodajských expozitur směrem na jih. Po pádu Jugoslávie a Řecka do Turecka ustoupila *Dora*²⁰ z Rumunska a již zmiňovaná jugoslávská *Marie*.²¹ Istanbul se tak stal vlasti nejbližší zahraniční agenturní ústřednou (ZAÚ) na Blízkém východě. Pro čs. zpravodajce to mimo jiné znamenalo fungování ve značně odlišném prostředí neutrálního státu, jehož polohy a mezinárodní situace využívalo mnoho zahraničních zemí. Jak trefně poznamenal Jiří Šolc, že Turecko se stalo jakýmsi „*eldorádem zpravodajských služeb*“.²²

V roce 1942 došlo v rámci Istanbulské expozitury k důležitým změnám, z nichž patrně nejdůležitější představovala personální změna na nejvyšším místě skupiny. Zásadním důvodem nahrazení stávajícího velitele pplk. Kumpošta – *KONARA* pplk. Hájíčkem – *PETREM*²³ byl pravděpodobně vážný případ zrady

¹⁸ ZAÚ *Marie* hrála důležitou roli od října 1939 až do dubna 1941, kdy Jugoslávie po útoku Osy (operace též známá jako „dubnová válka“) bezpodmínečně kapitulovala. Kromě spolupráce s jugoslávskými úřady se těšila i podpoře místních československých spolků místních krajanů; těžila též z poměrně velkého zastoupení československých firem – Baťa, Zbrojovka Brno, Dunajplavba nebo Škoda. Hlavním úkolem *Marie* byla činnost zpravodajská – informace byly získávány od obchodních zástupců zmíněných firem, uprchlíků z protektorátu a radiovým spojením. Nezanedbatelné bylo též kurýrní spojení, udržované především posádkami drážních lůžkových vozů na trase Praha – Budapešť. Kromě zpravodajské měla *Marie* též další významné skupiny – evakuační, propagační (mobilizační a politická propagace čs. odboje) a sabotážní. Ve velitelské funkci se zde vystřídali pplk. Hájíček – *PETR*, mjr. Alexander Fritscher – *FOX*, mjr. František Hieke – *STOJ*. Srov. ŠOLC, *Po boku prezidenta...*, s. 124–131.

¹⁹ Tamtéž, s. 128.

²⁰ Jmenovitě skupina kolem plk. Heliadora Píky, pplk. Prokopa Kumpošta a Lva Klučky. Tamtéž, s. 275.

²¹ Konkrétně mjr. Alexand Fritscher, kpt. Jaroslav Kašpar – *PÁTÝ* a mjr. František Hieke – *STOJ*. Tamtéž.

²² Operovala zde služba britská, polská, jugoslávská, americká, sovětská, maďarská, německá a další. Se jmenovanými se českoslovenští zpravodajci dostávali do styku v největší míře. Srov. Tamtéž, s. 275.

²³ Pplk. gšt. Jaroslav HÁJÍČEK – *PETR* se narodil 25. 8. 1899 v obci Hostí, okres Týn nad Vltavou. Mezi 17. zářím 1940 a 28. únorem 1942 sloužil ve funkci styčného důstojníka Československé vojenské mise pro Balkán, Blízký a Střední východ v Haifě. Na počátku března 1942 byl převelen coby čs. vojenský zmocněnec do Istanbulu. Jeho pozice byla po zapojení Turecka do války změněna k 1. říjnu 1944 na velitele již oficiální Československé vojenské

agentem Vasilem Roznijčukem – *ROKSYM*, při kterém došlo k poměrně rozsáhlé dekonspiraci několika osob.²⁴ Agendu v Istanbulu převzal 1. března 1942 s konkrétními úkoly.

Jako první oblast pozornosti byl vytyčen nelehký úkol – zbudování spojení se Slovenskem. Vzhledem k neefektivnímu a nebezpečnému kurýrnímu způsobu předávání informací z domova a zpět bylo prvořadým úkolem vybudovat šifrované radiotelegrafické spojení. Představovalo v té době nejrychlejší a relativně nejspolehlivější dorozumívací způsob. V době příchodu pplk. Hájička již navíc Němci měli dobré povědomí o existenci čs. zpravodajské expozitury v Turecku a také se jim dařilo pronikat poměrně hluboko do slovenských i čs. odbojových kruhů. Nutná tak byla zvýšená ostražitost. Předpokládal se také pokus o obnovu kurýrní cesty ve vlakových spojích pomocí československého drážního personálu.²⁵

mise v Turecku, kterou vykonával až do 1. září 1945, kdy byl jmenován v této zemi čs. vojenským atašé. Po válce byl počátkem října 1946 povolán zpět do Československa a zařazen k 2. oddělení hlavního štábu. Postupně prošel několika útvary, avšak již před únorem 1948 byl jako nastupujícímu režimu nepohodlný čím dál více perzekvován, což vyústilo odsouzením k 11 měsícům vězení. Po odpykání trestu byl opět zatčen v roce 1956; plně rehabilitován pak až v roce 1970. Osm let nato zemřel v Praze. Srov. Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Zapomenutá elita. Českoslovenští vojenští diplomaté v letech 1938–1945*, Praha 2011, s. 212–213. Jaroslav Hájiček bezesporu patřil k nejlepším zpravodajským důstojníkům československé armády. Ještě v roce 1956 vyvolalo značné znepokojení bezpečnostních složek socialistického Československa spojení jeho jména s protestní a letákovou kampaní, namířenou přirozeně proti režimu. Jeho snahou bylo nabourat systém „legálně“, pomocí rezolucí a stranických schůzí. Za tuto kauzu byl odsouzen k trestu odnětí svobody na tři roky. Srov. KOURA, Petr: *My sami musíme dáti najevo zájem o svobodu. Letáková kampaň Jaroslava Hájička na jaře 1956* [online, citováno 12. 2. 2019.]. Dostupné na: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2006/12/-my-sami-musime-dati-najevo-zajem-o-svobodu/>.

²⁴ Tzv. „Roznijčukova aféra“. Vasil Roznijčuk – *ROKSY* byl německý agent pocházející z Podkarpatské Rusi, který se v Turecku vydával za uprchlíka a hlásil se do československé zahraniční armády. Pravděpodobně díky jeho přesvědčivému vystupování a zkušenosti se zpravodajstvím byl plk. Prokopem Kumpoštem přijat a přiřazen k místním zpravodajcům. Až do jeho odhalení zasadil zdejší čs. expozituře těžké rány. Německé straně předal řadu informací včetně šifrovacího klíče, a především dekonspiroval zpravodajce npor. Michala Zibrína a plk. Prokopa Kumpošta. Oba museli být z Istanbulu převezeni. Srov. ŠOLC, *Po boku prezidenta...*, s. 128; dále VÝHLÍDAL, Milan, *Československé vojenské zpravodajství po mnichovských událostech roku 1938. Pátrací středisko pro Podkarpatskou Rus*. IN: *Securitas imperii*, sv. 34/1, 2019, s. 46–61.

²⁵ *VÚA-VHA Praha*: f. 37-155-1: Rozkaz pro pplk. gšt. Jaroslava Hájička. Datováno 22. října 1941.

3. Do Istanbulu přijíždí František Fila

Výběr právě Františka Fryče pro istanbulskou misi se jeví jako zcela logický. Jeho dlouholeté zkušenosti s ofenzivním zpravodajstvím, řízením mnoha agentů během práce u výzvědné skupiny a se zahraničními cestami společně s velmi přátelským, a přitom respekt vzbuzujícím charakterem znamenaly výtečné předpoklady pro splnění úkolu. Fryčova excelence vyčnívá z pramenů na mnoha místech. V kolonkách hodnocení velitelů útvarů, kterými Fryč v meziválečné éře prošel, můžeme číst samé superlativy. Jednalo se o velmi schopného profesionála s vysokým pracovním nasazením, loajalitou a člověka veskrze nekonfliktního. Netřeba zmiňovat jeho absolutní oddanost československé věci.

Mimo jiné pro tyto povahové rysy byl velmi ceněn i plk. Moravcem. Při plánování ústupu úzké skupiny zpravodajců v případě války s Německem (jedná se o původní domluvy s Brity z roku 1937) dohodnutého tehdejší přednostou zpravodajského oddělení plk. gšt. Františkem Hájkem figurovalo na seznamu pouhých několik jmen – kromě jeho osoby to byl plk. František Moravec a právě škpt. František Fryč.²⁶

Šestnáctého listopadu 1943 odcestoval z Anglie přes Gibraltar směrem do Káhiry muž s československým diplomatickým pasem na jméno František Fila. Jednalo se o krycí jméno mj. Františka Fryče, jehož cílovou destinací byl turecký Istanbul, kam se z Moravcova pověření vydal na pracovní (v podstatě inspekční) cestu. O příjezdu byla tamní expozitura zpravena depeší²⁷ až o jedenáct dní později, pravděpodobně z konspirativních důvodů směřujících k Fryčově ochraně.

4. Babylon Istanbul

Pro porozumění práce našich blízkovýchodních zpravodajců se nelze obejít bez jakéhosi geokulturního a geopolitického kontextu. Turecko takřka po celou dobu války zachovávalo na oficiální úrovni neutralitu. Na jaře roku 1943 ovšem začínal být příklon na stranu Spojenců čím dál patrnější a odvážnější. Hájíček, vnímaje tyto tendence, tak započal s přípravami na „zoficiálnění“ československé přítomnosti a potenciální rozšíření působení. V plánu mj. bylo přesunout základnu z britského konzulátu a v rámci dnů měl být odeslán por. Hostaša do Palestiny a Káhiry, aby celé skupině obstaral uniformy.²⁸ Nadšení se ukázalo jako

²⁶ Počítalo se i s jejich rodinami. Tato verze byla dle J. Šolce potvrzena existencí připravených pasů a poválečným svědectvím Karla Palečka. Srov. Tamtéž, s. 64.

²⁷ *VÚA-VHA Praha*: f. 37-98-11 (Radiostanice Sláva, přijaté radiodepeše – SLÁVA r. 1943). Jedná se o krátkou depeši od *PAVLA* (krycí jméno plk. Františka Moravce) odeslanou 27. listopadu 1943 radiostanicí *Sláva* (krycí název radiostanice československých zpravodajců v Istanbulu).

²⁸ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Zpráva ze dne 7. dubna 1943.

předčasné. Pro přiblížení politicko-vojenského ovzduší v Turecku během námi sledované době poslouží depeše s datem 17. července 1943:

„Situace v Turecku je stále stejná. Neutralita za každou cenu. Vidí rádi úspěchy spojenců, ale zase jen proto, že jim zaručují další neutralitu a že je tyto válečné úspěchy nezavazují a nemutí ke vstupu do války. Vojenské přípravy, které v Turecku provádějí, jako např. motorisace jednotek, doplňování materiálu /od spojenců i Osy/, stavění a výcvik nových tankových jednotek, přezbrojování letectva a podobně, pokračují tak pomalu a v takové míře, že z toho je zřejmé, že všechny tyto přípravy nejsou konány za účelem brzkého vstupu do války, nýbrž že je to normální doplňování a modernisování armády.“²⁹

Turecko se zapojením do války nespěchalo. Na pozorovaném přelomu let 1943–1944 nebyla armáda na konflikt připravena a veřejné mínění se stavělo proti zapojení do válečného konfliktu. Velká obava panovala z případného leteckého úderu na „z poloviny dřevěný Istanbul, v němž není žádný kryt“. S jistou mírou nadsázky se Turecko řídilo heslem „raději o týden později než o den dříve“.³⁰

Fenomémem, který při pobývání v Turecku nemohl nikoho minout, byl tzv. „bahşiş – bakşiş“, tedy v podstatě úplatek (také tuzér, všimně). Sám Fryč tuto jistě ne marginální okolnost neopomněl zmínit i ve své zprávě: „Turecko je skutečně bakşišový stát. Bere prý tam každý, kdo má ruce, jenom prezident ne. Aby však nebyla touto výjimkou zastavena sláva bakşiše, bere za prezidenta jeho bratr.“³¹ Výše bakşiše byla otázkou „citu pro věc“ a odvíjela se jednak od postavení osoby a druhak od záležitosti, kterou měla zařídít. Řešení problémů tak nebylo dáno jejich složitostí nebo dosažitelností, ale výší bakşiše. Je i částečně lingvistickou a kulturně antropologickou otázkou, do jaké míry se dá mluvit o úplatku a korupčním chování z pohledu, dejme tomu, středoevropského prostředí. U blízkovýchodních, středovýchodních a dalších kultur se mohlo blížit spíše exaktnímu vyjádření naléhavosti, či snad jakéhosi předběžného vyjádření spropitného, které Turci chápali jako běžnou samozřejmost. Pakliže se můžeme domnívat, že bakşiš byl skutečně všeobjímající, dá se rovněž považovat za zvláštní, šedou oběhovou sféru, v níž každý bakşiš zároveň dostává i dává – tedy cosi jako celospolečenskou reciprocitu.

Na každý pád se Hájíčkoví muži museli s touto realitou vyrovnat. Podobně tomu bylo s řadou dalších věcí – cizím jazykem, pro Čechoslováky extrémním podnebím, jinou kulturou ve všech svých kontextech atp. Na pořadu dne však byly i závažnější výzvy, na něž ještě zaměříme svou pozornost.

²⁹ Tamtéž, Zprávy ze dne 17. července 1943.

³⁰ Tamtéž, Zpráva z 29. prosince 1943.

³¹ Tamtéž, f. 20-6-35: Hlášení..., Spojení se Slovenskem, s. 5.

5. Moravcovi muži na Bosporu

Československá zpravodajská expozitura v Turecku oficiálně neexistovala, byť o její přítomnosti měly turecké úřady velmi dobré povědomí, a to do té míry, že věděly o falešné identitě jejího velitele, pplk. gšt. Jaroslav Hájíčka – *PETRA*. O přítomnosti Moravcových mužů sami zpravili turecký hlavní štáb a ministerstvo vnitra přímo Britové³². Takticky to nebylo špatné rozhodnutí. Nacisté tak jako tak o zpravodajských aktivitách Čechoslováků v Turecku věděli. Nadto tímto gestem Britové symbolicky nastínili, kdo se nachází v jejich přízni.

Sídlo čs. odbočky bylo umístěno přímo na konzulátu Velké Británie. Tato výsada byla poskytnuta československé službě jako jediné ze spojeneckých. Zpravodajcům to poskytovalo jednak záštitu proti samotným Turkům a jednak dobré zázemí na „nedotknutelném“ území s možností blízké a nerušené spolupráce. Pravděpodobnost nějakého tureckého zásahu ale byla tak jako tak velice nízká. Bylo to dáno jednak (pozdolna stoupající) inklinací ke Spojencům a také již zmíněnou ochrannou rukou Angličanů. Při jedné z návštěv Istanbulu na konci září 1943 navíc ředitel ankarské policie nechal Hájíčkovu vyříditi nabídku na možnost vykázání těch osob, které čs. tajná služba označí jako nepohodlné.³³

Na britský konzulát také nedosahovala moc Gestapa či nacistické vojenské zpravodajské služby – Abwehru. S opuštěním budovy však tato ochrana mizela a zpravodajci pracovali zcela na vlastní nebezpečí, třebaže několik z nich disponovalo britskými pasy.³⁴ Na konzulátu byla rovněž umístěna radiostanice istanbulské skupiny, pomocí které bylo udržováno spojení s československými vojenskými skupinami v Londýně, Jeruzalémě, Teheránu a Moskvě.³⁵ Důstojníky pro styk s čs. zpravodajci byli určeni již dobře známí příslušníci britské zpravodajské služby pplk. Gibson a mjr. Sudakov. Ani jeden ze jmenovaných nebyl v československém okruhu novou tváříd Sudakov, spolupracoval s *Marií* již v Jugoslávii, kontakty pplk. Gibsona coby styčného důstojníka v Československu sahaly dokonce až do 30. let.³⁶ Především tito poskytovali veškerou možnou pomoc.³⁷

Britská podpora se přirozeně nemohla obejít bez protislužeb. Pplk. Gibson si přál, aby dostával důležité zprávy přímo od istanbulských zpravodajců, co nej-

³² Pro příslušníky bezpečnostních složek Velké Británie bude pro účely této práce používáno několik obecných pojmenování – kromě výrazu „Britové“ to bude i poněkud nepřesné označení „Angličané“.

³³ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Zpráva ze dne 30. září 1943.

³⁴ Problematickou mohla být při oficiálním styku s tureckými úřady mj. různorodost pasů. Zpravodajci v Turecku pracovali pod krycími jmény pasů nejrůznějších zemí – Srbska, Palestiny, Jugoslávie, Anglie atp. Srov. ABS Praha: 302-1-429-3, výslechový protokol s plk. v. v. Jaroslavem Hájíčkem ze 4. dubna 1950 v Ruzyni, s. 32.

³⁵ ŠOLC, *Po boku prezidenta...*, s. 131.

³⁶ ŠOLC, *Po boku prezidenta...*, s. 128.

³⁷ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., Spolupráce s jinými službami, s. 53.

dříve to bude možné, a mohl je tak efektivně využít bez „vychladnutí“ informací. Zde se ovšem dostával pplk. Hájíček mezi dva mlýnské kameny. Na jedné straně zprávy britským kruhům poskytoval a uvědomoval si vytrácení se hodnot některých zpráv v čase, na straně druhé byl urgován plk. Moravcem, aby získané informace posílal přímo do Londýna. Faktická (a nutná) podřízenost britské zpravodajské službě *Secret Intelligence Service (SIS)* byla trnem v oku ambicióznímu přednostovi II. oddělení, který tento vztah vnímal jako ponižující a chování pplk. Gibsona označoval za „*protektorské*“.³⁸ Vzhledem k okolnostem popsaným v dalších částech není bez zajímavosti, že toto označení se do Londýna k Moravcovi dostalo od zdejšího čs. velvyslance dr. Hanáka. O svém nelichotivém přízvisku se posléze neobratnou diplomacií bohužel dozvěděl i sám jmenovaný. Naprostá samostatnost československých zpravodajců v Turecku však byla za daných okolností zcela nemožná a z podřízeného postavení nadto vyplývalo mnoho (existenčně) důležitých výhod. Jistá nespokojenost se stavem věcí mohla také pramenit z faktu, že zatímco Hájíčkovy zprávy měly být postupovány Britům, v opačném směru ke sdílení (na oficiální úrovni) až na výjimky nedocházelo.³⁹ Pravdou ovšem zůstává, že britské zpravodajské kruhy práci svých československých kolegů velmi oceňovaly, a to zejména pplk. Gibson a mjr. Sudakov. Slova uznání zněla i z *General Headquarters* v Káhiře, tedy britského vrchního velitelství pro Střední východ.⁴⁰ I samotná cesta mjr. Fryče do Turecka pro ně měla vysokou prioritu; kdekoli při své cestě potřeboval a bylo to jen trochu možné, dostalo se mu plně podpory a pozornosti. Třebaže to lze brát částečně jako vstřícný projev diplomacie, i ten byl pro československou stranu velmi důležitý. Fryč po svém návratu navrhl dekorovat některé britské zpravodajce čs. řády.⁴¹

S britskou spoluprací práce československých zpravodajců v Malé Asii stála a padala. Kromě azylu se dále jednalo o pomoc při obstarávání konspiračních bytů, jednání s tureckými úřady, vyřizování nejrůznější potřebné dokumentace a zajištění kurýrního spojení s Londýnem. Toto odcházelo vždy jednou týdně a sloužilo především pro zasilání objemnějších a neurgentních zpráv. Takzvaný *paymaster* (česky pokladník) vyplácel zpravodajské paušály, jejichž ekvivalent byl předem složen v Londýně a které byly určeny k financování zpravodajské činnosti.⁴²

V době Fryčova příjezdu již Angličané disponovali podrobnými plány pro případ zahájení válečných akcí na Balkáně, a to včetně příprav po stránce personální, materiální i taktické. I v těchto přípravách, domlouváných pplk. Hájíčkem s pplk. Gibsonem, se plně počítalo s nasazením a pokračováním těsné součinnosti s československými kolegy. Budoucí postup byl plně podporován

³⁸ ŠOLC, *Po boku prezidenta...*, s. 281.

³⁹ *VÚA-VHA Praha: f. 20-6-35: Hlášení...*, Spolupráce s jinými službami, s. 54.

⁴⁰ Tamtéž, s. 52.

⁴¹ Tamtéž, s. 36–37.

⁴² Tamtéž, s. 52–54.

i Gibsonovými představenými v Káhiře a Londýně. Bylo ovšem nezbytné nutné, aby byla před jakýmikoli akcemi turecká odbočka posílena o nová jména. Vzhledem k plánu šlo především o angažování důstojníka s co nejlepšími znalostmi rumunských reálií a jazyka. Po rozvinutí činnosti v Rumunsku se počítalo s vytvořením na Britech napojenou československou předsunutou zpravodajskou ústřednou (PZÚ), a to pod velením por. Karlem Hostaši – *NAKICĚM*. Jako další primární region zájmu bylo určeno Bulharsko. Zde se počítalo s podobným postupem. Po dosažení Sofie měl zdejší odbočku etablovat por. Jaroslav Zyka – *CHAIKOWSKI*, kterého by případně doplnil i jeden z istanbulské dvojice radiotelegrafistů.⁴³

S dalšími spojeneckými službami se vzájemné vztahy pohybovaly spíše na úrovni respektu a komunikace než pravidelné a rozsáhlé spolupráce, byť ani v tomto ohledu se aktivita nerovnal nule. Od Hájíčkovy bytu měl například sovětský kontakt klíče pro účely společných jednání – výsledkem byly tři ruské vysílačky, které se podařilo dostat na Slovensko. Velmi dobré vztahy byly udržovány s expoziturou USA. Američany ponejvíce zajímaly informace vojenského charakteru a byly jim poskytovány mapy a skici potenciálních leteckých cílů v Maďarsku. Plk. Hájíček mimo jiné udržoval také styk s jugoslávským generálním konzulem sídlícím v Istanbulu, další kontakty na Balkán však byly pro několik varujících indicií velmi opatrné. Plány proniknout na Podkarpatskou Rus a do Maďarska, které měl být provedeny kooperací s polskými důstojníky (oficiálně zaměstnanců polské ambasády) zůstaly bez větších úspěchů.⁴⁴

Pro ilustraci práce istanbulské odbočky na tomto místě uvedme jednu z úspěšných provokačních akcí, která při návštěvě mjr. Fryče v Turecku právě probíhala pod taktovkou kpt. děl. (kapitána dělostřelectva) Jaroslava Krátkého – *KARASE*⁴⁵. Slovenskému židovi s perfektní němčinou, Gustavu Spielmanovi – *ŠAŠOVI*, který pracoval pro odbočku jako pomocný agent a překladatel, se podařilo získat důvěru Němců. Těm pak podle pokynů Hájíčkových poskytoval různé zkrácené informace o organizaci čs. zpravodajství a informace o nepřátelsky na-

⁴³ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., Přípravy odbočky v případě válečné akce na Balkáně, s. 19–21.

⁴⁴ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., Spolupráce s jinými službami, s. 52–54.

⁴⁵ Kpt. Krátký zde fungoval ve výjimečném režimu a čekal na vhodný okamžik k provedení svého úkolu. Tento příslušník československé zahraniční armády absolvoval ve Velké Británii speciální kurz útočného boje v Camus Darrah a kurz pro parašutisty v Ringway (jako mnoho dalších čs. vojáků, kteří následně seskočili nad Protektorátem Čechy a Morava). Krátký odcestoval do Istanbulu, kde čekal na vhodnou příležitost ke splnění svého primárního úkolu – kontaktování domácího odboje a zpravodajské práce na domácím území. K tomu došlo až na počátku března 1944, kdy se vydal vlakem do Bratislavy. Krátký svůj těžký úkol splnil a posléze se ve velitelské funkci také zapojil do Slovenského národního povstání. Třetího listopadového dne 1944 byl však zajat, transportován do Berlína a zde popraven. Srov. ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ..., s. 105–106. Nověji též NEDBAL, Lubor: *Operace Karas. Zpravodajec mjr. Jaroslav Krátký ve službách Československa za druhé světové války*. Praha 2019.

laděných cizincích přijíždějících do Turecka. Na základě těchto zavádějících zpráv, které dané osoby vykreslovaly v negativním duchu, je pak Němci posílali zpět. Zavádějícími informacemi se tak dařilo diskreditovat spolupracovníky nepřítelů. Totožnou cestou, přes Gustava Spielmana, putovaly i falešné „černé listiny“ čs. exilové vlády. Byla na nich uvedena jména lidí, kteří se dle sledovaných protektorátních médií ocitli doma v nebezpečí. Vytvořením falešného dojmu, že jsou tyto osoby pro „Londýn“ nedůvěryhodné, o ně bylo sníženo podezření ze strany nacistických represivních složek v protektorátu. Pro větší věrohodnost se stejné seznamy putovaly i radiotelegrafickou komunikací do Jeruzaléma a Bejrútu – přirozeně zašifrovány fiktivním klíčem, který byl Němcům rovněž záměrně prodán. Těmito způsoby se podařilo nejen mást nacistické zpravodajce, ale také získávat jisté finanční prostředky.⁴⁶

6. Personální struktura v Istanbulu

V čele istanbulské expozitury stál pplk. Jaroslav Hájíček, velmi schopný velitel a zpravodajec, který byl v Istanbulu oficiálně veden jako *Žarko Petrovič*, zaměstnanec místního jugoslávského konzulátu. Pod svým velením měl několik dalších mužů s vymezenými oblastmi práce. Na pozici radiotelegrafistů působil oficiálně mechanik s československým pasem šrtm. Karel Broukal⁴⁷ společně s šrtm. Josefem Chaloupkem, majícím britský pas na jméno *Josef POLOCK*. O šifrování zpráv se staral npor. Josef Chrastný⁴⁸, rovněž disponující britským pasem, v němž bylo uvedeno jméno *David MANNING*. Všestranným zpravodajcem byl čet. asp. František Adamec – vystupující jako palestinský obchodník *George DE VALANT*⁴⁹, kterému byly svěřeny záležitosti turecké a řecké; dále fun-

⁴⁶ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., Provokační akce Istanbul, s. 41–42.

⁴⁷ „*Technicky velmi dobrý radiotelegrafista. V soukromém životě těžko snáší samotu a ostatní zdejší nutná omezení. Byl tu již dvakrát zasnouben a jeho styky se ženami jsou těžko kontrolovatelné.*“ Zajímavé je, že si Hájíček přál jeho nahrazení šrtm. Brabcem, který by si údajně dokázal lépe zaříditi svůj soukromý život tak, aby tento neohrožoval službu. K tomu však až do konce roku 1943 nedošlo. Srov. *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: osobní poměry u čs. voj. skupiny v Istanbulu. Zpráva mj. gšt. Jaroslava PETRA ministru Národní Obrany gen. S. Ingrovi.

⁴⁸ Pplk. Hájíček ho hodnotil jako velmi pracovitého a přesného šifranta, který se ale v Istanbulu zasnoubil s Němkou. Černou kaňkou byla i jeho údajná neschopnost diskretnosti stran služebních věcí. Tamtéž.

⁴⁹ Je zajímavé, že o čet. asp. Františku Adamcovi se Fryč jako o jediném rozepsal. Částečně je to snad známka toho, že podniknutá zahraniční cesta neměla ani tak za cíl prověřit úroveň práce, jako spíše přesně vystihnout problémy, které zdejší odbočku sužují a zjednat potřebnou pomoc. Nebylo tak nutné hodnotit jednotlivé muže (byť obecné hodnocení, a to veskrze pozitivní, nechybí). Zároveň zde mj. Fryč doporučuje jeho povýšení na podporučíka. Ve zprávě je Adamec popisován jako „*neobyčejně výkonný a nedocenitelný spolupracovník*“. Ze strany mj. Fryče jde mj. i o nápravu jistého (pocitu) nespravedlnosti, který způsobilo mezi radiotele-

goval také jako překladatel i tlumočník a měl na starosti i místní policii. Ovládal řečtinu, turečtinu, francouzštinu, angličtinu a další jazyky. Do Adamcovy gesce proto spadalo rovněž získávání zpráv od Turků, kteří zajížděli do oblastí zájmu – Vídne, Budapešti, Berlína, Prahy a dalších. Prap. Ladislav Vosyka – *SMOLNI-KOV (BABICKÝ)* se zabýval „domovem“ (tedy českými zeměmi) a další běžnou agendou. Jugoslávie, Bulharsko a šifrovací klíče pro Slovensko spadaly do působnosti por. Jaroslava Zyky – dalšího údajného palestinského obchodníka *Henry CHAIKOVSKÉHO* (event. *CHAIKOWSKÉHO*). Na místo npor. Michala Zibrína nastoupil por. Karel Hostaša – *NAKIČ*, který rozpracovával prostor Maďarska a Chorvatska. Posledním v početném stavu jednotky byl již zmíněný kpt. děl. Jaroslav Krátký – *KARAS* (též *ZDENA*), pro kterého byl Istanbul pouze přestupní stanicí a pracoval zde pouze dočasně v rámci obranného zpravodajství.⁵⁰

Přestože Fryčovým úkolem nebylo prověřovat československé zastupitelské úřady v Turecku, pro jejich součinnost se zpravodajci nebylo možné zcela pominout ani tuto složku. Vzhledem k tomu, že zdejší vyslanec Vladimír Korec složil úřad již 16. března 1939 a o něco později byl Jaromírem Smutným odevdán i konzulát v Istanbulu, mělo zde československé diplomatické zastoupení neoficiální charakter. Konzulární úřad dál pracoval pod vedením Františka Kysilky a jeho úředníky Kobylkou a Maštaliřem; od roku 1940 byl vedením úřadu jmenován Dr. Michal Hanák, oficiálně zde působící jako ředitel firmy Omnipol. Až do září 1944, kdy se Turecko přiklonilo na stranu spojenců, byly snahy o oficiální uznání čs. diplomatického zastoupení marné.⁵¹

Během dlouhého neoficiálního intermezza zastupitelské úřady nefungovaly zrovna ideálně. V Ankaře chyběl potřebný personál; kurýrní poštu putující skrze britské velvyslanectví spravovala manželka dr. Hanáka a o obyčejnou agendu se staral úředník Kobylka. Do všeho také vstupovaly problémy ve vztazích jednotlivých aktérů. Právě mezi výše jmenovanými muži panovala určitá animozita a svůj styk omezili na nejnutnější možnou, ryze úřednickou úroveň.⁵²

Pro efektivní souhru zpravodajců s diplomatickými zástupci exilové vlády bylo v Turecku stěžejní spojení mezi pplk. Hájíčkem a vyslancem dr. Hanákem. Jejich vztah však nejpozději v srpnu 1942 dostal povážlivé trhliny, což bylo registrováno i v Londýně. Roztržku vyvolaly následky tureckou vládou zavedeného „varliku“, majetkové daně, která měla poskytnout finanční prostředky na případnou vojenskou obranu země. Tato taxa se vztahovala jak na Turky, tak i na

grafisty povýšení jejich kolegy v Jeruzalémě do důstojnického stavu, o které se zasadil jeho velitel při oficiální čs. vojenské mise. Neoficiální přítomnost v Istanbulu tak odsouvala tamní vojáky, zdá se, na druhou kolej. Srov. *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., Personální vybavení istanbulské pobočky, s. 39–40.

⁵⁰ Tamtéž, s. 38.

⁵¹ Srov. *ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ*..., s. 102–103.

⁵² *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., Naše zahraniční zastoupení v Turecku, s. 48–49.

všechny cizí státní příslušníky; zde žijící Čechoslováci a jejich majetky nevyjí-
maje. S prosbami o ochranu se ihned obrátili na velvyslance Hanáka. Varlik byl
vyhlášen neobyčejně vysoký a k jeho zaplacení byla poskytnuta velice krátká
lhůta. V případě prodlení hrozila konfiskace.⁵³

Svízelná situace přirozeně ohrožovala i krajany spolupracující se zpravo-
dajci a pomáhající v distribuci vysílaček na Slovensko. Kombinace Hanákových
omezených možností, jeho kritického pohledu na některé čs. občany v Turecku
a tím pádem snad i menší ochota zakročit v jejich prospěch eskalovala, když ten-
to čs. chargé d'affaires po neuváženém kroku z Londýna obdržel k vyjádření de-
peši obsahující jeho kritiku, odeslanou právě z radiostanice turecké ZAÚ. Plpk.
Hájíček v ní Dr. Hanáka kritizoval a poukazoval na jeho slabou pozici jak u Tur-
ků, tak Britů. Tím se oba muži dostali do sváru, který se snažil mjr. Fryč zažeh-
nat.⁵⁴

Třebaže byla celá záležitost zapříčiněna spíše nedostatečnou vzájemnou
komunikací, poukázala na špatný vztah obou čelních postav a zafungovala jako
rozbuška konfliktu. V tomto případě se pravděpodobně jednalo o Hájíčkovu se-
lhání, kdy zasáhl do velvyslancových pravomocí. Na druhou stranu bylo nepří-
jemnou pravdou, že Dr. Hanák ani v tomto případě neprojevil příliš citu pro di-
plomacii. Kromě již naznačených špatných vazeb ho pro neschopnost
a nevybíravé vyjadřování o Britech (z dostupných materiálů vyplývá, že i při
oficiálních příležitostech!) kritizovali někteří zasvěcení důstojníci zahraničních
armád, včetně plk. Gibsona a mjr. Sudakova. Označovali salón manželů Haná-
kových za „hlásnou troubu, odkud se Ankara dozví všechno“. ⁵⁵ Podobně britská
oficiální zpráva Hanáka popisovala slovy: „dobré vůle, ale indiskrétní“. ⁵⁶ Ve
zpravodajsky prosyceném Turecku signál skutečně alarmující.

Celá tato eskapáda se mjr. Fryčovi podařila po domluvě s oběma muži vy-
řešit. Jako pečet' smíru zde zafungovala dohoda o zasilání Hanákových depeši
československou radiostanicí *Sláva*. Do té doby putovaly vyslancovy zprávy přes
Poláky(!), kteří mu poskytovali stále méně prostoru.⁵⁷

Dr. Hanák vůbec projevoval zvláštní smysl pro spolupráci. Když do Istan-
bulu přicestoval 5. února 1944 jistý „posel B.“ z Prahy, přijel na schůzku s ním
právě neoficiální československý vyslanec. Třebaže se jednalo o důležitý kontakt
s poměrně vysokým potenciálem, pplk. Hájíček o této osobě ani schůzce kupodi-
vu neměl tušení. To až do chvíle, kdy mu čs. ministerstvo národní obrany odesla-
lo depeši určenou pro Hanáka pojednávající právě o zmiňovaném poslu. Daleko
větší údiv, než zamlčení této osoby způsobil fakt, že namísto čs. zpravodajců byl

⁵³ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., Poměr k vyslanci Dr. Hanákovi, s. 22–23.

⁵⁴ *Tamtéž*, s. 22–25.

⁵⁵ *Tamtéž*.

⁵⁶ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: v originále „well meaning, but indiscret“. Dopis minist-
tra národní obrany gen. Jana Sergěje Ingra Dr. Hubertu Ripkovi. Datováno 16. únor 1942.

⁵⁷ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., Poměr k vyslanci Dr. Hanákovi, s. 25.

s poslem seznámen jistý Viktor Voska⁵⁸, pracující v Turecku pro tajnou službu USA. Toto cenné spojení s protektorátem tak bylo do značné míry dekonspirováno a potenciál nevyužit. Československé zamíni (ministerstvo zahraničí) následně dostalo od kolegů z min. národní obrany důraznou žádost, aby bylo nevhodné chování Dr. Hanáka vyřešeno. Právě jeho přičiněním byl důležitý kontakt *de facto* nabídnut být spojenecké, ale jiné než československé tajné službě. Přísně tajné informace se tak dostaly na istanbulskou mezinárodní zpravodajskou burzu.⁵⁹

7. Spojení s Protektorátem Čechy a Morava a se Slovenskem

Při příjezdu mjr. Fryče do Istanbulu ležel před Hájičkovými zpravodajci stále stejný prvořadý úkol. Bylo jím navázání a udržení spolehlivého radiotelegrafického spojení se Slovenskem; případně také s „historickými zeměmi“, tedy prostorem Protektorátu Čechy a Morava. Z mnoha důvodů se jednalo o úkol velice složitý, především u druhého jmenovaného, kde se s radiotelegrafním spojením ani nepočítalo a bylo třeba se spokojit s kurýry, přesněji řečeno spíše s příležitostnými informátory. Cestující do protektorátu musel zpravidla být adekvátně prověřený německou stranou, která vydávala potřebná víza.⁶⁰ Problematika získávání takových osob bude popsána v další části práce.

⁵⁸ Viktor Emanuel Voska. Skutečná legenda československého zpravodajství. Narodil se 4. listopadu 1875 v Kutné Hoře. O 19 let později odjel do USA, kde podnikal ve stavebnictví a těžbě mramoru. V krajské komunitě vydával několik časopisů. Během první světové války pracoval pro první odboj, organizoval spojení, částečně kontrašpionáž, podílel se na financování a další. Od roku 1917 působil v armádě USA jako styčný důstojník s čs. legiemi; následující dva roky pak řídil střeoevropské oddělení zpravodajské sekce amerického gen. štábu. Rovněž byl poradcem amerického prezidenta Woodrowa Wilsona a fungoval jako prostředník pro komunikaci s T. G. Masarykem. Roku 1919 se vrátil do vlasti, kde pracoval mj. jako novinář. Rovněž byl politicky aktivní za sociální demokraty. Ve 30. letech organizoval pomoc emigrantům z Německa, angažoval se v protifašistickém hnutí a od roku 1936 stál v čele „Výboru pro pomoc demokratickému Španělsku“. Den po okupaci zbytku českých zemí v roce 1939 byl zatčen Gestapem, ale velmi brzy propuštěn na podmínku. Uprchl přes Velkou Británii do USA. Mezi lety 1941 až 1945 zpravodajsky pracoval v Turecku jako plukovník armády Spojených států. Jeho hlavním úkolem bylo spojení se střední Evropou. Vrchní československá místa v Londýně jeho osobu a jednání v Turecku vnímala jako nevhodná a pro čs. věc na Blízkém východě až nebezpečná. Zasahoval do interních a konspirativních záležitostí Hájičkovy skupiny, a to častokrát velmi lehkomyšlně a neodborně. MNO v Londýně požádalo u londýnské centrály americké zpravodajské služby o zásah, eventuálně jeho odvolání z Turecka. Srov. *Malá československá encyklopedie*. Sv. 6. Š-Ž. Praha: Academia, 1987, s. 614. Komplexně je Voskova osobnost zpracována v biografii vydané nakladatelstvím Academia, srov. HÁJKOVÁ, Dagmar: *Emanuel Voska. Špionážní legenda první světové války*. Praha, 2014. Také *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Věc – Posel B. Zpráva ministerstva zahraničních věcí, k rukám Dr. Ripky.

⁵⁹ Tamtéž.

⁶⁰ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Spojení s protektorátem, s. 11–13.

Značné úsilí bylo vynaloženo při snaze etablovat spolehlivé radiotelegrafické spojení se Slovenskem, které posléze měl převzít Londýn. Vzhledem k absenci možností dopravit materiál z tohoto regionu letecky (tak jako z Anglie nebo SSSR) bylo nutno hledat složitých pozemních řešení, které si žádaly patřičného zakonspirování zásilky. Snadné nebylo ani získávání nových přístrojů. Obratná diplomacie pplk. Hájíčka však přinesla své ovoce. Z ruské strany se podařilo dostat celkem tři radiostanice, o další se podělila československá strana a Britové. Ti dokonce zprostředkovali transport jednoho poskytnutého přístroje tureckým diplomatickým kurýrem až na velvyslanectví v Budapešti.⁶¹ Z britských depeší vyplývá, že opatřování stanic pro Čechoslováky (i Poláky) a s tím spojené úsilí o radiotelegrafické spojení s protektorátem a Slovenskem patřilo mezi nejvyšší priority již od samého začátku.⁶²

Jak již bylo naznačeno, transport materiálu k domácímu odboji skýtal mnoho nástrah a už samotné zajištění a odbavení „zásilky“ nebylo snadné. Jedna z radiostanic tak např. byla zabalena ve vepřových kůžích jako zásilka pro firmu *Dopraslav*; jiné putovaly zahrabány ve vysušených střevech nebo v pytli. Zbylé stroje byly přepravovány obdobně; tajně jako součást různého zboží, které ale muselo být ze Slovenska alespoň částečně zakonspirovanou firmou objednáno, zapláceno a spolehlivými osobami na místě doručení vyzvednuto. Netřeba dodávat, že za adekvátního použití bakšišů, které držely zrak tureckých úředníků sklopený. Toliko k relativně ideálnímu řešení, které ale nemohlo být vzhledem k transferu zboží na trase Slovensko – Turecko praktikován neustále. Musely tak být tvořeny vlastně fiktivní objednávky, kde dopravu i krycí materiál musela financovat istanbulska expozitura. Tímto způsobem samozřejmě mohl putovat (a putoval) i jiný materiál – obsažnější zprávy bez urgency, mapové podklady atp.⁶³ Úspěšné obstarání, odeslání i doručení však představovalo v uvozovkách „polovinu práce“. Pro úspěch celé akce bylo nutné, aby slovenské odbojové hnutí zásilku převzalo, transportovalo na bezpečné místo, zprovoznilo a navázalo efektivní kontakt. Zde se často objevoval kámen úrazu v podobě vzájemné nedůvěry, nejrůznějších animozit a sporů na úrovni jednotlivců i celých skupin, podezřívavost, strach.⁶⁴

Do konce roku 1943 se podařilo získat a odeslat celkem sedm radiostanic, což v kontextu již zmíněného západního a východního směru není vůbec špatné číslo. Výsledky už byly o poznání méně pozitivní. Z celkového počtu měli istanbulští ověřené zprávy pouze o dvou. Jedna stanice byla zničena, druhá sice vysílala, ale velmi slabě. Se střídavými úspěchy se dařilo její zprávy zachytávat Londýnu, který během snah o navázání kontaktu mezi Slovenskem a Tureckem

⁶¹ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Spojení se Slovenskem, s. 5.

⁶² *The National Archives Londýn*: HS 4/198, S.O.E – Middle East Organization (Istanbul). Poles and Czechs, Liaison with the Czechs.

⁶³ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Spojení s protektorátem, s. 3–5.

⁶⁴ Tamtéž, s. 5–6.

fungoval jako podpůrný „příposlech“, Istanbulu se však vysílání zachytit nepodařilo. I přes nezdrary bylo rozhodnuto dále na Slovensko zasílat další přístroje, pokud možno se silnějším výkonem.⁶⁵

Další způsob předávání zpráv zajišťovali poslové, v tomto kontextu spíše příležitosti. Jak bude popsáno i dále, jednalo se téměř výhradně o členy slovenských organizací, kteří pracovní vycestovali do Turecka. Jejich pohyb na této trase byl spíše výjimečný než pravidelný; přesto však byli po doručení zpráv použiti jako poslové i opačným směrem. Vzhledem k německým kontrolám přenášeli nejčastěji ústní vzkazy, výjimečně písemné. Pro usnadnění spojení byla za pomoci Bulhara Petra Georgiava, majitele firmy Bernard, vytvořena v Sofii agenturní schránka, skrze kterou také mohly zprávy na Slovensko a zpět putovat.⁶⁶

8. Agenturní situace

Plynule se dostáváme k širšímu tématu agenturních možností. Obecně vzato by se zdálo být neutrální turecké prostředí (za předpokladu rušných tureckých hranic) jako velmi výhodné pro rekrutování nových agentů informátorů či kurýrů směrem do nitra okupované Evropy. Do celé situace ale zasahovalo mnoho faktorů.

Turistický ruch se nacházel prakticky na nulové úrovni. Typologicky překračovali turecké hranice nejčastěji obchodní zástupci firem a nejrůznější úředníci. Buďto do země vstupovali se zadanými úkoly, po jejichž splnění se měli za jistý čas vrátit; případně ze země půlměsíce naopak odjížděli na pracovní cesty do zahraničí. To vše doplňovaly nejrůznější rodinné návštěvy, přirozeně v době války omezené na minimum. Zmiňovanou cestou tak bylo možné jednorázově získat čerstvé informace o poměrech z místa příjezdu, v mnohem menší míře se dařilo získávat cestující jako kurýry nebo informátory. To potvrzuje i fakt, že pod zprávami zasílanými do Londýna se málokdy opakovaně objevovalo stejné jméno. Charakter cest by se ve většině případů zkrátka dal popsat jako příležitostný. To je pro zpravodajskou práci situace velmi nevýhodná. Existovaly však i další překážky.⁶⁷

Tou první byl již zmíněný poměrně malý přeshraniční pohyb takových osob, které vůbec přicházely v úvahu pro zpravodajskou práci. I když měl od policejního cizineckého úřadu v Istanbulu Hájíček zajištěno každodenní hlášení o všech příchozích z evropských zemí, výtěžnost těchto osob pro získání ke spolupráci s čs. zpravodajskou službou nebyla velká. Ještě před jejich příchodem do celé hry zasáhly německé bezpečnostní a zpravodajské složky, které samy usilovaly o využití cestujících pro svou vlastní činnost, eventuálně o jejich preventiv-

⁶⁵ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Spojení se Slovenskem, s. 4.

⁶⁶ *Tamtéž*, s. 8.

⁶⁷ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., Agenturní možnosti, s. 25.

ni sledování a dozor. Nedůvěryhodná osoba tak zpravidla byla pod neustálým dohledem takřka na každém kroku, měla omezený pohyb a předem přidělené ubytování. Již samotné navázání kontaktu se tím stávalo poměrně obtížným úkolem.⁶⁸ Takovým byl například jistý český inženýr Jungwirth. Z nádraží ho přidělený příslušník Gestapa doprovodil do předem připraveného ubytování na bývalém rakouském konzulátu a bez dozorců mu nebyl povolen ani krok.⁶⁹

Na druhou stranu k osobám, které „nezbytný dohled“ postrádaly, bylo právem nahlíženo s jistou dávkou opatrnosti. V této vysoké hře mohl být prakticky kdokoli německý dvojitý agent, agent provokatér či obyčejný oportunista pracující na obě strany dle situace. I přesto se českoslovenští zpravodajci pokoušeli navázat kontakt s každým, kdo nebyl důvodně považován za pracujícího pro nepřítele.⁷⁰

Na tomto místě je třeba připomenout, že se již nacházíme v době, kdy se situace Německa a jeho spojenců začala povážlivě zhoršovat.⁷¹ To logicky vedlo k odlivu nejružnějších dobrodruhů, oportunistů a podobných osob směrem ke Spojencům, kde se nabízel potenciál jednak finančních odměn a jednak hodnotného alibi pro svou dřívější činnost.

Naprosto přirozeně neměla každá oslovená osoba zájem o spolupráci, ať už ze strachu či jiných důvodů. Jako zcela zásadní se ovšem jevil jiný problém, který ovlivňoval zpravodajskou práci naprosto zásadním způsobem, a to finance. Jakmile se vhodná a nehlídaná osoba objevila, vypukl o ní mezi spojeneckými službami v zemi boj. A zpravidla vyhrával ten, kdo nabídl větší obnos peněz. Československá zpravodajská služba, limitována svými omezenými zdroji tak musela nezdědky přepustit slibné „kádry“ svým zahraničním kolegům.⁷²

K tomu nemohli mít čs. zpravodajci jistotu, že subjekt bude pracovat výhradně pro ně. Zřejmě častou situací osvětluje případ zástupce firmy ČKD

⁶⁸ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-32: Agenturní situace, s. 15–17.

⁶⁹ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-32: Spojení s historickými zeměmi, s. 15–17.

⁷⁰ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-32: Agenturní situace, s. 16–18.

⁷¹ Pro dokreslení situace na tomto místě nahlédneme do jedné zprávy, sestavené na základě informací od (nevědomého) informátora. Zajímavostí jí dodává i fakt, že pochází od osobního lékaře německého vyslance. Ve zprávě se uvádí: „*Do Ankary přijel právě z Berlína osobní lékař německého vyslance Papena Dr. Munk. O situaci v Německu řekl mezi Němci toto: efekt bombardování Berlína je mimo veškeré představy. Značná desorganizace v provozu a zásobování. Se zničením budov byly zničeny též záznamy Gestapa, což usnadňuje větší volnost podzemnímu hnutí. Toto není však dosud tak silné, aby se uplatnilo navenek. Vyživovací situace celkem dobrá. Nikdo nevěří ve vítězství, ale nacisté jsou odhodláni držet se za všech okolností v naději, že se stane něco nepředvídaného a v přesvědčení, že neshody mezi Anglosasy a Sověty jsou tak veliké, že umožní Německu dříve či později kompromisní mír. Generalita sdílí tento názor, takže dohledně nelze prý vůbec počítat s nějakou vnitřní revolucí apod.*“ Tyto velmi zajímavé informace přímo ze srdce Třetí říše navíc ukazují, na možnosti informační sítě Hájičkových mužů nejen v Istanbulu, ale i Turecku. Srov. *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Záznám z Anky dne 30. ledna 1944.

⁷² *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Spojení s historickými zeměmi..., s. 13–15.

v Istanbulu Ing. Kassianova. Tento Bulhar prošel studiemi v Brně, poměrně slušně ovládal češtinu a osvědčil se jako posel, který z protektorátu přinesl zprávy vojenského charakteru. Za úplatu 250, – tureckých lir byl tedy vyslán znovu. Hned na turecko-bulharských hranicích ho hlídka prohledala a našla u něj značný obnos amerických dolarů. Následovalo jeho navrácení do Turecka a obvinění z pašování valut. Po čase se Hájíčkově síti podařilo zjistit, že zároveň s československým úkolem si nechal zaplatit palestinskými židy za doručení zmiňovaných dolarů do Terezína. Kassianova mise ztroskotala a s ní i naděje na jeho budoucí využití. Pro celkovou složitost situace byly napříště pokusy o navázání kontaktu s protektorátem transferovány skrze Slovensko.⁷³

9. Achillova pata – finance

Fryč na své inspekční cestě mimo jiné prověřoval finanční situaci turecké skupiny. Do Londýna se totiž dostaly zprávy o Hájíčkově příliš rozmařilém životním stylu, který v Istanbulu údajně vedl. Pravděpodobně i kvůli těmto fámám zůstalo jeho opakované naléhání na navýšení rozpočtu až do konce roku 1943 nevyšly. Sám Fryč ve své zprávě uvedl věci na pravou míru: „*Společenský styk stojí peníze a ty [Hájíček] PETR musí pochopitelně vydávati ze státní pokladny. Je však známo, že řada problémů jakéhokoli druhu se vyřeší krátce a účinně při sklence líkeru než mnohdy zdoluhavou cestou po kancelářích. Myslím, že v tomto ohledu nežije PETR nad obvyklou čs. společenskou úroveň, která se vyznačovala a vyznačuje svojí skromností*“.⁷⁴

Hájíčkově jméno tak bylo po právu očištěno. Společenská a extrovertní povaha naopak nezdárka byla ve zpravodajských kruzích i výhodou, což naznačuje následující úryvek dodatku k depeši ze 17. října 1943: „*[Klačko]*⁷⁵ *vedl život mládenecký, veselý, nikoli rozmařilý. Má poněkud světácké, trochu hochštaplerské vystupování, stoupla mu do hlavy diplomatická kariéra, [...], má značný vliv na ženy, je libivý, oblíbený ve společnosti a zdá se, že se rád má dobře. Snad i tyto okolnosti by postačily k tomu, aby byl vhodným zpravodajským typem.*⁷⁶

Finanční trable Istanbulu nepramenily z hýřivého života, nýbrž ze zkresleného obrazu, kterým se řídila rozhodující místa v londýnském ústředí. Prvním nedostatkem bylo používání špatného směnného kurzu mezi tureckou lirou (TL) a britskou librou (BL, oficiálně „libra šterlinků“). Britský úřední kurz, ze kterého ho čs. ministerstvo financí v Londýně vypočítávalo částky, dával jedné libře

⁷³ Tamtéž, s. 13.

⁷⁴ Tamtéž, s. 57.

⁷⁵ Herman Vasil Klačko, bývalý legační tajemník slovenského velvyslanectví v Bukurešti pocházející ze Slovenska. Později zpravodajsky působil mj. na Blízkém východě. Srov. *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-32: J. Klačko – výslech. Jeruzalém, 12. května 1944.

⁷⁶ Tamtéž, k depeši MNO č. 748-763 ze dne 17. října 1943.

hodnotu zhruba sedmi tureckých lir. Ve skutečnosti však měla turecká měna hodnotu mnohem menší. Když ve zprávě Fryč doporučuje změnit výši poskytovaných služebních výloh na 600 TL, odhaduje reálnou hodnotu této částky zhruba na 30 liber šterlinků.⁷⁷ Všichni členové čs. odbočky řešili neuspokojivou situaci zadlužením, ze kterého museli pokrývat osobní potřeby jako ošacení, obuv nebo stravu.⁷⁸

V potaz nebylo bráno ani zdražování a inflace turecké liry, na které Hájíček upozorňoval a které od začátku války prošly značným vývojem. Obě samozřejmě ovlivnily jak osobní výdaje, tak náklady na provoz. Turecký úřední index přitom vykázal u některých základních životních položek nárůst o 300–400 % během čtyř válečných let. Údaje Turecké obchodní komory dokonce hovořily o 500% nárůstu oproti předválečným letům. Dotace pro Istanbul byly vypočítávány dle situace v roce 1941, ale nezohledňovaly jednak popisovanou inflaci měny ani rostoucí potřeby v závislosti na rozšíření činnosti, ke které postupem času došlo. Dokládají to i konkrétní čísla: v dubnu 1942 vykázala ZAÚ v Istanbulu výdaje ve výši 6043,- TL, kdežto podobná částka, 6246,- TL stačila na konci roku 1943 pouze k pokrytí platů a peněz pro informátory.⁷⁹ Například nájem bytu pplk. Prokopa Kumpošta stál původně 150,- TL včetně služebné. V září roku 1943 se jeho cena (bez služebné) vyšplhala na 500,- TL. Místní úřady nedokázaly proti inflaci účinněji bojovat.⁸⁰

Tristní, až katastrofální stav věcí tak na pravou míru uved právě až po návratu mjr. Františka po svém návratu do Anglie na počátku předposledního roku války. Nicméně reálná hodnota šilinků a výše osobní gáže, vyplácená poměrně spolehlivě dr. Hanákem, nebyla jediným trablem platebních prostředků.

Mnohem více komplikovalo práci samotné vyplácení zpravodajského páu-šálu, který poskytovali Britové po složení adekvátní částky československou stranou v Londýně. K tomu však docházelo poměrně nepravidelně. V návaznosti tak hrozil odchod agentů a informátorů; v lepším případě k lépe a spolehlivě platícím Britům, v horším případě hrozila jejich pasivita či dokonce příklon k nepřátelské straně. V situaci, kdy „*paymaster*“ odmítl v termínu vyplatit peníze, řešil přechodně Hájíček nouzi půjčkou od ochotného mjr. Gibsona, který samozřejmě nebyl vždy ve městě k dispozici. Výjimkou proto nebyly ani půjčky od soukro-

⁷⁷ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., materiální situace skupiny, s. 30.

⁷⁸ Díky Fryčovu svědectví a citlivosti pro situaci v souvislostech můžeme vidět, jaké nepředpokládané detaily mohou sehrát svou roli. Většina personálu pobočky byli svobodní muži, tedy bez možnosti domácích jídel. Pokud nebyla možnost levného stravování u své bytné, existovaly finančně dostupné turecké podniky. Zdejší kuchyně ovšem byla pro československé žaludky poměrně nepřijatelná a ceny podniků s evropskými pokrmy se zase neslučovaly s výší pobíraných gází. Tamtéž, s. 30.

⁷⁹ *VÚA-VHA Praha*: f. 20-6-35: Hlášení..., materiální situace skupiny, s. 27–30.

⁸⁰ Tamtéž, zpráva ze dne 27. září 1943.

mých věřitelů⁸¹, čímž se ale Čechoslováci dostávali z hlediska prostředků a konspirace do zpravodajsky velmi nepříjemné až nebezpečné situace.

Vzhledem k faktu, že tento fond zpravodajského paušálu sloužil mj. placení informátorů a podplácení, zasahoval také sem faktor špatných převodních kurzů a inflace hodnoty měny. Bez jeho značného navýšení by si s nejvyšší pravděpodobností nemohla Hájíčková skupina udržet ani stávající úroveň práce. Díky pohotovému zásahu Františka Fryče ještě před jeho návratem na britské ostrovy zjednal nápravu situace sám přednosta II. oddělení plk. František Moravec. Na jeho popud ministerstvo financí dorovnalo výši gází pro Istanbul a ministerstvo národní obrany zdvojnásobilo jejich zpravodajský paušál. Velitel Hájíček obdržel i nemalou finanční rezervu určenou na řešení nepředvídatelných případů.⁸²

Podfinancování turecké odbočky bylo zapříčiněno v první řadě informačním šumem, který v Londýně vytvářel zkreslený obraz situace. Několik Hájíčkových požadavků na navýšení prostředků tak bylo zamítnuto a na další, argumentačně konkrétnější stížnosti ani nedošlo. Toto lze přikládat charakteru sloužících vojáků, kterým se projevy přílišné nespokojenosti přičily. Ostatně při probírání překážek ve službě jedním dechem dodávali, že jejich motivací není si na odboji finančně přilepšovat.⁸³

Závěrem

Jihovýchodní prostor v Evropě hrál od vypuknutí války pro československý odboj velice důležitou roli organizační, tranzitní a zpravodajskou. Byť byla aktivita čs. odboje v tomto regionu po obsazení balkánských zemí utlumena a drtivá většina spojení přerušena, oblast Turecka a blízkého východu neztratila svůj význam.

Neoficiální, ale tureckými úřady dobře uvědomovaná přítomnost československých zpravodajců dávala možnost budoucího rychlejšího a snadnějšího navázání oficiálních vztahů s Tureckem v případě jeho příklonu na stranu spojenců. K tomu došlo až v roce 1945. Byl to právě mimoúřední, neoficiální styk, který často rozhodoval o budoucím úspěchu či neúspěchu při pozdějším jednání oficiálním.

Díky Františku Fryčovi se podařilo odhalit a artikulovat mnohé problémy, které ZAÚ v Turecku sužovaly a které mohly být (a byly) vyřešeny díky zásahu

⁸¹ Mezi takové patřila např. půjčka 14 500,- TL od jistého Ing. Kandlera, istanbulského zástupce roudnické firmy Bächer. Kandler mj. spolupracoval i s Brity, kterým dodal důležité přístroje z Německa. Pro československou věc zařizoval nákup obalových materiálů, používaných jako kamufláž při zasilání radiostanic na Slovensko. Jindy se např. Hájíčkoví podařilo vyjednat půjčku z fondů Českého červeného kříže, určených k nákupu cigaret. Tamtéž, s. 32.

⁸² Tamtéž, s. 33.

⁸³ Tamtéž, s. 30.

vyššího velení. Celá jeho cesta se nedá považovat ani tak za kontrolní, jako za podpůrnou. Jako jeden z důkazů této teze lze považovat zachování personální struktury odbočky. Přítomnost jednoho z nejvýznamnějších jmen II. zpravodajského odboru také muselo být nezanedbatelnou morální vzpruhou, ježto se místní muži (právem) cítili být ve stínu jiných skupin.

Československou zpravodajskou skupinu v Istanbulu je nutné hodnotit s přihlédnutím k naznačeným limitům, možnostem a celkovému postavení. V praxi byli Hájičkoví muži plně závislí na Britech a tvořili zde jejich určitou specializovanou odnož. Nemůžeme jednoduše vycházet z výsledů přímých, neboť množství informací, kontaktů a práce Čechoslováků se zde odrazilo také v úspěších spojeneckých zpravodajských služeb, v první řadě mnohokrát zmiňované britských. Fryčovo hodnocení istanbulské expozitury bylo po návratu k II. odboru MNO v Londýně v podstatě plně superlativů. V Turecku dle svých slov narazil na „*oddané a neobyčejně kamarádké kolektivum [...] Pro naši službu je štěstím, že jde o osoby naprosto charakterní, které nelze koupiti*“.⁸⁴ Především posledně jmenovaná vlastnost je ve zpravodajství vpravdě a doslova nedocenitelná.

Působení našich zpravodajců v Turecku by si zasloužilo rozsah mnohem větší, ideálně v podobě samostatné monografie. Je nutné důkladně probádat veškeré dochované depeše do Istanbulu přicházející a odcházející; archiválie podkryvající činnost nacistické vojenské zpravodajské služby Abwehr v rámci relevantního prostoru, poválečné výpovědi všech zainteresovaných atd. Nedílnou součástí takové syntézy by v dnešní době a s přihlédnutím k tématu měly být i informace britské provenience, především relevantní britské depeše a hodnocení styčných osob (Gibsona, Sudakova a dalších).

Z několika zmíněných případů vysvítá rozsah informačního šumu panujícího mezi londýnskou centrálou a zpravodajskými expoziturami, které v důsledku vedly ke snížení celkové efektivity práce. Je zřejmé, že Moravec a jeho spolupracovníci měli v několika ohledech (viz např. otázka financí) poměrně zkreslený obraz o situaci, který tak logicky snižoval koordinaci z nejvyšších míst. Ukazuje se, že ani pravidelné spojení na několika úrovních (s radiotelegrafickým na prvním místě) má své nezanedbatelné limity, které lze při osobní a přímé komunikaci minimalizovat.

Zásadní roli proto hráli jednotliví aktéři a především velitelé, fungující především v charakteristickém prostředí Turecka poměrně autonomně. To na jejichž bedrech ležel rozdíl mezi úspěchem a neúspěchem. I zpravodajská práce je jen uměním možného a Istanbulští muži se nadneseně řečeno řídili klasickým příslovím: *dělejte, co můžete, s tím, co máte, a tam, kde jste*. V rámci tohoto vojensky strohého hesla však zdejší muži obstáli.

⁸⁴ Tamtéž.

Marek Vašut

Babylon Istanbul. Die Residentur des tschechoslowakischen Nachrichtendienstes in der Türkei im Licht der Dienstreise von František Fryč

Zusammenfassung

Der Südosten Europas spielte seit Kriegsausbruch für den tschechoslowakischen Widerstandskampf eine überaus wichtige organisatorische Rolle sowie für seinen Nachrichtendienst und den Transit. Der Umfang des tschechoslowakischen Widerstandskampfes in dieser Region wurde zwar nach der Besetzung der Balkanländer eingeschränkt, doch seine Bedeutung war weiterhin erheblich. Die inoffizielle, den örtlichen Stellen jedoch bekannte Anwesenheit tschechoslowakischer Geheimdienstmitarbeiter gab die Möglichkeit des zukünftigen schnelleren und einfacheren Anknüpfens offizieller Beziehungen zur Türkei, wozu es auch im September 1944 kam. Der außeramtliche Kontakt entschied häufig über den zukünftigen Erfolg oder Misserfolg bei einem späteren offiziellen Kontakt. Dies alles waren grundlegende diplomatische Regeln, die nicht nur für die Zeit des zweiten Weltkriegs galten. Dank František Fryč gelang es, viele Probleme, insbesondere finanzielle, zu lösen, die die nachrichtendienstlichen Aktivitäten in der Türkei erschwerten. Die tschechoslowakische Geheimdienstgruppe in Istanbul muss mit Rücksicht auf ihre hier angedeuteten Limits, Möglichkeiten und Gesamtstellung bewertet werden. In der Praxis war sie vollständig von den Briten abhängig und bildete hier sozusagen deren speziellen Ableger. Aus mehreren Fällen gehen Informationsprobleme zwischen der Londoner Zentrale und den nachrichtendienstlichen Residenturen hervor, die in ihrer Folge zu einer insgesamt geringeren Effektivität der Arbeit führten. Es ist offensichtlich, dass die Zentrale in mehrerer Hinsicht ein verhältnismäßig verzerrtes Bild von der Lage besaß, was logischerweise eine effektive Leitung durch die höchsten Stellen erschwerte. Die entscheidende Rolle spielten deshalb die einzelnen Kommandanten, auf deren Schultern der Unterschied zwischen Erfolg und Misserfolg lag. Auch die nachrichtendienstliche Arbeit ist nur die Kunst des Möglichen und die tschechoslowakischen Nachrichtendienstmitarbeiter richteten sich dabei nach dem klassischen: tun Sie, was Sie können, mit dem, was Sie haben und dort, wo Sie sind. Im Rahmen dieser militärisch schlichten Parole bestanden Sie jedoch, denn auch die Geheimdienstarbeit ist nur die Kunst des Möglichen.

Marek Vašut

Babylon Istanbul. Czechoslovak Intelligence Branch in Turkey in the Light of František Fryč's Business Trip

Summary

From the beginning of the war the south-east area of Europe played a very important role from the aspect of organisation, transit and intelligence for the Czechoslovak resistance. although the scope of the Czechoslovak resistance in this region was suppressed following occupation of the Balkan states, it remained quite important. The unofficial but intentional presence of Czechoslovak intelligence officers afforded the opportunity to establish official relations with Turkey in the future much more quickly and easily, which is also what happened in September 1944. Unofficial contact often decided on the future success or failure of subsequent official contact. These are all basic diplomatic rules, which applied not just during the Second World War. Thanks to František Fryč, many problems were successfully resolved, particularly financial issues, which complicated intelligence activities in Turkey. The Czechoslovak intelligence group in Istanbul must be evaluated taking into consideration the outlined limits, potential and its overall standing. In practice it was completely dependant on the Brits and formed a sort of special British branch in this region. In several cases information issues between the London headquarters and the intelligence branches arose, which resulted in a loss of overall efficiency. It is evident that headquarters had a fairly distorted image of the situation in several aspects, which logically reduced effective command from the highest ranks. This is why the individual commanders played a crucial role and were responsible for the difference between success and failure. Intelligence work is also just the art of the possible and Czechoslovak intelligence officers essentially adhered to the classic motto: do what you can with what you have to hand, in the location you are. However, they stood the test within the terms of this simple military motto, because intelligence work is also simply the art of the possible.

STUDIE

Jan Zumr

Organizační struktura personálního, hospodářského a „konfiskačního“ oddělení pražského gestapa¹**Organisational Structure of the Personnel, Economic and “Confiscation” Department of the Prague Gestapo**

Three very different organisational structures of the economic and personnel department existed over the six years of existence of the Prague Gestapo, of which one only existed very briefly. Only one department administering this paperwork initially existed and then separate departments for administration and personnel matters were established in the second half of the war. There was also a “confiscation” department from 1941 to 1943. Although these departments were not parts of the Prague station with executive authority, their officials and employees were involved in massive theft from both the Jewish and non-Jewish populations of the protectorate. Some were subsequently deployed on the Eastern Front, where they were involved in the Nazi extermination policy.

Key words: History, 20th Century, Protectorate of Bohemia and Moravia, Prague, German occupation, Gestapo

Ve své studii o organizační struktuře exekutivního a kontrarozvědného oddělení v jednom z předchozích čísel časopisu *Moderní dějiny* jsem nastínil pod-

¹ Tato studie je jedním z výstupů výzkumného projektu „*Nacistický bezpečnostní aparát a SS v Protektorátu Čechy a Morava*“, který je realizován v Ústavu pro studium totalitních režimů.

bu dvou nejdůležitějších oddělení pražského Gestapa.² V následujícím příspěvku se pokusím rekonstruovat podobu ostatních oddělení, která zajišťovala administrativní a hospodářský chod samotné služebny. Byť se na první pohled nejedná o příliš důležité téma, nelze jej podceňovat, neboť i tito úředníci a zaměstnanci hráli dosti temnou roli v perzekuci (nejenom) protektorátního obyvatelstva.

Pražská úřadovna Gestapa byla oficiálně zřízena rozkazem říšského vůdce SS a náčelníka německé policie Heinricha Himmlera z 5. května 1939³ a o několik měsíců později byla povýšena na řídicí úřadovnu.⁴ Reálně začala úřadovat 2. června 1939, ihned po skončení činnosti pražského operačního oddílu bezpečnostní policie o den dříve.⁵ Jako každá úřadovna Gestapa byla i pražská služebna strukturována podle vzoru Úřadu tajné státní policie (*Geheimes Staatspolizeiamt*, tzv. *Gestapa*), později podle Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA).⁶

I. Období 1939–1943

Na úvod je nutné si připomenout obecnou strukturou (řídicích) úřadoven tajné státní policie. V čele služebny stál velitel se svým zástupcem. Jim podléhalo několik oddělení (*Abteilungen*), které se členily na referáty (*Referate*). Ty se dále mohly dělit na obory (*Sachgebiete*), jenž se mohly znovu skládat z několika menších organizačních jednotek/služeben.⁷

Originální organizační členění pražské úřadovny z let 1939–1940 se doposud nepodařilo nalézt. K dispozici jsou ale jiné prameny, s jejich pomocí lze strukturu rekonstruovat. V Archivu bezpečnostních složek se nalézá organizační schéma pražského Gestapa i s personálním obsazením datované k 1. září 1939.

² Jan ZUMR, *Organizační struktura exekutivního a kontrarozvědného oddělení pražského Gestapa*. Moderní dějiny, 2018, roč. 26, č. 2, s. 251–290.

³ Bundesarchiv (dále jen BArch), f. Reichssicherheitshauptamt, sign. R 58/241, fol. 159, Organizace tajné státní policie v protektorátu Čechy a Morava z 5. května 1939.

⁴ Oldřich SLÁDEK, *Zločinná role Gestapa*, Praha 1986, s. 95.

⁵ Národní archiv (dále jen NA), f. Úřad říšského protektora v Čechách a na Moravě (dále jen UŘP), karton 298, sign. 114-300/2, fol. 61, Denní zpráva operačního oddílu Prag z 1. června 1939.

⁶ Za pomoc s překladem některých pojmů jsem zavázán paní doktorce Nině Lohmann z Archivu hlavního města Prahy a Mgr. Monice Sedlákové z Národního archivu. Zároveň bych chtěl ještě uvést poznámku o samotném překladu. Vzhledem ke složitosti některých pojmů jsem se rozhodl uvést ještě německý originál, aby byl význam termínů zcela zřejmý.

⁷ Pro jednotlivé organizační jednotky používali úředníci gestapa v dobových dokumentech i povolečných výpovědích nezfídka termín „služebna“ (*Dienststelle*), což může být pro čtenáře trochu matoucí, neboť se s pomocí tohoto slova pojmenovávaly i venkovní služebny (*Aussendienststelle*). Další nesnáž spočívá ve skutečnosti, že menší organizační jednotky nejsou v originálních přehledech nijak kategorizovány.

Nejedná se ale o originál, nýbrž o poválečnou rekonstrukci.⁸ Dochoval se i telefonní seznam pražské úřadovny z 15. září 1939, který vedle jmen a hodnotí obsahuje i název referátu (vyjma oddělení III), kde dotyčný pracoval.⁹

Na jeho základě můžeme konstatovat, že v září 1939 se oddělení I (správa) členilo nejméně do šesti, možná až osmi referátů. Jmenovitě šlo o referáty I A (registratura), I C (hospodářské záležitosti), I D (organizace a služební provoz úřadovny), I E (personální záležitosti úředníků a zaměstnanců), I H (zabavování a konfiskace majetku nepřátel říše) a I/IV (technické záležitosti), popř. ještě o referát I/IV FS (záležitosti telekomunikací) a výpravnu¹⁰ (tzv. *Amtsmeistere*.)¹¹

Tato struktura kopirovala členění Oddělení I předválečné Gestapy s několika výjimkami. Chyběly některé referáty, které byly v Praze aktivovány v pozdější době (viz níže), a jiné naopak „přebývaly“. Berlínská Gestapa se členila na čtyři oddělení. První tři – správní, vnitropolitické záležitosti a obranné zpravodajství – bychom našli i u pražské úřadovny. Čtvrté – technické záležitosti – ale v Praze chybělo. Jeho agenda nebyla natolik rozsáhlá, aby bylo nutné zřídit u pražské úřadovny samostatné oddělení. Proto zde fungoval pouze referát. Zkratka I/IV tak označovala příslušnost k prvnímu oddělení a zároveň odkazovala na jeho náplň činnosti.

Další telefonní seznam máme k dispozici z jara 1941.¹² Struktura oddělení I se příliš nezměnila. Skládalo se z referátů I A (výpravna – *Amtsmeistere*), I C, I D, I E, I H, I (IV) A a I (IV) – záležitosti řidičů. Výpravna přesunula do referátu I A, a co se týče náplně činnosti referátu I (IV) A, jeho vedoucí, Fritz Brandstätter, po válce uvedl toto: „Platební poukázky ve spojitosti se záležitostmi automobilů, telekomunikací a služebních zbraní, péče o jízdní kola, služební zbraně či

⁸ Není zcela jasné, kdo toto organizační schéma sestavil. V úvahu připadá SS-Hauptsturmführer vrchní policejní inspektorem Fritz Brandstätter, který zastával vysoké pozice na personálním oddělení. Nejpravděpodobnější však je možnost, že schéma vyhotovil SS-Untersturmführer vrchní kriminální tajemník Fritz Badelt.

⁹ ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-42-13, telefonní seznam pražské řídicí úřadovny (nedat. 15. 9. 1939). Na první stranu seznamu někdo po skončení války mylně připsal rok 1942. K telefonnímu seznamu z konce roku 1941 je naopak mylně přiložena první strana, ve které je uvedeno, že se jedná o dokument z 15. 9. 1939. Tamtéž, f. Různé bezpečnostní složky, sign. 135-18-11, telefonní seznam pražské řídicí úřadovny (nedat., konec roku 1941). Očividně tak došlo k omylu a záměně dokumentů.

¹⁰ Podle poválečné výpovědi Adolfa Kordika, který ve výpravně pracoval, bylo jeho úkolem roznášení pošty, její otevírání a razítkování a zanášení údajů do kartoték. ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-88-25, německy psaný životopis Adolfa Kordika z 5. dubna 1947.

¹¹ Absentovaly referáty I B a I F, které se v berlínské centrále Gestapa zabývaly rozpočtovými a disciplinárními záležitostmi.

¹² ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-42-1, telefonní seznam pražského Gestapa (nedat., jaro 1941).

baterky nebo organizace cvičných střelb.¹³ Mimo to existovaly i další organizační části, u kterých ale není zřejmé, zda spadaly přímo pod oddělení I, ačkoli je to pravděpodobné. Jednalo se o garáže, dílnu, dálnopis, tzv. oddělení pro poruchy v telefonním styku (*Störungsstelle*) či telefonní centrálu.¹⁴

První dochované originální členění pražského Gestapa je datováno ke dni 15. srpna 1941, kdy došlo k první známé reorganizaci.¹⁵ Ke třem stávajícím oddělením (správa, politická policie, obranné zpravodajství) přibýlo ještě čtvrté, mající v popisu práce doslova „zabavování a konfiskace majetku státu nepřátelských osob a organizací.“ Vzešlo z referátu I H prvního oddělení a členilo se na čtyři referáty. Toto IV. oddělení nebylo identické s pozdějším IV. (exekutivním) oddělením a nesmí s ním být zaměňováno!

Ještě než přejdeme k vlastnímu členění, je žádoucí zmínit se o době, kdy byla nová organizace zavedena. Srpnové datum nebylo zvoleno náhodou. Výnosem RSHA ze dne 4. srpna 1941 o zpravodajské službě protivníka (*Gegnernachrichtendienst*) bylo nařízeno zřízení zpravodajských N-referátů u každé úřadovny Gestapa. Jejich vedoucí měli vést ústřední evidenci konfidentů včetně kartotéky a řídit spolupráci s ostatními vedoucími referátů.¹⁶ Cílem nařízení bylo zefektivnit práci s konfidenty, která doposud probíhala značně neorganizovaně a zároveň se v praxi u jednotlivých úřadoven lišila. N-referáty byly podle vzoru Úřadu tajné státní policie začleněny do II. (exekutivního) oddělení.¹⁷ Pro úplnost ještě dodejme, že nová organizační struktura nekopírovala platné členění RSHA z března 1941,¹⁸ ale stále pořád organizační strukturu Gestapy z července 1939.¹⁹

Organizační struktura prvního a čtvrtého oddělení vypadala 15. srpna 1941 následovně:²⁰

¹³ Státní oblastní Archiv Praha, f. Mimořádný lidový soud Praha, sign. Ls XIX 2/47, výpověď z 30. srpna 1946.

¹⁴ ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-42-1, telefonní seznam pražského Gestapa (nedat., jaro 1941).

¹⁵ ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-61-6, organizační členění pražské řídicí úřadovny Gestapa z 15. 8. 1941.

¹⁶ Hans BUCHHEIM – Martin BROSCAT – Hans-Adolf JACOBSEN – Helmut KRAUSNICK, *Anatomie des SS-Staates*. Band I, München 1984, 4. Auflage, s. 63.

¹⁷ J. ZUMR, *Organizační struktura exekutivního a kontrarozvědného oddělení pražského Gestapa*, s. 257–258.

¹⁸ ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-44-1, fol. 1–49, organizační struktura RSHA z 1. 3. 1941.

¹⁹ BArch Berlin, f. Reichssicherheitshauptamt, R 58/2352, fol. 1–38, organizační struktura Úřadu tajné státní policie z 1. července 1939.

²⁰ ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-61-6, organizační členění pražské řídicí úřadovny Gestapa z 15. 8. 1941.

Oddělení I (správa)

Referát I A: Registratura, deník, správa spisů a jejich opětovné předložení pro oddělení I, podatelna, rozdělovna a výpravna pro všechna oddělení

Referát I B: Rozpočtové záležitosti, dispoziční prostředky státní policie

Referát I C: Hospodářské záležitosti s výjimkou referátu I T, rozpočet pokladny (*Kassenanschlag*), náklady na ochrannou vazbu, zdravotnictví

Obor I C 1:

a) Platy úředníků, peněžní podpora při mimořádných událostech, peněžní podpora úředníků, zaměstnanců a příjemců mezd (*Lohnempfänger*)

b) Vyplácení (*Vergütung*) zaměstnanců a doplňkových sil²¹

c) Výplaty dělníků a nouzově povoláných osob (*Notdienstpflichtige*)²²

Obor I C 2: Požadavky na místnosti (*Raumbedarf*), pronájem, údržba a obhospodařování služebních budov a prostor, údržba a doplňování vybavení, péče o byty (*Wohnungsfürsorge*), protiletectká ochrana

Obor I C 3:

a) Náklady na stěhování, úhrada nájemného (*Mietenschädigungen*), úhrady za opravu bytů, příspěvky na cestovné, zaměstnanecké diety, odlučné (*Trennungsschädigungen*)

b) Cestovní výdaje, jízdenky na tramvaj

Obor I C 4: Pracovní potřeby (*Geschäftsbedürfnisse*), kriminalisticky-technické přístroje, sportovní náčiní, knihy, časopisy, služební předpisy, poštovní, telegrafní a telefonní poplatky, všeobecné žádosti

Obor I C 5: Záležitosti vězňů

Obor I C 6: Služební oděvy

Referát I D: Organizace a pracovní provoz (*Geschäftsbetrieb*), kontrola výnosů (směrnic), výdej přidělových lístků všech druhů, knihovna, vzdělávání

Referát I E: Personální záležitosti

Obor I E 1: Zpracování všeobecných personálních výnosů, záležitosti mobilizace, dohled nad vojenskými záležitostmi (*Wehrüberwachung*), služební průkazy

Obor I E 2: Personální záležitosti úředníků, kontrola systemizovaných tabulkových míst (*Stellenkontrolle*)

Obor I E 3: Personální záležitosti zaměstnanců a příjemců mezd, nouzově povoláných osob, kontrola systemizovaných tabulkových míst

Referát I F: Disciplinární záležitosti, regulace nároků na odškodné

Referát I G: Tělesná cvičení, s tělelecký výcvik

²¹ Není jisté, jaké doplňkové síly jsou myšleny. Pravděpodobně se jednalo o kuchaře, dělníky či uklízečky.

²² Na základě nařízení o nouzové službě (*Notdienstverordnung*) z 15. října 1938 a prováděcího nařízení z 15. září 1939 disponovalo Gestapo možností povolání pracovní síly k úkolu „mimořádného státněpolitického významu“. Srv. Jens BANACH, *Heydrichs Elite. Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936–1945*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2002, 3. erweiterte Auflage, s. 248–249.

Referát I K: Správa aservátů²³

Referát I T: Technické záležitosti

Obor I T 1: Správní záležitosti motorových vozidel a zbraní jakož i sdělovací techniky, dopravní nehody

Obor I T 2: Technické záležitosti motorových vozidel a jejich provozu, zbraně, munice, jízdní kola

Obor I T 3: Dálnopisné a telefonní přístroje, instalace nových přípojek, údržba stávajících aparátů

Oddělení IV (I H)²⁴ (zabavování a konfiskace majetku státu nepřátelských osob a organizací)

Referát IV (I H) 1: Celková aktiva, provedení všeobecných řízení zabavení a konfiskace majetku, správa bankovních aktiv všeho druhu, přihlášení pohledávek (*Forderungsanmeldungen*), správa financí

Referát IV (I H) 2: Živnostenské podniky (*Gewerbliche Betriebe*)

Referát IV (I H) 3: Evidence a správa pozemkového majetku

Referát IV (I H) 4: Správa a zhodnocení movitého majetku, obzvláště zařízení bytů, zlaté a stříbrné předměty, umělecké předměty, koberce, obrazy, dohled nad prodávajícím Treuhänderem

K oddělení I není nutné dodávat příliš mnoho dalších informací. Většinou kopirovalo strukturu hospodářského a personálního oddělení bývalé Gestapy. S tím rozdílem, že v Praze byly „navíc“ referáty I K a I T. Pozměněnou agendu měly navíc referáty I A a I G. Analýza činnosti oddělení IV by si naproti zasloužila přinejmenším samostatnou studii. Omezíme se nicméně jen na konstatování nejnutnějších faktů. Oddělení IV, původně referát I H, vzniklo nejpozději v červnu 1939. O tom, jaký význam Němci přikládali tomuto referátu (později oddělení), nejlépe dokládá skutečnost, že do jeho čela byl postaven vystudovaný právník Hans Kolitz. Ten v Praze působil nejprve v hodnosti vládního asesora, od listopadu 1939 vládního rady.²⁵ Po vedoucím vládním radovi dr. Hansi-Ulrichu Geschkem a jeho zástupci vládním radovi Joachimovi Illmerovi tak byl Kolitz hodnostně nejvýše postaveným úředníkem pražské řídicí úřadovny Gestapa. Ve funkci jej nejpozději v září 1941²⁶ nahradil vládní rada dr. Josef Witiska²⁷ a od

²³ Úředně uchovávaná věc, která sloužila jako důkaz při pozdějším soudním řízení.

²⁴ Označení IV (I H) mělo být používáno pouze do té doby, než bude dokončeno přemístění služebního provozu z I H na IV. Pak mělo označení I H odpadnout.

²⁵ BArch, f. Präsidialkanzlei, sign. R 601/1815, návrh na jmenování Hanse Kolitze vládním radou z 21. října 1939.

²⁶ Tamtéž, návrh na jmenování Hanse Kolitze vrchním vládním radou z 8. dubna 1944.

²⁷ ABS, telefonní seznam pražského Gestapa (nedat., léto 1942); BArch, sign. SSO/1 C: Josef Witiska (5. 7. 1894), průklep pro Hlavní personální úřad SS z roku 1944.

května 1943 stál v čele oddělení vládní rada dr. Fritz Mayer.²⁸ Jak Witiska, tak Mayer, byli taktéž vystudovaní právníci a i oni zaujímali čelní pozice v hierarchii pražské služebny.

Pojem „státu nepřátelská osoba“ či „státu nepřátelský majetek“ byl s rostoucí radikalizací nacistické politiky neustále zostřován. Ve spárech Gestapa končil pochopitelně především židovský majetek. Olupování byli ale i zatčení odbojáři, zejména v souvislosti s rozsudky tzv. stanných soudů činných v letech 1941 a 1942. Činnost „konfiskačního“ referátu/oddělení podrobně popisovala zpráva z 1. prosince 1942, která obsahovala i hodnotu zabaveného majetku k 1. červenci téhož roku. Jednalo se celkem o 6 028 804 934, 61 protektorátních korun.²⁹

V této souvislosti je nutné se zmínit o vztahu Gestapa k dalším nacistickým organizacím. Do kompetence Gestapa spadala pouze konfiskace majetku Židů nalézajících se v cizině, Židů uprchlých do zahraničí a těch Židů, kteří se dopustili trestných činů. Konfiskaci majetku Židů určených „k evakuaci a ghettoizaci“ měla provádět Ústředna pro židovské vystěhovalectví (Zentralstelle für jüdische Auswanderung), od roku srpna 1942 Ústřední úřad pro uspořádání židovské otázky (Zentralamt für die Regelung der Judenfrage).³⁰ Přesněji řečeno Vystěhovalcký fond pro Čechy a Moravu (Auswanderungsfond für Böhmen und Mähren), který byl Ústředně administrativně podřízen, ač byl samostatnou právníčkou osobou. Od konce roku 1941 předávalo Gestapo konfiskovaný majetek nově zřízenému Majetkovému úřadu u říšského protektora (Vermögensamt beim Reichsprotektor in Böhmen und Mähren).³¹

Konfiskace majetku nebyly jediným zločinem, na kterém členové oddělení I, resp. oddělení IV, participovali. Německé vojenské jednotky postupující do hloubi Sovětského svazu následovaly operační skupiny bezpečnostní policie a SD, které okamžitě začaly provádět fyzickou likvidaci místní židovské populace, jakož i dalších „nepřátel“ nacistického Německa. Nasazení na východní frontě nebylo doménou jen úředníků exekutivy, nevyhýbalo se ani úředníkům a zaměstnancům hospodářského a správního oddělení. Např. v červnu 1942 byl do Rigy k veliteli bezpečnostní policie a SD v říšském komisariátu Ostland odvelen policejní inspektor Erich Hendreich, který předtím sloužil v oboru I C 1.³² Ve

²⁸ Tamtéž, telefonní seznam pražského Gestapa (nedat., červen 1943); BArch, sign. SSO/302 A: Fritz Mayer (nar. 28. 11. 1903), průklep pro Hlavní personální úřad SS (nedat., 1943)

²⁹ NA, f. Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, karton 82, sign. 109-4/1346, zpráva o činnosti řídicí úřadovny Gestapa v Praze ohledně zabavování a konfiskace říši nepřátelského majetku a sestavení hodnoty majetku zabaveného a zkonfiskovaného k 1. červenci 1942.

³⁰ Tamtéž.

³¹ Jan KUKLÍK a kolektiv, *Jak odškodnit holocaust? Problematika vyvlastnění židovského majetku, jeho restituice a odškodnění*, Praha 2015, s. 106 a 122.

³² ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-42-13, telefonní seznam pražského Gestapa ze září 1939; BArch, sign. RS/C 0233: Erich Hendreich (nar. 14. 12. 1907), ži-

velkých počtech byli na východě nasazováni řidiči, což dokládají údaje ve zpravodajských věstnicích pražské řídicí úřadovny.³³ Jedním z nich byl Otto Matonoha. Ten pro pražské Gestapo pracoval od roku 1939, v letech 1941 až 1943 sloužil na východní frontě v operačním oddílu 8 a následně se vrátil zpět do Prahy. Již v létě 1945 byl sovětským vojenským tribunálem odsouzen, pravděpodobně k trestu smrti. Osobně zabil více jak 100 Židů zplynováním v automobilech.³⁴ Matonohův případ nebyl ojedinělý. Vzhledem k malému počtu příslušníků operačních skupin a oddílů se na vraždách podíleli všichni jejich členové.

Vnitřní struktura oddělení I a IV zůstala v následujících dvou letech v zásadě identická, menší změny se jim ale nevyhly. Nejpozději v létě 1942 byly zrušeny referáty I B a I F, k referátu I C přibyl sedmý obor (stravování, kuchyně, důstojnický klub alias kasino) a referát I T byl naopak zredukován na dva obory. Jeden pro záležitosti automobilů, druhý pro telekomunikace. A konečně referát I E se rozšířil o čtvrtý obor – I E (W) – zabývající se brannými záležitostmi.³⁵ Oddělení IV do roku 1943 zřejmě nabobtnalo na pět oborů.³⁶

Jelikož máme k dispozici telefonní seznam pražského Gestapa z léta 1942, můžeme určit počet zaměstnanců a úředníků oddělení I a IV. V prvním vykonávalo službu 141 mužů a žen, ve čtvrtém 32. Rozdělení na jednotlivé referáty uvnitř hospodářského správního oddělení vypadalo následovně:

Počet pracovníků referátů oddělení I pražské řídicí úřadovny z léta 1942							
Referát	I A ³⁷	I C ³⁸	I D	I E	I G	I K	I T ³⁹
Počet	11	48	4	17	0	1	57

votopis ze srpna 1942; NA, f. Okupační vězeňské spisy (bývalý fond Gestapo Praha), sign. 101-1/6, nedatovaný přehled na východ odvelených úředníků.

³³ ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-40-16, Nachrichtenblatt der Staatspolizeileitstelle Prag.

³⁴ Tamtéž, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-42-13, telefonní seznam pražského Gestapa ze září 1939; Andreas WEIGELT – Klaus-Dieter MÜLLER – Thomas SCHAARSCHMIDT – Mike SCHMEITZNER (eds.), *Todesurteile sowjetischer Militärtribunale gegen Deutsche (1944–1947): Eine historisch-biographische Studie* (Schriften Des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung, Band 56). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2015. s. 246.

³⁵ ABS, f. Odbor politického zpravodajství MV, sign. 2M:12479, telefonní seznam pražského Gestapa (nedat., červenec/srpen 1942).

³⁶ Tamtéž, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-42-7, telefonní seznam pražského Gestapa (nedat., červen 1943).

³⁷ Včetně výpravny (*Amtsmeisterei*).

³⁸ Včetně kuchyně a kasina.

³⁹ Včetně telefonní centrály a dálkopisné ústředny.

Jak vyplývá z tabulky, nejvíce úředníků a zaměstnanců pracovalo v referátech spravující finance úřadovny a zajišťující telekomunikační a automobilové spojení. Činnost referátu I G zřejmě zajišťoval pouze jeho vedoucí. V létě 1942 byla tato pozice buď neobsazena anebo – a to je pravděpodobnější – ji zastával současně vedoucí jiného referátu. U pražské úřadovny nebyla nouze o případy, kdy jeden muž vedl dva i více referátů.⁴⁰ Z uvedeného telefonním seznamu bohužel nelze vyvodit, kolik pracovníků měly jednotlivé referáty oddělení IV.

II. Období 1943–1945

Jak bylo řečeno výše, vnitřní struktura pražského Gestapa nekopírovala členění RSHA, ale předválečného Úřadu tajné státní policie. A zůstalo tomu tak po celou dobu působnosti Hanse-Ulricha Geschkeho v Praze. Teprve příchod jeho nástupce Ernsta Gerkeho v září 1942 předznamenal změnu. Gerke plánoval přizpůsobit podobu pražské řídicí úřadovny Hlavnímu úřadu říšské bezpečnosti zřejmě již od svého nástupu do funkce. Trvalo ale tři čtvrtě roku, než byl záměr realizován. Ještě před jeho zavedením byla ale 24. května s účinností od 1. června 1943 schválena nová organizační struktura oddělení I,⁴¹ která vydržela v platnosti pouhý měsíc.

Oddělení I

Pododdělení (*Unterabteilung*) I (personál a organizace)

Referát I 1 H: Hlavní kancelář, organizace, vnitřní pracovní provoz, protiletectká ochrana, podatelna, rozdělovna a výpravna, vedení služebního deníku oddělení I, knihovna, kancelář oddělení I

Referát I 1 A: Personální záležitosti zaměstnanců a jiného neúředního osazenstva (*Gefolgschaftsmitglieder*)

Referát I 1 B: Personální záležitosti úředníků

Referát I 1 V: Úschovna (*Verwahrtelass* – podřízen bezprostředně vedoucímu oddělení I)⁴²

Pododdělení II (osobní příjmy)

Referát I 2 H: Rozpočtové záležitosti

Referát I 2 A: Platy zaměstnanců a jiného neúředního osazenstva

Referát I 2 B: Platy úředníků, finanční podpora a pomoc, penze, sociální zabezpečení

⁴⁰ Jednalo se např. o Heinze Pannwitz. Jeho životopis viz Pavel KREISINGER – Jan ZUMR, *Heinz Pannwitz (1911–1975). Kdo byl hlavní vyšetřovatel atentátu na Reinharda Heydricha?* Paměť a dějiny, 2017, roč. 11, č. 2, s. 3–14.

⁴¹ ABS, f. Zemský odbor bezpečnosti Praha, sign. 300-36-3, fol. 22–23.

⁴² Sloužila k bezpečné úschově cenných věcí.

Referát I 2 V: Úhrada cestovních nákladů atd.

Úhrada cestovních nákladů, jízdné na tramvaje, příruční pokladna (*Handvorschuss-Kasse*)

Zaměstnanecské odměny (*Beschäftigungsvergütung*), náklady na stěhování, jízdenky, odlučné

Pododdělení I 3 (věcné výdaje)

Referát I 3 H: Domovní a bytovací záležitosti, zajištění vybavení, nářadí a pracovních potřeb (*Geschäftsbedarf*)

Referát I 3 B: Výdej oděvů (*Bekleidungsstelle*)

Referát I 3 G: Vězeňské náklady všeho druhu

Referát I 3 T: Technické záležitosti, cvičení, sport, služba ve zbraní (*Waffendienst*)

Záležitosti motorových vozidel a telekomunikací, zbraně a munice, výcvik ve službě ve zbraní, tělesná cvičení

Technické záležitosti motorových vozidel, služební dozor nad automobilovou službou

Technické záležitosti telekomunikací

Referát I 3 V: Stravovací záležitosti

Správa služební kuchyně

Potravinové lístky, odběrní poukazy (*Bezugsschein*)

Referát I 3 W: Správa nájemných bytů patřících říši, péče o byty

Hospodářské a správní oddělení se nově dělilo na tři pododdělení. První mělo na starost personální, druhé finanční záležitosti. Zbývající věci byly zabezpečovány třetím pododdělením. Uvedená struktura oddělení I nebyla analogická členění jak Úřadu tajné státní policie (ani z ledna 1938, ani z července 1939), tak i Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (ani z února 1940, ani z března 1941). Jednalo se o unikátní podobu, která pravděpodobně neměla obdobu u žádné další úřadovny Gestapa. Důvody k jejímu vytvoření zůstanou zřejmě navždy neodhaleny. Záhadou rovněž je, proč byla tato struktura vůbec zavedena, když se pracovalo na kompletní reorganizaci celé úřadovny, která vstoupila v platnost o pouhý měsíc později.

V červenci 1943 se pražská řídicí úřadovna dočkala své největší přestavby. Dosavadní oddělení I bylo podle vzoru RSCHA rozděleno na dvě. Prvnímu zůstaly personální záležitosti, oddělení II mělo nově v gesci hospodaření a správu úřadovny. Ze starých oddělení II (vnitropolitické záležitosti) a III (kontrašpionáž) vznikla hned čtyři oddělení a stávající oddělení IV bylo rozpuštěno a začleněno do oddělení II. Nová podoba prvních dvou oddělení vypadala následovně.⁴³

⁴³ ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-42-3, organizační členění pražského Gestapa (ned., červenec 1943).

Oddělení I (personál)

Kancelář I

Obor a) Ústřední evidence došlé a odeslané pošty, příjem pošty a její otevírání, vyznamenání, rozmnožovna

Obor b) Zabezpečení služební budovy

Obor c) Protiletecká a protipožární ochrana

Obor d) Poučení a pokyny k uchovávání tajných záležitostí

Obor e) Kantýna

Referát I A 1: Personálie úředníků

Referát I A 2: Personálie zaměstnanců a příjemců mezd

Referát I A 5: Personálie příslušníků SS (kancelářsky spojeno s I A 1 a I A 2) – podřízen bezprostředně vedoucímu řídicí úřadovny

Referát I A 6: Záležitosti sociální péče

Referát I B: Vzdělání, výcvik, školení, knihovna, pořádání slavností, trávení volného času

Referát I C: Tělesná cvičení a vojenský výcvik

Referát I D: Trestní věci (podřízen bezprostředně vedoucímu řídicí úřadovny)

Oddělení II (organizace a správa)

Referát II A (podřízen bezprostředně vedoucímu řídicí úřadovny, resp. jeho zástupci)

Obor II A 1: Organizace

Obor II A 3: Nároky na odškodné a justice

Obor II A 4: Záležitosti říšské obrany (*Reichsverteidigungsangelegenheiten*)

Obor II A 5: Prohlášení za nepřátele říše, konfiskace majetku, aserváty

Referát II C

Obor II C 1: Rozpočet

a) Platy úředníků, finanční příspěvky a podpora, zásobování

b) Vyplácení (*Vergütung*) zaměstnanců, příjemci mezd

Obor II C 2: Zásobování a věcné výdaje

a) Cestovní náklady, jízdenky na tramvaj, příruční záloha (*Handvorschuss*)

b) Zaměstnanecké odměny, odlučné, náklady na stěhování, Wehr. Sch.⁴⁴

c) Telefonní a dálkopisné poplatky

Obor II C 3:

a) Domovní a ubytovací záležitosti

b) Pořizovací místo pro přístroje a pracovní potřeby (*Geschäftsbedarf*)

Obor II C 4:

a) Správa bytů (*Wohnungsbewirtschaftung*)

⁴⁴ Nepodařilo se zjistit, co přesně tato značka znamená.

b) Vězeňské záležitosti

c) Výdej oděvů

Obor II C 5: Stravovací záležitosti, potravinové lístky, odběrní poukazy

Referát II D

Obor II D 2: Záležitosti dálnopisů a telefonů

Obor II D 3: Záležitosti motorových vozidel

Obor II D 4: Záležitosti zbraní

Obor II D 6: Věcné výdaje II D

Zaměřme nyní naši na pozornost na to, jak moc se nová struktura podobala té Úřadu I a II RSHA z 1. března 1941.⁴⁵ Úřad I (Personál) se dělil na čtyři odbo-ry (*Gruppen*) A až D, které se dále členily na referáty. Např. I B 1, I B 2 atd. U pražské řídicí úřadovny nebyla většinou jejich náplň činnosti příliš rozsáhlá, byly zde zřízeny referáty pouze s označením I B, I C a I D. Vyzdvihnout je třeba práci referátu I B, který dohlížel na ideologické školení nejenom příslušníků SS, ale zajišťoval „výchovu“ všech úředníků a zaměstnanců pražské řídicí úřadovny v duchu nacionálního socialismu.⁴⁶ Referáty I A 1, I A 2, I A 5 a I A 6 se zabývaly touto samou agendou, jakou jejich protějšky v RSHA.⁴⁷ Důvod, proč v Praze absentovaly referáty I A 3 a I A 4, byl prostý. Jednalo se o personální záležitosti kriminální policie a SD.

Úřad II (Organizace, správa, právo) se skládal z pěti odborů – II A, II B, II C a⁴⁸, II C b⁴⁹ a II D, které se opět dělily na referáty. V případě pražské úřadovny byly organizační jednotky identické s těmi v RSHA, byly ale zařazeny do jiné kategorie. Referáty a obory v Praze odpovídaly odborům a referátům v Berlíně. Referát II B chyběl z prostého důvodu. Odbor II B v RSHA zajišťoval problematiku pasů a cizinecké policie, které v Praze nebylo třeba. Ze stejného důvodu bychom u pražské řídicí úřadovny nenalezli ani obor II A 2 (zákonodárství) ani II D 5 (záležitosti letecké přepravy). Záležitosti spojovacích referátů II D 1 a II D 2 zajišťoval v Praze pouze obor II D 2. Rovněž agenda odborů II C 3 až 5 byla v proktorátní metropoli upravena tak, aby vyhovovala místním poměrům.

⁴⁵ ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-44-2, organizační členění RSHA z 1. března 1941.

⁴⁶ Podrobně k ideologickému školení uvnitř policie srv. Hans-Christian HARTEN, *Die weltanschauliche Schulung der Polizei im Nationalsozialismus*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2018.

⁴⁷ S tím rozdílem, že v RSHA se referáty I A 1 a I A 2 zabývaly všeobecnými personálními záležitostmi, resp. personáliemi Gestapa. Kdežto u pražské řídicí úřadovny spadala do gesce referátu I A 1 personální záležitosti úředníků a do druhého záležitosti zaměstnanců a příjemců mezd.

⁴⁸ Rozpočet bezpečnostní policie.

⁴⁹ Rozpočet bezpečnostní služby.

Organizační struktura oddělení I a II pražského Gestapa tudíž až na výjimky věrně kopirovala členění Hlavního úřadu říšské bezpečnosti. Zbývá ještě zodpovědět otázku, proč byly některé referáty podřízeny přímo veliteli služebny? Vedoucí referátu I A 5 Paul Hildebrand byl Gerkeho pobočník⁵⁰ a vedoucí referátů I D a II A vládní rada dr. Fritz Mayer měl vyšší hodnost než vedoucí obou oddělení, policejní radové Max Lustig a August Ullrich.

Vnitřní struktura pražské řídicí úřadovny, zavedená v červenci 1943, vydržela v platnosti pouze tři čtvrtě roku. Následná reorganizace provedená na jaře 1944 souvisela se strukturálními změnami uvnitř RSHA a tentokrát bylo její provedení nařízeno všem (řídicím) úřadovnám Gestapa. Dne 10. února 1944 vydal náčelník bezpečnostní policie a SD SS-Obergruppenführer a generál policie dr. Ernst Kaltenbrunner⁵¹ tajný rozkaz⁵², ve kterém nařídil *vnitro služební reorganizaci státněpolicejní exekutivy*. Cílem bylo její *radikální zjednodušení při jasném stanovení osobní odpovědnosti*. Zároveň se měla při *praktickém potírání protivníků* přizpůsobit novým formám jejich činnosti. Jako termín přestavby byl určen 1. duben 1944. Od této doby měly mít všechny služebny Gestapa jednotnou podobu exekutivy.⁵³ Ač z dochovaných dokumentů nelze jednoznačně určit, zda byla v Praze reorganizace skutečně provedena ke stanovenému termínu, je to velmi pravděpodobné.

Reorganizaci exekutivy jsem podrobně analyzoval v předcházející studii,⁵⁴ proto se obraťme rovnou na podobu neexekutivních oddělení. Kaltenbrunnerův rozkaz se jich nijak nedotýkal, přesto i v jejich případě došlo k určitým změnám. V dubnu 1944 vypadala struktura oddělení I a II pražského gestapa následovně:⁵⁵

Oddělení I (personál – dorost, výcvik, organizace)

Hlavní kancelář: Ústřední evidence došlé a odeslané pošty, příjem pošty a její odesílání, vyznamenání

Kancelář I: Služební provoz oddělení I, vydávání zpravodajského věstníku (*Nachrichtenblatt*), sbírka výnosů

⁵⁰ ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-42-7, telefonní seznam pražského Gestapa (nedat., červen 1943).

⁵¹ Jeho životopis srv. Peter BLACK, *Ernst Kaltenbrunner – Vasall Himmlers. Eine SS-Karriere*, Paderborn 1991.

⁵² Rozkaz byl vydán v režimu „tajná říšská věc“ (*Geheime Reichssache*) a jednalo se o nejvyšší stupeň utajení.

⁵³ NA, f. Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu (dále jen NSM), karton 72, sign. 110-8/7, fol. 143, Innerdienstliche Umorganisation der staatspolizeilichen Exekutive vom 10. Febr. 1944.

⁵⁴ J. ZUMR, *Organizační struktura exekutivního a kontrarozvědného oddělení pražského Gestapa*, s. 251–290.

⁵⁵ ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-61-6, organizační členění pražské řídicí úřadovny Gestapa (nedat., duben 1944).

Referát I Org.: Všeobecné organizační záležitosti, záležitosti říšské obrany, organizační členění (*Geschäftsverteilungsplan*), služební řád (*Geschäftsordnung*), spisové plány (*Aktenpläne*)

Referát I A 1: Personální záležitosti (úředníků)

Referát I A 2: Personální záležitosti (zaměstnanců a příjemců mezd)

Referát I A 5: Personálie SS

Referát I A 6: Záležitosti sociální péče

Referát I B 1: Politicky-světónázorová výchova a výchova v duchu SS

Referát I B 2: Dorost

Referát I B 3: Školení, knihovna, pořádání slavností, trávení volného času

Referát I B 4: Tělesná cvičení a vojenský výcvik

Referát I D: Disciplinární záležitosti

Oddělení II (rozpočet, mzdy, účetnictví, hospodářské a technické záležitosti)

Referát II A

Obor II A 1: Platy úředníků, hmotné zaopatření, příspěvky

Obor II A 2: Vyplácení neúředních pomocných sil

Obor II A 3:

Cestovní náklady, jízdenky na tramvaj, příruční záloha

Odměny zaměstnanců, odlučné, náklady na stěhování

Obor II A 4: Rozpočet, audit, správa fondů

Obor II A 5 (podřízen bezprostředně vedoucímu řídicí úřadovny): Konfiskace majetku

Referát II B

Obor II B 1: Ubytování, protiletcecká ochrana, pracovní potřeby, telefonní a dál-nopisné poplatky

Obor II B 2: Výdej oděvů

Obor II B 3: Vězeňské záležitosti

Obor II B 4: Zajištění ubytování

Obor II B 5: Stravovací záležitosti

Referát II C

Obor II C 1: Věcné výdaje II C, kriminalisticko-technické vybavení

Obor II C 2: Dálnopisné a telefonní přístroje

Obor II C 3: Záležitosti motorových vozidel

Obor II C 4: Záležitosti zbraní

Změny, které byly v případě oddělení I a oddělení II provedeny, souvisely s reorganizací a zjednodušením Úřadu I a II RSHA zavedené ke dni 1. října

1943.⁵⁶ Výnosy ze srpna a září 1943 rozpustily odbory II A (organizace, správa a právo) a II B (pasové záležitosti) a jejich úkoly byly přiděleny jiným úřadům.⁵⁷ Konkrétně Úřadu I (personál, výcvik a organizace) a Úřadu IV (studium a zneškodňování protivníka-Gestapo). Na místo čtyř odborů měl nyní Úřad I pouze dva odbory a Úřad II tři místo pěti.⁵⁸

Ve struktuře oddělení I se proto nově objevil referát I Org. zpracovávající organizační záležitosti. O důvodech absence referátů I A 3 a I A 4 jsme se zmiňovali již výše. Náplň činnosti referátů I B 1 až 4 byla identická s činností jejich protějšků v RSHA. Existence referátu I D byla pozůstatkem minulého organizačního členění, který v nové organizační struktuře Hlavního úřadu říšské bezpečnosti již nefiguroval.

Co se týče oddělení II, můžeme konstatovat následující. Agenda bývalého technického referátu II C z předchozího plánu byla nově rozdělena mezi referáty II A a II B. Organizační jednotka II A 5 v RSHA již vůbec neexistovala, její funkci zde převzal referát II B 1.⁵⁹ Obory referátu II A se kryly se svými protějšky v RSHA jen částečně a byly přizpůsobeny místním poměrům. Totéž se dá říci i o oborech referátu II B, z nichž pouze druhý a třetí věrně kopíroval strukturu z RSHA. Obor II B 5 zde neměl ekvivalent, jeho činnost naopak zajišťoval referát II C 5, který pro změnu postrádal protějšek v Praze. Pouze obory referátu II C tak byly věrnými kopiemi svého berlínského vzoru.

Ani touto reorganizační strukturální změny uvnitř pražského Gestapa nekončily. Dne 30. listopadu 1944 vydal náčelník bezpečnostní policie a SD Kaltenbrunner rozkaz ke zřízení služeben komandérů bezpečnostní policie a SD v Praze s příslušností pro Čechy a v Brně s příslušností pro Moravu s účinností od 1. prosince 1944. Cílem bylo zjednodušení správy a koncentrace sil pod jedno vedení. Z tohoto důvodu byly řídicí úřadovny Gestapa v Praze a Brně, jakož i řídicí úřadovna kriminální policie v Praze a úřadovna kriminální policie v Brně, jako samostatné služebny rozpuštěny. Od prvního prosincového dne měly tvořit oddělení IV a V komandérů bezpečnostní policie. Velitelem v Praze byl jmenován dr. Ernst Gerke, brněnským pak Max Rausch.⁶⁰ Pro úplnost ještě dodojme, že

⁵⁶ BArch, f. Reichssicherheitshauptamt, sign. R 58/840, fol. 303–349, organizační členění RSHA k 1. 10. 1943.

⁵⁷ Tamtéž, sign. R 58/9663, zpráva náčelníka bezpečnostní policie a SD o organizační struktuře RSHA z 29. října 1943.

⁵⁸ Tamtéž, sign. R 58/840, fol. 303–349, organizační členění RSHA k 1. 10. 1943.

⁵⁹ Na rozdíl od oddělení I pražské řídicí úřadovny se referáty oddělení II dělily na obory. Zatímco se tak Úřad II RSHA členil na odbory a referáty, oddělení II pražského Gestapa se dělilo na referáty a obory. Jinými slovy referát u odboru Úřadu II odpovídal oboru oddělení II.

⁶⁰ NA, f. NSM, karton 74, sign. 110-8/30, fol. 23-24, zřízení komandérů bezpečnostní policie ve služebním obvodu velitele bezpečnostní policie a SD v Praze (30. 11. 1944). Důvod, proč nová oddělení nesla označení IV a V, byl opět prostý. Gestapo tvořilo uvnitř RSHA Úřad IV, kriminální policie Úřad V. Uvedení reorganizace se nedotkla řídicí úseku SD v Praze, proto bychom uvnitř obou protektorátních komandérů marně hledali oddělení III.

ke slučování Gestapa, Kripa i SD nedocházelo jen v Protektorátu, ale na celém území říše⁶¹ včetně Říšské župy Sudety.⁶²

Reorganizační došlo k faktickému sloučení tajné státní policie a kriminální policie, což se projevilo i na lokální úrovni, kde došlo ke spojení venkovních služeben obou policejních složek.⁶³ Trvalo ovšem řadu týdnů, než došlo k naplnění požadovaných změn. Reálně svoji činnost zahájili oba komandéři zřejmě až 21. prosince 1944.⁶⁴ Organizační strukturu komandéra bezpečnostní policie v Praze zachycuje dokument z 1. března 1945.⁶⁵ Na něm je zajímavý fakt, že kromě oddělení V nejsou jednotlivé organizační jednotky nijak kategorizovány (referáty, obory atd.).

Vysvětlení do celé záležitosti zřejmě vnáší výpověď kriminálního zaměstnance Wenzela Habelta. Podle něj bylo v březnu 1945 *nařízeno vedoucím Gestapa rozpuštění různých referátů* a uvolnění úředníci měli být začleněni do těch zbývajících.⁶⁶ Soudě podle podoby zmíněné struktury došlo ale k formálnímu rozpuštění všech referátů a zůstaly jen jednotlivé organizační jednotky. Jelikož z dokumentu nelze jejich kategorizaci nijak určit, ponecháme je přesně tak, jak jsou uvedeny v originále. K 1. březnu 1945 vypadala struktura oddělení I a II následovně:

Oddělení I (personál, organizace)

Kancelář I (I Gst): Služební provoz oddělení I, vydávání zpravodajského věstníku, sběr výnosů, ústřední evidence došlé a odeslané pošty, příjem pošty a její odesílání, vyznamenání

I Org.: Všeobecné organizační záležitosti, záležitosti říšské obrany, organizační členění, služební řád (*Geschäftsordnung*), spisové plány

I A 1: Personální záležitosti všeobecného rázu, vojenské záležitosti I⁶⁷ (*I Militärangelegenheiten*), záležitosti vojenské služby, personální záležitosti ženských kriminálních úředníků a ochrana celních hranic, personální záležitosti protektorátní policie (pomocné síly), personální záležitosti příjemců mezd, služební úrazy

⁶¹ Jens BANACH, *Heydrichovi zástupci v poli*, in: Gerhard PAUL – Klaus Michael MALLMAN, (eds.), *Gestapo za druhé světové války. „Domácí fronta“ a okupovaná Evropa*, Praha 2010, s. 101–102.

⁶² Od října 1944 působil v Liberci komandér bezpečnostní policie SS-Obersturmbannführer vrchní vládní rada Baatz. Srv. O. SLÁDEK, *Zločinná role Gestapa*, s. 344.

⁶³ Dosavadní označení „*Aussendienststelle*“ se přeměnilo na „*Aussenstelle*“.

⁶⁴ NA, f. NSM, karton 74, sign. 110-8/30, fol. 16–18, zpráva velitele bezpečnostní policie a SD v Praze o zřízení služeben komandérů bezpečnostní policie z 21. prosince 1944.

⁶⁵ ABS, f. Výpovědi zaměstnanců Gestapa a SD, sign. 52-45-4, organizační členění komandéra bezpečnostní policie v Praze z 1. března 1945.

⁶⁶ Tamtéž, f. Odbor politického zpravodajství MV, sign. 2M 11046, fol. 37, Habeltova výpověď o jeho činnosti u Gestapa z 9. února 1946.

⁶⁷ Nepodařilo se zjistit, co přesně znamená iniciála I.

- I A 2 a: Personální záležitosti úředníků, uznání, řády, čestné odznaky
- I A 2 b: Personální záležitosti zaměstnanců, sociální péče
- I B 1: Politicky-světónázorová výchova a výchova v duchu SS
- I B 2: Dorost
- I B 3: Školení, knihovna, pořádání slavností, trávení volného času
- I B 4: Tělesná cvičení a vojenský výcvik
- I D: Disciplinární záležitosti
- I A 5 (podřízen bezprostředně komandérovi): Personálie SS

Oddělení II (rozpočet, hospodářství)

- II A 1: Služné (*Dienstbezüge*), poplatky a zaopatření policejních příslušníků v úředním poměru
- II A 2 a: Služné a poplatky příjemců žoldu v neúředním poměru
- II A 2 b: Služné ženských zaměstnanců, příjemců mezd a cizorasových zaměstnanců
- II A 2 c: Nemocenské pojištění (*Krankenfürsorge*), zdravotnické náklady (*Sanitätskosten*), podpora a příspěvky
- II A 3 a: Cestovní doklady Wehrmachtu, jízdenky na tramvaj, cestovní náklady, náklady na stěhování, úhrady vězeňských transportů
- II A 3 b: Příruční zálohy, zvláštní pokladny
- II B 1 a: Ubytování, zařizení protiletectvé ochrany, pracovní potřeby, telefonní a dálnopisné poplatky
- II B 1 b: Evidence zabaveného majetku
- II B 2: Výdej oděvů (*Bekleidungskammer*)
- II B 3: Vězeňské záležitosti
- II B 4: Zajištění ubytování
- II B 5: Stravovací záležitosti
- II C 1: Věcné výdaje II C
- II C 2: Záležitosti telekomunikací
- II C 3: Záležitosti motorových vozidel
- II C 4: Záležitosti zbraní

Ač měla oddělení I a II nově zajišťovat personální a správná záležitosti i úředníků a zaměstnanců kriminální policie, jejich struktura se od přecházejícího organizačního plánu příliš nelišila. Výnosem z 19. června 1944 byl uvnitř RSHA v rámci zjednodušení rozpuštěn referát I A 6 (sociální péče) a jeho agenda rozdělena mezi referáty Úřadu II a referát I A 1.⁶⁸ V Praze se ovšem jednalo o I A 2. Evidence zabaveného majetku již byla k nalezení ve správné organizační jednotce.

⁶⁸ BArch Berlin, f. Reichssicherheitshauptamt, sign. R 58/9663, opis oběžníku náčelníka bezpečnostní policie a SD z 19. 6. 1944.

Závěr

Během šesti let existence pražského Gestapa byla v platnosti tři velmi odlišná organizační členění hospodářského a personálního oddělení, z nichž jedno mělo krátkou existenci. Nejprve existovalo pouze jedno oddělení spravující tuto agendu, od druhé poloviny války pak existovala samostatná oddělení pro správu a personální záležitosti. V letech 1941 až 1943 navíc existovalo ještě „konfiskační“ oddělení. Ač se nejednalo o části pražské služebny mající exekutivní pravomoci, jejich úředníci a zaměstnanci se podíleli na masivním olupování jak židovského, tak i nežidovského obyvatelstva protektorátu. Někteří byli posléze nasazeni na východní frontě, kde se podíleli na nacistické vyhlazovací politice.

Jan Zuzr

Die Organisationsstruktur der Abteilungen Personal, Wirtschaft und „Konfiskationen“ der Prager Gestapo

Zusammenfassung

Die Prager Gestapo-Dienststelle wurde offiziell eingerichtet durch den Befehl des Reichsführers SS und Chefs der Sicherheitspolizei Heinrich Himmler vom 5. Mai 1939 und einige Monate später zu einer Leitstelle erhoben. Real zu amtieren begann sie am 2. Juni 1939, gleich nach Beendigung der Tätigkeit der Prager operativen Abteilung der Sicherheitspolizei einen Tag zuvor. Wie jede Dienststelle der Gestapo war auch die in Prag nach dem Muster des Geheimen Staatspolizei-amts, der sog. Gestapa, strukturiert, später nach dem Reichsicherheitshauptamt, RSHA. Während des sechsjährigen Bestehens der Prager Gestapo galten drei sehr unterschiedliche Organisationsstrukturen der Wirtschafts- und Personalabteilung, von denen eine ein sehr kurzes Leben hatte. Zunächst bestand nur eine diese Agenda verwaltende Abteilung, ab der zweiten Kriegshälfte gab es dann selbstständige Abteilungen für Verwaltung und personelle Fragen. In den Jahren 1941 bis 1943 bestand außerdem noch die Abteilung „Konfiskationen“. Obwohl es sich nicht um einen Teil der Prager Dienststelle mit exekutiven Befugnissen handelte, beteiligten sich ihre Beamten und Mitarbeiter an der massiven Ausraubung sowohl der jüdischen als auch der nichtjüdischen Protektoratsbevölkerung. Einige wurde später an der Ostfront eingesetzt, wo sie sich an der nazistischen Ausrottungspolitik beteiligten.

Jan Zumr

Organisational Structure of the Personnel, Economic and “Confiscation” Department of the Prague Gestapo

Summary

The Prague Gestapo station was officially established by order of Reich Leader of the SS and commander of the security police Heinrich Himmler, dating from 5 May 1939, and several months later it was elevated to controlling office. It actually began its activities on 2 June 1939, immediately after the activities of the Prague security police operations department were terminated a day earlier. Just like any other Gestapo station, the Prague station was also structured according to the model of the Main Office of the Secret State Police (*Geheimes Staatspolizeiamt*, so-called *Gestapo*), subsequently according to the Reich Main Security Office (*Reichsicherheitshauptamt*, RSHA). There were three very different organisational structures of the economic and personnel departments over the six years of existence of the Prague Gestapo, of which one was only existed very briefly. Only one department administering this paperwork initially existed and then separate departments for administration and personnel matters were established in the second half of the war. There was also a “confiscation” department from 1941 to 1943. Although these departments were not parts of the Prague station with executive authority, their officials and employees were involved in massive theft from both the Jewish and non-Jewish populations of the protectorate. Some were subsequently deployed on the Eastern Front, where they were involved in the Nazi extermination policy.

STUDIE

Klára Mauzerová

Životní osudy SS-Obersturmführera Ernsta Liedtkeho (1913–1948), vedoucího venkovní služby SD v Olomouci¹**The fate of SS-Obersturmführer Ernst Liedtke (1913–1948), Head of the Rural SD Station in Olomouc**

This paper is about the individual Ernst Liedtke, an officer of the SS and a member of the security service. Attention focuses not only to his life and career in the SS, but chiefly on Liedtke's activities within the terms of the SD in Olomouc during the war. The period of post-war retribution is also included, the so-called "national purge" also played a crucial role in his life for understandable reasons. This paper also endeavours to fill in the blanks and review information about Ernst Liedtke published to date.

Key words: History, 20th Century, Protectorate of Bohemia and Moravia, Sicherheitsdienst, Olomouc, Czechoslovak retribution

Složité situace Velké hospodářské krize vytvářela v Německu počátkem třicátých let mužům jen málo prostoru pro seberealizaci a možnosti získání stále práce, a naopak velice se dařilo národnímu socialismu v čele s Adolfem Hitlerem.

¹ Příspěvek vznikl za podpory MŠMT ČR udělené UP v Olomouci (IGA_FF_2019_011), Společnost v historickém vývoji od pravěku po moderní věk V. Dílčí poznatky této studie byly prezentovány v rámci Celostátní studentské vědecké konference Historie 2019, v jejímž rámci posléze vyjdou písemnou formou ve sborníku.

Přirozeně se tak zvýšil zájem o jednu z mála možností stabilního zaměstnání, tedy o vstup do struktur SS a působení v rodícím se represivním aparátu budoucího nacistického Německa. Nově se rodící SS lákala nejen muže z chudých rodin, ale i muže patřící k vyšším společenským třídám, kterým jejich vysokoškolské vzdělání umožňovalo budovat si kariéru v SS od důstojnických hodností.

Bezpečnostní službu říšského vedoucího SS, tehdy pod označením Ic-Dienst, začal budovat v létě 1931 Reinhard Heydrich a oficiálně vznikla jmenováním Heydricha do jejího čela dne 19. července 1932. Cílem této zpravodajské organizace bylo sbírat a vyhodnocovat pravdivé informace o politických soupeřích národního socialismu. Personální počátky SD však byly skromné a vyšší pozice v rámci struktury SD nevykonávali vysokoškolsky vzdělaní SS-Manni, jak tomu bylo později. Do SD vstupovali nejprve především mladí muži bez vyššího vzdělání a bez rodinných závazků, kteří tak byli potřebnou a zároveň levnou pracovní silou.²

Raná léta a cesta k národnímu socialismu

Ernst Liedtke spadl do zmíněné skupiny mužů z chudších poměrů bez vysokoškolského vzdělání a patřil k tzv. generaci válečné mládeže, která byla během války dětmi a posléze vyrůstala s traumatem porážky.³ Narodil se 19. července 1913 do německé evangelické rodiny jako jediný syn dělníku Gustavovi a jeho ženě Augustě (rozené Barkrecht), která pečovala o domácnost.⁴ Rodina tou dobou žila v Západním Prusku, ale ne na dlouho. Okres Schwetz, do kterého spadala Liedtkeho rodná vesnice Montau⁵, se po první světové válce stal součástí tzv. Polského koridoru a připadl nově vzniklému Polsku. Vzhledem k politickým změnám se rodina musela v dubnu roku 1920 přesunout a vybrala si Breslau (dnešní Vratislav), kde Liedtke začal navštěvovat osmiletou obecnou školu. Liedtke byl vyloučen z prvního ročníku odborné školy elektrotechnické, a proto nastoupil do učení u elektrikářského mistra Bernarda Heima, kde v dubnu 1932 složil učňovskou zkoušku s hodnocením „dobrý“.⁶ Ačkoliv v poválečných výpovědích vypovídal, že vystudoval i odbornou školu elektrotechnickou, v jeho kar-

² Florian ALTENHÖNER, *Muž, který začal druhou světovou válku. Alfred Naujocks: padělatel, vrah, terorista*. Praha 2019, s. 33, 43, 46.

³ Tamtéž, s. 35.

⁴ Bundesarchiv (dále jako BA) Berlin, RS, sign. D5065, *Fragebogen zum Verlobungs und Heiratsgesucht, Ernst Liedtke*, fol. 0878.

⁵ Dnes se v pomoránském vojvodství na severu Polska nachází dvě obce s názvem Montau, a to Matowy Wielkie (*Groß Montau*) a Mantowy Małe (*Klein Montau*).

⁶ BA Berlin, RS, sign. D5065, *Fragebogen zum Verlobungs und Heiratsgesucht, Ernst Liedtke*, fol. 0878.

tě SS o tom chybí záznam.⁷ Začal se živit příležitostnými pracemi, ale získat dlouhodobější zaměstnání se mu nepodařilo. V červnu 1933 proto vstoupil do organizace SS s pořadovým číslem 187 944. Liedtke v prvním výsledku československými orgány vypovídal, že členem SS byl a nosil uniformu SS i mimo pracovní povinnosti,⁸ nicméně v dalších výsledcích tvrdil, že se členem SS nikdy nestal a členství přiznal pouze v NSDAP a v SD. Na druhou stranu ale například uvedl, že jeho členská průkazka NSDAP měla pořadové číslo vyšší než 7 000 000, což neodpovídá jeho skutečnému pořadovému číslu, tedy 5 216 397.⁹ Zamlčování a lživé údaje, které si československé úřady nemohly z různých důvodů ověřit, tak byly běžnou taktikou válečných zločinců, jak se pokusit o snížení výše trestu.

Slezská kariéra u SD

Ačkoliv Liedtke tvrdil, že u SD začal pracovat až v lednu 1935, z jeho žádosti o sňatek jasně vyplývá, že u SD působil s hodností SS-Rottenführera již v listopadu roku 1934 na pozici topiče a čističe vozu u Úseku XXI ve slezském Freiburgu (*Abschnitt XXI – Freiburg in Schlesien*), který spadal pod Vrchní úsek jihovýchod (*Oberabschnitt Süd–Ost*) se sídlem v dnešní Vratislavi.¹⁰ Jelikož se mu podařilo úspěšně složit řidičské zkoušky, byl v létě roku 1935 přesunut na pozici řidiče vozu.¹¹ V květnu 1936 byl již SS-Scharführer Liedtke stále jako řidič auta přeložen k SD do Opole (*SD-Unterabschnitt Oppeln*) a podle jeho výpovědi se v červnu téhož roku stal telegrafistou. Na začátku listopadu roku 1937 nastoupil k německé Luftwaffe jako spojař, kde sloužil do konce února 1938. Následně se vrátil zpět na své původní místo zřejmě v Opoli.¹² Nezůstal zde však příliš dlouho, vzhledem k Mnichovské dohodě a postoupení československých Sudet Německu byl Ernst Liedtke převelen do nově získané části Slezska, konkrétně do Krnova, kde působil v rámci komanda SD (*SD-Komando Jägerndorf*).¹³ Zda se

⁷ Tamtéž, SSO, E. Liedtke, fol. 1133. Srov. Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc (dále jako ZAO-OI), f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho, 19. ledna 1946*, fol. 6.

⁸ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho, 19. ledna 1946*, fol. 8.

⁹ Tamtéž, fol. 13; dále BA Berlin, SSO, E. Liedtke, fol. 1133.

¹⁰ BA Berlin, RS, sign. D5065, *Fragebogen zum Verlobungs und Heiratsgesucht, Ernst Liedtke*, fol. 0878. Srov. ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho, 19. ledna 1946*, fol. 6.; dále Michael WILDT, *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938: eine Dokumentation*, München 1995, s. 83.

¹¹ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho, 19. ledna 1946*, fol. 6.

¹² Tamtéž. Srov. BA Berlin, RS, sign. D5065, *Dopis na RuSHA z 12. 5. 1936*, fol. 24.

¹³ Státní okresní archiv Bruntál se sídlem v Krnově, f. Bezpečnostní služba říšského velitelství vedoucího SS – velitelství Krnov, č. kart. 1, *Spisy vedené velitelstvím bezpečnostní služby k jednotlivým osobám: Paul Jokl*, nestránkováno.

Liedtke účastnil obsazování československého pohraničí, však jasně není. Při působení v Krnově například přišel do kontaktu s Lotharem Fendlerem, který mu později velel v Olomouci. Liedtke se při poválečném vyšetřování o svém působení v Opoli a Krnově nezminil a tvrdil, že před působením v Olomouci pracoval v Breslau.¹⁴

Osobní život

Budoucí manželka Ernsta Liedtkeho Irma Knieb se narodila 13. července 1916 v Breslau do nábožensky smíšené rodiny dekorativního malíře Petera Knieba a jeho manželky Auguste (rozené Libschwager). Po absolvování osmileté obecné školy se vyučila prodavačkou a začala pracovat v oboru.¹⁵ Cesta ke společnému manželskému životu Ernsta a Army však nebyla jednoduchá. Ke konci roku 1935 Irma otěhotněla a Liedtke se jakožto SS-Mann začal intenzivně snažit získat povolení k sňatku od Říšského vedoucího SS (*Reischführer-SS*). Oba snoubenci podstoupili tehdy běžnou lékařskou prohlídku příslušníka SS a jeho vyvolené, při které byli vzhledem Irmině pozeňnaném stavu oba shledáni schopnými zplodit potomky.¹⁶ Sňatek však nebyl povolen, jelikož Irma Knieb údajně nedodala dostatečné informace o svých předcích, ačkoliv její rodokmen obsahoval čtyři generace předků až do 18. století (celkem 25 osob). Naproti tomu rodokmen Ernsta Liedtkeho obsahoval pouze tři generace o 12 předcích s minimem údajů, a to vzhledem k tomu, že dostupné informace z matrik zůstaly na území Polské republiky.¹⁷ Ačkoliv byly do tabulky předků snoubenky dodány obecné informace navíc, přišlo Liedtkemu v dubnu zamítavé stanovisko Říšského vedoucího SS Heinricha Himmlera. Himmler Liedtkemu stručně sděluje, že není v situaci, kdy by se mohl ženit a navrhuje, že jejich dítě by mohlo být po narození přiděleno do dětského domova zřizovaného SS (*SS-Kinderheim*). Pokud se však za Irmu Knieb zaručí její rodiče, mohlo by dítě zůstat u matky a Liedtke by na něj platil výživné.¹⁸ Zdá se, že ani jedna z těchto variant nepřišla snoubencům vhodná, a proto Liedtke ještě zintenzivnil svoje snažení o získání povolení k sňatku. V květnu a červnu tak na Hlavní rasový a osidlovací úřad SS (*Rasse- und Siedlungshauptamt; RuSHA*) přišlo několik dopisů nejen od Ernsta Liedtkeho, ale také od otce Army Petera Knieba nebo od tehdejšího vedoucího Liedtkeho v Opo-

¹⁴ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho, 19. ledna 1946*, fol. 6.

¹⁵ BA Berlin, RS, sign. D5065, *Fragebogen zum Verlobungs und Heiratsgesucht, Irma Knieb*, fol. 15

¹⁶ Tamtéž, *RuSHA Ärztliches Untersuchungsbogen, 6. 3. 1936*, fol. 7; Tamtéž, 26. 3. 1936, fol. 11.

¹⁷ Tamtéž, *SS-Ahnenafel, Ernst Liedtke*, f. 12; Tamtéž, *Irma Knieb*, fol. 9.

¹⁸ Tamtéž, *Dopis z RF-SS und Chef der RuSHA z 30. 4. 1936*, fol. 19.

li Helmuta Schapmeiera, ve kterém se za sňatek přimlouvají a snaží se objasnit tíživou situaci snoubenců vzhledem k blížícímu se termínu porodu. Situace snoubenců se značně zkomplikovala, když v polovině června 1936 během autonehody zemřel Peter Knieb, což pro Irmu znamenalo nejen ztrátu svého otce, ale i svého živitele.¹⁹ V dopise ze 17. července však přišlo snoubencům opět zamítavé stanovisko, tentokrát s odůvodněním, že Liedtkemu ještě nebylo 25 let.²⁰ Irma tak jen o pár dní později, konkrétně 27. července porodila nemanželskou dceru. I přes nesouhlas Ernst s Irmou uzavřeli sňatek 15. září 1936 a vytoužené povolení od Hlavního rasového a osidlovacího úřadu SS dostal Liedtke až 23. října 1936. Běžnou praxí nicméně bylo, že SS-Mann, který se oženil bez povolení, byl z SS vyloučen.²¹ Proč Liedtke nebyl vyloučen, však není zřejmé. Dne 14. dubna 1938 přibyl do rodiny syn.²² Další osudy Irmy Liedtke a jejich dětí se nepodařilo objasnit, z Liedtkeho výpovědi se pouze dozvídáme, že po válce žili v Bavorsku.²³

Působení u olomoucké služebny SD

Od vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava, tedy 16. března 1939, byl Liedtke již jako SS-Oberscharführer přeložen do nově vznikající služebny SD v Olomouci. Z pramenů nevyplývá, že by se účastnil obsazování zbytku Československa, ačkoliv se to nabízí vzhledem k jeho činnosti v Krnově a okamžitému působení v pro Němce nově nabytém území. Pro jeho absenci nepřímo svědčí například chybějící informace o případném udělení Medaile na paměť 1. října 1938, která se udělovala i za účast na obsazování zbytku Čech a Moravy.

Původní služebna SD (*SD-Dienststelle*) zřejmě sídlila nejprve v budově olomouckého Oberlandratu na tehdejší ulici Josef von Engelstrasse (dnešní tř. Svobody).²⁴ Přesný počet osob pracujících pro služebnu SD není jednoduché určit. Seznamy zaměstnanců existují,²⁵ nicméně v nich není jasně určené, kdo byl stálým zaměstnancem, a kdo příležitostně vypomáhal. Sám Liedtke po válce uvedl více než 20 jmen osob, které pracovaly u SD, ale bez konkrétního časového

¹⁹ BA Berlin, RS, sign. D5065, *Dopis na RuSHA z 10. 7. 1936*, fol. 31.

²⁰ Tamtéž, *Dopis z RuSHA z 17. 7. 1936*, fol. 46.

²¹ Michael WILDT, *Generace nekompromisních. Vedoucí pracovníci Hlavního říšského bezpečnostního úřadu*, Praha 2019, s. 195.

²² BA Berlin, SSO, *E. Liedtke*, fol. 1133; Tamtéž, RS, sign. D5065, *Dopis z RuSHA z 23. 10. 1936*, nestránkováno.

²³ *Liedtke dopaden. Zápas člena SNB s prchajícími zločinci v Hulině*, in: *Osvobozený Našinec*, roč. 80, č. 168, 22. 7. 1947, s. 2.

²⁴ Národní archiv v Praze, f. 109, sign. 109-2/110, *Anschriftenverzeichnis der Olerlandräte*, 22. 8. 1939, fol. 2.

²⁵ Archiv bezpečnostních složek v Praze (dále jako ABS), f. 305, sign. 305-315-2, *Protokol sepsaný s Eduardem Bartzem, 23. října 1945*; dále Tamtéž, f. 52, sign. 52-85-8, str. 21.

období. Uvedl také dalších 6 jmen ženských pracovnic SD a 5 řidičů.²⁶ Je však zřejmé, že tyto osoby nepracovaly u olomoucké bezpečnostní služby najednou a po celý čas jejího fungování. Nicméně v letech 1939 až 1942 zde pracovalo zřejmě vždy minimálně 6–7 osob. Od reorganizace na podzim roku 1942 se početní stav snížil zhruba na čtyři příslušníky SD (SS-Manny) a jednoho zaměstnance, Rudolfa Poppa, který nebyl součástí SS, ale byl telefonistou a měl na starosti kartotéku SD v letech 1942–1945. Mezi dlouhodobé příslušníky olomoucké bezpečnostní služby lze zcela jistě zařadit Ernsta Liedtkeho a Wilhelma Pelzla, kteří v Olomouci strávili většinu druhé světové války. Zajímavou osobou je Walter Wagner (někdy též označován jako Piletschka-Wagner), který je v seznamu příslušníků olomoucké SD veden v letech 1939–1945, avšak Liedtke tvrdil, že byl v roce 1942 pro služební nesrovnalosti propuštěn.²⁷ Wagner nicméně ještě posléze sehrál pro olomouckou SD důležitou roli.

Než se Ernst Liedtke propracoval k vedoucí pozici u olomoucké SD, působil u každé agendy v rámci olomoucké služebny bezpečnostní služby. O jeho činnosti a životě během prvních dvou let v Olomouci se z pramenů nedozvídáme téměř nic. V září 1939 však v Olomouci proběhla vlna arizace židovského majetku a Liedtke získal vilu č. 31 v ulici Schneeburgova (dnešní třída Svornosti), která patřila jedné z nejvýznamnějších olomouckých židovských rodin – Heikornovým, kteří podnikali v tukovém průmyslu.²⁸ Liedtkeho rodina zde měla například i domovníka.²⁹

Liedtkeho nadřazeným v Olomouci byl zhruba v letech 1939–1940 již zmíněný Lothar Fendler, se kterým se setkal již v Krnově. Fendler měl výrazný spor s vedoucími olomouckého gestapa. Nejprve s kriminálním komisařem Rudolfem Jänischem, posléze i s kriminálním komisařem Heinrichem Gottschlingem, který v Olomouci působil od prosince 1940 do října 1942. Gestapu se například nelíbilo, že se olomoucká SD věnovala i odposlechům členů olomouckého gestapa.³⁰ Fendler musel rovněž čelit nepříjemné situaci, kdy byla naopak odposlouchávána SD. Výše zmíněný Walter Wagner tuto informaci zjistil od své milenky, jistě Kolářové, která pracovala jako telefonistka na poštovním úřadě, a právě kolegyně

²⁶ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), Výslech obviněného E. Liedtkeho, 19. ledna 1946, fol. 6–8.

²⁷ ABS Praha, f. 305, sign. 305-315-2, *Protokol sepsaný s Eduardem Bartzem, 23. října 1945*, s. 11; dále ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho, 19. ledna 1946*, fol. 6–7.

²⁸ Josef, BARTOŠ, *Arizace židovského majetku v Olomouci v roce 1939*. Dostupné online: <https://kehila-olomouc.cz/rs/763/arizace-zidovskeho-majetku-v-olomouci-1939/> [cit. 10. 2. 2019]; dále Týž, *Odboj proti nacistickým okupantům na Olomoucku v letech 1939–1945*, Olomouc 1997, s. 30. Blíže k arizaci v Olomouci Tomáš, PERNÝ, *Arizace židovského majetku v Olomouci*. Magisterská práce, FF UP, Olomouc 2016.

²⁹ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Hlavní přelíčeni, 9. ledna 1947*, fol. 49.

³⁰ Tamtéž, *Výpověď Franze Langerera, 11. listopadu 1946*, fol. 20.

Kolářové odposlouchávaly rozhovory SD s protektorátním četnictvem. Celou věc prošetřovalo i olomoucké gestapo, nicméně olomoucká bezpečnostní služba od tohoto skandálu začala používat krycí jména konfidentů.³¹ Lothar Fendler později působil na východní frontě v rámci operace Barbarossa jako zástupce vedoucího Speciálního komanda 4b v Operační skupině C.³² Během působení Lothara Fendlera v Olomouci byl Ernst Liedtke 20. dubna 1941 povýšen na nejnižší důstojnickou hodnost, tedy na SS-Untersturmführera, což pro něj mimo jiné znamenalo, že se mohl účastnit zasedání stanných soudů. Po odchodu Lothara Fendlera se vedoucím služebny SD v Olomouci stal Dr. Wolfgang Otto Kohl. Liedtke se minimálně od roku 1942 stal Kohlovým zástupcem, a to až do odchodu Dr. Kohla k SD do Brna.

Během roku 1942 SS-Sturmbannführer Walter Jacobi, který stál nově v čele Vedoucího úseku SD v Praze (*SD-Leitabschnitt*, SD-LA),³³ reorganizoval strukturu služeben SD. Z původních 15 služeben (*SD-Dienststelle*), které byly podřízené přímo SD-LA v Praze, jich zbylo po reorganizaci pouze pět (v Brně, Moravské Ostravě, Plzni, Hradci Králové a Českých Budějovicích). Z olomoucké služebny se tak stala venkovní služebna (*SD-Aussenstelle*), podřízená služebně v Moravské Ostravě.³⁴ Dne 1. října 1942 byl Liedtke povýšen do hodnosti SS-Obersturmführera³⁵ a také na pozici vedoucího venkovní služebny SD v Olomouci, na kterou dle svých slov nastoupil až v lednu 1943 vzhledem ke své zdravotní indispozici.³⁶ Jako svého zástupce v době své nepřítomnosti Liedtke uvádí jistého Fritze Salingera (jednalo se zřejmě o SS-Oberscharführera Fridricha Salingeru, který u olomoucké SD působil od roku 1939 do roku 1942),³⁷ nicméně bližší informace o okolnostech své indispozice Liedtke neuvedl.³⁸

Není bez zajímavosti, že v roce 1943 Liedtke získal Válečný záslužný kříž druhé třídy s meči (*Kriegsverdienstkreuz II. Klasse mit Swertern*), který byl udělován za statečnost při boji s nepřítelem. Vzhledem k tomu, že bližší okolnosti nejsou z pramenů zřejmé, nabízí se zde prostor pro spekulace, zda Liedtkeho

³¹ Tamtéž, č. kart. 196, sign. Ls 303/47, *Výslech svědka Arnošta Liedtkeho*, 8. ledna 1947, fol. 313.

³² *Defendant Lothar Fendler at the Einsatzgruppen Trial*, dostupné z: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1042234> [cit. 15. 3. 2018]; Lothar Fendler, dostupné z: <http://www.nizkor.org/hweb/orgs/german/einsatzgruppen/esg/trials/fendler.html> [cit. 15. 3. 2018].

³³ Marek, DVORÁK, *Walter Jacobi (1909–1947), velitel vedoucího úřadovny SD v Praze a jeho poválečné osudy*. Bakalářská práce, FF MU, Brno 2015, s. 25.

³⁴ Stanislav BIMAN, *Nacistická bezpečnostní služba v Protektorátě Čechy a Morava. (Vznik, organizace a činnost)*, in: Sborník archivních prací 22, 1975, s. 309–310, s. 326–327.

³⁵ BA Berlin, SSO, E. Liedtke, fol. 1133.

³⁶ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Závěrečná zpráva*, fol. 9.

³⁷ ABS, f. 305, sign. 305–315–2, *Protokol sepsaný s Eduardem Bartzem*, 23. října 1945, s. 11.

³⁸ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho*, 19. ledna 1946, fol. 6.

zdravotní indispozice nevznikla právě při “boji s nepřítelem”, například během nějaké zatýkací akce gestapa. Ačkoliv Liedtke v poválečných výpovědích tvrdil, že se nikdy žádné akce gestapa neúčastnil a ani na ně neposílal své podřízené,³⁹ výpovědi jiných osob před Mimořádným lidovým soudem v Olomouci jasně vyvrací údajnou pasivitu. Vzhledem k jedné ze základních funkcí Sicherheitstienstu, tedy shromažďování důležitých informací skrytě i částečně veřejně, se zdá pravděpodobnější verze kriminálního komisaře a vedoucího olomouckého gestapa v letech 1942–1945 Richarda Heidana, který ve své výpovědi tvrdil, že Liedtke byl pravidelně informován o velkých akcích gestapa, jako byla například poprava čtyř mužů v obcích Doloplazy a Charváty v listopadu roku 1944.⁴⁰ Podobně vypovídal i Heidanův zástupce kriminální inspektor Franz Langer, který uvedl, že příslušníci SD byli přítomni na větších akcích gestapa, např. v Doloplazech a Charvátech nebo během Přerovského povstání v květnu 1945.⁴¹ Ve výpovědi Gottlieba Loibnera, dalšího zaměstnance olomouckého gestapa, se nachází pasáž, která přímo označuje Liedtkeho jako účastníka porady, při které byl sestaven seznam osob určených k popravě na Lazecké střelnici v souvislosti s Přerovským povstáním. Konkrétně zde uvedl: „*Po skončených výsledích soustředily se všechny sepsané protokoly u Hummela, který s těmito odešel do místnosti, kde byly shromážděny význačné osobnosti. Pokud vím, nacházely se v této místnosti následující osoby: Krim. ředitel Rausch [...], rada Kozlovský, komisař Heidan, insp. Langer, vedoucí SD v Olomouci Liedtke, vedoucí SD v Přerově Riedl, okresní hejtman v Přerově mě neznámého jména, insp. Linhard od RAV v Přerově a komisař Streit u Přerovské služebny Gestapa. Viděl jsem také před tím, že jmenované osoby ve zmíněné místnosti měly na stole láhve a mám za to, že se tam také pil alkohol.*”⁴²

Liedtke se zcela jistě snažil si snížit trest během poválečné retribuice, a proto svoji roli při represích vůči českému obyvatelstvu značně minimalizoval. Jeho pasivitu však vyvrací i další osoby z jeho pracovního okolí, například příslušník SD Norbert Rosignal působící v Olomouci od podzimu roku 1941 do podzimu roku 1942 popisoval Liedtkeho jako silně ctižádostivého a velmi svědomitého, a to zejména když byl Liedtke vedoucím služebny. Ve výrazně negativním světle Ernsta Liedtkeho vykreslil tehdejší vrchní policejní rada v Olomouci Dr. Alfred Pohl-Panenska, který ho popisoval jako člověka, „*kteřý předstíral jistě kavalírské chování [ale] ve skutečnosti byl jeden z nejhorších nepřátel českého národa, ne-*

³⁹ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Hlavní přelíčeni, 9. ledna 1947*, fol. 50.

⁴⁰ Tamtéž, *Výpověď Richarda Heidana, 11. listopadu 1946*, fol. 20.

⁴¹ Tamtéž, *Výpověď Franze Langer, 11. listopadu 1946*, fol. 20.

⁴² Tamtéž, č. kart. 149, sign. Ls 1426/46, *Protokol sepsaný s B. Loibnerem, 12. ledna 1946*, fol. 49.

obyčejně zákeřný. [...] [Liedtke] měl nejvíce českých konfidentů ze všech stavů a konfidenty měl šikovně rozdělené.⁴³

Další možností, jak získat Válečný záslužný kříž mohlo být nasazení na východní frontě, nicméně tato možnost se zdá nepravděpodobná vzhledem k tomu, že se Liedtke účastnil v červnu 1942 zasedání stanného soudu a již 1. října 1942 byl povýšen na vedoucího venkovní služebny, tudíž by jeho působení mimo protektorát muselo být velice krátké. O to více se zdá reálnější Liedtkeho účast na represích vůči protektorátnímu obyvatelstvu. Kromě účasti Ernsta Liedtkeho na zasedání stanných soudů v listopadu 1941 a červnu 1942 se k jeho působení v Olomouci více nedozvídáme. Vedoucím olomoucké SD byl až do dubna 1945, kdy byla do Olomouce přesunuta služebna SD z Moravské Ostravy kvůli blížící se východní frontě. Vedení tak převzal SS-Hauptsturmführer Henneberg.⁴⁴ Dne 6. května 1945 celá skupina příslušníků SD společně s příslušníky gestapa z obav před Rudou armádou odjela z Olomouce vstříc Američanům přes Svitavy k Poličce, kde přenocovali, a druhý den se přes Jihlavu dostali do Tábora.⁴⁵ Dne 9. května byli Američany internováni ve Vimperku a o dva dny později převezeni do internačního tábora ve Freyungu.⁴⁶ Liedtke byl na seznamu příslušníků SS vytvořeným Američany veden jako člen policie a nikoliv SD.⁴⁷

Liedtke a první stanné právo

Mimo běžnou práci příslušníka olomoucké SD, jako bylo zjišťování nálady protektorátního obyvatelstva, zjišťování informací národnostního, hospodářského a kulturního charakteru nebo psaní situačních zpráv a práce s konfidenty a spolupracovníky SD,⁴⁸ se Ernst Liedtke zúčastnil několika zasedání stanných soudů. Nejprve v listopadu 1941 během tzv. prvního stanného práva, které bylo vyhlášeno po nástupu Reinharda Heydricha na pozici Zastupujícího říšského pro-

⁴³ Tamtéž, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výpis ze svědecké výpovědi Dra Alfreda Pohla-Panenky*, 28. srpna 1946, fol. 16.

⁴⁴ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho*, 19. ledna 1946, fol. 8. Nepodařilo se jednoznačně určit totožnost jmenovaného, ale může se jednat o Waldemara Henneberga, který předtím působil jako velitel správy koncentračního tábora Varšava. Wolfgang BENZ – Barbara DISTEL – Angelika KÖNIGSEDER, *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, München, 2009, s. 110.

⁴⁵ Vojtěch ČEŠÍK, *Kriminální inspektor a SS-Obersturmführer Franz Langer*, in: MEMO 1, 2017, s. 18.

⁴⁶ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho*, 19. ledna 1946, fol. 8.

⁴⁷ National Archives and Records Administration, SS Members List, *Ernst Liedtke* (kopie; za poskytnutí digitální kopie vděčím R. Claeyemu).

⁴⁸ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho*, 19. ledna 1946, fol. 7.

tektora dne 28. září 1941 a trvalo až do ledna roku 1942. Perzekuováni byli především představitelé domácího odboje, inteligence, komunisté a členové různých hnutí. Olomoucký stanný soud byl pobočkou soudu v Brně a odsouzení k exekuci byli převáženi právě do Brna, neboť v Olomouci se tresty smrti nevykonávaly.⁴⁹ Komise stanného soudu, která byla ve složení SS-Obersturmführer kriminální komisař Heinrich Gottschling, SS-Untersturmführer Ernst Liedtke a kriminální komisař JUDr. Rudolf Karl, dne 14. listopadu 1941 odsoudila celkem 9 osob, jejichž případy byly postoupeny gestapu, což znamenalo tzv. ochrannou vazbu, tedy zabavení majetku a odeslání do koncentračního tábora (viz tabulku č. 1). Na seznamu osob v přípravných materiálech pro stanný soud, který sestavilo olomoucké gestapo v čele s Gottschlingem, bylo původně 12 osob. Zproštění obžaloby byli dělníci Alois Hybner, Bohuslav Vrána a zemědělec Josef Sýkora. První dva z nezjištěného důvodu, nicméně to oba byli dělníci z Prostějova. Sýkora byl na seznamu i se svým otcem Janem kvůli neplnění odvodů naturálií z jejich statku a ukrývání obilí před odvody. Josef Sýkora údajně odsouzen nebyl, jelikož bylo potřeba, aby někdo zůstal pracovat na statku, který byl zabrán Němci.⁵⁰ Mezi odsouzenými se nacházely i dvě Židovky z Kojetína. Berta Klein byla poslána do koncentračního tábora v Osvětimi, kde 29. října 1942 zemřela.⁵¹ K osudu Gertrudy Scheuer se nepodařilo dohledat bližší informace.

Další ženou mezi odsouzenými byla i trafikantka Božena Huňková (nar. 1897), která byla poslána do koncentračního tábora v Ravensbrücku, kde zůstala až do 8. prosince 1943. Ve své žádosti o uznání účasti na národním odboji uváděla, že odsouzena byla kvůli provokaci německého obyvatelstva, například neprodáváním kuřiva německým vojákům.⁵² Ostatní muži včetně Jana Sýkory byli 4. prosince 1941 společně transportem přesunuti do koncentračního tábora Mauthausen, kde záhy zemřel Ing. František Rompart, župní starosta Sokola v Olomouci.⁵³ V lednu 1942 byl při pokusu o útěk zastřelen Václav Potěský,⁵⁴ následně

⁴⁹ Dominik DANISZ, *Stanné právo*. Magisterská práce, PrF MU, Brno 2016/2017, s. 59.

⁵⁰ Vojenský ústřední archiv – vojenský historický archiv v Praze (dále jako VÚA–VHA), f. Osobní spisy účastníků národního boje za osvobození, č. spisu 317023/95, *Josef Sýkora*.

⁵¹ *Berta Klein*, dostupné z:

<https://yvng.yadvashem.org/nameDetailLshtml?language=en&itemId=5399038&ind=0> [cit. 26. 3. 2018]; dále *Berta Klein*, dostupné z:

<http://archive.pamatnikterezin.cz/vyhledavani/ostatni/detail.php?table=ostatni&col=id&value=393> [cit. 26. 3. 2018].

⁵² VÚA–VHA, f. Osobní spisy účastníků národního boje za osvobození, č. spisu 53980/49, *Božena Huňková*.

⁵³ *František Rompart*, dostupné z:

<http://archive.pamatnikterezin.cz/vyhledavani/mauthausen/detail.php?table=Mauthausen&col=id&value=2618> [cit. 26. 3. 2018]; dále VÚA–VHA, f. Osobní spisy účastníků národního boje za osvobození, č. spisu 113658/69, *Ing. František Rompart*.

⁵⁴ VÚA–VHA, f. Osobní spisy účastníků národního boje za osvobození, č. spisu 189111/79, *Václav Potěský*.

během roku 1942 zemřel i Miroslav Černošek,⁵⁵ Jan Sýkora⁵⁶ a Oldřich Havlena.⁵⁷ Jediným přeživším se stal Vojtěch Kubíček, který byl z Mauthausenu přesunut 8. listopadu 1942 transportem nemocných do koncentračního tábora Dachau, kde se dočkal 5. května 1945 osvobození.⁵⁸

Liedtke a druhé stanné právo

Atentát na SS-Obergruppenführera Heydricha dne 27. května 1942 odstartoval těžké období, tzv. heydrichiádu, které bylo plné teroru vůči českému obyvatelstvu. Nad protektorátem byl vyhlášen civilní výjimečný stav a záhy se začaly nově formovat stanné soudy v Praze a Brně. Liedtke se účastnil během tří červnových dnů zasedání komise stanného soudu, která odsoudila 30 osob k trestu smrti (viz tabulku č. 2).⁵⁹ Komisi, která zasedala od 18. do 20. června 1942, předsedal vládní rada Hermann Ebert a kromě Ernsta Liedtkeho jako přísedícího zde byl i Heinrich Gottschling. Každý z oněch dnů odsoudila komise 10 osob k trestu smrti. Poprava byla vykonána vždy týž den v prostorách Kounicových kolejí v Brně-Žabovřeskách a těla obětí byla následně spalena v Brněnském krematoriu.⁶⁰

Vzhledem k tomu, že si rodiny většiny z obětí zažádaly o uznání osvědčené účastníka národního boje za osvobození pro svého příbuzného, lze alespoň stručně nastínit propojenost jednotlivých obětí. Nicméně se nedá tvrdit, že by každá z 30 obětí měla napojení na další oběť. Zdá se tak, že počet osob v seznamu, určených k exekuci byl doplněn o osoby soliterně jednající. Největší skupinou osob zapojených do odboje a odsouzených právě komisí, ve které zasedal Ernst Liedtke, je skupina kolem ruského legionáře Františka Bartoše, který se angažoval v olomoucké Obráně národa a při ilegálních časopisech V Boj a ISNO (Informační služba národního osvobození). Ke skupině Bartoše se dají jedno-

⁵⁵ Miroslav Černošek, dostupné z:

<http://archive.pamatnikterezin.cz/vyhledavani/mauthausen/detail.php?table=Mauthausen&col=id&value=4743> [cit. 26. 3. 2018].

⁵⁶ Jan Sýkora, dostupné z:

<https://www.gedenkstaetten.at/raum-dernamen/cms/index.php?id=4&p=174468&L=1%E2%80%8B> [cit. 26. 3. 2018].

⁵⁷ Oldřich Havlena, dostupné z:

<http://archive.pamatnikterezin.cz/vyhledavani/mauthausen/detail.php?table=Mauthausen&col=id&value=959> [cit. 26. 3. 2018].

⁵⁸ VÚA–VHA, f. Osobní spisy účastníků národního boje za osvobození, č. spisu 6370/67, *Václav Kubíček*.

⁵⁹ Moravský zemský archiv (dále jako MZA), f. B 340, č. kart. 338, sign. 26; č. kart. 339, sign. 30; č. kart. 340, sign. 1–2, 1119; č. kart. 341, sign. 1–6, 41; č. kart. 343, sign. 5–14.

⁶⁰ František VAŠEK – Vladimír ČERNÝ – Jan BREČKA, *Místa ztropená krví. Kounicovy studentské koleje v Brně v letech nacistické okupace 1940–1945*, Brno 2015, s. 410–412.

značně přiřadit i další čtyři ruští legionáři – bývalý škt. Karel Svoboda, Rudolf Hornig, Antonín Hlavica a Jaroslav Novák. S nimi dále spolupracoval i olomoucký knihkupec a nakladatel Čeněk Beran, MUDr. Josef Krč, dopravce Vladimír Šural a Miloslav Klapil. Další větší skupinou, kterou lze mezi 30 oběťmi detekovat, je skupina spojená s činností profesorů Vladimíra Groha a Jaroslava Trumpeše z Masarykovy univerzity v Brně. Jedná se konkrétně o dva odborné učitele měšťanské školy ve Žďánicích, Václava Bumbu a Pavla Krupičku, řezníka Ladislava Horáka a bývalého ředitele reálného gymnázia Ladislava Jaroše. Všichni tito byli i členy sokolské obce. Jasnou spojitost lze najít i u dvojice Ing. Josef Sekanina a Josef Pospíšil, kteří společně pracovali na telegrafním stavebním úřadu v Olomouci.⁶¹ Další z osob popravených během 18.–20. června 1942 byly buď napojené na jiné ilegální skupiny, které s ostatními oběťmi nesouvisely nebo fungovaly samostatně nebo jejich rodiny nezažádaly o osvědčení, tudíž se nepodařilo blíže osvědčit jejich činnost, za kterou by mohly být postaveny před stanný soud.

Z celkového počtu 42 osob námi zkoumaných obětí perzekuce spojené s osobou Ernsta Liedtkeho během prvního a druhého stanného práva si o osvědčení účastníků národního boje za osvobození podle § 8 zákona 255/46 Sb, ze dne 19. prosince 1946 zažádalo 24 pozůstalých a tři přímé oběti – Božena Huňková, Vojtěch Kubíček a Josef Sýkora. Ostatní svůj spis ve Vojském ústředním archivu nemají. Z pozůstalých během poválečného procesu s Ernstem Liedtkem byli vyslechnuti pouze tři – sestra Miloslava Klapila, manželka Františka Romparta a manželka Františka Lorence. Vyslechnout se nepodařilo bratra Vladimíra Šurala, který se odstěhoval z místa svého původního bydliště, a manželka Oldřicha Havleny účast na procesu odmítla. Retribuční soud během vyšetřování Ernsta Liedtkeho disponoval pouze pěti rozsudky stanných soudů s podpisem obžalovaného, konkrétně tedy Ing. Františka Romparta, Vladimíra Šurala, Františka Lorence, Josefa Sekaniny a Miloslava Klapila. Liedtke tak nebyl souzený v plném rozsahu jeho činnosti, tedy nepřímého způsobení smrti 37 osob.

Liedtkeho přístup k účasti na zasedáních stanných soudů byl následující. V prvních výsleších tvrdil, že se stanného soudu roku 1941 neúčastnil. K zasedání v roce 1942 připustil, že se jednou zúčastnil, avšak tvrdil, že souzeno bylo pět osob a vyneseny pouze tři tresty smrti.⁶² Následně přiznával účast na soudech pouze u osob, pro které měli českoslovenští vyšetřovatelé důkazy, tedy u výše zmíněných pěti osob. O zasedání soudu v Brně tvrdil, že tam byl poslán místo svého nadřízeného Dr. Kohla, který byl kvůli autonehodě indisponován, a sám Liedtke tam jezdit nechtěl. Údajně měl telefonicky požádat referenta SD v Praze, aby ho znovu na zasedání neposílali, za což od Dr. Kohla dostal trest tři dnů do-

⁶¹ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Hlavní přelíčeni, 9. ledna 1947*, fol. 47.

⁶² *Tamtéž, Výslech obviněného E. Liedtkeho, 13. listopadu 1946*, fol. 14.

máciho vězení.⁶³ Snaha Liedtkeho svoji vinu bagatelizovat je v tomto případě z pramenů evidentní. K Liedtkeho účasti na zasedání komise stanných soudů vypovídal i Dr. Alfred Pohl-Panenka, který tvrdil, že: „[...] *jak Gotschling a Heidan tak přednostové Kohl a Liedtke jezdívali pravidelně do Brna, kde zastávali funkce členů stanného soudu a vynášeli rozsudky smrti a byli při popravách přítomni. To vím, ze své úřední činnosti. Poněvadž jsem často jako policejní ředitel dával auta k dispozici na tuto cestu a v žádankách stálo jméno a účel cesty.*“⁶⁴

První retribuční proces

Již v průběhu války bylo zřejmé, že poválečná situace se bude vyvíjet odlišně od té po první světové válce. Každý zainteresovaný stát po válce zvolil svoji strategii vypořádání se zločiny druhé světové války. Česká retribuce je známá pro svou přísnost při souzení nacistů, tzv. quislingů, konfidentů, donašečů a pomahačů. Kritizována je pak za absenci práva na odvolání se odsouzeného proti rozsudku a zároveň pro nereálnou možnost odsouzeného požádat o prezidentskou milost, vzhledem k tomu, že trest smrti měl být vykonán maximálně do dvou hodin (s možným odkladem o 1 hodinu) od vnesení rozsudku. Během první vlny retribuice tak bylo vykonáno 94,9 % absolutních trestů. Jednalo se konkrétně o 686 popravených osob z celkového počtu 723 osob odsouzených k trestu smrti. Podobně vysoké procento vykonaných poprav má Norsko (88 %), avšak zde bylo vyneseno „pouze“ 25 rozsudků smrti. V Bulharsku bylo celkem vykonáno 1 576 poprav z 2 618 rozsudků smrti, což je 60,2 % poprav. Ve Francii bylo k trestu smrti odsouzeno celkem 7 037, ale vykonáno jich bylo 791, což odpovídá 11,2 % vykonaných exekucí.⁶⁵

Retribuční soudnictví se začalo v českých zemích formovat na základě dekretu prezidenta republiky č. 16/1945 Sb. o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech (tzv. Velký retribuční dekret) a také dekretu č. 17/1945 Sb. o Národním soudu. Dekret č. 138/1945 Sb. označovaný jako tzv. Malý retribuční dekret zákoně ošetřil trestní stíhání provinění proti národní cti, které prováděly trestní nalézací komise.⁶⁶ Mimořádné lidové soudy vznikly v sídlech krajských soudů, tedy i v Olomouci. Olomoucký lidový soud oficiálně vznikl jmenováním prezidenta republiky dne 14. srpna

⁶³ Tamtéž, *Hlavní přelíčení*, 9. ledna 1947, fol 46.

⁶⁴ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výpis ze svědecké výpovědi Dra Alfreda Pohla-Pananky*, 28. srpna 1946, fol. 16.

⁶⁵ Benjamin FROMMER, *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu*, Praha 2010, s. 101–103, 132–134.

⁶⁶ Jiří FIALA, *Z historie katovského řemesla v Olomouci 3. Popravy v Olomouci za nacistické okupace v letech 1939–1945 a během Mimořádného lidového soudu v letech 1945–1948*, in: *Zprávy vlastivědného muzea v Olomouci*, Olomouc 2007, s. 69–70.

1945 a jeho sídlo bylo v budově Krajského soudu na tř. Svobody č. p. 16, kde se v současnosti nachází okresní soud. Přednostou se stal JUDr. Jaroslav Matura a jeho náměstkem byl JUDr. Jaroslav Chlebníček.⁶⁷

Ernst Liedtke byl Američany vydán československým úřadům dne 16. května 1945 a v červnu téhož roku na něj bylo podáno trestní oznámení, načež byl v červenci předán Národní stráži bezpečnosti v Olomouci.⁶⁸ Dne 26. listopadu 1946 byl proti němu prokurátorem JUDr. Ležatkou sestaven návrh obžaloby podle § 2 a § 7/3 retr. zákona. Liedtke podstoupil několik výslechů nejen ke svému případu, ale i k případům dalších obviněných před MLS v Olomouci. K hlavnímu přelíčení došlo 9. ledna 1947, a jako soudci z lidu byli vybráni Vlastimil Inderka, Antonín Petr, Josef Sedláček a František Trávníček. Nejprve byl vyslechnut obviněný Liedtke, který sumarizoval činnost SD a svou kariéru. I nadále popíral, že byl členem SS nebo SA, a účast na stanných soudech přiznal pouze u pěti rozsudků, které měl Mimořádný lidový soud k dispozici.⁶⁹

Hlavním pilířem obžaloby byla právě účast Liedtkeho na zasedání komisí stanných soudů doložená rozsudky pěti osob. Vdovy po Lorencovi, Rompartovi a Sekaninovi byly rovněž vyslechnuty, nicméně o činnosti Liedtkeho nic nevyprávěly, pouze donesly k hlavnímu přelíčení úmrtní listy svých manželů. Úmrtní list rovněž poskytla sestra Miloslava Klapila Marie Němečková.⁷⁰ Ze svědeckých výpovědí při přelíčení zazněla již zmíněná slova Dr. Pohla Panenky, která byla jedinou negativní výpovědí ohledně Liedtkeho činnosti a povahy. Dalších 13 svědeckých výpovědí vykreslovalo Liedtkeho jako člověka ochotného intervenovat za osoby české národnosti internované v koncentračních táborech, vazbách olomouckého a brněnského gestapa nebo ve věznici v Breslau. Celkem svědci uvedli více než 20 jmen konkrétních osob, které se s Liedtkeho pomocí podařilo osvobodit. Všichni shodně tvrdili, že si Ernst Liedtke nikdy za pomoc nic neřekl a nabízené peněžní i věcné dary odmítal. Neúspěšná intervence Liedtkeho byla zmíněna pouze jednou, a to JUDr. Karlem Knobem, který uváděl, že se Liedtke mu nepodařilo dostat z vězení gestapa dva české policisty.⁷¹ Jeden ze svědků, JUDr. Jiří Drábek, který se nedostavil k hlavnímu přelíčení, ve svém dopise uvádí, jakým způsobem se Liedtke mu po Drábkově intervenci podařilo v roce 1945 zachránit Hanácký pivovar v nedaleké Holici, jehož varnu Němci přikázali rozmontovat a převést ji do pivovaru v Moravské Ostravě. Drábek uváděl: „*Při mé návštěvě přijal mě Liedtke velmi ochotně, [...] vyjádřil se dokonce, že je to všiváctví /Trottelei/ od Němců, když systematicky ničí ještě v poslední chvíli české*

⁶⁷ Tamtéž, s. 69–71.

⁶⁸ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Výslech obviněného E. Liedtkeho, 19. ledna 1946*, fol. 8; dále Tamtéž, *Závěrečná zpráva Ředitelství Národní bezpečnosti v Olomouci, 23. ledna 1946*, fol. 9.

⁶⁹ Tamtéž, *Hlavní přelíčení, 9. ledna 1947*, fol. 46.

⁷⁰ Tamtéž, *Hlavní přelíčení, 9. ledna 1947*, fol. 47.

⁷¹ Tamtéž, fol. 48.

závody. Ještě za mé přítomnosti spojil se s gestapem, [...] načež mi oznámil, že věc zařídí přímo v Praze. [...] Tímto zákrokem zachránil Liedtke českému průmyslu milionové hodnoty, jak se později znalci vyjádřili, poněvadž varna by se pro ostravským pivovar vůbec nehodila a demontáží a transportem byla by skoro úplně zničena. Pivovar chtěl se Liedtkeovi nějakým způsobem odměnit, ale on prohlásil, že ničeho nepřijme, poněvadž zákrok svůj pokládal za nejvyšší spravedlivý⁷² Mezi další významnější Liedtkeho intervenci za české obyvatelstvo lze uvést výpověď svědka Jeronýma Grepla, bývalého ředitele oděvní firmy Rolný: „Intervenoval jsem u Liedtkeho za dělníky našeho závodu [firma Rolný z Prostějova]. V březnu nebo únoru 1945 měla firma odevzdat 130–140 dělníků na zákopové práce. [...] Slíbil mi tehdy [Liedtke], že bude intervenovat u velitele zákopových prací. To se také potom stalo. Dosáhli jsme tím toho, že měli jít jen ti dělníci, kteří měli dobré boty a teplé šaty, asi 20–25 lidí, ostatním byl nástup odložen na později. Nic jsme mu tehdy za to nedali.“⁷³

Veřejný žalobce požadoval pro Liedtkeho trest těžkého žaláře a obhájce navrhol zmírnění trestu obžalovanému podle § 16/2 Velkého retribučního dekretu. Soudci z lidu Inderka a Sedláček požadovali pro Liedtkeho trest smrti, za tím co Trávníček a Petr společně s předsedou soudu Maturou hlasovali pro trest na svobodě.⁷⁴ Senát se nakonec dohodl na trestu doživotního vězení pro Ernsta Liedtkeho se zřetelem k § 34 tr. z. a § 5/2 podle §2 a § 7/3 zákona č. 16/1945 Sb. Liedtke rovněž pozbyl veškerý majetek a svou občanskou čest. Trest si odpykával v trestnici na Mírově a prací ve zvláštních nucených pracovních oddílech.⁷⁵

Liedtke tak od Mimořádného lidového soudu odešel s mírným trestem, vzhledem k tomu, že se při běžné retribuční praxi za prokázání zavinění smrti i „pouhé“ jedné osoby v době zvýšeného ohrožení republiky od 21. května 1938 do konce roku 1946 odsuzovalo podle § 7/3 k trestu smrti. Vynesení mírnějšího trestu v Liedtkeho případě může mít několik důvodů a zřejmě díky jejich vzájemné kombinaci nebyl odsouzen k trestu smrti. Jedním z faktorů by mohlo být drtivé množství kladných svědeckých výpovědí o Liedtkeho nezištné intervenci za české obyvatele vůči jediné negativní výpovědi Dr. Pohla Panenky. Velkou roli mohl hrát i minimální počet rozsudků stanných soudů, tedy pouhých pět z celkového počtu 39. Senát tak věděl pouze zhruba o osmině z celkového počtu úmrtí zaviněných Ernestem Liedtkem. Liedtkeho případ z ledna 1947 rovněž zapadá do teorie Benjamina Frommera, jenž tvrdí, že v průběhu první vlny retribuční (od srpna 1945 do května 1947) došlo k postupnému tzv. obroušení ostrých hran velkého dekretu. Frommer tím poukazuje na mírnější rozsudky v závěrečné fázi re-

⁷² ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Dopis Mimořádnému lidovému soudu, 7. ledna 1947*, fol. 41–42.

⁷³ Tamtéž, *Hlavní přelíčení, 9. ledna 1947*, fol. 50.

⁷⁴ Tamtéž, fol. 51.

⁷⁵ Tamtéž, *Narizení výkonu trestu*, fol. 53.

tribuce než v první měsících. Jako hlavní důvod uvádí opadnutí lidových vášní vzhledem k stále většímu časovému odstupu od konce války.⁷⁶

Útěk

Ernst Liedtke si svůj trest odpykával v rámci pracovního oddílu firmy Moravia v Mariánském Údolí, odkud ve čtvrtek 17. července 1947 zhruba v 0:30 hodin utekl společně s dalším retribučním vězněm Antonínem Pospíchalem. Dvojice, ačkoliv měla namířeno do Německa, se vydala podél železniční trati směrem k Břeclavi. V sobotu 19. července si však dvojice všiml v Hulíně člen SNB, který začal vězně pronásledovat. Policistovi se podařilo dostihnout Liedtkeho, načež se strhla rvačka. Liedtkemu přispěchal na pomoc Pospíchal, ale policista použil služební zbraň a Pospíchala zasáhl. Zranění však Pospíchala příliš neomezilo, a tak začal utíkat směrem ke Zlínu. Následně policista zasáhl lýtko Ernsta Liedtkeho a zpacifikoval ho. Liedtke byl odvezen do vazby okresního soudu v Kroměříži, kde byl vyslechnut a dne 18. srpna 1947 byl převezen zpět na Mírov. Celou tuto událost reflektoval olomoucký deník *Osvobozený Našinec*, který rovněž uváděl, že se Liedtke snažil uprchnout za svojí rodinou do Bavorska.⁷⁷

Liedtkeho útekem se zabýval ve své studii rovněž Jiří Fiala, který však zde chybně uvádí, že byl Liedtke dopaden již druhý den (což by znamenalo v pátek 18. července 1947). Tato chyba vznikla zřejmě proto, že článek v *Osvobozeném Našinci* z pondělí 22. července 1947 uváděl, že Liedtke utekl v pátek a hned v sobotu byl dopaden, jenže 17. listopad 1947 byl čtvrtek.⁷⁸ V úplně první zprávě *Osvobozeného Našince*, která informovala o útěku z 20. července 1947 je den útěku uveden správně, avšak Liedtke je zde nesprávně označen jako „gestapák“.⁷⁹ Fiala ve své studii rovněž jednou chybně uvádí datum úmrtí Liedtkeho, namísto 23. dubna 1948 je v jeho tabulce datum 21. dubna 1948.⁸⁰ Datum úmrtí má chybně uvedené rovněž i Otakar Liška ve své publikaci *Tresty smrti vykonané v Československu v letech 1918–1989*. Jako místo Liedtkeho narození Liška mylně uvádí dokonce Švýcarsko.⁸¹ Zcela chybně konec Liedtkeho života líčí Zbyněk

⁷⁶ B. FROMMER, *Národní očista*, s. 184–185.

⁷⁷ *Liedtke dopaden. Zápas člena SNB s prchajícími zločinci v Hulíně*, in: *Osvobozený Našinec*, roč. 80, č. 168, 22. 7. 1947, s. 2; dále ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Zpráva Ředitelství trestnice na Mírově, 18. srpna 1947*, fol. 57.

⁷⁸ J. FIALA, *Z historie katovského řemesla*, s. 77. Srov. *Liedtke dopaden. Zápas člena SNB s prchajícími zločinci v Hulíně*, in: *Osvobozený Našinec*, roč. 80, č. 168, 22. 7. 1947, s. 2.

⁷⁹ *Gestapák Liedtke uprchl*, in: *Osvobozený Našinec*, roč. 80, č. 167, 20. 7. 1947, s. 1.

⁸⁰ J. FIALA, *Z historie katovského řemesla*, s. 79.

⁸¹ Otakar LIŠKA, *Tresty smrti vykonané v Československu v letech 1918–1989*, Praha 2006, s. 101.

Válka, který ve své publikaci *Olomouc pod hákovým křížem* tvrdí, že Liedtke byl za pokus o útěk z Mirova popraven v roce 1947.⁸²

Druhý retribuční proces

Únorové vyústění komplikované situace během tzv. třetí republiky vedlo v Československu k převzetí moci Komunistickou stranou Československa. Komunisté nebyli spokojeni s výsledkem některých retribučních případů, a proto se rozhodli vyhlásit dne 2. dubna 1948 nový retribuční zákon č. 33/1948 Sb., který jim umožnil znovu otevřít případy z první vlny retribuční v letech 1945–1947. Tímto krokem započala druhá vlna retribuční v Československu, která trvala do konce roku 1948.⁸³

Liedtkeho případ tak byl znovu otevřen kvůli podezření z vynesení příliš mírného trestu. Tentokrát byl vyneseno trest smrti a Liedtke byl 23. dubna 1948 popraven. Celkově bylo během druhé vlny retribuční v Československu popraveno zhruba 20 osob, což odpovídá 80 % vykonaných trestů smrti. Toto procento je nižší, než výsledné procento poprav během první vlny (94,9 %), což je způsobené absencí osob odsouzených k trestu smrti během druhé vlny retribuční, a tedy i nemožnosti vykonat exekuci. Je nutné zde zmínit, že případ Ernsta Liedtkeho tak nabourává obecně přijímanou teorii, že všechny retribuční procesy druhé vlny byly zmanipulované.⁸⁴

Na rozdíl od jiných příslušníků SD v protektorátu nebyl zpravodajec Liedtke využit jako agent StB a zřejmě nebyl ani informačně vytěžen.⁸⁵ Vzhledem k tomu, že k novému vyšetřování Liedtkeho případu nedošlo, byl návrh obžaloby byl 14. dubna 1948 vypracovaný JUDr. Palátem praktický stejný jako ten vytvořený JUDr. Ležatkou při prvním procesu. Během hlavního přelíčení dne 23. dubna 1948 tak byl přečten protokol z hlavního přelíčení z 9. ledna 1947, znovu byl vyslechnut Liedtke, který znovu shrnul svoji činnost na území protektorátu, na rozdíl od prvního hlavního přelíčení pouze podrobněji popisoval svoje dobré skutky.⁸⁶ Veřejný žalobce navrhl trest smrti, který soudci z lidu Josef Kapoun, Vojtěch Mišák, František Smola a Vítězslav Vylíčil, odsouhlasili. Výjimkou byl pouze krajský soudce JUDr. Rolný, předseda senátu, který hlasoval pro trest na

⁸² Zbyněk VÁLKA, *Olomouc pod hákovým křížem*, Olomouc 2001, s. 23.

⁸³ B. FROMMER, *Národní očista*, s. 427.

⁸⁴ Tamtéž, s. 433, s. 438–439.

⁸⁵ Pro ilustraci lze uvést případ JUDr. Wernfrieda Pfaffa, vedoucího služebny SD v Hradci Králové, který absolvoval velké množství výsledků a následně působil v jako agent StB v západním Německu. Blíže viz Pavel KREISINGER – Jaroslav NEČAS, *Proces s Wernfriedem Pfaffem (1947)*, in: Karel SCHELLE – Jaromír TAUCHEN (eds): *Encyklopedie českých právních dějin*, sv. VIII, Plzeň 2016, s. 719–723.

⁸⁶ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 202, sign. Ls 22/48 (Ls 1354/46), *Hlavní přelíčení*, 23. dubna 1948, fol. 69–70.

svobodě.⁸⁷ Poprava byla vykonána ve 14 hodin odpoledne a po 13 minutách soudní lékař MUDr. Jaroslav Halík konstatoval smrt odsouzeného. Liedtke je tak jedním ze dvou osob, které byly odsouzeny během druhé vlny retribuice k trestu smrti před Mimořádným lidovým soudem v Olomouci. Druhým odsouzeným byl někdejší vedoucí přerovského gestapa SS-Obersturmführer kriminální komisař Karl Streit. Streit je tak posledním odsouzeným příslušníkem SS a zároveň posledním odsouzeným k trestu smrti před Mimořádným lidovým soudem v Olomouci.⁸⁸

Závěr

Životní příběh Ernsta Liedtkeho jistě působí rozporuplně. Vzhledem k tomu, že SD cíleně nevyhledávala horlivé nadšence národního socialismu, ale inteligentní nefanatické osoby, které by dokázaly podávat pravdivé informace o protivnících, nelze zde uvést, že Liedtke byl zapáleným nacistou. Na začátku své kariéry byl jednadvacetiletým mladíkem ze skromnějších poměrů, který se během hospodářské krize „pouze“ chytil příležitosti budovat kariéru v rámci SS, respektive SD, čímž dosáhl uznání a stabilního sociálního zázemí. Jeho nízké vzdělání, tedy odborné bez maturity, bylo z počátku výhodou, jelikož do SD byli muži bez akademického vzdělání přijímáni hlavně jako ochotná a zároveň levná pracovní síla. Ženatým a vysokoškolsky vzdělaným příslušníkům SD se musel vyplácet vyšší plat než svobodným neakademikům.⁸⁹ Nicméně lze tvrdit, že Liedtke měl určité kvality v souladu s národním socialismem, které jeho nadřízení ocenili, a které se nám zpětně zdají přinejmenším zvrácené. Svoji kariéru začal u bezpečnostní služby úplně od začátku jako topič a čistič vozu, tudíž jeho kariérní postup byl výrazný. Ernst Liedtke zhruba během šesti let (listopad 1934 – duben 1941) dosáhl z hodnosti SS-Rottenführera na nejnižší důstojnickou hodnost SS-Untersturmführera. Během následujícího roku 1942 tak ve svých 29 letech dosáhl vrcholu své kariéry v SS i SD a byl jmenován do hodnosti SS-Obersturmführera a na pozici vedoucího venkovní služebny SD. Během roku 1943 mu bylo uděleno i významné ocenění Válečný záslužný kříž druhé třídy s meči.

Ačkoliv během svého působení zřejmě žádnou osobu sám nezabil, nepřimo se podílel na smrti 37 osob v rámci svého působení u stanných soudů. Svoji zpravodajskou činností pomáhal nacistickému režimu udržovat moc a pacifikovat odpor protivníků z řad českého národa. Z pramenů a jeho rychlého kariérního postupu jasně vyplývá, že udržoval dobré vztahy se svými nadřízenými, kolegy a příslušníky gestapa. Nepodařilo se nalézt jakýkoliv pramenný podklad pro to,

⁸⁷ Tamtéž, *Poradní protokol*, 23. dubna 1948, fol. 72.

⁸⁸ J. FIALA, *Z historie katovského řemesla*, s. 79.

⁸⁹ F. ALTENHÖNER, *Muž, který začal druhou světovou válku*, s. 33.

že by svoji práci vykonával s odporem vůči politice národního socialismu a praktikám represivního aparátu nacistického Německa, jak zmiňoval během procesu. V rámci poválečného vyšetřování svědci jasně uváděli časté a účinné intervence Liedtkeho za více než 20 československých občanů, což zřejmě způsobilo i mírnější výsledek prvního soudního procesu. Liedtkeho úspěšné intervence však zároveň potvrzují, že Liedtke měl v rámci protektorátního SD dobrou pozici a výborné kontakty, což pouze svědčí o jeho pracovních kvalitách a méně o jeho morálních kvalitách, jakkoliv se jeho intervence za propuštění minimálně 20 osob může na první pohled zdát záslužná. Navíc většina provedených intervencí časově zapadá do poslední fáze války, čímž se Liedtke mohl snažit připravit si lepší podmínky pro případné poválečné stíhání.

Přílohy

Příloha č. 1: Tabulka č. 1. Přehled osob odsouzených během zasedání stanného soudu dne 14. listopadu 1941 v Olomouci včetně tří osob zproštěných obžaloby

jméno	*	†	bydliště	zaměstnání	rozsudek
ČERNOŠEK, Miroslav	21.04.1915	07.03.1942	Prostějov	úředník	postoupeno gestapu
HAVLENA, Oldřich	12.01.1907	17.04.1942	Prostějov	majitel obchodu	postoupeno gestapu
HUŇKOVÁ, Božena	27.01.1897	?	Olomouc	trafikantka	postoupeno gestapu
HYBNER, Alois	02.03.1904	?	Troubky	dělník	zproštěn obžaloby
KLEIN, Berta	05.05.1893	29.09.1942	Kojetín	–	postoupeno gestapu
KUBÍČEK, Vojtěch	18.04.1906	?	Dub	dělník	postoupeno gestapu
POTĚSKÝ, Václav	22.07.1901	06.01.1942	Prostějov	úředník	postoupeno gestapu
ROMPART, František, Ing.	17.11.1877	27.12.1941	Olomouc	bývalý školní ředitel	postoupeno gestapu
SCHEUER, Gertrude	07.12.1920	?	Kojetín	bez zaměstnání	postoupeno gestapu
SÝKORA, Jan	24.05.1892	1942	Velký Újezd	zemědělec	postoupeno gestapu
SÝKORA, Josef	17.02.1919	?	Velký Újezd	syn zemědělce	zproštěn obžaloby
VRÁNA, Bohuslav	07.07.1908	?	Dub	dělník	zproštěn obžaloby

Příloha č. 2: Tabulka č. 2. Přehled osob odsouzených během zasedání stanných soudů ve dnech 18. – 20. června 1942 v Brně.

jméno	*	†	bydliště	zaměstnání	rozsudek
BARTOŠ, František	14.06.1885	20.06.1942	Olomouc	klempíř	trest smrti
BERAN, Čeněk	29.09.1905	19.06.1942	Olomouc	knihkupec	trest smrti
BUMBA, Václav	26.09.1905	18.06.1942	Žďánice	odborný učitel	trest smrti
DOKOUPIL, Josef	21.11.1912	20.06.1942	Suchý	poštovní úředník	trest smrti
DOKOUPIL, Oldřich	29.08.1919	19.06.1942	Bystročice	pomocník v holičství	trest smrti
FIŠER, Josef	04.06.1908	20.06.1942	Olomouc	technický úředník	trest smrti
HLAVICA, Antonín	05.06.1892	20.06.1942	Olomouc	zlatník a odhadce	trest smrti
HORÁK, Ladislav	13.01.1895	18.06.1942	Brno	řezník	trest smrti
HORNIG, Rudolf	26.04.1894	19.06.1942	Olomouc	dozorce železniční stanice	trest smrti
CHALABA- LA, Jan, Ing.	30.10.1904	18.06.1942	Brno	stavební inženýr	trest smrti
CHARVAT, Josef	16.05.1907	18.06.1942	bez trvalého pobytu	pekařský pomocník	trest smrti
CHROMEČ, Richard	21.09.1897	20.06.1942	Olomouc	úředník	trest smrti
JAROŠ, Ladislav	10.05.1880	18.06.1942	Holešov	ředitel gymnázia	trest smrti
KLAPIL, Miloslav	17.09.1900	20.06.1942	Olomouc	vlastník domu	trest smrti
KRČ, Josef, MUDr.	27.04.1895	20.06.1942	Okrouhlá	radiolog	trest smrti
KRUPÍČKA, Pavel	18.08.1905	18.06.1942	Žďánice	odborný učitel	trest smrti
LORENC, František	23.02.1883	19.06.1942	Olomouc	drážní skladník	trest smrti
MARTINEK, Jan	07.05.1900	20.06.1942	Olomouc	mechanik	trest smrti

MIKUNDA, Albín	01.08.1893	18.06.1942	Šumperk	řídící učitel	trest smrti
NOVÁK, Jaroslav	11.04.1895	19.06.1942	Olomouc	daňový úředník	trest smrti
POSPÍŠIL, Josef	23.05.1910	20.06.1942	Olomouc	poštovní adjunkt	trest smrti
RICHTER, Josef	23.02.1893	18.06.1942	Klobouky	úředník	trest smrti
ŘEZNÍČEK, Josef	17.11.1906	19.06.1942	Olomouc	šéfredaktor	trest smrti
SEKANINA, Josef, Ing.	25.03.1890	20.06.1942	Olomouc	inženýr	trest smrti
SVOBODA, Karel	03.12.1883	19.06.1942	Olomouc	bývalý důstojník	trest smrti
ŠTEFAN, Josef Cyril	11.02.1909	18.06.1942	Martínkov	učitel	trest smrti
ŠURAL, Vladimír	15.04.1898	19.06.1942	Olomouc	dopravce	trest smrti
TEICH- MANN, Stanislav	13.02.1911	19.06.1942	Olomouc	typograf	trest smrti
VESELÝ, František	09.02.1894	18.06.1942	Náměšť nad Oslavou	odborný učitel	trest smrti
VLK, František	24.09.1907	19.06.1942	Bystročice	bývalý vysokoškolák	trest smrti

Příloha č. 3: Rozsudek Ernsta Liedtkeho z 9. ledna 1947.

Jménem republiky!

Mimořádný lidový soud v Olomouci uznal po veřejném hlavním přelíčení dne 9. ledna 1947 takto právem:

Obžalovaný

Arnošt Liedtke

nar. 19. 7. 1913 v Montau, ženatý, býv. vedoucím SD služebny v Olomouci t. ř. ve vazbě,

jest vinen,

že v době zvýšeného ohrožení republiky:

I/ v Olomouci od 16. 3. 1939 do května 1945 byl

a/ členem a velitelem, totiž obersturmführerem organizace SS

b/ členem a později vedoucím služebny SD, tedy organizace podobné povahy jako ty, které jsou v §u 8 tetr. dekr. výslovně jmenovány,

II/ v součinnosti s jinými ve službách a v zájmu Německa způsobil soudním rozsudkem jako přisedící policejního stanného soudu smrt obyvatel republiky, a to rozsudkem ze dne 14. 11. 1941 Ing. Františka Romparta, 19. 6. 1942 Vladimíra Šurala a Františka Lorence, z 20. 6. 1942 Ing. Josefa Sekaniny a Miloslava Klápila, a sice tím, že u posledních čtyřech vyslovil trest smrti přímo, u prvního pak předání gestapu, při čemž Ing. Rompart zemřel v koncentračním táboře.

čimž spáchal

ad I/ zločin podle §2, ad II/ §7/3 dekretem presidenta republiky ze dne 19. června 1945 č. 16 Sb. o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a odsuzuje se za to se zřetelem na § 34 tr. z. a § 5 odst. 2 retr. z. podle §u 7 odst. 3. cit. dekretem k trestu těžkého žaláře v trvání doživotně.

Podle § 55a/tr. z. započítává se do trestu vazba zajišťovací od 16. 5. 1945 9 hod. do 9. 1. 1947 16.45 hod.

Podle § 14 lit a/ cit. dekretem pozbývá obžalovaný občanské cti navždy.

Podle § 14 lit b/ cit. dekretem odpyká obžalovaný celý trest ve zvláštních nucených pracovních oddílech.

Podle § 14 lit. c/ cit. dekretem propadá celé jmění obžalovaného ve prospěch státu.

Podle § 389 tr. ř. jest obžalovaný povinen nahraditi náklady trestního řízení.

Mimořádný lidový soud v Olomouci
dne 9. ledna 1946.¹

Usnesení: Dr. [...] Matura

Útraty nedobytné:

Příloha č. 4: Rozsudek Ernsta Liedtkeho z 23. dubna 1943.

Jménem republiky!

Mimořádný lidový soud v Olomouci uznal po veřejném hlavním přelíčení dne 23. dubna 1948 takto právem: Rozsudek mimořádného lidového soudu v Olomouci ze dne 9. ledna 1947 pozbyl účinnosti.

Obžalovaný

Arnošt Liedtke

nar. 19/7. 1913 v Montau, ženatý, bývalý vedoucí služebny SD
posledně bytem v trestní vazbě kr. s. v Olomouci,

Jest vinen,

že v době zvýšeného ohrožení republiky

I. v Olomouci od 16/3. 1939 do května 1945 byl

a/ členem a velitelem, totiž Obersturmführerem organisace SS,

b/ členem a později vedoucím služebny SD, tedy organisace podobné povahy jako ty, které jsou v § 2 ret. dekretu výslovně jmenovány,

II. v součinnosti s jinými ve službách a v zájmu Německa způsobil soudním rozsudkem jako přisedící policejního stanného soudu smrt obyvatele republiky a to rozsudkem ze dne 14/11. 1941 Ing. Františka Romparta, z 10/6. 1942 Vladimíra Šurala a Františka Lorence, z 20/6. 1942 Ing. Josefa Sekaniny a Miloslava Klapi-la a sice tím, že u posledních čtyř vyslovil trest smrti přímo, u prvního pak předá-ním Gestapu, při čemž Ing. Rompart zemřel v koncentračním táboře,

čimž spáchal

zločin podle § 2,7 odst. 3 dekretu presidenta republiky ze dne 19. června 1945 č. 16 a z 4. 2 1947 č. 9 a z 25. 3. 1948 č. 33 Sb. o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů ve znění zák. z 24. ledna 1946 č. 22/46 Sb.

odsuzuje se za to

podle § 7 odst. 3 cit dekretu k trestu smrti.

Podle § 55a/ započítává se do trestu vazba zajišťovací od 16/5. 1945 v 9.00 hod. do 9/1. 1947 v 16 hod. 15 min. a vazba trestní od toho dne až do 23/4. 1948 ve 12 hodin.

Podle § 14 lit. a/ cit. dekretu pozbývá obžalovaný občanské cti na vždy.

Podle § 14 lit.c/ cit. dekretu propadá celé jmění obžalovaného ve prospěch státu.

Podle § 389 tr. ř. jest obžalovaný povinen nahraditi náklady trestního řízení.

Důvody:

Z trestního oznámení, výpovědi svědků Ludmily Sekaninové, Miloslavy Rompartové, Marie Lorenzové, Marie Němečkové, z odpovídání obžalovaného Arnošta Liedtkeho a z rozsudků stanného soudu v Brně na č. 1. 18–22 a z výsledků celého průvodního řízení soud má za prokázaný tento skutkový stav:

Obžalovaný Arnošt Liedtke byl členem SS u SD již od roku 1935 a v této formaci dosáhl hodnosti SS-Obesturmführera. Od 16. března 1939 byl přidělen

ke složce SD do Olomouce, kde mu byl ze začátku přidělen obor správní a vedení personálních věcí. Potom prodělal různé referenstké kursy a v dubnu nebo květnu stal se vedoucím služebny SD v Olomouci. V roce 1941 byl poslán Kohlem do Brna, aby jej zastupoval u stanného soudu. Jako člen stanného soudu podepsal rozsudek na Ing. Rompartem, který byl předán tajně státní policii a zemřel v Mauthausen 27. 12. 1941. V roce 1942 zastupoval Kohla u stanného soudu a zde podepsal 4 rozsudky smrti nad Vladimírem Šurallem a Františkem Lorencem 19. června 1942 a nad Josefem Sekaninou a Miloslavem Klapilem dne 20. června 1942.

Obžalovaný trestný čin jemu za vinu kladený doznává, ale hájí se tím, že rozsudky u stanného soudu v Brně podepsal jen v zastoupení jednoho člena soudu, který byl nemocen, ba dokonce v případě Šuralově a Lorencově nebyl u stanného soudu přítomen, neboť přijel do Brna až 20. června 1942 a on musel podepsati rozsudek, neboť i kdyby nepodepsal, nebyl by zachránil ony lidi a jednalo se také o jeho existenci. Potom na jeho žádost byl zproštěn povinnosti zasedat u stanného soudu. Rozsudek byl nucen podepsati proto, že musel býti podepsán členem olomoucké služebny, ježto se jednalo o lidi z Olomouce. Rozsudky podepsal proti svému vědomí a svědomí. Neměl nikdy nenávisťi při Čechům a pouze vykonával to, co mu bylo nařízeno. Kromě toho pomohl mnoha lidem, když jej o to požádali nezištně, ježto nečinil rozdíl mezi Čechem a Němcem, když byl správný a poctivý člověk.

Obžalovaný jest usvědčován z trestního činu hlavně těmi pěti rozsudky, z nichž čtyři zněly na trest smrti a v případě Ing. Romparta zněl na předání gestapu, což se projevilo tím, že Ing. Rompart 14. listopadu 1941 byl předán gestapu a již dne 27/12 1941 zemřel v koncentračním táboře Mauthausen. Obžalovaný tyto rozsudky podepsal, což také sám doznal a jeho obhajoba, jak ji při hlavním přelíčení uvedl, jest úplně lichou. Obžalovaný sice uznal, že tyto rozsudky byly proti jeho vědomí a svědomí, a měl tu možnost odepřít podpis na těchto rozsudcích a zvláště v těch případech Františka Lorence a Vladimíra Šurala, kdy podle jeho výpovědi nebyl vůbec přítomen soudu.

Obžalovaný, jak sám u policie doznal, byl příslušníkem organisace SS, kde též měl funkci Obersturmführera. Jeho další obhajoba, že nebyl členem SS, že hodnosti u SD byly tytéž jako u SS, není ničím potvrzena a proto soud obžalovaného uznal vinným v tomto bože obžaloby. Ia/.

Obžalovaný rovněž doznal, že byl členem a později vedoucím služebny SD v Olomouci. Organisace SD byla složka policie tak zvané Sicherheitspolicie a měla rozvětvený aparát zpravodajů a rozsáhlou kartotéku o podnikcích a osobách význačnějšího postavení a politicky podezřelých. SD byla často žádána gestapem o podání zprávy o jednotlivých osobách, tato organisace pracovala skrytě a nenápadně. Jak svědek Heidan uvedl, že SD byla naslouchající ucho a gestapo ruka, která prováděla exekutivu. Jest tedy organisace SD podobně zločinné povahy jako organisace jmenované v § 2 retr. dekretu.

Ježto obhajoba obžalovaného ohledně podepsání 4 rozsudků smrti jest lichou, soud uznal obžalovaného vinným, že v době zvýšeného ohrožení republiky v součinnosti s jinými způsobil svým spolupodpisem na rozsudku stanného soudu v Brně jako jeho přisedící smrt 5ti obyvatelům republiky a to u 4 obyvatelů přímo a u jednoho nepřímo předáním gestapu tím, že tento muž zemřel v koncentračním táboře. Tento rozsudek podepsal ve službách a zájmu Německa.

Soud shledal v jednání obžalovaného skutkovou podstatu zločin§ dle §§ 2, 7 odst. 3 retr. dekretu a to jak po stránce subjektivní tak i po stránce objektivní.

Tím jest výrok o vině odůvodněn.

Trest byl vyměřen podle § 7 odst. 3 retr. dekretu, byl odsouzen k trestu smrti.

Trest smrti nebylo možno zaměnit za trest na svobodě a to proto, že obžalovaný, ač, jak průvodním řízením bylo prokázáno, pomohl některým lidem české národnosti, nemohlo býti použito § 16 retr. dekretu, ježto další činnosti obžalovaného nejsou dány okolností uvedení v § 16 cit. dekretu. Ony slzy těch vdov a sirotek nebyly vyváženy jeho další činností, ono zlo, které svým rozhodnutím způsobil, obžalovaný nezmenšil, škoda pachatelem zaviněná přesahuje neúměrně prospěch obžalovaným způsobený.

Ostatní ustanovení rozsudku spočívají na místech zákonných v enunciátě uvedených.

Mimořádný lidový soud v Olomouci,
dne 23. dubna 1948.

ⁱ Chybně uveden rok 1946 na předtištěném mustru rozsudku, jedná se o rok 1947.

ⁱⁱ Nečitelné.

Klára Mauzerová

Lebensschicksale des SS-Obersturmführers Ernst Liedtke (1913–1948), Leiter der SD-Außenstelle in Olmütz

Zusammenfassung

Das Hauptziel dieser Studie ist die Erfassung der Lebenslaufbahn des SS-Obersturmführers Ernst Liedtke (1913–1948), eines Angehörigen des Sicherheitsdienstes (SD). Dieser SS-Offizier verbrachte seine Karriere während des zweiten Weltkriegs im Protektorat Böhmen und Mähren. Zunächst war er als einfacher SD-Mitarbeiter tätig und arbeitete sich dann schrittweise zum Leiter der SD-Außenstelle in Olomouc (deutsch Olmütz) hoch. In dieser Arbeit werden Liedtkes Lebensschicksale, seine Karriere und nicht zuletzt auch die beiden gegen ihn geführten Nachkriegsprozesse im Rahmen der Retributionsjustiz analysiert. Als Teilnehmer der Standgerichte in Olomouc und Brünn verschuldete Liedtke durch seine Unterschrift den Tod von mehr als 37 Personen. Und trotzdem wurde Liedtke im Rahmen der ersten Retributionswelle (1945–1947) nicht zum Tode verurteilt, sondern zu lebenslanger Freiheitsstrafe. Während der zweiten Retributionswelle (1948) rollte man seinen Fall jedoch wieder auf und wandelte das Urteil in eine Todesstrafe durch Erhängen um. Ernst Liedtke wurde am 23. April 1948 in Olomouc hingerichtet.

Klára Mauzerová

The fate of SS-Obersturmführe Ernst Liedtke (1913–1948), Head of the Rural SD Station in Olomouc

Summary

The main objective of this paper is to map the life of SS-Obersturmführe Ernst Liedtke (1913 – 1948), a member of the security service. This SS officer spent his entire career during the Second World War within the territory of the Protectorate of Bohemia and Moravia. He initially worked as an ordinary SD employee and gradually worked his way up to head of the rural SD office in Olomouc. This work analyses Liedtke's fate, his career and also two post-war judicial processes directed against him within the terms of retributive justice. As a participant in court-martial processes in Olomouc and in Brno, Liedtke caused the death of over 37 people by appending his signature. Despite this, Liedtke was not sentenced to death during the first wave of retribution (1945 – 1947) but to life imprisonment. During the second wave of retribution (1948) his case was reopened and his sentence was altered to a death sentence. Ernst Liedtke was executed in Olomouc on 23rd April 1948.

STUDIE

Květa Merunková

Dr. Maximilian Girth (1910–1971), vládní komisař a starosta města Prostějov v období Protektorátu Čechy a Morava¹

**Dr Maximilian Girth (1910–1971), Government Commissioner and Mayor
of the Town of Prostějov During the Period of the Protectorate of Bohemia
and Moravia**

The objective of this paper is to map the fate of Dr Maximilian Girth (1910–1971). This ethnic German worked as a clerk and head of the communal administration in the town of Prostějov during the period of the Protectorate of Bohemia and Moravia. This paper focuses mainly on the period between 1940 and 1944, when Girth assumed the position of Government Commissioner and subsequently mayor of the town of Prostějov, however, it also summarises his fate after the Second World War.

Key words: History, 20th Century, Czechoslovakia, Protectorate of Bohemia and Moravia, Second World War, Prostějov, government administration, Germanisation

¹ Příspěvek vznikl za podpory MŠMT ČR udělené UP v Olomouci (IGA_FF_2019_011), Společnost v historickém vývoji od pravěku po moderní věk V.

Úvod

Od samého začátku okupace měl nacistický režim zájem na tom, aby co nejrychleji a nejefektivněji ovládl veřejnou správu v protektorátu. Soustavně proto dosazoval německé úředníky na důležité vedoucí pozice, kde měli sloužit jako účinný nástroj germanizace. Nacistická okupační správa dávala najevo své dominantní postavení prosazováním němčiny jakožto jediného úředního jazyka a rovněž navyšováním počtu německých úředníků na úkor těch českých.²

Studium německých přednostů komunální správy v období protektorátu ponechává dodnes velký prostor pro další výzkum, nese však s sebou mnohá úskalí mimo jiné kvůli absenci pramenné základny, zejména pro zmiňovaná léta 1939–1945.

Cílem této studie je nastínit životní osudy Maximiliana Karla Girtha, představitele nacistického úředního aparátu, který byl zvolen vládním komisařem (*Regierungskommissar*) a později starostou města Prostějov. Tento severomoravský Němec působil v Prostějově na pozici přednosty komunální správy mezi lety 1940–1944. Zajímavá je i jeho životní dráha po roce 1944, kdy byl v posledním roce války povolán do vojenské služby a po svém zajetí následně odsunut do západního Německa. Tam se posléze věnoval profesi státního úředníka Spolkového ministerstva vnitra se sídlem v Bonnu a právě z tohoto období se dochovaly důležité archivní spisy.

Základním pramenem k analýze životních osudů Maximiliana Girtha jsou spisy uložené ve Spolkovém archivu v Německu, konkrétně v archivních institucích v Berlíně a Koblenci. Pobočka v Berlíně-Lichterfelde (Bundesarchiv Berlin) obsahuje spisy, které se vztahují zejména ke Girthově činnosti před rokem 1939. Ve Spolkovém archivu v Koblenci (Bundesarchiv Koblenz) se pak nacházejí prameny, které zachycují život Maximiliana Girtha především po roce 1945 až do jeho úmrtí v roce 1971. Z české provenience jsou důležité prameny uložené v Národním archivu v Praze a dále některé spisy ze Státního okresního archivu v Olomouci, díky nimž se můžeme pokusit rozklíčovat Girthovo působení v Protektorátu Čechy a Morava. Stručné informace k jeho osobě lze dohledat také v Archivu bezpečnostních složek.

² K problematice německé okupační správy v protektorátu například viz Stanislav ŠISLER, *Příspěvek k vývoji a organizaci okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, in: Sborník archivních prací, Praha: Archivní správa Ministerstva vnitra, roč. 13, č. 2 (1963), s. 46–95; TÝŽ *Studie o organizaci a působnosti nacistické okupační správy v Českých zemích v letech 1939–1945*, in: Sborník archivních prací, Praha, roč. 22, č. 1 (1972), s. 183–213; dále Detlef BRANDES, *Germanizovat a vysídlit: nacistická národnostní politika v českých zemích*, Praha 2015; dále Pavel MARŠÁLEK, *Pod ochranou hákového kříže: nacistický okupační režim v českých zemích 1939–1945*, Praha 2012; dále Miroslav KÁRNÝ a kol., *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 1987.

Před kariérou vládního komisaře

Maximilian Karl Girth, původem etnický Němec, se narodil 26. dubna 1910 do rodiny technického inženýra Ernsta Girtha a jeho manželky Stephanie, rozené Zyka. Rodina žila v Těšíně a hlásila se k římskokatolickému vyznání.³ Brzy po jeho narození se přestěhovala do Opavy, kde Maximilian Girth zahájil povinnou školní docházku v tamní obecné škole. Po obecné škole, kterou navštěvoval v letech 1916–1921, absolvoval osmileté německé státní gymnázium v Opavě, kde roku 1929 odmaturoval. Po gymnaziálním studiu se s celou rodinou téhož roku odstěhoval do Brna, kam byl Girthův otec pracovně přemístěn na pozici technického inženýra. Tam devatenáctiletý Maximilian Girth začal se studiem práv na Masarykově univerzitě. Situace se však již v roce 1930 změnila, neboť otec zemřel a zbylá část rodiny byla nucena se přestěhovat zpátky do Opavy.⁴ Dochované prameny uvádějí, že Maximilian Girth ve studiu práv pokračoval i nadále, přestoupil však z brněnské Masarykovy univerzity na Německou univerzitu v Praze.⁵ Veškeré studijní požadavky úspěšně splnil,⁶ a proto mu byl v Praze dne 28. listopadu 1936 udělen titul doktora práv (Dr. jur.).⁷ Následně jej čekala několikaletá praxe v oboru, po níž mohl složit velkou státní zkoušku.⁸

Během studia musel Girth absolvovat povinnou dvouletou vojenskou službu, kterou nastoupil 16. července 1934. Byl přiřazen k pěšímu pluku 6 „Hanáckému“. V roce 1936 získal hodnost podporučíka pěchoty ve funkci velitele minometné čety. Po této povinné vojenské službě absolvoval v letech 1937–1938 dobrovolný kurz pro důstojníky v záloze pěchotního oddělení. Nadřízenými byl Maximilian Girth hodnocen jako klidný, schopný, pilný a společenský člověk, který byl navíc podle dochované dokumentace spolehlivý a svoji práci vykonával svědomitě. V kvalifikační listině je uveden celkový výsledek s „velmi dobrým“ hodnocením.⁹

Po dokončení studia vystřídal Girth několik zaměstnání, ve kterých se většinou zdržel jen krátkou dobu. Do prvního pracovního poměru nastoupil 15. úno-

³ Bundesarchiv Berlin (dále jen BAB), ZA VI 0142 A.02, *Ahnenbrief*.

⁴ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Mein Lebenslauf*.

⁵ Archiv Univerzity Karlovy Praha, fond Právnická fakulta Německé univerzity v Praze, *Knihy zkušebních protokolů státních zkušebních komisí*, inv. č. 24, s. 5786.

⁶ Aby Maximilian Girth splnil veškeré studijní povinnosti, absolvoval v průběhu studia práv následující státní zkoušky: Právněhistorická státní zkouška z 24. ledna 1931, Judiciální státní zkouška z 20. června 1933, Státovědecká státní zkouška z 19. listopadu 1936, Státovědecká rigorózní zkouška z 26. listopadu 1936. Viz Archiv Univerzity Karlovy Praha, fond Právnická fakulta Německé univerzity v Praze, *Maximilian Girth*.

⁷ Tamtéž, fond Matriky Německé univerzity v Praze, inventární číslo 6, Matrika doktorů Německé univerzity v Praze (1936–1939), strana 36.

⁸ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Q.B.F.F.F.Q.S.* (kopie diplomu).

⁹ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha, fond Kvalifikační listina důstojníka, *Maximilián Girth* (nečíslováno).

ra 1937 jako koncipient politického oddělení zemského úřadu v Brně. Dne 27. září 1937 se oženil s Němkou Irmou Agnes, rozenou Jandak. Dne 15. května 1938 byl z Brna přemístěn k okresnímu úřadu v Prostějově,¹⁰ kde Girth údajně nebyl příliš spokojen. Jeho nespokojenost podle spisů pramenila z toho, že se jeho manželka, která uměla pouze německy, nedokázala plně přizpůsobit prostředí tvořenému převážně pouze česky mluvícím obyvatelstvem.¹¹ Ani na tomto místě tedy Girth nevydržel déle než půl roku. Situace se razantně změnila vyhlášením mobilizace v září 1938. Girth byl znovu povolán k vojenské službě.¹² Podle jeho vlastních slov bylo toto období pro něho i manželku tíživé. V dochovaných pramenech Girth uvádí, že v důsledku napjatých vztahů s Německem odcestovala těhotná manželka Irma v srpnu 1938 na čas do Magdeburgu, kde žila velká část její rodiny. V důsledku těhotenských komplikací došlo k předčasnému porodu a novorozенец po několika hodinách zemřel. Z Girthových slov je zřejmé, že vinu za manželčin předčasný porod přisuzoval českým úřadům, které v době mobilizace neumožňovaly vést korespondenci mezi Československem a Německem, a proto manželé nemohli být v kontaktu.¹³

Po podpisu mnichovské dohody a okupaci českého pohraničí se Maximilian Girth rozhodl přesídlit na Opavsko, tedy na území nově vzniklé říšské župy Sudety. Dne 7. října 1938 nastoupil k okresnímu úřadu v Jägerndorfu (česky Krnov).¹⁴ V tomto období také žádal o přesun do Magdeburgu, kde se nacházela rodina jeho manželky. Tam měl dostat pracovní umístění v místní komunální správě, avšak bezprostředně po zřízení Protektorátu Čechy a Morava se Girthova situace výrazně změnila. Vzhledem k jeho vynikajícím znalostem češtiny byl na rozkaz tzv. Vrchního velitelství pozemních sil (Oberkommando des Heeres) vyslán do nově zřízeného protektorátu. Již 16. března 1939 byl přeložen do Olomouce, kde pracovní pozici koncipienta vyměnil za vládního referendáře a jeho pracovištěm se stal nově zřízený Oberlandrat.¹⁵ V této době byl Girth hodnocen jako pracovník s horlivým zaujetím, velkou pílí a dobrými komunikačními a jazykovými schopnostmi. Vzhledem k absolvované tříleté praxi ve správním oboru mohl vykonat závěrečnou velkou státní zkoušku, kterou dne 27. dubna 1940 úspěšně složil a stal se tak plně kvalifikovaným státním úředníkem.¹⁶

Maximilian Girth byl aktivní i ve spolkovém životě. Od dětství přibližně do roku 1924 působil v německém Tělovýchovném spolku (Deutscher Turnverein). Mezi lety 1924–1933 byl členem opavského nacionálněsocialistického mlá-

¹⁰ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Aktenauszug*.

¹¹ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Mein Lebenslauf*.

¹² Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha, fond Kvalifikační listina, *Maximilián Girth* (nečíslováno).

¹³ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Dr. jur. Maximilian Girth*.

¹⁴ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Aktenauszug*.

¹⁵ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Übernahme des Dr. Maximilian Girth*, dále Státní okresní archiv Olomouc, fond NSDAP – okresní vedení Olomouc, kart. 1, *Kreisleitung der N.S.D.A.P.*

¹⁶ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Aktenauszug*.

dežnického spolku *Werwölfe* (Nationalsozialistische Jugendgruppe „Werwölfe“). V letech 1929–1930, kdy studoval v Brně, působil v sudetoněmeckém student-
ském svazu *Sudetia* (Sudetendeutsche Studentenbund „Sudetia“). Od roku 1937
pak byl členem spolku Německých politických úředníků (Verein der deutschen
politischen Beamten). Dne 17. října 1938 vstoupil do paramilitární organizace SA
a připojil se k SA-Standarte 15 v Krnově, kde byl zařazen do čela tamního oddí-
lu.¹⁷ Po přestěhování do Olomouce byl přiřazen k SA-Standarte 38 jako referent
sociální péče. Právě v druhé polovině 30. let musel být Girth mimořádně politic-
ky aktivní, o čemž svědčí i jeho brzký vstup do NSDAP, jejímž členem se stal již
1. listopadu 1938 pod členským číslem 6 672 539.¹⁸ K tomuto datu byli přednost-
ně přijímáni pouze funkcionáři Henleinovy SdP nebo Svazu turnerů, bývalí funk-
cionáři DNSAP nebo Sudetoněmeckého freikorpsu. Další vlny přijímání přihlá-
šek do strany následovaly k 1. prosinci 1938, popřípadě až v roce 1939. Pro
úplnost dodejme, že většina členů SdP do NSDAP přijata nebyla, neboť jednotli-
ví členové byli převáděni individuálně na základě prověrek. Z celkového počtu
1 300 000 členů SdP byl povolen vstup do NSDAP zhruba jedné třetiny
(450 000).¹⁹

Působení v Prostějově

Během nacistické okupace byli do správy českých měst postupně dosazo-
váni němečtí úředníci. Jmenování na pozice obecní správy podléhala protektor-
átním úřadům. Nebylo tomu jinak ani v případě města Prostějov, v němž převa-
žovalo obyvatelstvo české národnosti. V posledních měsících druhé republiky
(od února 1939) zastával post starosty města Jan Sedláček, který byl zároveň od
voleb v roce 1935 poslancem Národního shromáždění za stranu Národní sjedno-
cení (později přestoupil do Strany národní jednoty). V následujícím období byli
z městského zastupitelstva v první fázi odstraňováni komunisté a Židé a uvolně-
ná místa byla zaplňována především Němci, případně Čechy, kteří byli schvále-
ni protektorátními úřady. V únoru roku 1940 byl starosta Sedláček zatčen
a městské zastupitelstvo rozpuštěno.²⁰ Na jeho místo nastoupil jako vládní komi-
sař a referendář zdejšího Oberlandratu etnický Němec Hermann Böss. Jeho pů-
sobení bylo podle dochovaných svědectví poměrně klidné a umírněné. Böss za-
stával post vládního komisaře v Prostějově pouze dočasně do května 1940, kdy

¹⁷ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Aktenauszug*.

¹⁸ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Antrag auf Zulassung zur großen Staatsprüfung*.

¹⁹ Stanislav BIMAN a kol., *Kdo byl kdo v říšské župě Sudety*, CD Nosič Heslo NSDAP – Organizace NSDAP v říšské župě Sudety.

²⁰ Podrobněji viz Jan SEDLÁČEK, *Prvý odboj v kraji olomouckém 1939: (úryvky z pa-
mětí a poznámek r. 1939/40)*. V Prostějově: Vydavatelství spolku, 1945. Dále Moravský zemský
archiv Brno, fond B 340 Gestapo Brno, kart. 152, inv.č.10, *Jan Sedláček*.

ho vystřídal Maximilian Girth.²¹ Pro přehlednější orientaci mezi čelními představiteli samosprávy města Prostějov v období protektorátu poslouží následující tabulka.²²

Jméno a příjmení	Rok narození a úmrtí	Působení v Prostějově v období protektorátu
Jan Sedláček	1882 1960	3.2.1939 zvolen, 14.3.1939 potvrzena funkce starosty – únor 1940
Hermann Böss	1910 ?	12.2.1940 – květen 1940, funkce vládního komisaře
Maximilian Girth	1910 1971	21.5.1940 – 24.7.1942, funkce vládního komisaře 24.7.1942 – září 1944, funkce starosty
Hans Grabinger	1909 ?	září 1944 – květen 1945, funkce vládního komisaře, označení starosta

Girth nastoupil do funkce vládního komisaře dne 21. května 1940.²³ Olomoucký Oberlandrat vyhodnotil svého bývalého zaměstnance Girtha jako horlivého mladého Němce, který se na post vládního komisaře v českém městě ideálně hodí. Kladně byly hodnoceny především jeho jazykové schopnosti, které při jeho zvolení rozhodovaly. Další výhodou byla několikaletá pracovní zkušenost v české správě.²⁴ Je třeba dodat, že Girthovo hodnocení ze strany olomouckého Oberlandratu bylo opravdu přesné, neboť ihned po nástupu do úřadu začal s výraznou germanizací města Prostějov. Už v prvních měsících jeho působení byly přejmenovány hlavní ulice a náměstí a získaly německé názvy.

Nacistická stranická zpravodajská služba Sicherheitsdienst (SD) vypracovávala zprávy a hodnotila činnost vládních úředníků a všech dalších obyvatel podléhajících Říši. Dne 30. června 1940 putovalo na sekretariát Říšského protektora v Čechách a na Moravě sdělení, v němž byly uvedeny základní údaje o nově zvoleném vládním komisaři Maximilianu Girthovi. Ten v něm byl popisován

²¹ Pavel MAREK – Miloš TRAPL a kol., *Prostějov. Dějiny města. Díl 2, Prostějov 1999*, s. 106–107, dále Vojtěch PŘÍVAL, *Prostějovsko za války. Vzpomínky a dokumenty z let 1939–1945*, Prostějov 1948, s. 57.

²² Sestaveno na základě Bundesarchiv Koblenz (dále jen BAK), PERS 101/49274, *Maximilian Girth*; dále BAB, ZA VI 0461 A.08, *Hermann Böss*; dále BAB, ZJ 250 A.05, *Hans Grabinger*; dále Josef AUGUSTIN – Bob PACHOLÍK, *Sto let prostějovské radnice*, Prostějov 2014, s. 242–245.

²³ J. AUGUSTIN – B. PACHOLÍK, *Sto let prostějovské radnice*, s. 244.

²⁴ BAB, ZA VI 0142 A.02, *Dienstliche Beurteilung*.

jako velice schopný Němec, oddaný německé kultuře, zároveň však byl označen jako člověk příliš ambiciózní, který může mít problémy s autoritami. Hodnocena byla rovněž jeho činnost před rokem 1938. V období Československa byl na jedné straně vyzdvihován za absolvování vojenského důstojnického kurzu, na straně druhé mu bylo ve zprávě vytýkáno přátelství s Židy, u nichž měl vidinu zisku.²⁵

Výročí zvolení do úřadu v Prostějově si Girth připomněl prostřednictvím oslav v květnu roku 1941.²⁶ Na podzim téhož roku se rozhodl vydat zákaz, že Židé nesmí vstupovat do centra města a mohou se pohybovat pouze ve vyznačených ulicích.²⁷ Důležitým mezníkem usilí o úplnou germanizaci se stal rok 1942, kdy proběhla reorganizace státní správy. Úřady byly prohlášeny za německy vedená služební místa a jejich počet se navíc snížil. Zároveň se snížil i počet zaměstnanců, aby mohli být využiti pro válečné potřeby. Důležitým impulzem byla rovněž snaha o upevnění pozice německých elit na úřadech a eliminování českého jazyka. Po této reorganizaci městských úřadů vykonávalo jejich funkci takzvané německé byro, v jehož čele stál německý sekretář, který sloužil jako pravá ruka starosty. Dále byla na městských úřadech povinně zavedena němčina jako úřední jazyk a postupně mělo dojít k propuštění všech českých zaměstnanců pracujících v městských podnicích, nicméně tento pokus o úplnou eliminaci českých úředníků se nepodařilo realizovat.²⁸

Za Girthova úřadování se germanizace neprojevila pouze v komunální správě, ale také v kultuře. Girth využil svého nadřazeného postavení ve spojitosti s proměnou prostějovského Národního domu. Tato secesní stavba byla vybudována podle projektu architekta Jana Kotěry v letech 1905–1907 a sloužila především jako kulturní centrum s divadelními prostorami, přednáškovými sály, restauracemi a kavárnou. Girth měl velký osobní zájem na zbudování takového kulturního centra, které by bylo v naprostém souladu s ideály nacistického režimu a oslavovalo by německou kulturu. Osobně se prezentoval jako kulturně orientovaný starosta-mecenáš.²⁹ Výrazně podporoval zejména činnost divadla. Změny v důsledku nové ideologie se projevíly také na budově Národního domu, který byl necitlivě upraven v souladu se vkusem nacistického režimu. Divadlo bylo plně aktivní až do září 1944, kdy byla činnost divadel v celé Říši dočasně

²⁵ Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), 109-4/341, fol. 159.

<http://www.badatelna.eu/fondi/959/reprodukce/?zaznamId=338292&reproId=319935>

²⁶ Libor VOJTĚCH, *Vývoj obecní samosprávy v Prostějově od poloviny 19. století do konce 20. století*, diplomová práce, Brno 2015, s. 35.

²⁷ Documentation Centre for Property Transfers of Cultural Assets of WWII Victims: Plundered, But By Whom? Protectorate of Bohemia and Moravia and Occupied Europe in the Light of the Nazi-Art Looting, Praha 2015, s. 27.

²⁸ P. MAREK – M. TRAPL, *Prostějov*, s. 111.

²⁹ Dagmar ROHÁČOVÁ – František ŘÍHA, *Národní dům v Prostějově 1907–2007*, Prostějov 2007, s. 232.

zakázána.³⁰ Dne 24. července 1942 byl Maximilianu Girthovi okresním hejtmánem udělen titul starosty města.³¹

Působení Maximiliana Girtha v Prostějově se neobešlo bez reakcí veřejnosti a sledování tajnými službami. Jeho činnost se u mnohých lidí nesetkávala s pozitivním ohlaselem. Tyto ohlasy se dozajista staly předmětem různých zpráv o Girthovi coby starostovi města Prostějov. Charakteristickým příkladem je osobní dobrozdání litovelského okresního hejtmána Friedricha Jahna z dubna roku 1944, který působil v Prostějově během prvních let protektorátu. Jahn dostal žádost o sepsání dobrozdání od tamního Oberlandratu, pod nějž spadal politický okres Prostějov.³² Jahnův text nebyl jediný, který popisoval kariérní a osobní život Maximiliana Girtha do roku 1944. Další poměrně důležitý spis vznikl v rámci SD. Zpráva SD byla vyhotovena samotným Walterem Jacobim, šéfem protektorátní SD,³³ v srpnu roku 1944. Následně byla adresována sekretariátu Státního ministra pro Čechy a Moravu Karla Hermanna Franka. Oba dokumenty obsahovaly srovnatelné informace, nicméně zpráva SD byla pochopitelně obsáhlejší a vycházela z více zdrojů. Na základě uvedených pramenů můžeme do jisté míry určit příčiny starostova pádu.³⁴

Jak už zaznělo výše, Girth se bezprostředně po svém dosazení do čela města aktivně chopil úřadu. Ačkoli pocházel z relativně prostých poměrů, ve funkci vládního komisaře se dokázal velmi rychle finančně zaopatřit a jeho životní styl se stal předmětem mnoha kauz. Jedna z nich se týkala velkého bytu, který si Girth údajně pořídil až podivuhodně rychle. Ve válečném období fungoval v zimních měsících přidělový systém na množství uhlí pro jednotlivé domácnosti. Girth si údajně zažádal o navýšení přidělu pro svou domácnost hned několikrát. Veřejnost to vnímala jako nehospodárné chování vládního úředníka, který by měl jít v době války příkladem. Girthova rozmařilost se podle pramenů projevovala mimo jiné také v dopravě – bylo mu vytýkáno využívání auta i na malé vzdálenosti, například pro cesty z bytu do kanceláře. Služební auto také půjčoval své manželce a příbuzným, zejména svému švagrovi, kterému dokonce umožnil získat post ředitele místní továrny, ačkoli mu údajně zcela chyběly náležité odborné znalosti.³⁵

³⁰ Tamtéž, s. 237.

³¹ Archiv bezpečnostních složek, fond 52, sign. 52-1/64/1, *Vlastnoruční písemné doznání příslušníka gestapa Viléma Dvořáka*, fol. 1. Dále J. AUGUSTIN – B. PACHOLÍK, *Sto let prostějovské radnice*, s. 244.

³² Státní okresní archiv Olomouc, Okresní úřad Litovel 1944–1945, inv. č. 801.

³³ Podrobněji viz Dalibor KRČMÁŘ, *Walter Jacobi. „Vysloveně intelektuální typ“ v čele protektorátního SD*, in: Tereziánské listy: sborník Památníku Terezín, Praha 2011, s. 28–53.

³⁴ NA Praha, 110-4/247, fol. 11-14, <http://www.badatelna.eu/fond/2199/zaznam/983074/reprodukce/>

³⁵ NA Praha, 110-4/247, fol. 11a-12,

<http://www.badatelna.eu/fond/2199/zaznam/983074/reprodukce/>

Girthovi byly dále vytýkány časté bujaré večírky, na nichž nechyběl kvalitní alkohol ani velké množství masa, což podle dokumentů mnohé občany uvádělo do rozpaků, neboť takové množství masa nemohlo být získáno v rámci přidělového systému.³⁶ Předmětem kritiky se stala i manželka Irma, která podle dochovaných svědectví nehospoďarila v době války právě úsporně. Pobouření obyvatelé nepřehlédli, že každou chvíli měla na sobě nové šaty a například v roce 1943 si údajně nechala ušít několik kožených kabátů, které byly nejspíše získány na černém trhu, neboť kůže v té době patřila mezi omezené zboží.³⁷

Jak už bylo zmíněno, jedním z prvních kroků nového vládního komisaře byla přeměna divadla v Národním domě do podoby vyhovující nacistické kultuře. Jeho velice silný osobní zájem na rozvoji divadla však budil příliš mnoho pozornosti. Girthovi byla v této souvislosti vytýkána přílišná angažovanost a zaujatost, stejně jako to, že umožnil, aby se činoherní představení v Prostějově hrála velmi často, což mnozí lidé považovali v době války za nežádoucí.³⁸ Konala se většinou pouze německá představení, vybíraná s ohledem na ideologické potřeby a bez respektování skutečného stavu. Německé obyvatelstvo totiž v Prostějově nadále tvořilo menšinu, a to znamenalo, že většinové česky mluvící obyvatelstvo navštěvovalo divadlo pouze zřídka, v důsledku čehož bylo toto kulturní zařízení prodělečné.³⁹ Girth si podle spisů vydržoval zejména hostující umělce z Olomouce a Brna a při zpátečních cestách jim proplácel taxi. Při několika příležitostech nechal dokonce autem přivést sólisty z Brna namísto toho, aby použili méně nákladnou cestu vlakem.⁴⁰

Girth také udržoval intimní vztahy se ženami, jednou z jeho dlouhodobých milenek byla údajně herečka působící v olomouckém divadle. Svými intimními vztahy se netajil a některé z nich byly předmětem mnoha konfliktů. Například podle svědectví navštívil s manželkou místní kino při příležitosti výročí svatby, v průběhu večera oslovil manželku Kurta Ehrleho – intendanta německého divadla v Olomouci – a brzy poté s ní téhož večera zmizel. Dalším zaznamenaným případem Girthova záletnictví je vztah s chůvou jeho dětí, které měl dokonce poskytnout byt. Dokonce se několikrát stalo, že spory s manželou svých milenek bylo nutné řešit prostřednictvím vyšší instance.⁴¹ Podle dochovaných dokumentů

³⁶ NA Praha, 110-4/247, fol. 13,

<http://www.badatelna.eu/fond/2199/zaznam/983074/reprodukce/>

³⁷ NA Praha, 110-4/247, fol. 12a,

<http://www.badatelna.eu/fond/2199/zaznam/983074/reprodukce/>

³⁸ Státní okresní archiv Olomouc, Okresní úřad Litovel 1944–1945, inv. č. 801.

³⁹ Margita HAVLÍČKOVÁ – Sylva PRACNÁ – Jiří ŠTEFANIDES, *Německojazyčná městská divadla na Moravě a ve Slezsku (1733–1944)*, in: *Theatralia. Revue současného myšlení o divadelní kultuře*, Brno 2010, roč. 13, 1, s. 47–71.

⁴⁰ NA Praha, 110-4/247, fol. 13,

<http://www.badatelna.eu/fond/2199/zaznam/983074/reprodukce/>

⁴¹ NA Praha, 110-4/247, fol. 14,

<http://www.badatelna.eu/fond/2199/zaznam/983074/reprodukce/>

manželka Irma tolerovala nevěry za cenu jistých ústupků spojených s jejím životním stylem, jako bylo stále nové oblečení.⁴²

Aby si Girth zvýšil životní úroveň, zakoupil bývalá jezdecká kasárna v Prostějově, která hodlal využít jako hospodářský dvůr. Podle dokumentů tak učinil proto, aby jeho rodina nemusela být závislá na přidělovém systému a mohla si dopřát vlastní zásobování masem a mlékem. V areálu budoucího hospodářského dvora se nacházela také jezdecká hala se zabaveným židovským majetkem, kterou se Girth údajně snažil uvolnit pro potřeby ubytování a k uložení majetku Wehrmachtu. Po získání povolení však svůj návrh na poskytnutí haly armádě změnil a volné plochy chtěl využít ke skladování zemědělských surovin. Jednal tak údajně proto, že chtěl prostory haly osobně využívat, což se ukázalo jako pravdivé – společně se svou manželkou využíval halu k jízdám na koni, a to přinejmenším do doby, než byla otázka využití haly správními orgány vyřešena.⁴³

Podle obou výše uvedených spisů byla mnohdy kritizována i samotná osobnost Maximiliana Girtha. Jedním z faktorů bylo jeho nevlídné chování k většině obyvatel města – často dával okázale najevo svoji vysokou životní úroveň, což u mnohých vyvolávalo nelibost, až se o něm začalo říkat: „*Er war arm wie eine Kirchenmaus und heute spielt er den grossen Herrn!*“ – „*Byl chudý jak kostelní myš a dnes hraje velkého pána!*“⁴⁴

Girth dovedně využíval svůj politický vliv a obklopil se okruhem lidí, kteří nepatřili vždy nutně pouze mezi zarputilé německé prorežimní agitátory. Častěji se jednalo spíše o takové, kteří mu přinášeli především obchodní užitek. Ve své funkci byl velmi ambiciózní a vystupoval egocentricky. Podle svědectví svoje germanizační snahy využíval k osobnímu prospěchu.⁴⁵

Zpráva SD v závěrečném shrnutí hodnotí Maximiliana Girtha vzhledem k výše uvedeným skutečnostem jako člověka, kterému jeho arogance v podstatě brání jakémukoli užšímu kontaktu s Němci sídlícími ve městě. Z výše uvedených důvodů bylo přijato rozhodnutí odejmout Girthovi jeho funkci, alespoň po dobu války, údajně kvůli konsolidaci vztahů v Prostějově. Následně byl Girth v září roku 1944 odveden do armády. Vojenská služba nakonec pro Girtha znamenala polehčující okolnost, neboť sám údajně vznesl přání být zařazen k Wehrmachtu, a proto podle autora zprávy Waltera Jacobiho mohl být po válce opět jmenován do úřadu.⁴⁶

⁴² NA Praha, 110-4/247, fol. 12,

<http://www.badatelna.eu/fond/2199/zaznam/983074/reprodukce/>

⁴³ Státní okresní archiv Olomouc, Okresní úřad Litovel 1944–1945, inv. č. 801.

⁴⁴ NA Praha, 110-4/247, fol. 11a.

<http://www.badatelna.eu/fond/2199/zaznam/983074/reprodukce/>

⁴⁵ NA Praha, 110-4/247, fol. 14a.

<http://www.badatelna.eu/fond/2199/zaznam/983074/reprodukce/>, dále Státní okresní archiv Olomouc, Okresní úřad Litovel 1944–1945, inv. č. 801.

⁴⁶ NA Praha, 110-4/247, fol. 14a.

<http://www.badatelna.eu/fond/2199/zaznam/983074/reprodukce/>

V návaznosti na to byl do čela města dosazen zástupce, podle předpokladů pouze dočasný. Novým přednostou komunální správy města Prostějova se v září roku 1944 stal vystudovaný právník Dr. Hans Grabinger, který předtím působil v Plzni. V této pozici setrval až do května následujícího roku.⁴⁷

Přeložení, poslední rok války a život po válce

Vojenská služba začala Maximilianu Girthovi dne 1. září 1944. Jako rotmistr byl odveden do Žitavy,⁴⁸ poté přemístěn do Pirny⁴⁹ a nakonec do Drážďan. Nakonec byl vyslán na italskou frontu, kde byl 20. dubna 1945⁵⁰ zraněn a následně se ocitl v americkém zajetí. Tam zůstal několik měsíců, dokud ho úřady nepřesunuly do bavorského uprchlického tábora Bad Aibling. Dne 23. února 1946 byl z tábora propuštěn a odstěhoval se do německého Wiesbadenu.⁵¹

Na základě takzvané vánoční amnestie, která se dotkla mnoha obyvatel Německa, byl Girth dne 2. prosince 1947 denacifikován. Toto osvědčení mu umožňovalo například svobodnou volbu povolání, jelikož mu v ní nadále nebránila nacistická minulost.⁵² V průběhu téhož roku začal Girth pracovat na okresním bytovém úřadě ve městě Rudesheim am Rhein, které se nachází ve spolkové zemi Hesensko. Na přelomu let 1947 a 1948 změnil zaměstnání a začal pracovat jako pomocný právník a notář u právníka Dr. Cremera v tomtéž městě. Toto místo opustil na podzim roku 1948 a následně si otevřel vlastní právnickou praxi se specializací na správní právo v Eltville am Rhein, rovněž v Hesensku.⁵³ Od roku 1952 působil jako pomocný referendář a poté jako vládní rada u Spolkového ministerstva vnitra v Bonnu, který se stal mezi lety 1949 a 1990 provizorním hlavním městem tehdejší Spolkové republiky Německo.⁵⁴ V červnu roku 1953 byl povýšen na vrchního vládního radu.⁵⁵

Dne 22. července 1953 se tehdy třiačtyřicetiletý Maximilian Girth rozvedl se svou manželkou Irmou, s níž měl tři děti,⁵⁶ a vzápětí poté – 11. srpna 1953 – se

⁴⁷ J. AUGUSTIN – B. PACHOLÍK, *Sto let prostějovské radnice*, s. 244.

⁴⁸ Město se nachází v německé spolkové zemi Sasko.

⁴⁹ Starší český název pro město je Perno. Město se nachází v německé spolkové zemi Sasko.

⁵⁰ V jiných pramenech uvádí Girth datum 18. dubna 1945, viz BAK, PERS 101/49274, fol. 18.

⁵¹ BAK, PERS 101/49276, fol. 5.

⁵² BAK, PERS 101/49274, fol. 13.

⁵³ BAK, PERS 101/49274, fol. 18.

⁵⁴ BAK, PERS 101/49274, fol. 46.

⁵⁵ BAK, PERS 101/49274, fol. 47.

⁵⁶ Po prvním zemřelém dítěti se dne 27. července 1940 narodila dcera Lieselotte, 23. června 1942 se narodil syn Heinz-Peter a jako třetí následoval dne 9. července 1945 Herbert-Ernst, viz BAK, PERS 101/49274, fol. 1.

v Bonnu oženil s o dvacet let mladší Mathilde, rozenou Strüpp. Z druhého manželství se narodily dvě děti⁵⁷.

Girth byl po celá padesátá léta hodnocen svými nadřízenými jako zkušený a obratný pracovník, který udržuje se svými kolegy na pracovišti dobré vztahy. S přibývajícím věkem se nicméně zhoršoval jeho zdravotní stav, a proto stále více času trávil na nemocenské dovolené.⁵⁸ Na začátku šedesátých let se léčil v lázeňském městě Bad Homburg, které se nachází nedaleko města Frankfurt nad Mohanem. Mezi jeho zdravotní problémy patřily těžké deprese, srdeční obtíže a nespavost, které předcházely celkovému nervovému zhroucení.⁵⁹ Z lékařských zpráv vyplývá, že se s těžkými depresemi potýkal už od padesátých let, čemuž se musela jeho manželka naprosto přizpůsobit a zajišťovat mu bezmeznou péči.⁶⁰ Kvůli špatnému zdravotnímu stavu byl Maximilian Girth v říjnu roku 1962 shledán nezpůsobilým k práci a odeslán do důchodu.⁶¹ Oficiální potvrzení o odchodu do penze bylo datováno 31. května 1963.⁶² Girthův zdravotní stav se však nelepšil; z dochovaných pramenů vyplývá, že byl dokonce po několik týdnů hospitalizován na psychiatrické klinice fakultní nemocnice v Bonnu, kde mu byly podávány silné medikamenty. Navzdory tomu se v časovém horizontu deseti let stačil rozvést se svou druhou manželkou a posléze se oženil s třetí manželkou Hildegard, rozenou Otto. Svatba se konala na jaře roku 1971. Maximilian Girth zemřel dne 24. srpna roku 1971 ve věku 61 let u svého zetě v Salzburgu.⁶³

Závěrem

Cílem této studie bylo zachytit životní příběh Maximiliana Girtha, který v mnoha ohledech představoval typický příklad úředníka nacistického režimu. Dobře si uvědomoval své schopnosti, které dokázal využít ve svůj prospěch při stoupaní na vyšší příčky kariérního žebříčku. Dokonalá znalost němčiny i češtiny a původ etnického Němce umožnily jeho uvolnění z pracovní pozice v říšské župě Sudety a přeložení do protektorátu. Dosazování schopných úředníků ze Sudet bylo častým jevem a mělo přispět k rychlejší a efektivnější germanizaci.⁶⁴ Girthovi pomohla k dobrému hodnocení také předchozí praxe v československých úřadech, při níž se projevoval jako schopný pracovník.

⁵⁷ Dcera Dorothea se narodila dne 13. srpna 1954 a další dcera jménem Beata se narodila dne 11. června 1959, viz BAK, PERS 101/49274, fol. 1.

⁵⁸ BAK, PERS 101/49274, fol. 83.

⁵⁹ BAK, PERS 101/49274, fol. 113.

⁶⁰ BAK, PERS 101/49274, fol. 117.

⁶¹ BAK, PERS 101/49274, fol. 119.

⁶² BAK, PERS 101/49274, fol. 162.

⁶³ BAK, PERS 101/49274, fol. 162.

⁶⁴ D. BRANDES, *Germanizovat a vysídlit*, s. 113.

Na pozici vládního komisaře a později starosty města Prostějova Girth vynikal svým nebývalým zájmem na germanizaci města, zejména po kulturní stránce. Zároveň si díky své nacistické angažovanosti a příslušnosti k místní elitě komunální správy mohl dopřávat značné benefity. Jednalo se však o člověka velmi ambiciózního, což u mnohých vyvolávalo nelibost. Podle dochovaných dokumentů mu byla vytýkána sebestřednost a zneužívání personální politiky k vlastnímu prospěchu. Četná obvinění posléze zapříčinila jeho pád a sesazení z pozice starosty města Prostějov, nicméně vzhledem k povaze archivních pramenů využitých v této studii nelze nařčení jeho osoby jednoznačně a prokazatelně potvrdit. Příčinou pádu mohly být také jeho neshody s některými představiteli okupační politiky. Na konci války pobýval Maximilian Girth v americkém zajetí a následně byl propuštěn a poté denacifikován. Díky tomu se mohl opět profesně realizovat v oblasti práva a státní správy, a to až do svého odchodu do důchodu na počátku šedesátých let.

Osoba Maximiliana Girtha dosud ponechává poměrně velký prostor k bádání, a to především na základě pramenů uložených v pobočce Spolkového archivu v Koblenzi, které by mohly biografický výzkum do budoucna ještě rozšířit.

Květa Merunková

Dr. Maximilian Girth (1910–1971), Regierungskommissar und Bürgermeister der Stadt Prostějov zurzeit des Protektorats Böhmen und Mähren

Zusammenfassung

Ziel dieser Studie war es, die Lebensgeschichte von Maximilian Girth zu erfassen, der in vieler Hinsicht das typische Beispiel eines Beamten des nazistischen Regimes darstellte. Er war sich sehr wohl seiner Fähigkeiten bewusst, die er zu seinen Gunsten beim Aufstieg zu den höheren Sprossen der Karriereleiter zu nutzen verstand. Seine perfekten Deutsch- und Tschechischkenntnisse und sein Ursprung als ethnischer Deutscher ermöglichten die Freisetzung von seiner Arbeitsstellung im Reichsgau Sudetenland und seine Verlegung ins Protektorat. Die Einsetzung fähiger Beamter aus dem Sudetenland war eine häufige Erscheinung und sollte zur schnelleren und effektiveren Germanisierung beitragen. Girth verhalf zu einer guten Bewertung auch seine vorhergehende Praxis in tschechoslowakischen Behörden, bei der er sich als fähiger Mitarbeiter erwiesen hatte. In der Position als Regierungskommissar und später Bürgermeister der Stadt Prostějov zeichnete sich Girth durch sein ungewöhnliches Interesse an der Germanisierung der Stadt aus, insbesondere in kultureller Hinsicht. Zugleich konnte er dank seines nazistischen Engagements und der Zugehörigkeit zur Lokalelite der Kommunalverwaltung erhebliche Vorzüge genießen. Es handelt sich jedoch um einen sehr ambitionösen Menschen, was bei vielen Missfallen hervorrief. Den erhaltenen Unterlagen zufolge wurden ihm Egozentrismus und Missbrauch der Personalpolitik zum eigenen Vorteil vorgeworfen. Die zahlreichen Beschuldigungen verursachten schließlich seinen Sturz und die Absetzung als Bürgermeister der Stadt Prostějov, trotzdem können aufgrund des Charakters der in dieser Studie genutzten Archivquellen die Bezeichnungen gegen seine Person nicht eindeutig und nachweislich bestätigt werden. Ursache seines Sturzes konnten auch Differenzen mit einigen Vertretern der Besatzungspolitik sein. Zum Kriegsende geriet Maximilian Girth in amerikanische Gefangenschaft und wurde danach entlassen und dann entnazifiziert. Dank dessen konnte er sich erneut in seinem Beruf im Bereich Justiz und Staatsverwaltung betätigen, und zwar bis zu seiner Pensionierung Anfang der sechziger Jahre. Die Person Maximilian Girth birgt bislang verhältnismäßig großen Raum für Forschungen, und zwar insbesondere aufgrund der im Bundesarchiv am Standort Koblenz aufbewahrten Quellen, die die biographische Erforschung in Zukunft noch erweitern könnten.

Květa Merunková

Dr Maximilian Girth (1910–1971), Government Commissioner and Mayor of the Town of Prostějov During the Period of the Protectorate of Bohemia and Moravia

Summary

The objective of this paper was to describe the life of Maximilian Girth, who represented a typical example of a Nazi regime clerk in many aspects. He was well aware of his abilities, which he was capable of utilising to his benefit when climbing the steps of the career ladder. His perfect knowledge of German and Czech and his origins as an ethnic German enabled him to be released from his position in the Reich Sudeten District and be transferred to the protectorate. Appointment of capable clerks from the Sudetenland was a frequent phenomenon and was intended to contribute to faster and more effective Germanisation. His previous experience working for Czechoslovak authorities, during which we demonstrated he was a capable employee, also helped Girth receive a good evaluation. In the position of government commissioner and subsequently mayor of the town of Prostějov Girth was distinguished by his unusual interest in Germanisation of the town, particularly from the cultural aspect. He was also able to enjoy significant benefits thanks to his Nazi involvement and membership in the local elite communal administration. However, he was a very ambitious person, which a lot of people disapproved of. According to preserved documents he was reproached for his self-centeredness and abuse of the personnel policy for his own benefit. Numerous accusations subsequently resulted in his downfall and dismissal from his position as mayor of the town of Prostějov, however, with regard to the nature of the archive sources utilised in this study, the accusations against his person cannot be certainly and demonstrably confirmed. The cause of his downfall could also have been his disagreements with representatives of the occupation policy. At the end of the war Maximilian Girth was arrested by the Americans and was subsequently released and de-Nazified. As a result he was able to carry out his vocation in the field of law and government administration once more, until his retirement at the beginning of the nineteen sixties. Maximilian Girth continues to afford quite a lot of opportunity for research, particularly on the basis of sources archived at the branch of the Federal Archived in Koblenz, which biographic research could expand upon in the future.

STUDIE

Zdeněk Doskočil

**Vězeň v žaláři, vězeň na svobodě –
Ladislav Novomeský na rozhraní období
stalinismu a poststalinismu¹****Prisoner in Prison, Prisoner Freed – Ladislav Novomeský at the Turn of the
Stalinist and post-Stalinist Periods**

This paper is devoted to the fate of poet and member of the Slovak Communist Party, Ladislav Novomeský, in the middle of the nineteen fifties, while he was serving ten years in prison, to which he had been sentenced during a fabricated process with so-called Slovak bourgeoisie nationalists in April 1954. It describes the conditions under which the poet served his sentence and the circumstances of his conditional release in December 1955. In relation to the first wave of so-called de-Stalinisation in 1956 it describes the unsuccessful efforts of Slovak and Czech Communist intellectuals to rehabilitate Novomeský from the political, civil and literary aspect. It focuses on the impact of imprisonment on the poet's mental state, his worldview orientation and self-reflexion in life. From various viewpoints it endeavours to describe Novomeský's ideological profile and its development from the nineteen twenties, and in relation to this it chiefly concentrates on answering the question of why Novomeský, after his personal tragic experience and acquiring further knowledge about the broader context of the political processes in the nineteen fifties, did not deny the Marxist-Lenin ideolo-

¹ Tato studie je dílčím výstupem standardního projektu Grantové agentury České republiky *Ladislav Novomeský mezi stalinismem a reformním komunismem. Básník v politice a veřejném životě (1945–1970)*, registrační číslo P410/16-02046S.

gy and retained his conviction of the developmental potential of the socialist project.

Key words: History, 20th Century, Czechoslovakia, Stalinism, post-Stalinism, political processes, Slovak bourgeoisie nationalism, Czechoslovak Communist Party, culture, Ladislav Novomeský

Ladislav Novomeský, básník, žurnalista a předválečný člen KSČ, pronikl díky svému podílu na organizaci Slovenského národního povstání po druhé světové válce do vysokých pater politiky.² Jako pověřenec školství a osvěty přispěl na Slovensku k otevření řady nových škol a inspiroval vznik četných kulturních institucí. Zároveň byl disciplinovaným členem komunistické strany, který mezi roky 1945–1948 respektoval všechny posuny její politické strategie a taktiky. Podílel se na úsilí strany o dosažení mocenského monopolu a nezůstal ani stranou událostí února 1948.³ I na vedoucích postech si ale dokázal uchovat habitus nekonformního levicového intelektuála, přejícího nedogmatické kulturní politice a tolerantního vůči příslušníkům nekomunistické inteligence. Navíc své účinkování ve vrcholné politice považoval za dočasnou záležitost a osobní oběť, které si vynutila válka a turbulentní politický vývoj po osvobození. Vícekrát po roce 1945 neúspěšně žádal vedení KSS, aby byl svých exponovaných funkcí zproštěn. Jeho politické angažmá tak ukončila teprve kampaň proti slovenskému buržoaznímu nacionalismu na jaře 1950, kdy byl v houstnoucí atmosféře hledání „nepřátel uvnitř strany“ společně s Vladimírem Clementisem, Gustávem Husákem a Karolem Šmidkem donucen k ponižující sebekritice a odchodu z politického života. Vykonstruované obvinění z nacionální úchylnosti mělo své kořeny ve Stalinově konfliktu s jugoslávským vůdcem Josipem Brozem Titem z roku 1948. Souviselo s úsilím sovětského vůdce o odstranění bývalých předáků domácí komunistické rezistence v jednotlivých lidově demokratických zemích, kteří byli podezříváni z možné ochoty následovat jugoslávský vzor. V návaznosti na to se v Maďarsku, Bulharsku či Albánii roku 1949 konaly vykonstruované politické procesy, které vyvrcholily popravami vybraných funkcionářů (László Rajk, Trajčo Kostov, Xoxi Džodže). Po jejich skončení čelilo vedení KSČ Stalinovu nátlaku, aby i v Československu bylo uspořádáno soudní přelíčení s nositeli nacionální úchylnosti. Pod patronací několika stranických představitelů, zvláště předsedy KSS Viliama Širokého, byla pozornost Bezpečnosti zaměřena na národně orientované slovenské politiky, kteří se v meziválečném období pohybovali okolo časopisu *DAV* (tzv. davisté) a na sklonku války spoluorganizovali Slovenské národ-

² Básníkův život do roku 1945 nejuceleněji přibližují Štefan DRUG, *Dobry den, clovek*, Bratislava 1983; Zdenka HOLOTÍKOVÁ, *Ladislav Novomeský*, Bratislava 1981.

³ Srov. Zdeněk DOSKOČIL, *Několik poznámek k činnosti Ladislava Novomeského v únoru 1948*, in: Marek Syrný a kol., *Slovensko a Európa v roku 1948*, Banská Bystrica 2018, s. 90–102.

ní povstání a prosazovali federativní uspořádání obnovené Československé republiky (Clementis, Husák, Novomeský, Šmidke).⁴

Na IX. sjezdu KSS v květnu 1950 odsoudil Široký buržoazní nacionalismus jen v ideologické rovině. Napadení funkcionáři byli potrestáni pouze stranic-ky – odvoláním z funkcí. Nikdo z nich nebyl vyloučen z KSČ, natož zatčen nebo postaven před soud.⁵ Výsledky sjezdových rokování vyvolaly v Moskvě značnou nespokojenost, neboť Širokým vyslovená kritika nebyla primárně zaměřena protisovětsky a projugoslávsky, nýbrž protičesky. Koncepce připravovaného spiknutí tak získala pouze lokální charakter a nemohla se svým významem ani zdaleka rovnat soudnímu přelíčení s László Rajkem v Maďarsku. Tento fakt přiměl Stalina v létě 1950 k výměně sovětských poradců v Československu. Jejich nová garnitura byla pověřena vyrobít politický proces se skupinou vedoucích funkcionářů, který by získal celostátní rozměr. Na přelomu let 1950–1951 tak byla v součinnosti s vyšetřovateli StB vytvořena koncepce založená na existenci dvou provázaných skupin. Do čela jedné z nich poradci postavili bývalého krajského tajemníka KSČ v Brně Otto Šlinga a zástupkyni generálního tajemníka ÚV KSČ Marii Švermovou. Druhou větev představovali tzv. slovenští buržoazní nacionalisté v čele s Clementisem. Jejich kauzy byly navzájem propojeny. Tmelem obou frakcí měl být buržoazní nacionalismus, který se ovšem v jednotlivých případech interpretoval rozdílně. Švermová se Šlingem propadli ideologii „národního komunismu“, tedy preferovali potřeby Československa před zájmy Sovětského svazu. Usilovali nejprve o převrat ve vedení strany, kterým by odstranili Rudolfa Slánského, Antonína Zápotockého i Klementa Gottwalda. Následně chtěli obnovit kapitalismus a převést republiku po vzoru Jugoslávie do tábora imperialistů. K celostátnímu spiknutí byla připojena jeho odnož v podobě slovenských buržoazních nacionalistů, která se vedle společných cílů navíc snažila rozvrátit jednotu republiky a obnovit samostatný Slovenský stát. Novomeský se tak paradoxně dostal do vězení teprve v situaci, kdy význam slovenských buržoazních nacionalistů v připravovaném monstrprocesu v porovnání s léty 1949–1950 poklesl. Z úhlavních nepřátel, postavených na roveň Rajkovi, se stala pouze jedna z větví rozsáhlejšího komplotu. Pro básníkův osud však tento posun neznamenal žádné ulehčení, neboť dosavadní obvinění byla ze stranické úchytky překlasifikována do roviny kriminální.

⁴ V souvislosti s Novomeským se analýze politicko-ideologických aspektů a mezinárodních souvislostí slovenského buržoazního nacionalismu autor blíže věnoval v následujících studiích: Zdeněk DOSKOČIL, *Básník Ladislav Novomeský v hledáčku Státní bezpečnosti (1948–1950)*, *Východočeské listy historické* 20, 2017, č. 37, s. 37–63; TÝŽ, *Obvinění Ladislava Novomeského z tzv. slovenského buržoazního nacionalismu a jeho sebekritika na jaře 1950*, *Moderní dějiny* 25, 2017, č. 2, s. 189–238.

⁵ Po stranickém sjezdu byl básník odsunut na druhořadý post předsedy Správy Slovenské akademie věd a umění. Více k tomu Zdeněk DOSKOČIL, *Ladislav Novomeský v čele Slovenské akademie věd a umění (1950–1951)*, *Studia Historica Nitriensia* 21, 2017, č. 2, s. 348–365.

Príslušníci StB zatkli Novomeského v Bratislave 6. února 1951 v rámci niekoľikátýdenného zátahu, jemuž padly za obeť desiatky stranických funkcionárov (napr. Clementis, Husák, Daniel Okáli, Ladislav Holdoš aj.). Následne Štefan Bašťovanský a Viliam Široký na zasadaniach ústredného výboru KSČ (21. únor 1951) a ústredného výboru KSS (18. duben 1951) ocejovali básnika jako za príslušníka „organizovanej zločineckej frakcie“ a agenta „triedneho nepriateľa a imperialistov pre rozvratnú a záškodnícku protistranícku a protištátnu činnosť“, jehož vina byla „jasne dokázaná“ a „dokumentárne zistená“. De facto nad ním vynesli obžalobu i rozsudek.⁶ Na predstavitele bezpečnostních a justičních orgánů tak zbyl pouze úkol naplnit předložené teze konkrétními důkazy, právně zdůvodnit trestnou činnost a stanovit výši trestů. Samozřejmě pod dohledem a za součinnosti nejvyšších stranických míst. Zvláště před vyšetřovateli StB stál zásadní cíl: donutit všemi prostředky zatčené funkcionáře k tomu, aby se ztotožnili s předloženými obviněními, učinili „doznání“, jaké strana potřebuje, a stali se povolnými kolečky v mašinérii výroby politických procesů. Nátlaku, který směřoval ke zlomení osobnosti vyšetřovaného, byl od prvního dne po zatčení vystaven také Novomeský. Jeho vůle k odporu se v horizontu několika měsíců postupně vyčerpala. Neměl dostatek fyzických fondů a patrně i povahových dispozic k tomu, aby hrubé síle, která ho drtila a manipulovala, dokázal dlouhodobě čelit. Nakonec i on sofistikovanému náporu podlehl a sehrál potupnou roli, která pro něj byla předepsána. Bylo by ovšem velmi laciné vynášet nad básníkem jednoznačné soudy. Koneckonců nepodvolil se jen o sám, kapitulovala i řada jiných, kteří se bránili déle a urputněji než on. Odolali jen jednotlivci. Vyšetřovatelé StB i předáci KSČ Novomeského „kajícnosť“ nakonec ocenili. Při procesu se slovenskými buržoazními nacionalisty v dubnu 1954 dostal nejnižší sazbu – deset let, s utajeným dovětkem, aby po odpykání poloviny trestu (včetně tříleté vyšetřovací vazby) byl podmínečně propuštěn.⁷ Měl vlastně „šťěstí“. Konstrukce, kterou Široký a Bašťovanský v první polovině roku 1951 s takovou vehemencí propagovali, dlouho nevydržela. Sovětští poradci brzy usoudili, že hlava spolčení musí být ještě výš, a přenesli svou pozornost na Rudolfa Slánského. Do popředí se dostal boj proti sionismu. Slovenští buržoazní nacionalisté ztratili v novém schématu ještě více na významu, neboť protistátní spiknutí nabylo takřka monumen-

⁶ Srov. *Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa ve dnech 21. – 24. února 1951 na Hradě pražském*, Praha 1951, s. 207–217; Slovenský národný archív (dále SNA), f. KSS-ÚV, kr. 1824, plénum ÚV KSS, 18. – 20. 4. 1951, stenografický záznam, s. 4–5, 16–24.

⁷ Národní archiv (dále NA), f. KSČ-ÚV, 02/5 (politický sekretariát ÚV KSČ), sv. 79, a. j. 205, b. 41 – Zpráva o soudním případě proti dr. G. Husákovi a spol., 31. 3. 1954. Zbylá čtveřice obžalovaných obdržela následující tresty: Husák doživotní žalář, Ivan Horváth dvacet dva let, Daniel Okáli osmnáct let a Ladislav Holdoš třináct let odnětí svobody. NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy (dále SSNV), Osobní vězeňský spis L. Novomeského, rozsudek Nejvyššího soudu nad rozvratnou skupinou buržoazních nacionalistů na Slovensku v čele s G. Husákem, 24. 4. 1954, s. 1–40.

tálních rozměrů. Stali se pouze jednou z mnoha jeho větví. A tak stačilo zahrnout do procesu s „protistátním spikleneckým centrem“ v listopadu 1952 jen jejich nejdůležitějšího reprezentanta – Vladimíra Clementise. Novomeského tragédii ovšem tato změna nijak neumenšila. Za tři roky vyšetřování byl donucen převrátit smysl svého života a postavit do falešného světla vlastní skutky i jejich motivy. Referenti ho ve své podlosti přiměli také ke krokům, které se bytostně dotýkaly samotných základů básníkova osobnostní integrity. Musel nejprve krivě svědčit proti jednomu z nejbližších životních přátel (Clementis), posléze nedokázal přispět k houževnatému zápasu jiného spoluobžalovaného o vlastní čest a možná i život (Husák). Navíc s ním vyšetřovatelé sehráli odpornou hru, když mu umožnili skládat verše, které mu potom odebrali a s nimiž se tvůrce do konce života již neshledal. Velkými ústrky si v první polovině padesátých let musela projít rovněž básníková manželka Karla a dcera Elena.⁸ To vše způsobilo bolestné trauma, které se Novomeskému po návratu z vězení zřejmě už nikdy nepodařilo v úplnosti překonat.

Ostatně dění v letech 1951–1954 nezpůsobilo nezhojitelnou ránu na duši pouze básníkovi. Zasedání ÚV KSČ v únoru 1951 dalo podnět k zahájení nové kampaně proti buržoaznímu nacionalismu na Slovensku, která se s různou mírou intenzity vedla dalších dvanáct let. Jako součást oficiální propagandy výrazně poznamenala mnohé aspekty slovenského politického a kulturního života. Přispěla k další degradaci slovenských národních orgánů, poškodila vztahy Čechů a Slováků, hluboce zasáhla do poměrů v řadách slovenské inteligence, zdeformovala vývoj historiografie i literární vědy. Navíc se přeměnila v nástroj personálních čistek, které v různé míře postihly tisíce lidí, ať už šlo o politické funkcionáře, odbojáře, vojáky, novináře, učitele, vědce či umělce. Zejména v prvních měsících byl její součástí téměř nepřetržitý proud útoků, nařčení či pomluv na adresu postižených osob. Ani Novomeský se jim nevyhnul. Naopak se stal objektem totální ostrakizace. Jeho osoba i dílo měly být vymazány z kulturního povědomí, popřípadě připomínány pouze s pohrdáním a odsudky. Krátce po básníkově zatčení stranické orgány rozhodly o tom, aby se jeho knihy stáhly z knihoven a knihkupectví. Umělcovy verše měly zmizet ze školních čítanek a bylo zakázáno je recitovat na veřejnosti. Od Novomeského se veřejně distancovaly všechny instituce, na jejichž chodu se dosud podílel. Ze svých řad ho vyobcovala slovenská sekce Svazu československých spisovatelů i Maticе slovenská. Zřekl se ho samozřejmě také jeho poslední zaměstnavatel – Slovenská akademie věd a umění. Dobový tisk uveřejňoval nepřetržitý tok odsuzujících rezolucí kolektivů a pomlouvačných článků jednotlivců. Nezastavil se ani před otištěním zesměšňujících karikatur a urážejících veršů. Pracovníci stranického aparátu dostali za úkol aplikovat kritiku buržoazního nacionalismu do oblasti umělecké tvorby, která měla

⁸ Okolnosti básníkovy tříletého vyšetřování a následného odsouzení nejnověji rozebírá Zdeněk DOSKOČIL, *Ladislav Novomeský v osidlech Státní bezpečnosti (1951–1954)*, Moderní dějiny 26, 2018, č. 2, s. 209–250.

být usměrněna podle schematických estetických norem. Zvláštní pozornost věnovali vývoji moderní slovenské poezie, kde bylo Novomeské básnické dílo hodnoceno jako zvlášť odstrašující příklad kosmopolitismu, formalismu, dekadence, maloměšťáctví atd. Do dehonestační kampaně se zapojila i řada lidí, kteří básníka z minulosti dobře znali a spolupracovali s ním. Někteří tak učinili v slepé víře v neomylnost strany, jiné poháněl strach z vlastního zavržení, našli se i tací, kteří si přiložili polínko z důvodů velice pragmatických a oportunních. Většinu z nich později čekalo za několik let bolestné vystřízlivění.⁹ S pocitem viny a selhání tedy později nebojoval jen Novomeský sám, ale i mnozí ve vztahu k němu.

V následujících řádcích se budeme věnovat pozornost událostem, které následovaly po básnickové odsouzení k desetiletému žaláři v dubnu 1954. Soustředíme se především na okolnosti, za nichž básník vykonával trest v žalářích lidové demokratické republiky, na neúspěšný pokus o jeho politickou a literární rehabilitaci po jeho podmíněném propuštění a na postižení toho, jak se vězeňský zážitek odrazil v Novomeského existenciální reflexi, v jeho pohledu na politiku a její protagonisty i v umělcově komunistickém přesvědčení.

Ve výkonu trestu (Pankrác, Leopoldov, Mírov)

Bezprostředně po skončení procesu s buržoazními nacionalisty byli všichni odsouzení převezeni do pankrácké věznice, kde je bezpečnostní orgány na necelé tři měsíce daly do samovazby na tzv. provazárnu – zvláštní oddělení určené pro trestance, kteří čekali na popravu. Každý vězeň zde měl „*zvláštní celu, nemohli jsme spolu mluvit. Bylo tam ticho jako v hrobě, nic tam nešustilo, okénko ve dveřích cely bylo stále otevřené, v tom hrobovém tichu bylo slyšet jen kroky poručíků, kteří nás tam hlídali. [...] Občas nás vyvedli na dvůr, na procházku, i tam jsme však museli chodit ve velkých odstupech.*“¹⁰

V červenci 1954 Novomeského společně s Husákem, Holdošem a Horváthem převezli do leopoldovské pevnosti, která patřila mezi nejostřejší žaláře v Československu. Po komunistickém převratu si v ní odpykávali trest především političtí vězni. Na počátku padesátých let tu vězeňská správa nechala postavit třípatrovou budovu „Nových samotek“, kde zřídila oddělení pro prominentní trestance velmi různorodých životních osudů, do něhož posílala i bývalé komu-

⁹ K diskreditačnímu tažení proti Novomeskému podrobněji Zdeněk DOSKOČIL, *Ladislav Novomeský a slovenská kulturní obec v propagandistické kampani proti tzv. buržoaznímu nacionalismu na jaře 1951*, Historický časopis 66, 2018, č. 3, s. 457–492.

¹⁰ Ladislav HOLDOŠ – Karel BARTOŠEK, *Svědék Husákova procesu vypovídá*, Praha 1991, s. 78; srov. Karel BARTOŠEK, *Český vězeň. Svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých, šedesátých a sedmdesátých*, Praha 2001, s. 70; Marie ŠVERMOVA, *Vzpomínky*, Praha 2008, s. 272; Anton RAŠLA, *Spomienky spoza mreží*, Banská Bystrica 1998, s. 131–133.

nistické funkcionáře.¹¹ Jeden z vězňených duchovních přirovnal toto místo k poslednímu patru Dantova *Pekla*, protože „*nic horšího už v komunistickém vězeňském systému neexistovalo. Tam byli umístováni mukli určení k specificky tvrdému postihu a trestu [...], anebo vězni zařazení do kategorie »nežádoucích«.*“¹² S krutými životními podmínkami, které na samotkách panovaly, se musel vyrovnávat také Novomeský. Až do konce dubna 1955 byl držen v přísné izolaci od většiny vězňů. S výjimkou nárazových úkonů prováděných na cele (draní peří, přebírání šípků) nemohl pravidelně pracovat a byl závislý na rodině, která mu nárazově posílala balíčky a peníze na přilepšenou.¹³ Až na ojedinělé výjimky nechodil na vycházky a pravděpodobně strádal i nedostatečnou stravou.¹⁴ Ze začátku neměl povoleno ani čtení novin a knih.¹⁵ Stručný dopis rodině směl napsat přibližně jednou za dva měsíce. Odpovědi však občas přicházely až za půl roku, neboť adresáti čekali na jeho psaní i několik měsíců.¹⁶ Trochu zpestření do monotónně ubíhajících dnů přinášely pouze rozhovory se spoluvězněm. Odsouzení komunisté byli většinou po dvojicích dáváni do cel s kněžími a řeholníky, od nichž jim nehrozilo násilí. Existovalo totiž nemálo případů, kdy se někdejší představitelé pounorového režimu stávali na běžných (hromadných) celách objektem fyzických útoků ostatních vězňů, kteří je často považovali za strůjce svého neblahého osudu. K vyhoceným situacím nezdědka přispívalo i jejich chování, neboť někteří z nich se netajili svým marxistickým přesvědčením a přezíravě dávali jinak smýšlejícím trestancům najevo, že se na rozdíl od nich ocitli kvůli svým politickým postojům za mřížemi právem. Soužití s vcelku tolerantními duchovními tak

¹¹ Na samotkách byli žalářováni např. protektorátní premiér Jaroslav Krejčí, velitel Pražského povstání generál Karel Kutlvašr, předúnorový ministr spravedlnosti Prokop Drtina, národohospodář Jiří Hejda, Alexander Mach, biskupové Ján Vojtaššák, Vasil' Hopko a Pavol Gojdič, želivský opat Bohumil Vít Tajovský aj. Z příslušníků KSC, pomineme-li čtveřici buržoazních nacionalistů, zde část trestu odpykávali Marie Švermová, Jarmila Taussigová, Josef Smrkovský, Vavro Hajdu, Eugen Löbl, Artur London, Josef Pavel, Richard Slánský, Oskar Langer, Eduard Goldstücker aj. Petr BLAŽEK, „*Do společných hovorů se nezapojoval.*“ *Gustáv Husák ve vězení 1951–1960*, in: Slavomír Míchálek – Miroslav Londák a kol., *Gustáv Husák. Moc politiky, politik moci*, Bratislava 2013, s. 489–490.

¹² Josef Petr ONDOK, *Muklovský Vatikán*, Brno 2005, s. 68–69.

¹³ Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále LA PNP), f. Ladislav Novomeský, kr. 1 (dodatky), dopis Krajského ústavu národního zdraví K. Havránkovi, 14. 1. 1955; NA, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, dopis náčelníka věznice, 6. 4. 1955.

¹⁴ Před Vánoci 1954 Novomeský prosil manželku, aby mu poslala cukr, maso nebo salám. LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. 1 (dodatky), dopis z 16. 12. 1954; Štefan DRUG (ed.), *Umenie politiky, politika umenia. Z listov Laca Novomeského*, sv. III., Bratislava 1990, s. 18.

¹⁵ Situace se zlepšila až v únoru 1955. Možnost číst denní tisk vězňové spojovali s mocenskými přesuny v Moskvě a odchodem Georgije Malenkova z čela sovětské vlády. Ján MASTILIAK, *Hrst' spomienok*, Michalovce 2011, s. 41; srov. Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 21; Eduard GOLDSTÜCKER, *Vzpomínky (1945–1968)*, Praha 2005, s. 83.

¹⁶ Všechny Novomeského dopisy z léta a podzimu 1954 rodina obdržela až v následujícím roce. LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. 1 (dodatky), dopisy z 11. 8. a 16. 12. 1954; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 15, 18.

zavrženým komunistům poskytovalo nejen jistou ochranu, ale i vzácnou příležitost k diskusím, v nichž se střetávaly dvě diametrálně odlišné myšlenkové koncepce. Zároveň však dlouhodobá nucená koexistence s protichůdně uvažujícím člověkem musela být obě strany dosti vyčerpávající a nesporně ji provázely dílčí spory.¹⁷ S kým Novomeský sdílel celou a jaké názory v debatách zastával, nám dostupné prameny neprozrazují.¹⁸ Lze však předpokládat, že díky jeho vstřícné povaze nebyla tato nedobrovolná symbióza příliš konfliktní.

Po měsíčním intermezzu na Pankráci básníka od 28. května 1955 žalářovali na Mírově. Poprvé od svého zatčení se již nenacházel v samovazbě, nýbrž byl přidělen do standardní cely, což mu umožnilo stýkat se s ostatními spoluvězni a využívat některých dalších ulehčení ve výkonu trestu (vycházky atd.). Současně začal pravidelně pracovat a vydělávat peníze, kterými přispíval manželce na výživu a školní potřeby dcery Eleny.¹⁹ Vedení nápravně-výchovného tábora ho zařadilo do dílny, kde se šily vatové vycpávky do kabátů. Podle dochovaného posudku se trestanec v prvních týdnech zaměstnání projevoval „*celkem dobře*“, jevil o práci zájem a nijak se nerozptyloval. Tudiž „*lze mítí za to, že po zaučení bude platným pracovníkem*“.²⁰ Novomeský s odstupem času hodnotil své pracovní výkony s nemalou skepsí: „*Normu jsem těžko splňoval. [...] Až uvidíte [na ulici] hrbaté lidi, to jsou moje vycpávky.*“²¹ Deprimován neblahými zkušenostmi z vyšetřovací vazby i z Leopoldova, snažil se v nevlídném prostředí vystupovat co nejméně nápadně, aby unikl nežádoucí pozornosti některých trestanců i strážců. Ti druzí však jeho zjevnou apatii pochopitelně zaregistrovali: „*[Odsouzený] se chová naprosto klidně, je poslušný a ukázněný. Někdy činí dojem, že je nevířimavý [k tomu], co se kolem něho po stránce rozvoje vězeňství děje (sic!). [...] Nevyhledává žádných sporů, ani nezavdává příčin k nepřijemnostem. [...] Dosud se nedopustil žádného provinění a nebyl kázeňsky trestán. [...] Stýká se poměrně*

¹⁷ K poměrům v Leopoldově srov. Jan SYNEK, *Svobodni v nesvobodě*, Praha 2013, s. 63–64; z memoárů např. Bohumil Vít TAJOVSKÝ, *Člověk musí hořet*, Praha 2001, s. 282–284; Jakub Antonín ZEMEK, *Vatikánský špión*, Olomouc 1991, s. 85–87; Jaroslav BRODSKÝ, *Řešení gama*, Praha 1990, s. 74; Jiří HEJDA, *Žil jsem zbytečně*, Praha 1991, s. 348–349; Otakar HROMÁDKO, *Jak se kalila voda. Výbor z kriminálních příběhů a úvah*, Praha 2018, s. 181–191, 211–216, 229–231; A. RAŠLA, *Spomienky*, s. 167; E. GOLDSTÜCKER, *Vzpomínky (1945–1968)*, s. 84–85, 90–92; srov. také NA, f. KSC-ÚV, Komise I., sv. 35, a. j. 884, žádost G. Husáka o preverenie procesu a rehabilitáciu, 20. 12. 1962, s. 30; Branislav KINČOK, *Výkon trestu v prípade tzv. slovenských buržoaznych nacionalistov – Gustáv Husák a spol. (1954–1960)*, Pamäť národa 11, 2015, č. 3, s. 5–8.

¹⁸ Bez bližších údajů se o setkání s Novomeským v Leopoldově zmínil pouze Prokop DRTINA, *Československo – můj osud*, sv. II., kniha 2., Praha 1992, s. 664.

¹⁹ Šlo pochopitelně o malé částky nepřesahující 200 Kčs měsíčně. LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. I (dodatky), dopisy z 14. 9., 16. 10. a 15. 11. 1955; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 28, 30, 32.

²⁰ NA, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, posudek vězně, 22. 7. 1955.

²¹ Tamtéž, f. KSC-ÚV, 03/10 (barnabitská komise), sv. 3, a. j. 40, беседа se s. L. Novomeským, 5. 9. 1963, s. 91.

málo se spoluvězni, kteří o něm vědí, že byl organizován v KSČ, a není u nich v oblibě. Sám však tuto skutečnost před nimi neskrývá, naopak se ke členství ve straně hlásí a vězňům nepřátelsky zaměřeným se vyhýbá. “²² Přísný vězeňský řád a bezohledné jednání dozorců, které ponižovaly lidskou důstojnost, i odtažitý postoj části vězňů citlivého a kultivovaného Novomeského patrně velmi zraňovaly a byly asi jednou z příčin jeho netečného chování.

Ke světlým chvílím v žaláři patřily občasně kontakty s rodinnými příslušníky. Krátce po vynesení rozsudku se Novomeský začal domáhat návštěvy manželky a dcery. Uskutecnila se až po několika urgencích 24. prosince 1954, tedy tři roky a deset měsíců po zatčení!, na Pankráci, kam byl básník za tímto účelem na otočku přivezen z Leopoldova.²³ Další, zpravidla půlhodinová setkání s rodinou mu vězeňská správa povolovala přibližně jednou za čtvrt roku. Střídavě ho navštěvovala choť Karla s dcerou Elenou, nebo matka Irma se sestrou Márií Halabrinovou. Rozhovory striktně o rodinných záležitostech probíhaly v přítomnosti bachařů, kteří jejich obsah zaznamenávali a mohli je kdykoliv předčasně ukončit.²⁴ Sepětí s nejbližšími pomáhala udržovat také přísně kontrolovaná korespondence.²⁵ Na Mírově její četnost poněkud vzrostla. Novomeský směl psát jeden a dostávat dva dopisy měsíčně, které musely dodržovat předepsaný formát (maximální počet rádek, volné okraje atd.). Nesměly obsahovat nic bližšího o životě ve vězení. Závadné pasáže v přijatých i odesílaných listech byly začernňovány tuší. Pokud restanec výrazněji porušil stanovená pravidla, správa věznic jeho psaní zabavila, aniž by ho o tom uvědomila. Novomeský tedy nikdy neměl jistotu, že jím odeslaný dopis bude adresátu skutečně doručen. Nepřekvapí proto, že kromě obligátních informací o zdraví, žádostech o návštěvy, balíčcích a vydělaných penězích téměř nepsal o své osobní situaci a pocitech. Nechtěl svým nejbližším, kteří se doma potýkali s mnohými těžkostmi, přidělovat další starosti. Většinou proto reagoval na zprávy o jejich životě a pokoušel se je co nejvíce povzbudit, když už jim nemohl jinak pomoci. Manželku ujišťoval: „*Psal jsem Ti již a toliko opakovat mohu i v budoucnosti, že mám všechno, co mít mohu a co potřebuji, a kdybych mohl nadto něco potřebovat, pak bych Tě o to požádal. Ani chvíli tedy – má drahá – se netrap starostmi o mne. [...]* Bud' hodně zdravá, má

²² Tamtéž, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, posudek vězně, 22. 7. 1955.

²³ LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. 1 (dodatky), žádosti K. Novomeské o povolení návštěvy, 18. 10. a 27. 11. 1954; NA, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, záznam o návštěvách vězně č. 1403.

²⁴ Návštěvy se konaly 1. 3. 1955 (Leopoldov), 2. 7. a 11. 12. 1955 (obě Mírov). Srov. NA, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, úřední záznam o návštěvě, 1. 3. 1955; Archiv autora, Elena BÚTOROVÁ-NOVOMESKÁ, *Vzpomínky*, strojopis, s. 119–120.

²⁵ S výjimkou dvou psaní z vyšetřovací vazby (březen 1954) a posledního listu matce (prosinec 1955) se Novomeského vězeňské dopisy dochovaly pouze v opisech, které pořídila Irma Novomeská do památníčku vnučky Eleny. Viz LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. 1 (dodatky). Manželčiny, dceřiny a matčiny dopisy, které básník dostával v žaláři, se ztratily.

*drahá, svěží mysli, nedej na sebe padat ani tíhu let ani jinou tíseň, ať Tě vždy drží naděje, že i naše trpkosti jednou pominou.*²⁶ Nejčastěji se ptal na dceru Elenu, stále se zajímal o její školní prospěch a dětské radosti, chválil její kresby i básničky, promlouval k ní a radil: „*Myslím si však, že je důležité, abys četla básně, které Ti máma obstará. Mé básně nečti. To až později. Čti básně zejména takové, jimž porozumíš. A Eleno – i když jsi Kytici již četla – čti znova a všíměj si, co se tam všechno povídá a jak. Zaposlouchej se do veršů, jak zní, jakou mají muziku a co je nejdůležitější: měj ráda všechno kolem sebe, děti, lidi, květiny, trávu, slunce, hvězdy, všechno to ať Tě naplňuje vždy velikou radostí a to Tě pak dovede k napsání i dobrých básní.*“²⁷ Z jediného dochovaného dopisu matce prosvítala básníkovra dojemná starostlivost o stárnoucí ženu, před kterou ukrýval nesnáze, s nimiž se v žaláři potýkal. Odmítl posláni balíčku a poděkoval jí za ochotu vážit za ním dlouhou cestu na Mírov. Hned ale maminku nabádal: „*O niečo však Vás poprosím naliehavo: ak by sa počasie zhoršilo a cestovanie sa ukázalo byť, čo aj málo riskantné, neváhajte návštevu odriecť. Nemal by som z nej nijakú radosť, keby Vám z nej hrozila námaha alebo dokonca ochorenie.*“²⁸ Rodinné vazby Novomeskému nesporně pomáhaly snášet nelehký úděl trestance. Dlouhodobé odloučení od nejbližších a setrvalá nemožnost hovořit s nimi otevřeně o vlastních zážitcích a pocitech však zároveň představovaly další zdroj jeho psychického strádání.

Ve výkonu trestu se také pozvolna vytrácela básníkovra naprostá nevědomost o situaci za vězeňskými zdmi, která byla důsledkem jeho několikaleté důkladné izolace. K částečnému zorientování v aktuálních politických poměrech doma i ve světě přispívaly rozhovory s dalšími trestanci a především povolení číst denní tisk, které Novomeský obdržel ještě v Leopoldově. V dopise z 5. května 1955 poděkoval manželce za zprávy z literárního světa a se zjevným uvolněním dodával: „*Mnohé z nich mi byly již známy, protože od února takřka do konce dubna jsem četl noviny. Nemusím Ti ani psát, jak mi tato nepatrná okolnost změnila život, způsob nazírání i uvažování. Upokojilo mne, že věcněji mohu o lečems soudit, zároveň jsem však více netrpělivý. Jsem jak ten vyřazený vojenský kůň, který už zapomněl na starý pořádek, ale zastříhá ušima a dá se do kroku, když zaslechne vojenskou muziku.*“²⁹ Novomeský zjevně zaregistroval jistý posun v obsahu novin, z nichž nenápadně mizely oslavné tirády na Stalina a naopak v nich přibývaly pro něj překvapující informace o událostech v Sovětském svazu a dalších lidově demokratických zemích. Celková změna tónu v něm opět probu-

²⁶ Dopisy K. Novomeské, 5. 5. a 15. 11. 1955, in: Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 21, 32.

²⁷ Dopis E. Novomeské, 6. 3. 1954, in: tamtéž, s. 7–8.

²⁸ Dopis I. Novomeské, 5. 12. 1955, in: tamtéž, s. 34. Irma Novomeská navštívila syna na Mírově 11. prosince 1955.

²⁹ Dopis K. Novomeské, 5. 5. 1955, in: tamtéž, s. 21.

dila zájem o veřejné dění, který se nejspíš poжил i se zábleskem naděje, že nové politické impulsy by mohly brzy vysvobodit ze žaláře také jeho.³⁰

Novomeského očekávání nebyla zcela planá. První fáze mocenského souboje Stalinových dědiců skončila v prosinci 1953 exekucí bývalého ministra vnitra Lavrentije Pavloviče Beriji, který byl mimo jiné obžalován z hrubého porušování zákonnosti. Ze stejného důvodu skončili o rok později na popravišti sovětský ministr státní bezpečnosti Viktor Semjonovič Abakumov a jeho spolupracovník Michail Timofejevič Lichačev, který jako bezpečnostní poradce v Československu stál u zrodu vyšetřování proti slovenským buržoazním nacionalistům. Nové vedení KSSS v čele s Nikitou Sergejevičem Chruščovem usilovalo o sblížení s Jugoslávií a její opětovný návrat do socialistického tábora. Pokračování ideologického zápasu proti nacionální úchylce se tak stalo neudržitelným. Obrat v sovětském politickém kurzu se neobešel bez následků v dalších zemích východního bloku, kde postupně docházelo k revizím některých politických procesů s komunisty a rehabilitaci osob, které byly dříve obviněny z buržoazního nacionalismu (Władysław Gomułka, János Kádár). V Maďarsku byl v listopadu 1954 propuštěn z vězení americký levicový intelektuál Noel Field, jehož vynucené výpovědi související s Rajkovým procesem vedly k zatčení Viléma Nového, Eugena Löbla a dalších osob, jejichž účelová svědectví StB využila k vytvoření frakční skupiny slovenských buržoazních nacionalistů.

Danému trendu se chtít nechtě museli přizpůsobit i představitelé KSČ, kteří se přehodnocování vykonstruovaných justičních kauz jako celku velice obávali.³¹ Na návrh Antonína Novotného schválilo politické byro ÚV KSČ 10. ledna 1955 zřízení stranické vyšetřovací komise „pro přezkoumání a překontrolování některých soudních případů od roku 1948 z hlediska výše [vynesených] trestů“, v jejímž čele stanul ministr vnitra Rudolf Barák. Činnost komise byla fakticky pokračováním mocenské zvůle předchozího období. Neusilovala o důsledné provedení rehabilitací a objektivní posouzení nezákonností, ačkoliv při své práci získala značný přehled o jejich charakteru, např. z obsáhlé výpovědi bývalého vyšetřovatele Bohumila Doubka. Přešetřovala pouze některé procesy s komunisty. Zcela podléhala vedení KSČ, kterému předkládala své eventuální návrhy na revizi rozsudku či udělení milosti k finálnímu rozhodnutí. Měla zakázáno zpochybňovat proces se Slánským, s nímž však ostatní posuzované kauzy úzce souvisely. Navíc se z větší části skládala z pracovníků bezpečnosti a justice, kteří se

³⁰ Srov. A. RAŠLA, *Spomienky*, s. 167–168. Básníkova rostoucího zájmu o mezinárodní situaci si všimli také bachaři. NA, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, posudek vězně, 22. 7. 1955. Navíc Novomeský psal svůj květnový dopis bezprostředně po pohovoru s pracovníky Barákovy rehabilitační komise – viz dále.

³¹ Muriel BLAIVE, *Promarněná příležitost Československo a rok 1956*, Praha 2001, s. 40–51; Jan RYCHLÍK, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*, s. 166; Karel KAPLAN, *Nekrvavá revoluce*, Praha 1993, s. 367–368; Michal MACHÁČEK, *Gustáv Husák*, Praha 2017, s. 301–302.

na výrobě politických procesů před nedávnem aktivně podíleli. Podle toho také její práce vypadala.³²

Procesem se slovenskými buržoazními nacionalisty se v rámci komise zabývala čtvrtá pracovní skupina. Po předběžném prostudování spisů nezpochybnila hodnověrnost rozsudku. Poukázala však na nedostatky při vyšetřování a justičním řízení, neboť Husák nepodepsal žádný vyšetřovací protokol a soud potlačil jeho práva na obhajobu, když odmítl předvolat jím navrhované svědky. Rozhodla se znovu vyslechnout všechny odsouzené i některé osoby, na něž se bývalý předseda sboru pověřenců odvolával.³³ Za tímto účelem bezpečnostní orgány eskortovaly 30. dubna 1955 pětici trestanců do pankrácké věznice, kde je opět umístily do samovazby, aby spolu nemohli komunikovat. Zatímco Husák při pohovoru popřel svou vinu a oprávněnost rozsudku, zbylí spoluodsouzení, obávající se další vlny násilí, zaujali kajicný postoj a v zásadě potvrdili své výpovědi před soudem. Pouze v některých částech je poněkud upravili. Novomeský (a také Okáli) uvedl, že sice proti republice nikdy vědomě nepracoval, zastával však „buržoazně nacionalistickou politickou koncepci“, kterou „také uplatňoval v praxi“.³⁴ Z uvažovaných svědků pracovní skupina vyzpovídala bývalého místopředsedu sboru pověřenců Jána Púlla, který ale verifikoval svou výpověď proti Husákovi, jež zazněla před soudem.³⁵ Od dalších výsledků poté upustila, neboť dospěla k závěru, že ostatní svědci by, stejně jako Púll, jen potvrdili záškodnickou činnost buržoazních nacionalistů.³⁶ Navíc vyslovila podezření, že Husák a Novomeský byli za války konfidenty tajné policie Slovenského státu.³⁷ Nakonec konstatovala, že v případě Novomeského nedošlo k porušení zákona, neboť „Nejvyšší soud náležitě zhodnotil jak doznání obviněného, tak výpovědi spoluobviněných [Okáliho, Horvátha a Holdoše] a svědků [...] a vyvodil z nich správné závěry jak v otáz-

³² Potlačená zpráva. *Zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949–68*, Wien 1970, s. 91–93; K. KAPLAN, *Nekrvavá revoluce*, s. 368–373.

³³ NA, f. KSČ-ÚV, Komise I., sv. 35, a. j. 882, plán přešetření případu G. Husáka.

³⁴ Tamtéž, a. j. 881, záznamy o výslechu L. Novomeského, L. Holdoše, I. Horvátha, D. Okáliho, G. Husáka, 3. – 6. 5. 1955. Pokornost odsouzených vyplývala také ze skutečnosti, že pravděpodobně neznali důvod, proč jsou znovu vyslýcháni. Srov. tamtéž, a. j. 884; žádost G. Husáka o preverenie prípadu a rehabilitáciu adresovaná ÚV KSČ, 27. 4. 1956, s. 11; tamtéž, 03/10, sv. 3, a. j. 68, záznam o pohovoru s G. Husákem, 25. 2. 1963, s. 3.

³⁵ Tamtéž, Komise I., sv. 35, a. j. 881, záznam o rozhovoru s J. Püllem, 29. 4. 1955. Púll ovšem netušil, že záminkou k výslechu je eventuální revize procesu. Navíc byl v souvislosti s procesem Husák a spol. také obviněn z nacionální úchylnky a v létě 1954 zbaven stranických a vládních funkcí. Propadl strachu a vypovídal tudíž tak, aby na něm neupěl ani stín podezření. Srov. tamtéž, 03/10, sv. 27, a. j. 283, záznam o pohovoru s J. Püllem, 24. 7. 1963, s. 3; Michal BARNOVSKÝ, *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953–1957)*, Brno 2002, s. 119–120; M. MACHÁČEK, M.: *Gustáv Husák*, s. 302–303.

³⁶ NA, f. KSČ-ÚV, Komise I., sv. 35, a. j. 882, návrh na ponechání rozsudku v trestní věci proti G. Husákovi beze změny, s. 5.

³⁷ Tamtéž, plán přešetření případu G. Husáka.

ce viny, tak i ve výměře trestu“, jehož délku považovala za přiměřenou okolnostem případu.³⁸ Podobně postupovala i u ostatních odsouzených.

Na základě závěrů pracovní skupiny přijala Barákova komise 25. května 1955 návrh ponechat dosavadní rozsudek v platnosti, se kterým se o dva týdny později ztotožnilo také politické byro ÚV KSČ.³⁹ Jiný verdikt v podstatě nebyl možný, protože kauza slovenských buržoazních nacionalistů byla jednoznačně spjata se Slánského procesem, s nímž se nemělo hýbat, a ve stranickém vedení seděli titíž lidé, kteří před rokem rozhodli o potrestání Husáka a jeho druhů. Ještě před konečným verdiktem byl proto Novomeský odvezen z Pankráce na Mírov.⁴⁰

O básníkovo propuštění z vězení soustavně usilovala jeho rodina. S prosbou o milost se už v lednu 1954 obrátila na Antonína Zápotockého paní Karla.⁴¹ Nedostala žádnou odpověď. O rok později napsala hlavě státu tehdy jedenáctiletá dcera Elena: „*Prosím Vás, pane prezidente, propusťte mého tatu. Žijte ve vězení tak dlouho, že už ani neví, že ho mám. Učili jsme se nyní ve škole, jak naše lidově demokratická republika pomáhá básníkům a spisovatelům. Pomozte, pane prezidente, i mému tatovi. Je mi tak smutno po něm.*“⁴² Zápotocký dostal dopis také od básníkvy matky Army. V dubnu 1955 podal z Leopoldova žádost o řešení svého případu i sám Novomeský. Prezidentská kancelář předala všechny podněty ministerstvu spravedlnosti, aby zahájilo řízení o poskytnutí milosti.⁴³ Jeho výkonem byl pověřen Nejvyšší soud, který požádal vězeňskou správu i příslušníky StB o vyjádření. Vyznívala „pozitivně“. Podle básníkova referenta Františka Homolky se Novomeský po celou dobu vyšetřování choval slušně a dobrovolně vy-

³⁸ Tamtéž, a. j. 881, návrh na ponechání rozsudku v trestní věci proti L. Novomeskému beze změny.

³⁹ Tamtéž, 02/2 (politické byro ÚV KSČ), sv. 45, a. j. 61, b. 9, návrh na ponechání rozsudku v trestní věci proti slovenským buržoazním nacionalistům – G. Husák a spol. beze změny, 7. 6. 1955.

⁴⁰ Na Novomeského se nevztahovala ani amnestie vyhlášená v květnu 1955 k desátému výročí osvobození.

⁴¹ Archiv Kanceláře prezidenta republiky (dále jen KPR), f. Kancelář prezidenta republiky (dále jen KPR), protokol PT, sign. 103/61, dopis K. Novomeské A. Zápotockému, 7. 1. 1954.

⁴² Tamtéž, dopis E. Novomeské A. Zápotockému, 31. 1. 1955. Básníkova dcera se pokusila nalézt zastání také u manželky Viliama Širokého: „*Vážená paní Široká! Snad se na mě už nepamatujete. Jsem Elena Novomeská, pionýrka 95. osmileté střední školy Praha XIV. Naše soudružka učitelka říká, že jsme v části Prahy, která [ve volbách v listopadu 1954] volila souduhu předsedu vlády. Prosím Vás, paní Široká, přimluvte se u pana předsedy vlády, aby mého tatu propustil z vězení. Chtěla bych žít v radosti jako ostatní děti a ne tak jak žiji. Ve škole se učím dobře a snažím se ze všech sil, abych své povinnosti svědomitě vykonávala. Nezapomeňte, prosím, na mě a na mamu, která se velice trápí.*“ NA, f. KSČ-ÚV, 03/10, sv. 3, a. j. 39, dopis E. Novomeské Margitě Široké, 31. 1. 1955.

⁴³ LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. 1 (dodatky), dopis ministerstva spravedlnosti E. Novomeské, 21. 4. 1955; NA, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, dopis náčelníka NPT Leopoldov Správně nápravných zařízení v Praze, 6. 4. 1955.

povídal o své trestné činnosti, tudíž „nemáme námitek proti udělení milosti“.⁴⁴ Náčelník NPT Mírov doplňoval, že trestanec se k vlastním zločinům „staví sebekriticky, uznává, že ve své funkci měl více na mysli zájmy slovenského národa a nepochopil zájmy celého státu. [...] Uložený trest považuje za spravedlivý a to-muto se bez stížností podrobuje.“⁴⁵ Navzdory dobrozdáním Nejvyšší soud v neveřejném zasedání 9. září 1955 žádost o milost zamítl, neboť neshledal žádných zřetelů hodných důvodů k opačnému stanovisku. Odůvodnění vyznívalo naprosto rutinně: „I když dosavadní výkon trestu jeví vliv na nápravu a převýchovu jmenovaného, nelze ještě dospět k závěru, že náprava a převýchova jest rázu trvalého. [...] Bude ještě zapotřebí delší doby k úplné převýchově jmenovaného.“⁴⁶ Proběhlé řízení bylo tragikomickou procedurou, jež formálním dodržováním zákonných postupů zakrývala bezpráví a bezohledně si pohrávala s nešťastnými lidmi, kteří hledali zastání a spravedlnost. Jednalo se přitom o zcela zbytečný rituál, neboť okamžik, kdy měl být Novomeský propuštěn z vězení, byl kabinetním rozhodnutím přesně stanoven už před vynesením rozsudku. A tento den se blížil.

Po zamítnutí žádosti o milost si roztrpčená Karla Novomeská vynutila audienci u Václava Kopeckého.⁴⁷ Nelze vyloučit, že právě na jeho popud (a po konzultaci s Antonínem Novotným) začaly bezpečnostní orgány na podzim 1955 hledat způsob, jak urychlit Novomeského návrat ze žaláře.⁴⁸ Ministr vnitra Rudolf Barák posléze společně s ministrem spravedlnosti Janem Bartuškou a generálním prokurátorem Václavem Alešem předložil stranickému vedení návrh, aby byl básníkovi „za dobrý pracovní výkon a dobré chování“ výkon trestu ještě před Vánocemi přerušen, a po uplynutí několika týdnů, které zbývaly do odpykání poloviny vyměřené sazby, byl formálním výrokem soudu podmíněčně propuštěn na svobodu. Zároveň nařídil okamžitý převoz Novomeského z Mírova na Pankrác,⁴⁹ kde ho nechal vyslechnout ohledně nezákonných metod, jež proti němu používali vyšetřovatelé Bohumil Doubek a Vladimír Kohoutek.⁵⁰

⁴⁴ Archiv bezpečnostních složek (dále ABS), f. Ministerstvo národní bezpečnosti (dále MNB), sign. 66/1, kr. 216, složka L. Novomeský, dopis V. Homolky Nejvyššímu soudu v Praze, 7. 7. 1955.

⁴⁵ NA, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, posudek vězně, 22. 7. 1955.

⁴⁶ Tamtéž, usnesení Nejvyššího soudu v Praze, 9. 9. 1955.

⁴⁷ Tamtéž, f. KSČ-ÚV, 03/10, sv. 3, a. j. 40, beseda se s. L. Novomeským, 5. 9. 1963, s. 92.

⁴⁸ Bezskrupulózní Kopecký občas předstíral ochotu vyslechnout osoby postižené perzekucí. Srov. Josefa SLÁNSKÁ, *Zpráva o mém muži*, Praha 1990, s. 191–193; E. GOLDSTÜCKER, *Vzpomínky (1945–1968)*, s. 98.

⁴⁹ Novomeský byl eskortován 16. prosince 1955. NA, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, žádost o eskortování osoby ve vazbě, 15. 12. 1955; srov. Archiv Ústavu paměti národa, f. A2/1 – Sekretariát FMV, inv. č. 151.

⁵⁰ Vedení KSČ se z obou příslušníků StB pokusilo udělat hlavní strůjce nezákonnosti v Bezpečnosti a nechalo je v létě 1955 zatknout. K. KAPLAN (ed.), *StB o sobě. Výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka*, Praha 2002, s. 329, 340; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 260.

Politické byro ÚV KSČ vyslovilo 19. prosince 1955 s daným řešením souhlas. Dále rozhodlo o tom, že bývalý pověřenec školství „bude dočasně bydlet v Praze“ a pověřilo tajemníka ÚV KSČ Jiřího Hendrycha a ministra kultury Ladislava Štolla, aby mu zajistili přiměřené zaměstnání.⁵¹ O tři dny později si Novomeského předvolal náměstek generálního prokurátora Eduard Švach.⁵² Informoval ho o okamžitém přerušení trestu na patnáct dní a naznačil mu, že by po Novém roce mohl zůstat natrvalo se svou rodinou, pokud dodrží předepsané podmínky, mezi něž patřil i podpis závazku mlčenlivosti o všem, co se během vyšetřování a věznění dozvěděl.⁵³ V následujícím pohovoru rozechvělý básník zpochybnil věrohodnost svých soudních výpovědí a neúspěšně požádal o vrácení veršů, které napsal ve vyšetřovací vazbě.⁵⁴ Poté jej dozorcí doprovodili k bráně věznice:

„Spaklíkom pod pazuchou z trudnej nudy rokov / vystúpiť, ísť a prejsť okolo stráží... / A jak si ruka rúče zvykať zvykala, / na pozdrav siahnuť ešte. Ale to je smiešne, / naskrze na smiech, ved' som v magazíne / pred chvíľou sňal a zložil čiapku väzenskú / i mundúr zalátaný, lyžicu a ešus, / a čo aj s pohodeným »Tak, už môžete odísť!«, / pri prisnych postoch prejsť až za kované vráta, / páni, ten výdych!“⁵⁵

Novomeský náležel mezi první komunistické oběti politických procesů, které byly předčasně propuštěny z vězení.⁵⁶ Ke svým nejbližším to měl z pankráckého vršku jen pár minut chůze. Doma však jeho nenadálý příchod nikdo neočekával. Básníková dcera Elena vzpomínala: *„Seděli jsme [s návštěvou] všichni v pokoji, když při pohledu z okna nás zarazila povědomá černá beranice, pomalu kráčeji k domu. Mama vykřikla a vyběhla. Mysleli jsme, že jsme se všichni zbláznili.“⁵⁷* Po emotivním shledání s manželkou a dcerou napsal dojatý Novomeský dopis matce a dalším příbuzným v Senici: *„Srdečne si Vás všetkých pozdravujem a prajem Vám ešte raz radostné a veselé sviatky. Ja ich budem mať*

⁵¹ NA, KSČ-ÚV, 02/2, sv. 76, a. j. 93, b. 29 – Přerušení trestu a podmíněně propuštění L. Novomeského.

⁵² Přestože Švach působil v Barákové rehabilitační komisi, jeho minulost nebyla bez kazů. V první polovině padesátých let se jako žalobce podílel na politických procesech, kupříkladu jako hlavní prokurátor při přelíčení s Marií Švermovou v lednu 1954.

⁵³ Tamtéž, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, usnesení generálního prokurátora o přerušení trestu, 21. 12. 1955; prohlášení mlčenlivosti, 22. 12. 1955.

⁵⁴ Tamtéž, f. KSČ-ÚV, 03/10, sv. 3, a. j. 39, dopis L. Novomeského A. Novotnému, únor 1963, s. 2; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 260.

⁵⁵ Jde o prolog básně „Triumf“ ze sbírky *Stamodtiaľ a iné*, viz Ladislav NOVOMESKÝ, *Poézia*, Bratislava 2005 (editor Ján Zambor), s. 272.

⁵⁶ V průběhu roku 1955 se ocitli na svobodě např. Artur London, Josef Pavel, Josef Smrkovský či Eduard Goldstücker. Ostatní buržoazní nacionalisté však nadále zůstávali v žaláři. Holdoš byl omilostněn v březnu 1957, Horváth v prosinci 1959. Husák a Okáli byli podmíněčně propuštěni až na amnestii v květnu 1960. K. KAPLAN, *K politickým procesům v Československu. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*, Praha 1994, s. 184–186.

⁵⁷ Archiv autora, E. BŮTOROVÁ-NOVOMESKÁ, *Vzpomínky*, s. 9.

tiež; nemusím Vás o tom uisťovať. 22. XII. mi bol výkon trestu prerušený a bola mi daná taká nádej, že už nebudem musieť ísť nazad: vo februári ma pustia na podmienku definitívne. Vysvetľujem Vám tieto okolnosti preto, aby bolo zrozumiteľnejšie, prečo sa nerozbieham za Vami ihneď. Bude to možné až po úplnom doriešení mojej záležitosti. O jedno Vás teraz poprosím: nerozprávajte o tom, že som už doma, domov ma predbežne nečakajte a ani za mnou neprichádzajte [...] Až bude vhodná chvíľa, prídem – ak dovolíte – sám, alebo sa inakšie ohlásim. Zatiaľ (pred pár hodinami som prišiel) sa iba obzerám a učím sa chodiť, ako sa vraví. “⁵⁸ Ono učenie se chůzi ale nebylo nijak snadné, neboť básníkův návrat do normálního života se neobešel bez série různorodých příkoří.

Podmínečně propuštěný trestanec

V prvních dvou měsících na svobodě Novomeský tonul v trýznivé nejistotě. Ze žaláře se dostal pouze na krátkodobou propustku. Každých čtrnáct dní se musel hlásit v pankrácké soudní budově, kde mohl být kdykoliv znovu zadržen.⁵⁹ Před odchodem na prokuraturu se dojemně loučil s rodinou, popřípadě jí nechával lístky na rozloučenou. Panický strach z opětovného uvěznění ho opouštěl jen pozvolna.⁶⁰ Nevlastnil občanský průkaz a byl nezaměstnaný. S výjimkou nezbytných případů nesměl přes den vycházet z domu a měl zakázáno se s kýmkoliv stýkat.⁶¹ Zpráva o jeho propuštění se však přesto postupně rozšířila mezi lidmi. Slovenský spisovatel Ivan Kupec vzpomínal na své překvapení, když Novomeského v únoru 1956 náhodou spatřil v pražských ulicích: „*Niekoľko dní pred mojim odchodom do Poľska – bolo to tesne pred XX. zjazdom [KSSZ] – kolovali po kaviarňach v Bratislave chýry, že N. je na slobode, ale nik tomu neveril. [...] Zastavil som sa v Prahe [na ministerstve kultúry] pre pas. Ráno na Valdštejskej*

⁵⁸ LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. 1 (dotatky), dopis L. Novomeského příbuzným, 22. 12. 1955; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 36. O Vánocih 1955 Novomeský rovněž dokončil lyrickou báseň *Karle*, kterou věnoval manželce k padesátým narozeninám (paní Karla se narodila 24. prosince 1905). Její kompozici však vytvořil ještě ve vězení. Martin KUČERA, *Dialektika poezie a života*, in: V tenkej koži básnika, Bratislava 2004, s. 27; L. NOVOMESKÝ, *Poézia* (editor J. Zambor), s. 417.

⁵⁹ NA, f. SSV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, rozhodnutí o přerušení trestu, 22. 12. 1955, 4. 1. 1956, 19. 1. 1956, 2. 2. 1956.

⁶⁰ Ještě v létě roku 1956 napsal manželce následující řádky: „*Můj drahý Kardle, dnes na 2. hodinu byl jsem pozván na ÚV KSČ, palác u Prašné brány, na komisi stranické kontroly, k s. Innemannovi. Oznamuji Ti toto pro případ, kdyby mne tam zadrželi, což se, doufám, nestane, třebaže bych rád tam řekl všechno, co si myslím a jak věci vidím. Kdyby však přeče: neznepokojuj se, nerozrušuj se, jdi za Elenou a obejmi ji tak, jak Tebe objímá vždy Tvůj L.*“ LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. 2 (dotatky), dopis L. Novomeského K. Novomeské, 13. 7. 1956; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 40.

⁶¹ Archiv autora, E. BŮTOROVÁ-NOVOMESKÁ, *Vzpomínky*, strojopis, s. 9; NA, f. KSČ-ÚV, 03/10, sv. 3, a. j. 40, beseda se s. L. Novomeským, 5. 9. 1963, s. 92.

*ulici, metelica, nevidno ani na krok. [...] Zdvihol som na chvíľu zrak: oproti mne vysokánska, kníšuca sa postava, trochu prihrbená, so širokou chôdzou. Blysko mi hlavou: Novomeský? [...] N. sa v chvíľočku spätil, ani čo by prekvapený, pozrel do metelice ako aj ja. A potom zahli sme každý do svojej brány – on do budovy, kde mal kabinet minister. Neveril som vtedy vlastným očiam.*⁶²

Básníkova nesvéprávná situace trvala až do 10. února 1956, kdy jej Krajský soud v Praze oficiálně propustil z vězení na zkušební dobu pěti let. Během stanovené lhůty se Novomeský nesměl dopustit úmyslného trestného činu, jinak mu hrozil výkon zbytku trestu.⁶³ Justiční rozhodnutí navíc ponechalo v platnosti všechny uložené vedlejší tresty, které byly, kromě propadnutí majetku, zrušeny až na základě milosti prezidenta Novotného ze 17. února 1961.⁶⁴ Teprve po soudním výroku obdržel básník občanský průkaz a mohl nastoupit na přikázané místo výstavního referenta v Památníku národního písemnictví. Navíc byl nucen dlouhodobě zůstat v Praze. Nezískal však vlastní byt a žil s manželkou a dcerou v nevyhovujících podmínkách jako podnájemník u švagra Karla Havránka.⁶⁵ Výslovně mu byl zakázán trvalý pobyt na Slovensku, kam směl, po souhlasu prokurátora Švacha, zprvu cestovat pouze za matkou a dalšími příbuznými v Senici.⁶⁶ Bratislavě se musel obloukem vyhnout. Ale možná se do ní zpočátku ani vrátit nechtěl, neboť v jejích ulicích mohl náhodou spatřit spolutvůrce svého trpkého údělu, anebo známé, kteří ve slabé chvíli hodili po něm kamenem.⁶⁷ Snad zatím nedovedl unést tíhu těchto rozpačitých a trýznivých setkání.

Ještě dlouhá léta Novomeský přežíval bez pocitu lidské důstojnosti. V bouřlivém roce 1956 se patrně chvíli opájel planou myšlenkou, že by rehabilitace slovenských buržoazních nacionalistů mohla být jen otázkou krátké doby.⁶⁸ Na XX. sjezdu KSSS v únoru 1956 promluvil Nikita Sergejevič Chruščov o mí-

⁶² Ivan KUPEC, *Denník (1962–1968)*, Bratislava 1999, s. 68.

⁶³ NA, f. SSNV, Osobní vězeňský spis L. Novomeského, usnesení Krajského soudu v Praze o podmíněném propuštění, 10. 2. 1956.

⁶⁴ A KPR, f. KPR, protokol PT, sign. 103/61, rozhodnutí prezidenta republiky o udělení milosti, 17. 2. 1961; srov. NA, f. KSČ-ÚV, 02/2, sv. 295, a. j. 378, schůze 7. 2. 1961, b. 17.

⁶⁵ Zpočátku obývali ve švagrově bytě jen jednu místnost. LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. 1 (dodatky), bytový výměr Obvodního národního výboru v Praze 14, 25. 5. 1956; Archiv autora, E. BÚTOROVÁ-NOVOMESKÁ, *Vzpomínky*, strojopis, s. 9; TÁŽ, *Vzpomínání*, Vertigo 2, 2014, č. 4, s. 7.

⁶⁶ Poprvé je navštívil na Velikonoce 1956. Archiv autora, rozhovor autora s Elenou Bútorovou-Novomeskou, 8. 12. 2010; NA, f. KSČ-ÚV, 03/10, sv. 3, a. j. 40, beseda se s. L. Novomeským, 5. 9. 1963, s. 93.

⁶⁷ Z. HOLOTÍKOVÁ, *Ladislav Novomeský*, s. 311.

⁶⁸ NA, f. KSČ-ÚV, 03/10, sv. 3, a. j. 40, beseda se s. L. Novomeským, 5. 9. 1963, s. 91–92; srov. také náznak optimistického očekávání v básni „Pražská jar 1956“ ze sbírky *Stamodtiaľ a iné*: „... čas plynie tak jak táto mltna rieka, / čas plynie takto s pohanou i slávou. / [...] a súdruh Stalin so zástupom svojím / na druhej strane rieky / jak my sa pozerá na ľady odchodiace, / na vtácie dínom-dánom / na jar, jak prichádza a príde v svojom čase, / na nový prúd a nové vlny v ňom.“ Viz L. NOVOMESKÝ: *Poézia*, s. 277.

rové koexistenci a soutěžení kapitalistického a socialistického tábora a připustnosti různorodých cest jednotlivých zemí k socialismu. V následujícím tajném referátu *O kultu osobnosti a jeho důsledcích* emotivně, avšak velice selektivně, odsoudil Stalinovy zločiny a odmítl jeho teorii o zostřování třídního boje za socialismu jako neleninskou. Nijak ovšem nezpochybnil samotnou podstatu sovětského systému.⁶⁹ Utilitární destrukcí mýtu o Stalinovi – Leninově následníku, geniálním vojevůdci a klasikovi marxismu-leninismu – vyvrcholila první etapa tzv. destalinizace, která záhy způsobila politický otřes v zemích východního bloku.⁷⁰ S textem Chruščovova projevu se ještě v Moskvě seznámil Antonín Novotný, který v rozhovoru se sovětským vůdcem vytrvale obhajoval legitimitu politických procesů v Československu.⁷¹ Posléze se přizpůsobil nově vzniklé situaci a proti vůli většiny vedení KSČ prosadil opatrně dávkovanou diskusi o Stalinovi a kultu osobnosti, do níž se měly zapojit i širší stranické řady. V žádném případě ale nemínil připustit zpochybnění generální linie KSČ po únoru 1948 a rehabilitaci obětí justičních represí s výjimkou ojedinělých případů. Vinu za zločiny se snažil svalit na Rudolfa Slánského, o němž hovořil jako o „československém Berijovi“.⁷² Nic na tom nezměnilo ani zřízení další Barákovy vyšetřovací komise v dubnu 1956, která se již přímo zabývala procesem s tzv. protistátním spiklencským centrem. Ačkoliv poukázala na zásadní omyly při vyšetřování a dospěla k závěru, že žádné organizované spolčení neexistovalo, dosavadní rozsudky zůstaly nadále v platnosti.⁷³ Odmítavý postoj stranického vedení nezvratily ani četná prohlášení osobností, jež při přelíčení se Slánským vystupovaly v intencích obžaloby a nyní před pracovníky komise odvolávaly vlastní vynucená svědectví. Patřil k nim také Novomeský, který při pohovoru v budově ÚV KSČ označil svou svědeckou výpověď proti Clementisovi za nepravdivou a vykonstruovanou vyšetřovateli StB.⁷⁴

Neochotné poodhalení pravdy o stalinské krutovládě doprovázené nápadným úsilím stranických předáků vyhnout se vlastní zodpovědnosti vyvolalo vlnu nespokojenosti v členské základně KSČ. Aktivizovali se především příslušníci humanitní inteligence, straníci i bezpartijní. Polemickým a sebekritickým hodno-

⁶⁹ Celý text projevu viz *Reportér* 5, 1990, č. 3, 13. – 26. 3. 1990, příloha, s. I–XVI.

⁷⁰ William TAUBMAN, *Chruščov. Člověk a jeho doba*, Praha 2005, s. 274–288; Vladislav MOULIS, *Neobyčejný život Nikity Sergejeviče*, Praha 2006, s. 114–121; M. BLAIVE, *Promarněná příležitost*, s. 31–39; M. M. BARNOVSKÝ, *Prvá vlna destalinizácie*, s. 55–57.

⁷¹ Nikita Sergejevič CHRUŠČOV, *Vzpomínky Nikity Sergejeviče Chruščova*, Brno 2000, s. 149–151.

⁷² M. BLAIVE, *Promarněná příležitost*, s. 54–57, 61–68; Jiří PERNES, *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*, Brno 2008, s. 129–134; Karel KAPLAN, *Antonín Novotný. Vzestup a pád „lidového“ aparátčika*, Brno 2011, s. 86–89; TÝŽ, *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*, Brno 2005, s. 368–370, 373–430.

⁷³ *Potlačená zpráva*, s. 108–116; K. KAPLAN, *Nekrvavá revoluce*, s. 374–377.

⁷⁴ NA, f. KSČ-ÚV, 03/10, sv. 3, a. j. 39, záznam o pohovoru se s. L. Novomeským, 13. 7. 1956.

cením minulého období se vyznačoval II. sjezd Svazu československých spisovatelů, který se sešel koncem dubna 1956 v Praze. Mnozí řečníci na něm vystoupili s kritikou cenzury a nekvalifikovaných, ideologicky motivovaných, zásahů do literatury. Nastolili otázku umělecké pravdivosti slovesného díla a tvůrčí svobody spisovatele. Požadovali nezávislost literární tvorby na politických a ideologických kritériích. Opakovaně zaznívaly odsudky politicko-estetické doktríny socialistického realismu a pamfletu stalinistického dogmatika Ladislava Štolla *Tricet let bojů za českou socialistickou poezii*. Největší ohlas vzbudily diskusní příspěvky básníků Františka Hrubína a Jaroslava Seiferta, kteří otevřeně poukázali na to, že se poúnorový režim dopustil na mnoha spisovatelích krivd a bezpráví, zatímco jiní autoři k nim mlčeli, anebo při nich dokonce asistovali. Nejdále zašel Seifertův sugestivní proslov, který vyústil do dvou požadavků: 1. znovu přijmout do SČSS „*umlčené a neprávem vyloučené spisovatele*“ a dát jim možnost vyslovit se k útokům, na něž „*nemohli odpovědět, když byli vylučováni z literatury*“. 2. projevit milosrdenství k uvězněným spisovatelům, kteří již „*pykali dost za [...] své politické viny a omyly*“, jež v nynější sebezpytující atmosféře „*nemohou být posuzovány s dosavadní přísností a z dosavadních hledisek*“. Ačkoliv Seifert v obou bodech nikoho konkrétně nejmenoval, je pravděpodobné, že při jejich formulování myslel i na podmíněčně propuštěného Novomeského, s nímž se důvěrně znal již od meziválečných let.⁷⁵

Kritický duch zasáhl na jaře 1956 také Slovensko, kde se ke slovu přihlásili komunističtí intelektuálové (Edo Friš, Ivan Kupec, Ladislav Mňačko, Vladimír Mináč, Ondrej Pavlík, Pavel Pollák, Juraj Špitzer, Ctibor Štítnický, Dominik Tatarka aj.). Ovlivnění zahraničními událostmi, zejména vývojem v Polsku, a traumatizování osobním podílem na propagandistických kampaních první poloviny padesátých let včetně tažení proti slovenským buržoazním nacionalistům, s nimiž je dříve pojily četné osobní a pracovní vazby, začali na stranických fórech a schůzích spisovatelské organizace vystupovat s kritikou dosavadní politické linie KSČ. Vícekrát zpochybňovali rozsudky vynesené v politických procesech, domáhali se rehabilitace buržoazních nacionalistů a přehodnocení literární činnosti skupiny *DAV*, poukazovali na marginální pravomoci slovenských národních orgánů. Nebylo divu, neboť odsouzení Clementise, Husáka a Novomeského bylo v bratislavských intelektuálních kruzích následkem několikaleté kampaně proti nacionální úchylce obvykle interpretováno jako surové zúčtování s obhájci slovenských národních zájmů v celostátním měřítku. Opatrné přiznání vládnoucí garnitury, že i v Československu docházelo k porušování „socialistické zákon-

⁷⁵ Hrubínova a Seifertova řeč in: Michal BAUER, (ed.): *II. sjezd Svazu československých spisovatelů*, 22. – 29. 4. 1956. Sv. I – protokol, Praha 2011, s. 243–249, 464–466. K II. sjezdu SČSS šířeji M. BLAIVE, *Promarněná příležitost*, s. 89–93; J. PERNES, *Krise komunistického režimu*, s. 135–139; Juraj MARUŠIAK, *Slovenská literatúra a moc v druhej polovici päťdesiatych rokov*, Brno 2001, s. 15–17; M. BARNOVSKÝ, *Prvá vlna destalinizácie*, s. 79–81.

nosti“, a vágní kritika „přílišného centralismu“ a „byrokratismu“, která se na jaře 1956 objevila v oficiálních stranických dokumentech, celkem logicky vyvolávaly u mnoha lidí pochybnosti, zda proces s buržoazními nacionalisty nebyl vykonstruovaný a zda Husák a spol. ve skutečnosti nepostupovali správně, když na sklonku války hájili co největší kompetence slovenských politických institucí.⁷⁶ Nejradikálněji v tomto duchu vystupoval patrně předseda Slovenské akademie věd Ondrej Pavlík, který v konfrontaci s členy vedení KSS otevřeně odmítal, že by se Husák a Novomeský dopustili jakýchkoliv trestných činů.⁷⁷

Chování slovenských intelektuálů silně zneklidňovalo bratislavské i pražské stranické centrum, které si uvědomovalo, že pokud by připustilo rehabilitaci slovenských buržoazních nacionalistů, muselo by velmi záhy akceptovat i jejich představy o státoprávním postavení Slovenska a současně jim umožnit návrat do politického života. Ohrozilo by tak vlastní mocenské postavení. A to nemínilo v žádném případě připustit. Snažilo se proto kritické hlasy umlčet, byť v rozjitém ovzduší zatím nemohlo sáhnout k otevřeným represím. Vedoucí představitelé KSS na veřejnosti opakovaně zdůrazňovali, že kritika buržoazního nacionalismu byla oprávněná a vynesené rozsudky spravedlivé. Oficiální linii formuloval na zasedání ÚV KSS 11. května 1956 předseda vlády Viliam Široký: „*V súvislosti s prekonávaním otázok porušovania socialistickej zákonnosti sa na Slovensku nezriedka vlná otázka, či bolo správne odsúdenie Husáka, Clementisa a Novomeského. Tu treba so všetkým dôrazom povedať, že podľa toho, čo bolo Ústrednému výboru strany známe, nikto z týchto ľudí nebol odsúdený za to, že mal odlišné ideologické a politické názory. Strana plným právom viedla proti ich buržoáznonacionalistickej koncepcii ostrý ideologický a politický boj. Trestani a odsúdení však neboli pre tieto svoje chyby, pre svoj nesprávny postoj k tej či onej, hoci aj sebadôležitejšej otázke, ale preto, že svojou faktickou činnosťou, svojimi skutkami, ohrozovali vymoženosti Slovenského národného povstania, ohrozovali plody víťazstva českého a slovenského ľudu nad hitlerovským fašizmom, ohrozovali cestu socialistickej výstavby, ktorá jedine mohla vytvoriť podmienky plného národnostného rozvoja Slovenska.*“ Na adresu někdejšího pověřence školství premiér suše poznamenal: „*Pokiaľ ide o jednotlivých odsúdenovcov, treba uviesť, že Novomeský bol v súlade s našimi zákonmi, vzhľadom na svoje vzorné správanie, po odpykaní polovice trestu prepustený na slobodu. Dnes už je opäť zapojený do práce a má všetky možnosti zaradiť sa znovu medzi čestných ľudí, ktorí dávajú svoje sily v prospech veľkej veci víťazstva socializmu v našej*

⁷⁶ O názorovém pnutí ve slovenské inteligenci na jaře 1956 nejuceleněji píše J. MARUŠIAK, *Slovenská literatúra a moc*, s. 12–26; M. BARNOVSKÝ, *Prvá vlna destalinizácie*, s. 73–74, 77–84.

⁷⁷ Srov. Ondrej PAVLÍK, *Svedectvo dokumentov o akademikovi Pavlíkovi a tých ďalších*, Bratislava 1968, s. 38–43.

vlasti.⁷⁸ Širokého zřejmě nenapadlo položit si otázku, zda by básník nevykonal pro věc socialismu více, kdyby byl (a nejen on) ušetřen nactiutrhacné kampaně, zatčení, věznění a ponížení.⁷⁹

K utlumení opozičních nálad mělo také posloužit formální rozšíření pravomocí slovenských národních orgánů, které bylo v podobě ústavního zákona schváleno Národním shromážděním 31. července 1956. Třebaže šlo o kosmetickou změnu, slovenské prostředí přijalo nový zákon s jistým zadostiučiněním.⁸⁰ Přesto každý v politice aspoň trochu zorientovaný člověk byl konfrontován s úvahou, proč je nyní uskutečňován záměr, za jehož nedávné prosazování skončili buržoazní nacionalisté za mřížemi. Vládnoucí moc, tušíc, že tyto pochybnosti budou vzneseny, nabídla ústy poslance Ignáce Rendeka, zpravodaje návrhu zákona, následující krkolomné zdůvodnění: Pod pláštíkem rozšíření pravomocí slovenských národních orgánů usilovali Husák a Novomeský v poválečných letech o zachování kapitalismu. Proto byla dosavadní centralizace přínosná a nezbytná. Nicméně „*odvtedy sa mnoho zmenilo. Upevnili sa pozície socializmu v našej vlasti. Slovensko prestalo byť slabým článkom republiky. [...] Dozreli tak podmienky, keď ďalší náš víťazný postup vpred vyžaduje si postupnú decentralizáciu.*“⁸¹

Přestože už na jaře 1956 narazilo veškeré úsilí o Novomeského politickou a soudní rehabilitaci na nepřekonatelný odpor partajní garnitury, pokusili se čeští a slovenští spisovatelé docílit aspoň básníkovy plnohodnotného návratu do literárního života. Ještě před spisovatelským sjezdem, na zasedání české části ÚV SČSS 4. dubna 1956, vystoupil Vítězslav Nezval s návrhem, aby se Svaz spisovatelů „*zabýval případy lidí, kteří jsou ve vězení, nebo kteří byli vyloučeni nebo nebyli přijati do Svazu*“, a napravil případné křivdy. Doporučil obnovit Novomeskému členství v SČSS a dále poukázal na případy Jiřího Weila, Jaroslava Durycha a Jana Zahradníčka.⁸² S Nezvalovou myšlenkou se ztotožnil Václav Pekárek a v obecné rovině i další autoři (Milan Jariš, Vilém Závada). Schůze se usnesla pověřit svazové předsednictvo, aby projednalo záležitosti perzekvova-

⁷⁸ SNA, f. KSS-ÚV, kr. 1834, plénum ÚV KSS, 10. – 11. 5. 1956, stenografický záznam; srov. *Rudé právo* 12. 5. 1956, s. 3. Ve stejném duchu řečnil na plénu rovněž první tajemník ÚV KSS Karol Bacílek.

⁷⁹ Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 609.

⁸⁰ K souvislostem přijetí právní normy viz J. RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století*, s. 171–172, 174–178.

⁸¹ Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, NS 1954–1960, stenoprotokoly, 11. schůze, in: <https://www.psp.cz/eknih/1954ns/stenprot/011schuz/s011014.htm> (stav k 20. 2. 2020).

⁸² Nezval se vyslovil v obdobném duchu jako Hrubín a Seifert o tři týdny později na spisovatelském sjezdu. Vzhledem k tomu, že tak učinil na uzavřené schůzi, nevstoupil jeho apel do širšího povědomí. Srov. M. BAUER, (ed.), *II. sjezd Svazu československých spisovatelů*, sv. I, s. 26–27.

ných spisovatelů, kteří nejsou členy Svazu, a našlo vhodnou formu, jak by se daly minulé ústrky definitivně vyřešit.⁸³

Jednání českých tvůrců se s jistou prodlevou stalo impulsem i pro slovenské literáty, kteří na II. sjezdu SČSSS nebyli až na několik výjimek příliš aktivní. Básníkovo jméno zde vyslovil pouze kritik Alexander Matuška ve svém referátu o vývoji slovenské poezie posledního desetiletí, kde do širšího literárního kontextu začlenil také davistickou avantgardu včetně proskribovaného Novomeského.⁸⁴ V atmosféře kritiky kultu osobnosti pocítili někteří umělci potřebu vyrovnat se s vlastním podílem na ideologických kampaních počátku padesátých let a aktivní účastí na spisovatelském aktivu v březnu 1951, jenž zahájil tažení proti buržoaznímu nacionalismu v oblasti literatury. Třebaže se neodvážili ho odmítnout ve všech aspektech (politické procesy nebyly revokovány), podrobili ho výrazné kritice. Na plenární schůzi Svazu slovenských spisovatelů 1. června 1956 označil svazový tajemník Ctibor Štítnický aktiv za „*protistraničky zásah do slovenskej literatúry*“. Nadhodil otázku reinterpretace tehdejšího sektářského a levičáckého hodnocení časopisu *DAV* a Novomeského básnické tvorby, která v rozvoji moderní slovenské poezie sehrála pozitivní úlohu. Vyslovil naději, že autor „*po svojom návrate do našej literatúry plodne prispeje nášmu rozvíjajúcemu sa životu i socialistickej literatúre*“.⁸⁵

Optimistickou proklamací se v následujících měsících pokusili spisovatelé přeměnit ve skutečnost. Na zasedání ÚV SČSSS v říjnu 1956 znovuotevřel problém Novomeského členství ve spisovatelské organizaci Milan Kundera, jenž upozornil, že jde o otázku bytostně aktuální, neboť básník „*nebyl odsouzen k doživotní spisovatelské smrti*“. Kunderovy vývody podpořili Marie Pujmanová, Ladislav Fikar a Jan Noha, kteří doporučili, aby se danou záležitostí zabýval výbor Svazu slovenských spisovatelů, na jehož návrh byl Novomeský v březnu 1951 z literárních řad vyloučen. S touto myšlenkou se ztotožnili Zora Jesenská a Ctibor Štítnický, který ale poukázal na to, že daný záměr mohou zmařit politické překážky.⁸⁶ Podnětem ÚV SČSSS se slovenští spisovatelé zabývali 7. ledna 1957. Odvo-

⁸³ LA PNP, f. Svaz československých spisovatelů (dále jen SČSS), Stenografický zápis ze zasedání české části dne 4. 4. 1956, příloha Zápis o projednávání návrhů sekcí a komisí na přijetí členů, kandidátů a na převedení kandidátů za členy ÚV SČSSS konaném dne 4. 4. 1956, s. 4–6.

⁸⁴ M. BAUER (ed.), *II. sjezd Svazu československých spisovatelů*, sv. I, s. 215–216. O vztahu české a slovenské literatury promluvil na kongresu Karol Rosenbaum. Ačkoliv se o Novomeském explicitně nezmínil, odmítl donedávna hojně opakovanou tezi, že „*nedostatky v slovenskom živote a kultúre spôsobili len buržoázni nacionalisti. Toto tvrdenie ozaj už zostarelo.*“ Tamtéž, s. 85.

⁸⁵ *Kultúrny život* 11, č. 22, 2. 6. 1956, s. 3. Štítnického stanovisko podpořili v diskusi Dominik Tatarka, Ivan Kupec a Katarína Lazarová.

⁸⁶ Noha, patrně informován Horovem, ještě během rokování popsal neúspěšné pátrání po Novomeského vězeňské poezii a avizoval zájem nakladatelství Slovenský spisovateľ na vydání výboru z básníka staršího díla. Fikar žádal, aby se Svaz zasadil o zlepšení Novomeského

lávající se na výroky Viliama Širokého z května 1956 navrhli celostátnímu orgánu zrušit usnesení ÚV SČSS o Novomeského vyloučení, protože básníkova „obvinenia [...] v literárnej oblasti sa ukázali byť nesprávnymi“ a autor „aktívne literárne pracuje“.⁸⁷ Poté se však stalo přesně to, co Štítnický předvídal. Úsilí slovenských literátů narazilo na jednoznačný odpor vedoucích funkcionářů KSS (Bacílek, Pavol David, Rudolf Strechaj), kteří byli ochotni akceptovat Novomeského přijetí do SSS od nynějška, ale v žádném případě nemínili připustit odvolání jeho vyloučení z jara 1951, jelikož „by to vraj znamenalo napadnutie procesu [s buržoáznymi nacionalistami], ba všetkých procesov“.⁸⁸ Po tomto zásahu iniciativa obou spisovatelských svazů vyzněla do ztracena. Básník Pavol Horov, který v dopisech a také osobně Novomeského informoval o vývoji celé kauzy, komentoval finální nezdar s příznačnou lakoničností: „Vydrž – veď si vydržal viac a horšie veci.“⁸⁹

Spisovatelé nerezignovali na Novomeského očistění náhodou. Po potlačení maďarského povstání v listopadu 1956 a souběžném uklidnění situace v Polsku vedení KSČ pozvolna nabylo ztracené sebejistoty. Rozhodlo se přitáhnout politické opratě a přikročilo k zúčtování s nositeli „nesprávných“ názorů v řadách slovenské inteligence, kteří byli na jaře 1957 podrobeni zdrcující kritice, zbavení funkcí a oceňování stranickými tresty.⁹⁰ Souběžně partajní garnitura usilovala o vykořenění svobodomyšlného ducha II. sjezdu SČSS a ukáznění uměleckých řad, které spojila s opětovným utažením šroubů v oblasti kulturní politiky a úsi-

svízelných bytových podmínek. Vše viz LA PNP, f. SČSS, Stenografický zápis ze zasedání ÚV SČSS ve dnech 25. – 26. 10. 1956 v Budmericích, s. 16/1–16/2.

⁸⁷ Zápisnica zo zasadnutia výboru Zväzu slovenských spisovateľov, 7. 1. 1957, b. 5 – Členská vec L. Novomeského, in: Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 57–58 (originál se mi nepodařilo dohledat).

⁸⁸ LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. 1, dopisy P. Horova L. Novomeskému, 28. 1. a 7. 2. 1957; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 55–56, 63. Zora Jesenská na III. sjezdu SČSS roku 1963 uvedla, že svazové orgány byly za svoji snahu pokárány a bylo jim řečeno, že rozsudek nad Novomeským nadále platí a básník si pouze odpykává trest na svobodě. *III. sjezd Svazu československých spisovatelů. Praha 22. – 24. května 1963. Protokol*, Praha 1963, s. 193–194.

⁸⁹ Horov tak reagoval na Novomeského rozpačitý dojem z předchozího dopisu: „[Pa’o], veľmi ma potešila tvoja správa o zasadnutí výboru Zväzu. Potešila i zarmútila i znepokojila. Čo, ešte sa neskončila éra toho bilagovania? Čo si mám o tom všetkom myslieť?“ Literárny archív Slovenskej národnej knižnice (dále jen LA SNK), f. Pavol Horov, arch. j. 123B5, dopis L. Novomeského P. Horovovi, 5. 2. 1957; přetištěno Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 62–63.

⁹⁰ Pavlík, Štítnický, Špitzer a Kupec byli na jaře 1957 obviněni z frakční protistranické činnosti. Štítnický musel odejít z funkce vedoucího tajemníka Svazu slovenských spisovatelů a Špitzer byl zbaven postu šéfredaktora *Kultúrneho života*, oba obdrželi důtku s výstrahou. Pavlík byl vyloučen z KSČ. Stejněmu postihu čelili o rok později také Friš a Kupec. K celé věci nejsouviseleji J. MARUŠIAK, *Slovenská literatúra a moc*, s. 44–55, 123n.; M. BARNOVSKÝ, *Prvá vlna destalinizácie*, s. 112–116, 176–182; Jan PEŠEK, *Slovensko v rokoch 1953–1957. Kapitoly z politického vývoja*, Brno 2001, s. 23–25, 115–127.

lím o renesanci Ždanovova a Štollova pojetí socialistického realismu.⁹¹ Rozpoutala propagandistické tažení proti tzv. revizionismu a dalším nepřátelským ideologiím. V souvislosti s ním také znovuoživila kampaň proti buržoaznímu nacionalismu, tentokrát pod hlavičkou boje proti pozůstatkům luďáctví. Jejím cílem bylo vyvolat v české i slovenské veřejnosti dojem, že na Slovensku dlouhodobě přetrvávají separatistické tendence, proti nimž je nutné rázně zasáhnout. Na sjezdu KSS ve dnech 26. – 28. dubna 1957 Karol Bacílek znovu hájil rozsudky vynesené nad Husákem a Novomeským a utilitárně varoval před skrytými luďáckými živly uvnitř KSS. Současně prohlásil, že pro slovenské komunisty představuje buržoazní nacionalismus nadále hlavní nebezpečí v ideologické oblasti, neboť jde o buržoazní, šovinistickou koncepci záměrně zanášenou imperialisty do stranických řad.⁹² V návaznosti na to stranické orgány sáhly nejen k osobní diskriminaci jednotlivců, nýbrž i k několika politicky motivovaným soudním procesům.⁹³ Ačkoliv Novomeský nebyl touto vlnou represí nijak postižen, dala mu tak vládnoucí moc nepřímou jasně najevo, aby se svou politickou i uměleckou rehabilitací v dohledné době nepočítal. Nadále zůstal podmínečně propuštěným trestancem a diskriminovaným občanem druhé kategorie, který se musel striktně vyhýbat veřejnému životu a zároveň se trpce vyrovnávat s vědomím, že XX. sjezd se konal v Moskvě a nikoliv v Praze či v Bratislavě. A pocit zavřzeného párie nebyl jedinou strážní, s níž se musel básník po návratu „stamodtiaľ“ potýkat.

⁹¹ Od léta 1956 se straničtí představitelé snažili SČSS přimět k tomu, aby se distancoval od kritických vystoupení, jež zazněla na spisovatelském sjezdu. Nakonec dosáhli svého. Svaz v červnu 1957 provedl zdráhavou sebekritiku, k níž se připojil také František Hrubín. Naproti tomu Jaroslav Seifert se kát odmítl. K. KAPLAN *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*, s. 661–667; J. MARUŠIAK, *Slovenská literatúra a moc*, s. 54–55; M. BAUER (ed.), *II. sjezd Svazu československých spisovatelů*, sv. I, s. 32; J. PERNES, *Krise komunistického režimu*, s. 172–174; Kateřina BLÁHOVÁ, *Mezi literaturou a politikou. Souvislosti českého literárního života 1958–1969*, Soudobé dějiny 9, 2002, č. 3–4, s. 496–497.

⁹² *Správa o činnosti ústředního výboru Komunistickej strany Slovenska a ďalšie úlohy*, Bratislava 1957, s. 49; srov. *Rudé právo* 27. 4. 1957, s. 3. S obdobnými argumenty vystoupil i na zasedání ÚV KSS v lednu 1958. SNA, f. KSS-ÚV, kr. 1839, plénum ÚV KSS, 9. – 10. 1. 1958, stenografický záznam.

⁹³ Z politického života byl roku 1958 odstraněn místopředseda Sboru pověřenců Štefan Šebesta. Ve vězení skončili např. národohospodáři Imrich Karvaš a Peter Zaťko, kteří se podíleli na přípravě SNP, povstalecký velitel generál Jozef Marko, sociolog Alexander Hirner aj. Vice Jan RYCHLÍK, *Recidiva boje proti tzv. buržoaznímu nacionalismu v letech 1956–1962*, in: *Česko-slovenská historická ročenka 2006*, Brno 2006, s. 310–314; Mária RUSKOVÁ, *Tzv. „slovenský buržoazny nacionalizmus“ v politike KSČ po XX. zjazde KSSZ (1956–1960)*, in: Xénia Šuchová (ed.), *Ludáci a komunisti. Súperi? Spojenci? Protivníci?*, Prešov 2006, s. 181–192; Jan PEŠEK, *Slovensko na prelome 50. a 60. rokov. Kapitoly z politického vývoja*, Brno 2005, s. 10–15, 29–35.

Tíživý návrat k sobě samému

Povrchnímu pozorovateli se může zdát, že útrapy a příkoří, které Novomeský prožil za vězeňskými zdmi, nerozvrátily charakteristické rysy básnickovy osobnosti. Neochromily jeho víru v nadosobní humanistický ideál sociální spravedlnosti, nezahubily neochvějné komunistické přesvědčení, neotupily zájem o politiku a kulturní dění, neubily polemický zápal pro diskusi, nepodlomily vstřícný vztah k lidem, nenarušily altruistickou, myšlenkově otevřenou a tolerantní povahu, nezadusily jeho poetickou obraznost a invenci, pozorovací talent, smysl pro humor i sklon k ironii. Pohlédneme-li však hlouběji, zjistíme, že roky v žaláři výrazně zasáhly do básnickova tělesného i duševního ústrojenství a mnohostranně ho poznamenaly. Změny byly patrné na první pohled. Novomeský se vrátil domů předčasně zestárlý, fyzicky zesláblý a s podlomeným zdravím jako následkem nelidského zacházení. Jeho postava se nahrabila, tvář získala pergamenově sivou barvu, vlasy zešedivěly.⁹⁴ Bezprostředně po příchodu z vězení básník trpěl srdeční arytmií a měl zčernalé (omrzlinami poznamenané?) nohy, jež byly patrně následkem dlouhodobého stání v ledové vodě ve sklepení kolodějského zámku. Postupně se přidaly neurologické a revmatologické obtíže. Patrně prostřednictvím publicisty Gabriela Rapoše se Novomeského ve druhé polovině padesátých let ujal bratislavský kardiolog MUDr. Vladimír Haviar, který ho vyšetřoval při svých návštěvách hlavního města a intervenoval za něho v pražských nemocnicích. Snad na jeho popud byl básník půl roku (září 1957 – březen 1958) hospitalizován v nemocnici České diakonie v Sokolské ulici a posléze v Ústavu pro choroby oběhu krevního v Praze-Krči, kde se o něj staral MUDr. Jan Brod.⁹⁵ Oběma lékařům se podařilo poněkud zlepšit Novomeského zdravotní stav.⁹⁶ Básník si Haviara, jenž ho léčil i později v Bratislavě, velmi vážil a lidsky se s ním sblížil.⁹⁷

⁹⁴ Útrapami poznamenaného vzezení si povšimlo vícero osob, které Novomeského po jeho propuštění z vězení navštívily. I. KUPEC, *Denník (1962–1968)*, s. 68, 131; Štefan ŽÁRY, *Rande s básníky*, Bratislava 1988, s. 66; Milan RÚFUS, *Pamätník z Pamätníka*, in: Miroslav Pekník – Eleonóra Petrovičová (eds.), *Laco Novomeský – kultúrny politik, politik v kultúre*, Bratislava 2006, s. 239; Jozef JABLONICKÝ, *Glosy o historiografii SNP*, Bratislava 1994, s. 48.

⁹⁵ Jan Brod, specialista v oblasti kardiologie, hypertenziologie a nefrologie, byl tehdy zástupcem přednosta této instituce. V době československého jara náležel k iniciátorům manifestu *Dva tisíce slov*, po srpnu 1968 emigroval do SRN. Srov. *Biografický slovník českých zemí*, sv. 7, Praha 2007, s. 184.

⁹⁶ Básník komentoval své obtíže v dopise Bohumilu Novákovi, kolegovi z Památníku národního písemnictví, sarkastickým dvojverším: „Nepomohou-li mi v Krči, / mohu klidně do Prči / c.“ LA PNP, f. Bohumil Novák, dopis L. Novomeského B. Novákovi, 6. 3. 1958; přetištěno Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 94.

⁹⁷ K léčení srov. LA SNK, f. Štefan Drug, kr. 24, rozhovor Š. Druga s G. Rapošem, 2. a 4. 9. 1982; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 80–81, 83–85, 91–92, 94–95, 98,

Nápravu těla ztěžovala niterným trápením zasažená mysl. Necelých pět let v žalářích lidově demokratické republiky představovalo drastickou, draze zaplacenou zkušenost pro citlivého, intelektuálně založeného člověka, který pomalu překročil padesátku. Patrně nejtvrďší, jakou zatím prožil.⁹⁸ Bezútesné prostředí a konfrontace s důmyslnými mechanismy, jejichž cílem bylo soustavně ubíjet lidskou důstojnost, prohloubily básníkovu hloubavou vážnost, vnitřní uzavřenost a sklon k melancholii. Otevřely nelehké tázání nad smyslem vlastního života. Literární kritik Alexander Matuška v eseji o Novomeského poezii výstižně napsal, že básníkově „*vnútorné ustrojenie bolo také, že si zjavne i skryto kládol ťažké otázky, na ktoré si nevedel odpovedať, že si adresoval výčitky, od ktorých sa nevládal oslobodiť, že sa spovedal z úzkostí, ktorým sa nedalo uniknúť, všetko až natoľko, že sa uňho mohlo hovoriť o hamletovstve a faustovstve.*“⁹⁹ Po návratu z vězení na básníka doléhala existenciální úzkost velmi intenzivně. Svědčí o tom kupř. pasáž v básni *Pohreb Hany Gregorovej*, kde Novomeský zemřelou spisovatelku vyzýval, aby na onom světě nerozprávěla s mrtvými přáteli o tom, „*jak podaktorým z nás bol život zbabraný. / Načo aj s nimi ešte o tomto. A potom, / ved' nemlčali tí, čo ta šli pred vami.*“¹⁰⁰ Stejným směrem, jak poukázal literární vědec Ján Zambor, se ubíralo také trpké přemítání o víře, poznání, vzdoru, cti i smutku z bezmocí vyslovené ve skladbě *Ktorýsi Don Quijote Cypriána Majerníka*, v níž básník, ukryt za postavu Quijota, objektivizoval malířovu i vlastní náladu a situaci.¹⁰¹ Poetickou spontaneitu a hravost nahradila prožitá bolest.

O traumatizujících zážitcích z vězení Novomeský téměř nemluvil, nevydal o nich ani žádné ucelenější písemné svědectví dokumentárního rázu.¹⁰² V prvních letech po návratu ze žaláře se jeho ostražitosti nelze divit. Před podmíněným propuštěním musel podepsat závazek mlčenlivosti, který nejspíš disciplinovaně

110–111, 178, 218, 240, 250; Archiv autora, rozhovor autora s Elenou Bútorovou-Novomeskou, 8. 12. 2010, 20. 12. 2018.

⁹⁸ Ján Gavura má nejspíš pravdu, když tvrdí, že úder, uštědrěný Novomeskému v padesátých letech, mnohonásobně překonal jeho předchozí nelehké životní zážitky, ať už šlo o opakované věznění v různých politických režimech, nebo o vyrovnání se se smrtí vlastního dítěte. Ján GAVURA, *Hodnoty premenlivé a nemenné*, in: V tenkej koži básníka, Bratislava 2004, s. 252.

⁹⁹ Alexander MATUŠKA, *Dielo II.*, Bratislava 1990, s. 355.

¹⁰⁰ L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 304.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 302–303; srov. Ján ZAMBOR, *Poézia ako ústretové slovo*, in: V tenkej koži básníka, Bratislava 2004, s. 158. Na Novomeského popud byla malíř Cyprián Majerníkovi (1909–1945), významnému představiteli slovenské moderny, který v důsledku vážné nemoci spáchal sebevraždu, uspořádána v Bratislavě na jaře 1946 souborná výstava, na níž tehdejší pověřenec školství pronesl zahajovací projev. Srov. Štefan DRUG, *Ako sa Novomeský staral o výtvarníkov*, Večerník 26. 7. 1985, s. 6; Ladislav NOVOMESKÝ, *Zväzky a záväzky. Výber zo statí a článkov (1945–1950)*, Bratislava 1972, s. 122–124.

¹⁰² Fragmentárně tak učinil pouze v dopisech Pavlovi Horovovi (1956) a prezidentu Novotnému (1963), v nichž popsal okolnosti vzniku vězeňské poezie a motivy vlastního vynuceného doznání.

dodržoval, jelikož nechtěl ohrozit sebe a své blízké.¹⁰³ Přístupnějším se však nestal ani po rehabilitaci. Pokud jde o rodinu a většinu známých, celou věc zpravidla odbýval lakonickými poznámkami, náznaky či alegoriemi. Evidentně netoužil po jítření starých ran, jimiž by zraňoval sebe i okolí, a možná se také chtěl vyhnout rozpačitým projevům soucitu.¹⁰⁴ Výjimku učinil pouze v privátních rozhovorech s bývalými spoluvězni (Gustáv Husák, Eugen Löbl).¹⁰⁵ S tragikou vlastního osudu v éře pozdního stalinismu se tak vyrovnával především ve své poezii.¹⁰⁶

Opuštění vězeňské cely poskytlo Novomeskému nejen okamžitou úlevu, ale zanedlouho také pocit nezanedbatelného osobního vítězství. Aspoň před svou rodinou a nejbližšími přáteli mohl odhodit falešnou identitu „zločince“, kterou po několik let nedobrovolně přijímal za svou. Konečně se zbavil stavu permanentní schizofrenie, kdy navenek hrál vnějšími okolnostmi předepsanou roli, byl kýmsi „jiným“, zatímco vlastní myšlenky a city hluboko ukrýval ve svém nitru. Směl se vrátit sám k sobě, znovu se stát autentickou, integrální a přirozeně jednající bytostí, která může třeba i v skrytu duše doufat, že podobný moment „triumfu“ bude později dopřán také spoluvězňům, kteří zatím zůstali v žaláři: „*Ale ten triumf, ísť a prísť až kamsi k sebe! / Odomknúť zámku hrdzavú a rukou do rukáva, / jak rukou do rukáva vstúpiť do vlastného bytia, / od seba na krok iba / a potom o krok ďalej. / Narovnať údy stuhnuté, i myšlienky a city, / celý sa povystierať, celkom ako doma, / rozsvietiť všetky lampy, / nech žlknú do ulice, / [...] Byť v sebe sebou, sám a bez dvojníka, / bez jeho ochoty mi pomôcť v pomykove / v hodinách medzi nutnosťou a slzou, [...] po clivú tieseň tiesní, ktorú treba vyplakať, / alebo aspoň vykričať, a celú, / aby nás časom nerozhryzla zdnuka: [...] celý sa povystierať, celkom ako doma / rozsvietiť všetky lampy, / nech žlknú do ulice, / lebo je predo*

¹⁰³ V souvislosti s pátráním po básních napsaných v žaláři Horova prosil, aby jeho dopis nedával nikomu číst, neboť nechtěl upadnout do podezření z „vyzrádzania tajomstiev“. LA SNK, f. Pavol Horov, arch. j. 123B5, dopis P. Horovovi, 30. 7. 1956; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 43.

¹⁰⁴ K letům prožitým ve vězení se Novomeský často vracel pomocí kryptogramu „TAM“. Např. v dopise katolickému básníkovi Janku Silanovi ze dne 24. června 1963 napsal: „*Hoci ma hreje Vaše vyznanie, že ste chceli byť so mnou, keď som bol TAM, neprial by so Vám (a ani sebe), aby TAM sme pobudli pospolu. Nie je tam priprívetivo.*“ Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 315.

¹⁰⁵ Archiv autora, rozhovor autora s Elenou Bútorovou-Novomeskou, 8. 12. 2010, 20. 12. 2018; LA SNK, f. Štefan Drug, kr. 2, dopis Pavly Slavíkové Štefanu Drugovi, 24. 1. 1978.

¹⁰⁶ Srov. interpretace vybraných básní ze sbírky *Stamodtiaľ a iné*. J. ZAMBOR, Poézia ako ústretové slovo, s. 152–161; Ján GAVURA, *Básnik vo väzení*, in: Štefan Drug, *Väzeň vlastných súdruhov. Z väzeňských rokov básnika Novomeského*, Fintice – Košice 2015, s. 174–196; M. KUČERA, *Dialektika poezie a života*, s. 30–31; Stanislav ŠMATLÁK, *Laco Novomeský*, Bratislava 1984, s. 125–133.

*dňom a vo tme plno chodcov, ktorí tiež chcú domov / v triumfe sebaoživenia / ako ja.*¹⁰⁷

Směřování k vnitřní jednotě bylo přesto komplikované, neboť Novomeského citelně poznamenala vězeňská každodennost a zjevný strach z ní, který se po podmíněčném propuštění promítl do ostražitého vztahu k lidem a úzkosti ze situací, jež by ho mohly potenciálně ohrozit a vrátit „tam“. Víceru osobnostem, které se s Novomeským setkávaly ve druhé polovině padesátých let, utkvělo v paměti básníkovo ostýchavé, nejisté, až vystrašené chování. Redaktor *Plamene* Zdeněk Eis, který se s Novomeským na podzim 1956 náhodně seznámil prostřednictvím nakladatele Otto Girgala, vzpomínal: „*V Novomeského tváři jsem spatřil údiv. Jeho pohled nebyl zaměřen na nikoho z nás dvou. Udělalo to na mě dojem, jakoby se divil, že ho ještě někdo osobně poznává, oslovuje a že s ním vůbec chce mluvit. Připadalo mi, že se stále něčeho obával, lekal.*“¹⁰⁸ Stopy vězeňského zážitku se odrážely i ve všednodenních situacích. Při přípravě jedné z výstav v Památníku národního písemnictví básník udivil své spolupracovníky neobvyklou prosbou: „*»Prosím vás, nesmějte se, když jsem k vám zády, já mám pocit, že se smějete mně, i když se smějete něčemu jinému«.* Pochopili jsme, že to není ješitnost, ale nejistota přinesená z prostředí, kde všechna budoucnost, i té nejbližší minuty, je znejistěna možností úderu síly, jež tam byla lhostejná a vysměvačná u vědomí své absolutní moci.“¹⁰⁹ K rezervovanému postoji k širšímu okolí přispívala také dlouhodobá absence pocitu vlastní důstojnosti a básníkova nezištná povaha. Novomeský si velmi dobře uvědomoval, že setkávání s nerehabilitovaným, podmíněčně propuštěným trestancem nemusí být prosto oboustranných rizik a nepřiměřených vzájemných očekávání.¹¹⁰ Zpočátku se proto raději držel stranou a nikoho aktivně nevyhledával. Kontakty navazoval teprve poté, co jej jednotliví známí oslovili sami a dali mu najevo svou přátelskou účast. Na konto projevované zdrženlivosti po své rehabilitaci napsal: „*... v tej dobe [...] ma už síce fyzicky netiesnilo ovzdušie väzenia, [tiesnilo ma] »iba« vedomie, že ľudia, ktorí mi boli kedysi veľmi blízki, sa mohli domnievať, a aj domnievali, že ak aj nie sú rozvratné, zradné a nepriateľské tie činy, pre ktoré som bol svojho času odsúdený, moje*

¹⁰⁷ Srov. báseň „Triumf“ in: L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 272–274.

¹⁰⁸ Zdeněk EIS, *Vzpomínky na Novomeského*, in: V tenkej koži básnika, Bratislava 2004, s. 80. Podle Gabriela Rapoše Novomeského tíseň z nejistoty vlastního postavení hraničila téměř se stihomamem. Strachoval se, že ho vyhodí ze zaměstnání, trpěl hrůzou z toho, že by ho mohli znovu zavřít za jeho nejnovější básně, které se šířily v opisech. LA SNK, f. Štefan Drug, kr. 24, rozhovor Š. Druga s G. Rapošem, 2. a 4. 9. 1982. Rapošovy postřehy nepřímo potvrzuje i sám Novomeský poznámkou na okraj v dopise Pavlu Horovovi: „*Mňa predsa hoci-keď možno vziať na zaistený byt.*“ LA SNK, f. Pavol Horov, arch. j. 123B5, dopis P. Horovovi, 30. 7. 1956; přetištěno Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 43.

¹⁰⁹ Zdeněk KIRSCHNER, *Měli jsme ho v úctě*, in: V tenkej koži básnika, Bratislava 2004, s. 96; Albert MARENČIN, *Čo nevošlo do dejín*, Bratislava 2012, s. 232–233.

¹¹⁰ L. NOVOMESKÝ, *Francúzskym čitateľom – a nielen im...*, Romboid 4, 1969, č. 6, s. 39–40.

*záľuby, názory, lásky i spôsob myslenia sú našim poriadkom, nášmu socialistic-
kému zriadeniu naisto cudzie. [...] Chýbalo mi i to formálne overenie rehabilitá-
cie, bez ktorého som nechcel pred ľuďmi (so svojimi rokmi a životom); zásadne som
nechcel, aby som si nikdy nemusel vyčítať, že som ich uviedol do rozpakov, do-
konca do mrzutosti. [...] Až po rehabilitácii prestal som ukrývať a umlčovať
v sebe náhľady v nedôvere voči ľuďom a pred ich nedôverou.*¹¹¹

Chápavé a solidárni postoje řady lidí Novomeskému po léta částečně na-
hrazovaly chybějící politickou a společenskou satisfakci. Pomáhaly mu rovněž
překonávat všudypřítomné výčitky svědomí, které se pojily s jeho nehrdinským
chováním ve vyšetřovací vazbě a při soudních přelíčeních. Básníka ani tak ne-
trýznilo vědomí, že musel v Ruzyni pohanit sebe sama, neboť se s vykonstruova-
nými obviněními vnitřně neztotožnil a po návratu z vězení své „hřichy“ před
nejdůvěrnějšími přáteli jednoznačně odmítal. Traumatizovala ho především sku-
tečnost, že se nedokázal ubránit brutálnímu nátlaku a nechal se přinutit k faleš-
ným svědeckým výpovědím proti svým nejbližším spolubojovníkům (Clementis,
Husák). Vytrvale na něj doléhaly pocity viny za to, že veřejnou akceptací lži obě-
ma ublížil a viditelně tak přispěl k jejich neblahému osudu. Stavby sebeobviňová-
ní, které Novomeského nejspíš provázely již ve vězení, se po jeho propuštění dále
prohloubily tím, jak si s přibývajícimi informacemi o represích v éře stalinismu
uvědomoval rozsah mocenské zvěle a křivd, jež byly ve jménu socialismu v prv-
ní polovině padesátých let spáchány. K tísnivému přemítání přispěly také pomalu
se šířící zprávy o statečném chování některých vězňů-komunistů, kteří buď na-
lezli morální sílu se vzepřít, nebo aspoň odolávali bezskrupulóznímu náporu vy-
šetřovatelů déle a houževnatěji než on. Básník si v této souvislosti patrně kladl
otázku, proč nedovedl zaujmout tak nesmlouvavý postoj jako Husák, který se po
několikerém zaváhání nakonec rozhodl hájit svou pravdu a čest i za cenu vlastní
sebedestrukce. Z torzovitých zdrojů, k nimž se mohl dostat před svou rehabilita-
cí, pravděpodobně jednoznačně vyvodil ne zcela přesný závěr, že mu bývalý
předseda Sboru pověřenců svým razantním chováním ve vazbě zachránil život,
neboť díky němu se proces s buržoazními nacionalisty konal až v době, kdy již
obžalovaným bezprostředně nehrozil trest smrti.¹¹² Ještě intenzivněji Novomeský
přemýšlel nad tragickým osudem Clementise, který pro „ideu“ přinesl oběť nej-

¹¹¹ Dopis L. Novomeského I. Erenburgovi, 20. 5. 1963. Viz Jurij BOGDANOV, –
T. P. AGAPKINOVÁ, *K histórii jednej korešpondencie*, Romboid 24, 1989, č. 10, s. 101;
Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 299.

¹¹² Stranické orgány byly prostřednictvím StB občas informovány o básnickových názo-
rech. Podle jedné z mála dochovaných zpráv měl Novomeský v březnu 1960 uvažovat následovně: „*To všetko bol nezmysel, ten proces. [...] Ale už raz by sa malo povedať, že to všetko
bola hlúposť a vymyslenina. Ja za svoju osobu viem, že som sa ničím neprevinil a že som nič
zlého nerobil. [...] Rôzne sa od nás vymáhalo priznanie. Viem len, že som si vydýchol – inak som
bol ako nepríčetný – keď som počul, že nie je rozsudok smrti. Viem, že za života Stalina by to
bolo inak.*“ SNA, f. KSS-ÚV, tajomník ÚV KSS Pavol David, kr. 2251, arch. j. 546, Správa o L.
Novomeskom, 7. 3. 1960. Srov. ještě postřehy in: Antonín Jaroslav LIEHM, *Generace*, Praha

vyšší. V soudní síni se jeho přítel také podvolil požadavku strany a učinil požadované „doznání“. Ale po vynesení rozsudku smrti mohl aspoň v dopisech na rozloučenou manifestovat své neofresitelné komunistické přesvědčení a mravní převahu nad těmi, kdo ho vydali do rukou kata. Podobnou příležitost básník nedostal, neboť vězeňská poezie, kde se o to snažil, nenávratně zmizela.¹¹³ Naopak na něm ulpělo Kainovo znamení člověka, který se „pouze“ rychle zlomil a poddal. S myšlenkou na něj se Novomeský o to obtížněji vyrovnával se zklamáním z toho, že slovenští buržoazní nacionalisté nebyli roku 1956 rehabilitováni a zůstali povětšinou ve vězení. Před známými se na dané téma vyjadřoval jednoznačně: „[Procesy] *narobili ohromné škody v dušiach ľudí. Otriasli dôverou ľudí. [Například] Slánský a Šling. Treba si uvedomiť, že obaja boli veľmi nepopulárni a keby boli obaja odstránení pozvoľna z politického života, to by každý schvaloval, ale veľať, to otriaslo ľudí a ľudia si povedali, že tí komunisti sú krvižiznivá banda. Myslím, že to všetko nebolo treba strane, ani nikomu inému. Mohlo sa to všetko robiť tak, ako sa [to] teraz robí za Chruščova, slušne, po ľudsky. Nechápeť, prečo nemohol byť Clementis riaditeľom elektrárne, keď nim môže byť »nepriateľ strany« Malenkov, a prečo by nemohol byť Slánský vyslancom v Ulanbátare, keď nim môže byť Molotov. Veľa by sme si ušetrili. Hanby aj slz.*“¹¹⁴

Na základě výše uvedených postřehů je možné vyslovit hypotézu, že souhrn mučivých pochybností o sobě samém vyústil u Novomeského v „komplex vlastního selhání“, který do jisté míry determinoval jeho občanské a politické postoje v šedesátých letech. Historik Jan Tesař, jenž se zamýšlel nad chováním politických vězňů v konfrontaci s represivním aparátem autoritářských režimů, dospěl k závěru, že tento komplex „*je formou traumatu typickou pro politické vězně z radikální části spektra, [...] postihuje čestné a čisté lidi, [...] vzniká u [...] nejuvědomělejších bojovníků s vysokými morálními nároky na sebe, vzniká z pocitu, že si před nepřitelem (a hlavně sami před sebou) nějak zadali*“.¹¹⁵ Ačkoliv Tesař primárně analyzuje případy vězňů stojících v příkré opozici vůči existu-

1990, s. 31; Ján UHER, *Zo zákulisia rehabilitácií. Tajomstvo Kolderovej komisie*, Bratislava 2001, s. 103; A. MARENČIN, *Čo nevošlo do dejín*, s. 232–233.

¹¹³ Patrně i z tohoto důvodu Novomeský přítelovy poslední dopisy po letech vysoce hodnotil: „*I keď sú adresované konkrétnym osobám, sú určené ako povestné októbrové dekréty »všetkým, všetkým, všetkým«, ktorí sú ich schopní pozorne čítať, im porozumieť a ich vnímať. Komunistom, strane, triede, národu, ba celému internacionálnemu súručenstvu; slovom všetkým ľuďom, ktorí podľa Dostojevského, sú schopní »milovať svojich mučeníkov a oslavovať tých, čo boli zavraždení«.*“ Viz předmluva in: Vladimír CLEMENTIS – Lída CLEMENTISOVÁ, *Listy z väzenia*, Bratislava 1968, s. 12; srov. též jeho úvodní studii in: Vladimír CLEMENTIS, *Vzduch našich čias*, sv. I., Bratislava 1967, s. 5–40.

¹¹⁴ SNA, f. KSS-ÚV, tajomník ÚV KSS Pavol David, kr. 2251, arch. j. 546, Správa o L. Novomeskom, 7. 3. 1960; srov. též ABS, f. Ústředna StB (305), sv. 740-2, Agenturní zpráva č. 469, Návštěva u Novomeského, 28. 2. 1957; NA, f. KSČ-ÚV, 03/10, sv. 3, a. j. 40, beseda se s. L. Novomeským, 5. 9. 1963, s. 91–92; A. RAŠLA, *Spomienky spoza mreží*, s. 170.

¹¹⁵ Jan TESAŘ, *Zamlčená diagnóza*, Praha 2003, s. 32–41.

jícímu zřízení (komunističtí odbojáři vyslýchání s gestapem, příslušníci radikálně levicového Hnutí revoluční mládeže zatčení StB na počátku normalizace), soudím, že lze jeho teze vztáhnout i na některé komunistické vězně padesátých let (Novomeský, Holdoš, Švermová), kteří, navíc zatracení vlastní stranou, byli psychicky poznamenáni traumatem z toho, že na rozdíl od jiných soudruhů (Husák, Josef Smrkovský, Josef Pavel, Jarmila Taussigová) podlehli brutálnímu náporu a křivě usvědčovali své spolubojovníky. Je pravděpodobné, že právě z onoho hluboce prožívaného pocitu „selhání“ pramenila jejich zjevná nechuť vrátit se po oficiální rehabilitaci do vysoké politiky.¹¹⁶

Novomeský se v šedesátých letech pokusil odčinit svůj vězeňský „pokles“ několika způsoby. Snažil se ve veřejném povědomí očistit vše, co bylo v souvislosti s ním v éře stalinismu pošpiněno (význam davistů v komunistickém hnutí, dědictví umělecké avantgardy, Slovenské národní povstání). Opakovaně se zasazoval o rehabilitaci Clementisovy památky a oficiální ocenění jeho role ve slovenském veřejném životě. Zároveň se politicky solidarizoval s Husákem, kterého se neodvážil veřejně kritizovat ani v situacích, kdy s ním bytostně nesouhlasil. Z vězeňského zážitku navíc vyvodil jedno zásadní poučení. Ačkoliv nikdy neztratil zájem o společenské dění, rozhodl se trvale vyhýbat aktivní politické práci.¹¹⁷ Předsevzetí, které si dal patrně ještě v žaláři, ale v době československého jara nakonec nedodržel.

Po básníkův propuštění z vězení někteří současníci očekávali, že se Novomeský obrátí ke komunistické straně zády a své předchozí působení v jejich řadách podrobí zásadní revizi. Nestalo se tak. Nabízí se tedy otázka, proč navzdory tragické zkušenosti zůstal neochvějně věrný původním ideálům a neztratil marxisticko-leninský světónázor. Bylo by velice svůdné napsat, že novinář, který dovedl již počátkem třicátých let pronikavě demaskovat zločinnou podstatu fašismu (nacismu),¹¹⁸ zůstal v případě komunismu raněn celoživotní slepotou, setrval

¹¹⁶ Pochopitelně nelze pominout ani další faktory. Vyšší věk, zdravotní obtíže, odpor k byrokratické praxi stranického aparátu, vědomí spoluúčasti na represích po únoru 1948, pocit viny za příkoří způsobená rodinným příslušníkům v době jejich věznění, rezervovaný postoj Novotného vedení KSČ k rehabilitovaným osobám atd. Srov. např. L. HOLDOŠ, – K. BARTOŠEK, *Svědék*, s. 90; K. BARTOŠEK, *Český vězeň*, s. 82–84.

¹¹⁷ Po návratu z vězení, budeme-li věřit pramenům bezpečnostní provenience, formuloval v úzkém kruhu své stanovisko následovně: „Nevravím, že sa nezaujímam o politiku. Každý sa o ňu zaujímať má a musí. Robiť ju nechcem, ale zaujímať sa o ňu budem vždy a keby mi dali za úlohu teraz ju propagovať, totiž tú politiku, čo robí Chruščov, budem [to] robiť rád, s nadšením.“ SNA, f. KSS-ÚV, tajomník ÚV KSS Pavol David, kr. 2251, arch. j. 546, Správa o L. Novomeskom, 7. 3. 1960; srov. pozdější stanoviska in: A. J. LIEHM, *Generace*, s. 28; Július VANOVIČ, *Antidialogy so slovenskými spisovateľmi*, Bratislava 1968, s. 264–265.

¹¹⁸ Srov. např. jeho článek „Uklidněné Slovensko“, DAV 4, 1931, č. 1, s. 2–3; též in: Ladislav NOVOMESKÝ, *Znejúce ozveny. Výber z politických statí a článkov 1924–1932*, Bratislava 1970, s. 177–183.

u zdiskreditovaných myšlenek, a tudíž nic nepochopil.¹¹⁹ Kdybychom se však uchýlili k tomuto ráznému, bohorovně soudícímu argumentu, jenž vše poměříme realitou dneška, minuli bychom se s podstatou básníkovy uvažování, které je nutné interpretovat v politickém a sociálním kontextu tehdejší doby. Zároveň nevystačíme ani s tezí, že opětovné přilnutí ke komunistickému přesvědčení bylo pro Novomeského nejschůdnějším východiskem z hluboké existenciální krize a tisnivých pocitů viny, které ho sužovaly až do smrti. Příčiny básníkovy věrnosti „ideji“ byly mnohem hlubší.

Celý Novomeského život prostupovala niterná víra v nadosobní humanistický ideál sociální spravedlnosti, jehož uskutečnění zajistí prostým lidem lepší život a nastolí harmonické vztahy ve společnosti. Její základy vycházely z přísné luteránské výchovy, odkud básník získal nejen silný mravní křesťanský imperativ, který ho zavazoval hluboce se oddat myšlence, nezpronevřit se příkazům svědomí a nezradit jednou zaujaté přesvědčení, ale i výrazný altruismus projevující se bezmeznou důvěrou v dobro ukryté v člověku a trvalým soucitem s trpícími. Humanistický princip provázel jeho veřejná vystoupení od mladého věku až do stáří. Stal se jejich charakteristickým rysem, kterým Novomeský poměřoval lidské konání v minulosti i v současnosti.¹²⁰ Pronikal do básníkových stanovisek k politickým a kulturním otázkám, opakovaně se odrážel v jeho verších.¹²¹ Evangelická východiska Novomeského postojů nalezneme např. v jeho poválečných publicistických textech, kterými se snažil získat podporu slovenských věřících pro politiku Národní fronty. Ve vánočním fejetonu otištěném 24. prosince 1946 v *Národnej obrode* se náboženský fundament Novomeského úvah projevil obzvláště výrazně: „*Hlavné a podstatné, čo [Ježiš] vniesol a vnášal do starozákonného a orientálneho sveta každým slovom a počínaním, známym z evanjelii, je*

¹¹⁹ Podle zprávy StB dospěl k tomuto závěru např. MUDr. Arnošt Ungár, který Novomeského názory zhodnotil zcela jednoznačně: „*Je blbej, jak byl. Ani kriminál mu nedal rozumu a zůstal režimistickým.*“ ABS, f. Ústředna StB (305), sv. 740-2, Agenturní zpráva č. 469, Návštěva u Novomeského, 28. 2. 1957. Ungár, jenž byl švagrem Závise Kalandry, se s Novomeským znal již od meziválečných dob (mj. měli oba ve stejný den svatbu). V listopadu 1949 byl společně s Kalandrou zatčen StB a obviněn z trockismu.

¹²⁰ Své přesvědčení o tom, že úsilí o humanistické řešení problémů je imanentní součástí lidských dějin, vyslovil například ve verších poemy *Do mesta 30 min.*: „*Nemýli ma chmúrny zrak a mračno, ktoré / zastrieť zastrie, ale popriet slnko hore / nevie. Nemýli ma zanesená rieka, / jej prúd si ctím, keď tlie do brehov / jak v dejinách, hľadajúcich pre človeka / jeho dobré a jeho dobré.*“ L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 368–369; S. ŠMATLÁK, *Laco Novomeský*, s. 13.

¹²¹ Viz např. necenzurovanou verzi statě Antifašizmus – tvoje meno ľudskosť ze srpna 1964, in: Ladislav NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dlhu*, sv. I., Bratislava 1993, s. 139–158, či motto sbírky *Svätý za dedinou*: „... *jak úbohý bol, povieme si, / čas pušíek, dýk a náreku, / v ktorom bol básnik nepotrebný / a človek cudzí človeku.*“ L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 218; srov. též Ján GAVURA, Komunistický intelektuál Ladislav Novomeský, in: Jaroslav Pažout (ed.), *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945–1989)*, Praha – Liberec 2013, s. 114.

nový pomer človeka k človekovi, nový vzťah medzi ľuďmi, kmeňmi, náciami, vzťah podložený povinnou úctou, láskou a rešpektom [...] Svojmu veku i vekom nasledovným kázal o rovnocennosti medzi ľuďmi, priúčal novej solidarite medzi spoločenskými vrstvami a vzájomnej odkázanosti človeka na človeka. [...] Ježiš sám vyzýval bratov svojich: »Keď sa schádzate k jedlu, jeden na druhého čakávajú.« [...] Nemyslite len na seba, len na svojich najbližších, na svoje príbuzenstvo, prípadne len svoj národ, myslite na všetkých pri svojich potrebách i pri potešeniach tak, aby aj všetci ostatní mohli myslieť na vás, na nás.“¹²² Kresťanské motívy byly kontinuálně přítomny také v jeho poezii, včetně té pozdní ze šedesátých let.¹²³

Dogmatický morální kodex vštípený v dětství Novomeský ve dvacátých letech doplnil o sociální program komunistického hnutí, který se ve své teoretické a částečně i praktické podobě pokusil naplnit myšlenku společenské rovnosti. Vnímaje propastné majetkové rozdíly v nově ustavené republice a přetrvávající bídu a zaostalost ve slovenském prostředí, postavil se do radikální opozice proti kapitalistickému pořádku a systému tzv. buržoazní demokracie. Fascinován modernizační energií bolševického experimentu v sovětském Rusku a osobně zasažen turbulentním děním, které doprovázelo vznik Maďarské republiky rad na jaře 1919,¹²⁴ dospěl postupně k přesvědčení, že všelidská touha po spravedlivém, opravdu humánním světě se může naplnit pouze prostřednictvím sociální revoluce, o jejíž celosvětové uskutečnění usiluje hnutí mezinárodního proletariátu. Utopická vize revolučního zvratu, která po první světové válce uchvacovala mysl vzdělanců a strhávala davy, však pro něj nebyla pouhým cílem, nýbrž především nástrojem, který lidské civilizaci pomůže dojít ke společenské rovnosti a osvobození člověka od materiálního i duchovního strádání.¹²⁵ V tomto kontextu také Novomeský entusiasticky interpretoval říjnovou revoluci – první úspěšné vystou-

¹²² Čakávajúce jeden na druhého, Národná obroda 24. 12. 1946, s. 1; srov. též Prvé Vianoce v pokoji, tamtéž, 24. 12. 1945, s. 1; Veľkonočný príhovor v roku 1946, tamtéž 20. 4. 1946, s. 1; Kríž a hviezda, Pravda 24. 12. 1947, s. 1–2; L. NOVOMESKÝ, Zväzky a záväzky, s. 94–97, 118–121, 249–253.

¹²³ Viz např. John MINAHANE, *Novomeský, Boh a romantika*, in: Miroslav Pekník – Eleonóra Petrovičová (eds.), *Laco Novomeský – kultúrny politik, politik v kultúre*, Bratislava 2006, s. 111–116.

¹²⁴ Srov. jeho autobiografickou reflexi *Jar v Pešti 1919*, in: L. NOVOMESKÝ, *Znejúce ozveny*, s. 40–43.

¹²⁵ Např. v úvaze o sociálních determinantách básnické tvorby v období kapitalismu vyslovil svůj názor naprosto kategoricky: „Viem určite – a toto vedomie nie je mesianizmom zakorenenej viery – že nová podoba časov, neobťažkaných tiesnivou starosťou o bytie – ani nie už životné, ale živočíšne, že zbavenie človeka tiarch, teraz našich navalených, že rozptýlenie depresív a navrátenie istoty podnikati v ľudstve nevidané dispozície pre nepredstaviteľné podoby citového i zmyslového života.“ *O prekážkach básnického tvorenia*, *Elán* 5, 1934/1935, č. 6, únor 1935, s. 3; Ladislav NOVOMESKÝ, *Manifesty a protesty. Výber zo statí a príspevkov o kultúre a umení 1924–1937*, Bratislava 1970, s. 209.

pení proletářských mas – jako úsvit nové éry lidstva.¹²⁶ A upínal se k naději, že sociální spravedlnost, kterou sovětští bolševici údajně nastolili, zavládne časem i jinde. Hluboký smysl pro povinnost spojený s permanentní potřebou zaujímat angažovaný postoj k veřejnému dění bez ohledu na jeho případnou nepopulárnost přivedly Novomeského k opuštění náboženské víry a příklonu k novému „vyznání“, které ho primárně oslovovalo nikoliv svou politickou radikalitou a nekompromisní ochotou rozmetat pomocí násilí stávající řád, ale zejména svým deklarovaným zájmem o hmotnou a duchovní emancipaci člověka.¹²⁷ Jednoznačně se rozhodl nadřadit potřeby „ideje“ a společenského celku nad osobní zájmy, ačkoliv si byl vědom toho, že zápas o ně může mít negativní dopad na jeho budoucí vlastní osud.¹²⁸ Mesianistické touze po naplnění nadosobní pravdy se oddal s veškerou energií a asketicky jí podrobil všechno ostatní, včetně básnické tvorby a soukromého života.¹²⁹

Novomeský si ve dvacátých letech osvojil teleologické pojetí dějin v marxistickém hávu, které v nastolení humanistického ideálu – komunismu spatřovalo vyvrcholení vývoje lidstva v sociální rovině. V souvislosti s tím považoval KSČ za jedinou sílu domácího politického spektra disponující schopností vyřešit palčivé hospodářské, společenské a nacionální problémy Československé republiky, neboť kapitalismus podle něho při jejich zdolávání ztroskotál. Ze soustavného pranýřování neutěšených poměrů v zemi pod Tatrami vyvodil trvalý závěr, že pouze celospolečenská akceptace komunistického programu a jeho následná realizace mohou zvrátit neblahý stav a posunout všeobecnou úroveň slovenského života do kvalitativně vyšší fáze. Nejsymptomatictější dokladem těchto úvah byla Novomeského přednáška *Komunizmus v slovenskej národnej idei* z dubna

¹²⁶ Srov. např. článek *Najvýznamnejšie výrocie Októbrovej revolúcie*, Národná obroda 7. 11. 1945; L. NOVOMESKÝ, *Zvázky a zázvzky*, s. 69–74.

¹²⁷ Vše zahrnující termíny „vyznání“, „ideja“, „přesvědčení“, kterými Novomeský často označoval přijatý světonázor, evokují cosi niterné, hluboce až nábožensky prožívané. Odkazem na náboženství také v polovině dvacátých let vysvětloval matce svůj vstup do KSČ: „*Viete, mama, to, k čomu vy sa modlíte, aby bol raj na zemi, aby nebola chudoba, to, čo chcel Ježiš, tak to my chceme vlastne uskutočniť.*“ Vyjádření Eleny Bútorové-Novomeské v televizním dokumentu *Ta lidská bezmoc moci* (režie Petr Lokaj, 2006).

¹²⁸ V interview z počátku roku 1968 vyslovil myšlenku, že při osobní reflexi vnějšího světa nemůže působnost individuálního lidského svědomí vyvážit „*storaké interesy národné alebo iné spoločenské*“. A dodal k tomu: „*Vždy mi imponovala sila sebaistoty ľudí, [...] ktorí vedeli plávať proti prúdu všeobecnej mienky všeobecných nálad a strhujúcej psychóze spoločnosti, pretože boli presvedčení, že nie takejto opantajúcej chvíli, ale ich presvedčeniu dá budúcnosť za pravdu.*“ J. VANOVIČ, *Antidialógy*, s. 261–262.

¹²⁹ K humanistické podstatě Novomeského osobnosti a náboženským zdrojom jeho inklinace ke komunismu srov. Archiv autora, rozhovor autora s Elenou Bútorovou-Novomeskou, 8. 12. 2010; J. GAVURA, *Komunistický intelektuál*, s. 114–116; M. KUČERA, *Dialéktika poezie a života*, s. 15–17; nepřímo též Pavol WINCZER, *Mýtus a sakrálnosť v Novomeského Vile Tereze*, in: *V tenkej koži básnika*, Bratislava 2004, s. 201–209; Dalimír HAJKO, *Dilemy Laca Novomeského*, in: *Slovenské pohľady* 4 (131), 2015, č. 10, s. 45–55.

1946, v níž básník vyslovil tezi, že komunisté svým úsilím o rozvinutí národního povědomí a překonání hmotné i kulturní zaostalosti slovenského prostředí přímo navazují na cíle národních buditelů z doby obrození: „*Medzi generálnou líniou dejinných úsilí slovenských a úsiliami slovenského komunizmu, ktoré budú slovenskými dejinami zajtra, nieto rozporu. [...] Slovenský komunizmus je prasto nasledovným článkom chrbtovej kosti našich národných snažení. Z vlastných fondov kladie významnejší dôraz na pokrokové a demokratické úsilia v našej minulosti a súčasným spôsobom a podľa terajších možností ich chce rozvinúť do plnej šírky. V učení medzinárodného komunizmu, ako ho formovali Marx a Engels i Lenin so Stalinom, sústredili sa najlepšie poznatky, najušľachtilejšie zámery a najpokrokovjšie snahy, usilujúce sa o všestranné oslobodenie človeka, ktoré sa objavili v dejinách ľudstva od čias vzbúrenia rímskych otrokov, cez kresťanstvo, stredoveké zápasy náboženské a sedliacke, až po spoločenské boje v storočiach najbližších našej dobe. [...] V tomto zmysle ideológia slovenského komunizmu nie je ideológiou jednej strany, ale ideológiou slovenského národa, ktorou sa slovenskí komunisti budú správať a ktorú strana slovenských komunistov, ako zbor najlepších, najobetavejších a slovenskej veci najoddanejších synov tohto národa, krok po kroku, neprestajne bude uskutočňovať.*“¹³⁰ Touto utilitární argumentací Novomeský fakticky ztotožnil celonárodní požadavky (politické, hospodářské, sociální, národnostní a kulturní) s komunistickým programem vycházejícím z platformy tzv. národního komunismu, která řešení slovenské otázky považovala za klíčový předpoklad úspěchu socialismu v Československu.¹³¹ Nemělo by nás to překvapit, protože tímto rysem se básníkovy myšlenky vyznačovaly kontinuálně od třicátých let.¹³² Ačkoliv mu reálný vývoj po únoru 1948 nedal za pravdu, setrval Novomeský na tomto axiomu až do konce života.

V mladém věku se básník rovněž identifikoval s leninskou interpretací komunistické strany jako revolučního předvoje utlačovaných tříd, jejichž nejuvědomělejší bojovníci jsou předurčení uskutečnit nevyhnutelný přechod k beztrždní

¹³⁰ Ladislav NOVOMESKÝ, *Komunizmus v slovenskej národnej ideji*. Bratislava 1946, s. 17–19.

¹³¹ Novomeský pronesl svou přednášku krátce před parlamentními volbami v květnu 1946. Pomocí účelových tezí, které upřednostnily politický prezentismus před racionálním poznáním, se pokusil interpretovat příchod komunistů k moci jako vyvrcholení progresivních tradic v dějinách slovenského národa. Chtěl tak, inspirovan brožurou Zdeňka Nejedlého *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa* (1946), legitimizovat politiku KSS v očích slovenské veřejnosti. Adam HUDEK, *Najpolitickéjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968*, Bratislava 2010, s. 71–72; Ivan KAMENEC, *Historické reflexie Ladislava Novomeského*, in: Miroslav Pekník – Eleonóra Petrovičová (eds.), *Laco Novomeský – kultúrny politik, politik v kultúre*, Bratislava 2006, s. 30–31.

¹³² Z posledních prací srov. Martin VAŠŠ, *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918–1938)*, Martin 2011, s. 228–229; Adam HUDEK, *Vyhnanie z utópie. Slovenskí komunistickí intelektuáli ako budovatelia a obeť komunistického režimu*, in: Jaroslava Roguľová – Maroš Hertel a kol., *Adepti moci a úspechu. Etablovanie elit v moderných dejinách*, Bratislava 2016, s. 460–465.

společnosti. Záhy po svém vstupu do KSČ dospěl k nezvratnému přesvědčení, že místo příslušníků levicové inteligence se nachází jedině v jejich řadách. Svůj vlastní život chápal jako součást přelomové dějinné epochy a sám sebe považoval za čínorodého tvůrce dějin, jenž má povinnost zúčastnit se budování nového socialistického světa.¹³³ Dilema mnohých stranických intelektuálů meziválečné éry, zda setrvat na svých momentálních osobních názorech za cenu otevřené roztržky s hnutím, nebo se podvolit právě platnému dogmatu ve jménu perspektivních cílů, řešil ve prospěch druhé alternativy. V období vnitrostranické krize roku 1929, kdy sedm předních komunistických spisovatelů bylo vyloučeno ze strany pro svůj nesouhlas s politikou bolševizace prosazovanou Kominternou a Gottwaldovým vedením KSČ, formuloval své stanovisko o vzájemném poměru marxistických intelektuálů a komunistické strany naprosto jednoznačně: „... *at' již byly základní motivy přilnutí k socialismu u intelektuálů jakékoliv, byly a jsou tyto živly v této straně proto, že v ní vidí nástroj k vytvoření takového stavu, jenž jim i jejich ideálům slibuje a dává víc než stavy dnešní. Spisovatele, umělce a vědce, a vůbec svět intelektuálů nechytali političtí sekretáři, aby jejich jmény ozdobili průčelí své strany, ale chytila je doba, vlna událostí, jež dala »nezkrotnému intelektuálskému živlu« nejen uniformu světového názoru totožnou s uniformou »politických sekretářů«, ale také uniformu politického vyznání na konkrétní události dne, jež byla také totožná s uniformou »politických sekretářů«.*“ Novomeský odmítl představu, že by levicový intelektuál mohl zůstat stranou „*praktických politických bojů*“. A současně vyslovil vysoce naivní myšlenku, že dosavadní konflikty mezi komunistickými intelektuály a politickými pracovníky nikdy neměly povahu osobního střetu osvěcovaného intelektuála s bigotním funkcionářem. Vždy nabývaly jen charakter sporu o světonázor či konkrétní politické kroky na pozadí dlouhodobě sdílené vize. Na základě této úvahy vymezil pozici marxistického vzdělance zcela nekompromisně: „*Intelektuální levice nemůže státi nad stranami. Intelektuální levice má svůj program: boj o modernost, boj proti kulturní reakci, a tento proces se odehrává na špinavé zemi, proti třídě, jež nemůže kulturní modernost potřebovat, ale nevyhnutelně potřebuje k své existenci kulturní reakci. Jakýpak boj proti této třídě nad jejími stranami? Proti nim – to ano. Nebyl dosud dosti dobře vyřešen definitivní poměr intelektuální levice k bojovnému nástroji politických, hospodářských a sociálních výbojů proletariátu, straně komunistické, ačkoliv o této věci bylo debatováno dost a dost. Kdyby byl tento poměr vyřešen správně, kdyby nebyl býval vyřešen v tom smyslu, že levý intelektuál hledal své místo ve straně levice, nedošlo by k řadě nedorozumění, k řadě mírně řečeno trapných příhod, z nichž poslední bylo vystoupení sedmi českých umělců proti této straně. Neboť býti levým, míti sympatie s boji proletářských davů, či věřiti, že sociální revoluce je východiskem z nynějšího zakletého kruhu, anebo dokonce*

¹³³ Pavel KOLÁŘ, *Přelom epoch, mýtus zlatého věku a chvála starých dobrých časů*, Soudobé dějiny 25, 2018, č. 1–2, s. 178.

i bojovat na frontě kulturní levice, tohle to všechno – domníváme se – není oprávněním býtí v komunistické straně, zvláště když tato strana chce býtí souručenstvím aktivních, disciplinovaných bojovníků na poli konkrétně politických a hospodářských zápasů dneška. Leč ignorovati její existenci, státi nad ní, zvláště když intelektuální levice může počítati na její podporu ve svých záměrech, není jen nesprávné, ale také nesmyslné. V ní může, ale nemusí! Nad ní? Nikdy ne! Ale vždycky s ní!“¹³⁴

Oslněn transcendentní představou o „vyšším“ poslání komunistické strany Novomeský koncem dvacátých let akceptoval proces tzv. bolševizace a podvolil se stalinským mechanismům fungování komunistického hnutí, které nejvýše stavěly názorovou jednotu, partajní disciplínu a povinnost každého straníka podvolit se aktuální politické linii Komunistické internacionály bez ohledu na své osobní přesvědčení či předchozí odlišné postoje. Stejně tak se stal zapáleným obhájcem Sovětského svazu, v němž viděl nejen nositele revolučního odkazu a první zemi socialismu, ale i jedinou hmatatelnou hráz proti vzrůstajícímu se fašismu. Pozoruje těžký dopad hospodářské krize na sociální masy a silící autoritářské tendence ve střední Evropě, viděl řešení obtíží pouze v následování sovětského příkladu: „*Preto je tu [na Slovensku] príchynlosť ku krajine, ktorej systémy poskytujú možnosti náležitého rozžitia. Preto hľadajú davy inteligencie záštitu v Sovietskom zväze. Tento smer životného prúdenia nie je ostatne neprírodný. Je jediným východiskom. Len samovrahovia ho môžu zamietnuť okrem neveľkého počtu profesionálnych gaunerov, ktorí vybudovali svoju existenciu a svoju kariéru na bez-*

¹³⁴ Všechny citáty viz *Nad ní – v ní – či s ní?*, Tvorba 4, 1929, č. 21, 3. 12. 1929, s. 321–322; L. NOVOMESKÝ, *Manifesty a protesty*, s. 57–58, 60–61. Novomeského článek byl součástí rozsáhlé diskuse, která propukla poté, co sedm českých spisovatelů (Josef Hora, Marie Majerová, Helena Malířová, Stanislav Kostka Neumann, Ivan Olbracht, Jaroslav Seifert, Vladislav Vančura) společným prohlášením odsoudilo mocenský převrat v KSČ (Lidové noviny 25. 3. 1929, s. 1). Proti jejich stanovisku vystoupilo deset literárních tvůrců (Vladimír Clementis, Julius Fučík, František Halas, Karel Konrád, Vítězslav Nezval, Ladislav Novomeský, Karel Teige, Vojtěch Tittelbach, Bedřich Václavek, Jiří Weil), kteří jejich postup odmítli a zdůraznili, že „zde se naše cesty rozcházejí“ (*Zásadní stanovisko k projevu „sedmi“*, Tvorba 4, č. 12, 30. 3. 1929, s. 177). *Avantgarda známá i neznámá*, sv. III. Praha: Svoboda, 1970, s. 47–48, 54–55. O několik týdnů později publikovali samostatnou kritiku sedmi také davisté (... *vám, padlým na ducha barikád*, Dav 3, 1929, č. 6, s. 82). Spor mezi komunistickými intelektuály byl podmíněn také generačně, neboť většina ze sedmi spisovatelů náležela ke střední generaci, která nalezla cestu k socialistickému hnutí již před první světovou válkou, zatímco jejich mladší kritici vstupovali od roku 1921 do již konstituované KSČ. Odsuzování literátů se (s výjimkou Hory a Seiferta) později do strany vrátili. Ke sporu z různých interpretačních úhlů např. Ladislav CABADA, *Komunismus, levicová kultura a česká politika (1890–1938)*, Plzeň 2005, s. 124–128; Viliam PLEVZA – Vlasta PLEVZOVÁ, *Slovenská inteligencia v komunistickom hnutí (1921–1938)*, Bratislava 1979, s. 97–101; Š. DRUG, *Dobrý deň, človek*, s. 219–224, 229–232; Jozef JAMBRICH, *Úloha inteligencie v komunistickej strane na Slovensku v rokoch 1929–1948*, Banská Bystrica 2009 (disertační práce), s. 23–25; Z. HOLOTÍKOVÁ, *Ladislav Novomeský*, s. 46–51.

ohladnom zdeptávaní a koristení a na tej skazonosnej hnilobe, ktorá sa ešte – ku podivu – menuje životom.“¹³⁵ Nutno dodat, že Novomeský, tak jako mnoho jiných levicových intelektuálů, neznal skutečné poměry v Sovětském svazu. S tamější realitou měl jen minimální osobní zkušenosti, neboť v meziválečném období navštívil SSSR pouze jednou při příležitosti I. sjezdu sovětských spisovatelů v srpnu 1934.¹³⁶

Svůj loajální postoj ke straně i v Moskvě Novomeský zachovával bez ohledu na to, že mocenská praxe hnutí mezinárodního komunismu v něm ve třicátých letech vyvolávala stále silnější vnitřní tenze. Vědomě se však rozhodl nadřadit službu nadosobní myšlenky a stranickou kázeň nad vlastní svědomí a rozum, neboť byl bytostně přesvědčen, že navzdory názorovým veletočům a mnohým pochybením jedině komunisté (Kominternu, Sovětský svaz) nabízejí koncepční a komplexní řešení celospolečenských problémů. A pouze ve stranických řadách je tudíž možné spolupodílet se radikální přeměně světa k lepšímu, v jejíž příchod skálopevně věřil. Rozchod se stranou by znamenal cestu do izolace a definitivní ztrátu oné možnosti. Právě z těchto pohnutek, navenek nesporně ušlechtilých, avšak ve své podstatě zavádějících, se Novomeský nikdy nepřipojil k různým skupinám vnitrostranické opozice, které prozíravě kritizovaly deformování původní komunistické ideologie uvnitř KSČ i Kominterny (sedm českých spisovatelů, Josef Guttmann, Závaš Kalandra, Karel Teige aj.). Svě rozpaky nad aktuálním děním v Sovětském svazu (moskevské procesy, kampaně proti formalistickému umění a vybraným tvůrcům) obracel do sebe, popřípadě je narázově ventiloval v soukromých rozhovorech s nejbližšími přáteli.¹³⁷ A kritiku sovětských poměrů, která ve třicátých letech stále silněji zaznívala také z úst příslušníků intelektuální levice doma i za hranicemi, považoval za nepravdivou, nebo dokonce za nepřátelskou propagandu. Bolševizovaná strana (a jí propagovaný sovětský model socialismu) se v meziválečném období staly smyslem a cílem jeho života, u kterého se rozhodl vytrvat do všech důsledků.¹³⁸ V důsledku

¹³⁵ Viz „Uklidnené Slovensko“, DAV 4, 1931, č. 1, s. 2–3; L. NOVOMESKÝ, *Znejúce ozveny*, s. 183.

¹³⁶ K cestám davistů do země sovětů více kupř. Vladimír ČEREVKA, *DAV a sovietska literatúra*, Bratislava: 1978, s. 71–97.

¹³⁷ Ačkoliv se mnozí kritici po svém vyloučení ze strany okamžitě stávali oběťmi denunciačních kampaní komunistického tisku i objekty sociální ostrakizace z řad bývalých spolustraníků, Novomeský s řadou z nich nadále udržoval přátelské vztahy (Kalandra, Teige, Klingner, Budín, Seifert aj.) a příležitostně se jim snažil pomáhat. Srov. např. Stanislav BUDÍN, *Jak to vlastně bylo*, Praha 2007, s. 157, 206–208, 443.

¹³⁸ Výstižnou charakteristiku Novomeského uvažování podal ve svých memoárech Alexander Mach, když konfrontoval básníkovo zavržení v padesátých letech a jeho předchozí prokomunistickou angažovanost: „*Čo môže prekonávať ako obvinený zo zločinov, pre komunistu najstrašnejších: zrada strany, triedy, Zväzu, obvinený vlastnou stranou [...] Ako ma vedel presvedčať, ako nástojčivo, vehementne, trpezlivo i rozčerteno! Stal vždy na svojom, predomnou – a myslím pred nikým – netaktizoval. Bol komunistom, ako zákon Moskvy káže, keď Moskva povedala, že Bucharin, Zoščenko, alebo Šostakovič je biely, bol mu biely, keď o mesiac na to*

fetišizace (či jistého zbožštění) politické strany, jejímž byl členem, Novomeský přehlédli (anebo nechtěl vidět), že vůdcové Sovětského svazu i Komunistické internacionály nakládají s marxisticko-leninskou ideologií velmi pragmaticky a že všechny proměny politicko-strategické linie Kominterny doprovázené názorově protichůdnými ideologickými obraty, kterým se KSČ tu více, tu méně ochotně podřizovala, nejsou primárně výsledkem soustředěného úsilí o realizaci humanistického ideálu, nýbrž především produktem přizpůsobení politiky a ideologie konkrétním mocenským zájmům Sovětského svazu a samotného Stalina.¹³⁹ Vzhledem k tomu, že realitu v SSSR a komunistickém hnutí poměřoval hlavně prostřednictvím oficiální propagandy, jíž důvěřoval, nepostřehl, že VKS(b) a Kominternu neadekvátně hodnotily reálnou situaci v Československu, nahlížely na ni optikou sovětských poměrů, svá přání vydávaly za skutečnost a KSČ většinou naoktrojovaly problematickou či vyloženě chybnou politickou strategii, která neodpovídala domácím podmínkám.¹⁴⁰ Básníkova oduševnělá víra v „ideu“ přehlušovala vnitřní pochybnosti, potlačila nápovědy intuice i vlivy empirické zkušenosti a přiměla ho ke službě straně za všech okolností a navzdory nemalým osobním obětím, ať už v podobě materiálního nedostatku, omezené umělecké seberealizace, nebo krátkodobého věznění.

Celoevropský vývoj ve třicátých a čtyřicátých letech dával Novomeskému rozhodnutí zdánlivě za pravdu. Sovětský svaz uhájlil proti četným odpůrcům výdobytky říjnové revoluce a dokázal budovat socialismus v jedné zemi, jeho armády zvítězily nad fašismem. Slovenské národní povstání zachránilo morální kredit slovenského národa pošpiněný luďáky a otevřelo cestu k spravedlivějšímu řešení slovenské otázky ve společném státě s Čechy. Československo se po druhé světové válce pod vedením komunistů nenásilně vydalo na socialistickou cestu.¹⁴¹ A sám básník dostal v čele pověřenectva školství a osvěty konečně příležitost uskutečnit své programové představy o institucionálním rozvoji a celkovém pozdvižení slovenské kultury a vědy, na nichž se pokusil zainteresovat co nejširší vrstvy slovenské inteligence, které si dosud většinou udržovaly od komunistických vizí zřetelnou distanci.¹⁴² V poválečném období se však podstatně změnila

povedala, že je čierny, bol čierny. Tak vo všetkom. Stalin skazal – a to bolo sväté.“ Alexander MACH, *Z ďalekých ciest*, Martin 2008, s. 254–255.

¹³⁹ L. CABADA, *Komunismus, levicová kultura a česká politika*, s. 185.

¹⁴⁰ Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK, *Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, sv. 1 (1861–1938), Brno 2005, s. 727.

¹⁴¹ V roce 1945 zhodnotil chování slovenských levicových intelektuálů během zápasu s fašismem a jeho domácími přísluhovači příznačnými slovy: „*Boli mesiace, ba roky, keď našou jedinou jasnou perspektívou bola fatalistická viera, že správne je predsa len to, čo sme kedy vyznávali, bez ohľadu na to, že sa proti tomu sprisahali všetky rozhodujúce deje sveta.*“ R. MR-LIAN (ed.), *Sborník z I. sjazdu umelcov a vedeckých pracovníkov 27. a 28. augusta 1945 v Banskej Bystrici*, Bratislava 1946, s. 66–67; L. NOVOMESKÝ, *Zväzky a zväzky*, s. 39.

¹⁴² Ve snaze rozptýlit nedůvěru slovenských vzdělaných vrstev k cílům lidově demokratického režimu koncipoval v letech 1945–1948 celou řadu článků a veřejných projevů. Srov.

Novomeského pozice v politickém životě i míra odpovědnosti za něj. Dokud komunisté stáli v příkré opozici vůči panujícímu režimu, mohly se dvě trvalé konstanty básníkovy myšleni – víra v humanistický ideál a oddanost komunistické straně – rozvíjet bez vzájemného střetávání.¹⁴³ Jakmile se však stali spoluvládnoucí a posléze zcela dominující mocenskou silou v zemi a Novomeský z básníka a novináře vládním činitelem, nutila ho politická praxe po roce 1945 a ještě více po únoru 1948 k ústupkům v neprospěch humanismu (maďarská otázka, vylučování studentů z vysokých škol, glajchšaltace kultury a vědy, násilná kolektivizace, likvidace živnosti), nad nimiž v zájmu „objektivní nutnosti“ mhouřil oči.¹⁴⁴

Ačkoliv perzekuce v období stalinismu nakonec tvrdě postihla i jeho, Novomeský svou představu o podobě sociálního pokroku zásadně nezměnil. Z bouřlivého toku událostí po únoru 1948 vyvodil závěr, že navzdory četným omylům a vlastnímu utrpení se trajektorie společenského vývoje v Československu vydala správným směrem, a to, o čem dlouhé roky snil (socialismus), se konečně přeměňuje ve skutečnost. Zespolečnění výrobních prostředků a odstranění křiklavé chudoby i nezaměstnanosti považoval za zadostiučnění a podstatnou devizu do budoucnosti, která „choroby“ dneška napraví.¹⁴⁵ Pokud přinesení osobní oběti uvolní lidem cestu k lepší materiální a duchovní existenci, nebyla taková oběť zbytečná, neboť naplnění nadosobního ideálu váží víc než jeden (zmařený) individuální život.¹⁴⁶ Zřeknutí se vlastního „vyznání“ a jeho zatím nedokonalé realizace by znamenalo zradit sebe sama.¹⁴⁷ Znehodnotit smysl dosavadního života. A to básník v zájmu vlastní psychické sebezáchovy učinit nechtěl. A bylo by, myslím, velice malicherné mu to vyčítat.

např. *Inteligencia v rozpakoch*, Nové slovo 2, 1945, č. 26, s. 1–4; přetištěno L. NOVOMESKÝ, *Zvázky a závázky*, s. 85–94.

¹⁴³ J. GAVURA, *Komunistický intelektuál*, s. 114, 123.

¹⁴⁴ V šedesátých letech tyto negativní jevy opakovaně odsuzoval. Srov. např. A. J. LIEHM, *Generace*, s. 29; *O socializme a demokracii v ňom*, Pionierske noviny 18, 1968, č. 32, s. 1–2; přetištěno L. NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dlhu*, sv. II., s. 170–176.

¹⁴⁵ M. KUČERA, *Dialektika poezie a života*, s. 25–26, 32, 51–52.

¹⁴⁶ Silná vůle k sebeobětování ve prospěch ideálu byla v básníkově myšlení přítomná již před střetem s brutalitou pozdního stalinismu, neboť její kořeny tkvěly v hluboké náboženské výchově. Necelý rok po válce Novomeský napsal v novinovém fejetonu: „*Kresťanský symbol víťazstva pravdy a života učí takejto viere. Učí tomu, o čom sme sa my už presvedčili na vlastných osudoch, že nech bolo treba priniesť koľko obetí, nové, spravodlivejšie a lepšie usporiadané života sa nedá zmarit.*“ *Veľkonočný príhovor v roku 1946*, Národná obroda, 20. 4. 1946, s. 1; přetištěno L. NOVOMESKÝ, *Zvázky a závázky*, s. 123. Dané přesvědčení si Novomeský zachovával i na sklonku života. Srov. jeho reflexi chování egyptských komunistů za suezské krize na podzim 1956. *Francúzskym čitateľom – a nielen im...*, Romboid 4, 1969, č. 6, s. 39–40.

¹⁴⁷ Na básníka hluboce zapůsobila Clementisova manifestace víry v dopise napsaném těsně před popravou: „Navzdory všetkému sa zrodili lepšie časy, i keď cesta k nim je tvrdá a často krutá. Ak som pre niečo žil – tak pre toto.“ V. CLEMENTIS – L. CLEMENTISOVÁ, *Listy z väzenia*, s. 66; srov. Dagmar GREGOROVÁ-PRÁŠILOVÁ, *Gregorovský dům*, Praha 1995, s. 121.

Nešlo však jen o psychickou sebezáchovu. Po návratu z vězení se Novomeský intenzivně vyrovnával s otázkou, zda ideologický dogmatismus, represe a autoritářský charakter vládnutí jsou komunistickému režimu imanentní, či nikoliv. Hamletovské dilema bylo v jeho mysli všudypřítomné a básník se k němu opakovaně vracel. Ještě v roce 1968 na dané téma poznamenal: „*Chyby a omyly pärdesiatych rokov neboli »len tak« spakruky páchané a zanedbateľné »vybočenie idey«*. [...] *Socialistickí teoretici sa stále nevedia zhodnúť na tom, či to, čo nazývame kultom osobnosti, dávalo charakter epoche, a či existovalo pri nepresnej výstavbe socializmu ako podružný, nežiaduci a cudzorodý jav.*“¹⁴⁸ Mnohé jeho výroky ze šedesátých let však nasvědčovaly tomu, že se pod vlivem XX. sjezdu KSSS s ulehčením přiklonil ke druhé alternativě.¹⁴⁹ Hodnotě rysy Chruščovovy politiky (uvolnění mezinárodního napětí, rehabilitace obětí stalinismu, méně direktivní přístup ke kultuře atd.) i jisté změny v domácí situaci po roce 1956 (vzestup životní úrovně a přiblížení Československa na práh konzumní společnosti), se utvrzoval v názoru, že podstata problému není v samotné „myšlence“, nýbrž v jejím dogmatickém, deformovaném a subjektivním výkladu i nešetrném (svévolném) výkonu moci konkrétními (špatnými) lidmi. Všimaje si opakovaně sovětské kritiky Stalinových zločinů, nabyl dojmu, že komunistické hnutí disponuje seberegulačními mechanismy, je schopno odstranit politicko-ideologické nánosy Stalinovy éry, které byly cizí jeho humanistické podstatě, a dovede napravit minulé chyby i vyvodit z nich poučení pro budoucnost.¹⁵⁰ Neztratil historický optimismus a uvěřil tomu, že ideál „všestranně rozvinutého člověka“ zůstává stále životaschopný a komunistická strana nadále představuje avantgardní, progresivní vývoj stimulující sílu, jejíž autoritu se vyplatí respektovat.¹⁵¹ Dobově podmíněná apoteóza Leninovy osobnosti a oficiální vzývání tzv. leninských principů stranické práce ho přivedly k přesvědčení, že se vládnoucí kruhy pozvolna navrací k předstalinickým hodnotám, které radikálně levicoví intelektuálové vyznávali ve dvacátých letech. Dekádu po výstřelu z Aurory považoval za období autentických revolučních myšlenek a hlásil se k jejímu odkazu. Stejně tak pokládal teh-

¹⁴⁸ J. VANOVIČ, *Antidialógy*, s. 263.

¹⁴⁹ Např. v roce 1969 se zmínil o pocitu ohromné úlevy, jenž se v něm rozhostil v okamžiku, kdy sovětský kongres „*definitívne odmietol tú koncepciu revolúcie, ktorá sa mi javila v zjednodušenej podobe ako systém bolestných a ťažkých obmedzení, na ktorý si napriek tomu bolo treba zvyknúť*“.

Francúzskym čitateľom – a nielen im..., Romboid 4, 1969, č. 6, s. 39–40.

¹⁵⁰ *O socializme a demokracii v ňom*, *Pionierske noviny* 18, 1968, č. 32, s. 1–2; Jiří LEDERER – Erich EINHORN, *Tak tedy... přijďte!*, Praha 1990, s. 208; Z. KIRSCHNER, *Měli jsme ho v úctě*, s. 101.

¹⁵¹ Před přáteli se měl vyjadřovat následovně: „*Len o tom hŕtam a premýšľam, aby som bol v súlade s tým, čo vraví strana. A teraz som. Plne súhlasím so všetkým, čo robí Chruščov, a čítajúc noviny som rád, že moje myslenie je v súlade s tým, čo vravia noviny. Nič iného si neželám.* [...] *Ja som komunistom bol aj zostal som, hoci mi to chceli odprieť.*“ SNA, f. KSS-ÚV, tajomník ÚV KSS Pavol David, kr. 2251, arch. j. 546, Správa o L. Novomeskom, 7. 3. 1960.

dejší komunisticickou stranu za pospolitost ryziho, opravdového soudružství.¹⁵² V životním příkladu protagonistů říjnové revoluce (Lenin, Antonov-Ovsejenko), v názorové pluralitě a diskusní podstatě tehdejšího komunistického hnutí, v duchovním a uměleckém dědictví avantgardy, a s jistou distancí také v demokratickém ovzduší meziválečné republiky spatřoval nejen východisko z krize komunistického systému, ale i nástroj, s jehož pomocí bude možné znovuzkřísit utopickou vizi budoucnosti v nové, ušlechtlejší a minulou zkušeností zkorigované podobě.¹⁵³ Připomínáním těchto momentů se také pokusil objasnit mladším generacím, které vyrůstaly v odlišné společensko-historické situaci a v jiné myšlenkové atmosféře, proč zůstával věrný své sekularizované, marxisticko-leninské víře.¹⁵⁴ A zároveň tak chtěl ujistit sebe sama, že jeho rozhodnutí vytrvat bylo správné a smysluplné. Pregnantní esenci projevovaných postojů představovaly některé angažované básně ze sbírky *Stamodtiaľ a iné* (např. Triumf; Z poetiky; Myslím, že je to mier; Z piesní o jednote; V. I. L.) a poemy *Do mesta 30 min.* a především *Vila Tereza*, kterou Novomeský připsal památce Vladimira Alexandroviče Antonova-Ovsejenka, účastníka říjnové revoluce a ve dvacátých letech vedoucího sovětského obchodního zastupitelstva v Praze, jenž se koncem třicátých let stal obětí stalinských represí, a také svým někdejšími přáteli z řad komunistických intelektuálů.¹⁵⁵ Právě tuto básnickou skladbu lze interpretovat jako implicitní konfrontaci současné podoby socialismu s původním revolučním odkazem. Jejím prostřednictvím dal autor ne přímo najevo, že odklon od prvotních programových koncepcí považuje za nevhodný a ústící do krizi.¹⁵⁶

¹⁵² P. KOLÁŘ, Přelom epoch, mýtus zlatého věku a chvála starých dobrých časů, s. 179, 182, 195.

¹⁵³ Do osoby revolučního vůdce, kterou zůstal oslněn po celý život, opakovaně projektoval své přesvědčení o trvalé platnosti komunistického světonázoru. Srov. např. stať *V. I. Lenin* (Pravda 25. – 26. 1. 1946; L. NOVOMESKÝ, *Zväzky a záväzky*, s. 104–109) a básně Lenin (1925) a V. I. L. (1964). L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 111, 301. V závěru mladší skladby se objevily tyto výmluvné verše: „ – Nu tak čož? – pýtajú sa / pichľavé jeho oči. / Umrel. A nevstal z mŕtvych. / Lež pozri na planétu: / je myšlienka, je cieľ, / je zákon. Ano, zákon. / A ten je taký.“

¹⁵⁴ Kupř. v roce 1966 vysvětloval redaktorovi *Literárných novin* A. J. Liehmovi, že příslušníky intelektuální levice charakterizovala ve dvacátých letech „spousta maximalismu, [...] nesmírná oddanost programu a velké nadšení, [...] a také] nesmírná touha po svobodě, volnosti myšlení i jednání“. A. J. LIEHM, *Generace*, s. 23–24.

¹⁵⁵ Srov. básníkův vlastní komentář „... pesnička bola dobrá...“, *Predvoj* 2, 1966, č. 7, s. 8–9; přetištěno L. NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dlhu*, sv. I., s. 332–335.

¹⁵⁶ K ideové motivaci básnickovy poezie napsané po návratu z vězení srov. Martin KUČERA, *Blyškání nad Tatrou. Subjektivní antologie moderní slovenské poezie*, Praha 2002, s. 20–21; TÝŽ, *Dialektika poezie a života*, s. 15–17; P. WINCZER, *Mýtus a sakrálnost v Novomeského Vile Tereze*, s. 201–209; J. GAVURA, *Básnik vo väzení*, s. 185–188; TÝŽ, *Komunistický intelektuál Ladislav Novomeský*, s. 123; Viliam MARČOK, *Básnik znovu „Svatým za dedinou“...?*, in: Miroslav Pekník – Eleonóra Petrovičová (eds.): *Laco Novomeský – kultúrny politik, politik v kultúre*, Bratislava 2006, s. 97–98; S. ŠMATLÁK, *Laco Novomeský*, s. 123–134; Ján BREZINA, *Básnické dielo Laca Novomeského*. Bratislava 1982, s. 235–368.

Na základě pozorování veřejného dění po roce 1956 Novomeský usoudil, že budování socialismu se sice neukázalo být dokonalým ztělesněním humanistické vize, ale hodnotnější alternativa k němu ve světě neexistovala. Stávající podobu socialismu ovšem pokládal za pouhou nedemokratickou napodobeninu optimálního řádu. Opakovaně zdůrazňoval nezbytnost nasadit veškeré tvůrčí síly k tomu, aby se dosavadní systém zbavil svých nedostatků a bylo možné přikročit k vytvoření „skutečného socialismu“, který by se neomezoval na stalinský teror, byrokratické manýry stranického aparátu a úzkoprsmou nadvládu jediného (dogmatického) názoru. Na jaře 1966 vykládal na toto téma A. J. Liehmovi: „*Nejsem schopen vstát a říci. Hledte, jak krásná je přítomnost, hurá k budoucnosti! Nejsem schopen opěvovat ani velebit. Mnohdy mám pocit, že jsme věřili víc, než jsme dosáhli, slibovali víc, než jsme mohli dát. Ale přesto jsem stále přesvědčen, že to byla a je dobře volená cesta. A že někam dovede, ať je v tuto chvíli jakkoli zablácená a třeba byly kolem asfaltové silnice. [...] Nevím, proč spousta věcí nefunguje, ale myslím, že je třeba držet se toho základního a spravovat, modelovat, řešit. Nejde přitom o to, lpět na něčem za každou cenu jen proto, že jsem se toho kdysi chytil! Ale já po svých zkušenostech se světem nic lepšího než socialistické řešení jeho problémů neznám. Jde jen o to, najít správné cesty, které povedou ke skutečné realizaci skutečného socialismu. To ovšem není lehké, nikdy nebylo a nikdy nebude. Však to znáte: v potu tváře chléb tvůř...*“¹⁵⁷ Básník ani na vteřinu nepochyboval o tom, že vyrovnání se s neblahým dědictvím pozdního stalinismu bude více než svízelné. Snad proto po roce 1956 vysoce oceňoval všechny pokusy o nápravu chyb spojené s kritickou analýzou předchozího období, které se v prostředí komunistických stran sovětského bloku objevily. Mnohé projevy poststalinské sebereflexe dokonce posuzoval s jistou dávkou patosu: „*to prehrýzanie a preblijanie sa k poznaniam – myslím – je najkrajšia črta človeka našej epochy fantasticky rýchleho prechodu zo starého do nového.*“¹⁵⁸

Vyznávanou ideu „opravdového socialismu“ Novomeský odmítal mechanicky ztotožňovat s autoritářskými mocenskými praktikami komunistické strany.¹⁵⁹ A zároveň dával zřetelně najevo, že pokud by bylo nevyhnutelné vykoupit pokračující úsilí o uskutečnění všelidské harmonie další mučednickou obětí, ne-

¹⁵⁷ A. J. LIEHM, *Generace*, s. 26; srov. též interview z roku 1968, in: J. VANOVIČ, *Antidialógy*, s. 258–260.

¹⁵⁸ LA PNP, f. Ladislav Novomeský, kr. 2, dopis M. Chorváthovi, prosinec 1960; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 211.

¹⁵⁹ V šedesátých letech tento svůj názor s rostoucí otevřeností opakovaně zdůrazňoval. Např. v době tzv. československého jara vyslovil na adresu vládnoucí praxe, jejímž objektem se po únoru 1948 staly některé vrstvy společnosti, tento kritický soud: „... *surové alebo prina-
jmenšom »necitlivé« pristupy, ktoré sa »v mene socializmu« uskutočňovali, [...] boli až také
všeobecne, že nezasvätení ľudia začali nadobúdať dojem, že bezohľadná surovosť, neludskosť,
brutálna svojvôľa a zvoľa sú skutočnými vlastnosťami socializmu a jeho ideály sú len figovým
lístkom, ktorým sa tento systém hanebnosti len cudne prikrýva. Nemusím pripomínať, že tieto
metódy boli skutočnému socializmu a skutočným socialistom naozaj cudzie. Nezrovnávali sa ani*

váhal by ji znovu přinést. Ještě z pražského vyhnanství napsal svému někdejšímu učiteli z modranského gymnázia, který vyslovil lítost nad básníkovým utrpením v žaláři, následující řádky: „*Váš dopis mne přinutil, abych trochu rozmýšlel o sobě. Abych myslel nad kořenou pohnutek, jež kdy přiměly člověka, aby konal tak, jak konal. [...] Zajisté, nepotěšilo mne všechno, co se mi přihodilo, ale snažil jsem se a snažím se vidět svět nikoliv přes slzy. Dobrý zedník neproklaje stavbu proto, že se mu na ní stala nehoda. Chtěl bych být jako ten dobrý zedník. Mít jeho dobrý vztah k stavbě, i když se pohádal s polírem a stavitel ho vyhodil. Dovolte, abych Vám zarecitoval z veršů, které si nyní píši opravdu jen pro vlastní potěšení a potřebu: Tak sklamali ťa sny?! / Brý, to sú plané slová! / Len zlé, len zlé sa meria iba bolesťami. / A nech aj tak sa stalo, jak sa stalo s nami, / tam, kde sme začínali, začal by som znova / a rád. Jak vedec hľadajúci svoje bacily, / ktoré ho zabili...*“¹⁶⁰ Přirovnáním sebe sama k vědci-výzkumníkovi, který bez oddechu hledá „pravdu“ i za cenu nasazení vlastního života, Novomeský opětovně manifestoval svůj v útlém věku získaný mravní smysl pro povinnost zůstat věrný dosavadnímu přesvědčení i navzdory nepříznivým okolnostem.¹⁶¹ A s jistou dávkou chiliasmu dokonce opatrně připouštěl i eventualitu, že možná ani nelze docílit humanistického ideálu bez předchozího vykonání oběti.¹⁶² Nasvědčuje tomu jeho vlastní interpretace básně „Pošušky“, kterou roku 1968 podal v rozhovoru s A. J. Liehmem: „*Po propuštění [...] jsem seděl v Praze a hodně psal. Snad je z těch veršů vidět, jak mi záleželo na tom, aby se socialismus u nás proměnil. Strašně mě ta vězeňská léta tížila, bylo mi až hanba, že i na mně se dá demonstrovat hrůznost toho, co si také říkalo socialismus, [...] ale říkal jsem si, snad radši ponesu tu pečeť, než abych sám ještě svou výpověď přidal... Ve sbírce *Stamodtiaľ* je jedna báseň, kde se říká, že i když to bylo mrzuté, nemám právo zanevřít na sebe a na všechno, co jsem byl, socialismus není jen toto, a bude-li třeba, zrodí-li se z této příšerné zkušenosti skutečný socialismus, tak i toto snesu.*“¹⁶³

s jeho literou a naskrze nie s jeho duchom. “ *O socializme a demokracii v ňom*, Pionierske noviny 18, č. 32, s. 1–2; přetištěno L. NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dlhu*, sv. II., s. 174–175.

¹⁶⁰ Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., Dopis Aloisu Zbaviteľovi, 5. 3. 1961, s. 228–229. Jedná se o druhou sloku básně Pošušky, kterou Novomeský později zařadil do sbírky *Stamodtiaľ a iné*. Viz L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 293.

¹⁶¹ S. ŠMATLÁK, *Laco Novomeský*, s. 139. O neotřesitelnosti „víry“ navzdory prožitému utrpení se básník o pár let později zmínil také v rozhovoru s Jiřím Ledererem: „*To přesvědčení by nebylo příliš veliké, pevné a důstojné, kdyby neobstálo v takové zkoušce, jaké jsem byl – nejenom já podroben. [...] Ale přece jen byla malá, abych směl mávnout rukou nad ideály, ve kterých jsem vyrostl. [...] Jakou hodnotu by mělo mé včerejší vyznávání, kdybych je dnes zavrhl, protože mi moji soudruzi – jak později sami řekli – způsobili křivdu z omylu a hlouposti.*“ J. LEDERER, – E. EINHORN, *Tak tedy... přijďte!*, s. 208.

¹⁶² Peter ZAJAC, *Heretik Ladislav Novomeský*, in: *Slovo o Ladislavovi Novomeskom*, Bratislava 1994, s. 41.

¹⁶³ A. J. LIEHM, *Generace*, s. 31.

V konfrontaci s násilnou povahou stalinismu tedy Novomeský nezanevřel na komunistickou myšlenku, nýbrž pouze na tu její podobu, která zdegenerovala v kult osobnosti a totalitu.¹⁶⁴ Neznamenalo to však, že by ve jménu realizace ideje „skutečného socialismu“ byl ochoten, byť jen náznakem, zpochybnit legitimitu komunistického převratu v únoru 1948 a programových koncepcí Národní fronty z jara 1945, nebo svou účast v prvorepublikovém komunistickém hnutí a protinacistickém odboji. Představa, že by se poměry v zemi měly vrátit do předúnorové, nebo dokonce předválečné podoby mu zůstala bytostně cizí. Neodpovídala jeho generační zkušenosti. Básníkův odpor k obnově kapitalismu a tzv. buržoazní demokracii nevyplýval pouze z ideologických pohnutek, ale také z katastrofálního prožitku druhé světové války, k jejímuž propuknutí, dle jeho soudu, systém liberální demokracie podstatně přispěl svou neschopností řešit akutní společenské problémy i zjevnou neochotou se důrazně postavit nastupujícímu fašismu.¹⁶⁵ Z reflexe světových událostí v letech 1933–1945 vyvodil bezprostředně po druhé světové válce značně diskutabilní závěr, že sovětský systém byl sice z liberálního hlediska nedemokratický, ale díky svému nesentimentálnímu přístupu k politickým protivníkům a akceschopnému jednání uhájil revoluční program, nedal vyrůst žádným reakčním silám a dokázal porazit Hitlera i zachránit demokracii v Evropě. Nevyhovoval liberálním představám o svobodě, dovedl však ubránit humanistické hodnoty pro budoucnost.¹⁶⁶

¹⁶⁴ J. GAVURA, *Komunistický intelektuál*, s. 123.

¹⁶⁵ Na možnost kolapsu liberálních režimů Novomeský předvídatě upozorňoval již na počátku třicátých let. Nepřekročil však přitom vysoce jednostrannou optiku komunistického novináře, když varovně prohlášoval: „*To, čo demokracie Briandov, Vanderveldov, Müllerov a Benešov ustrojili pri zelených ženevských stoloch (a v zbrojovkách Európy), užijú na frontoch poslednej imperialistickej vojny fašizmu Hitlerov, Pilsudkovcov, kráľov Alexandrov a iných. [...] Toto desatročie bude rozhodujúcim medzníkom. Zakončí jednu a začne novú historickú epochu. Ale prechod nebude taký ľahký, ako ľahko sa nám naznačujú jeho kontúry. A nebude taký plynutý, ako plynne o nich budú čítať v učebniciach generácie budúce ako o najprekliatejšom historickom úseku. Dejepisť nezaznamenali krutejšie prechodné obdobia, ako budú nadchádzajúce blízke roky, poľíkané krvou a slzami. Vyhniúť sa im nemožno, ale možno ich skrátiť. A pozícia, ku ktorej sa teraz i davy Slovenska rozbiehajú [tedy príklon ke komunizmu a SSSR – pozn. Z. D.], rozhodnú o krátkosti či dĺžke tohto utrpenia.*“ *Uklidnené Slovensko*, DAV 4, 1931, č. 1, s. 2–3; L. NOVOMESKÝ, *Znejúce ozveny*, s. 183; srov. tiež postřehy in: Vladimír MINÁČ, *Výbrané spory*, Bratislava 1997, s. 46; S. ŠMATLÁK, *Laco Novomeský*, s. 80–81.

¹⁶⁶ Na I. sjezdu slovenských umělců a vědeckých pracovníků v srpnu 1945 Novomeský rovněž zaníceně tvrdil, že sovětské Rusko se za války ukázalo být „*spoločensky pevnejšie a morálne istejšie*“ než západní Evropa. Výsledky světového konfliktu učinily všechny úvahy o výhodách západních liberálních svobod před východním, sovětským systémem „*vedecky smiešnymi*“. V zajetí „uhlířské víry“ pateticky zvolal: „*Páni liberální demokrati! Páni sociológovia a politickí filozofi! Po skúsenostiach z tejto vojny sa nezdá, že by Lenin mal prísť poprosiť o odpustenie za svoje omyly.*“ R. MRLIAN, *Sborník z I. sjazdu*, s. 75–76; L. NOVOMESKÝ, *Zväzky a záväzky*, s. 49–51. Nezbyvá než konstatovat, že tato Novomeského iluze neobstála v konfrontaci s realitou a plynutím času.

Navzdory oficiálnímu i osobnímu odsouzení tzv. kultu osobnosti básník nahlížel podobnou optikou také na poúnorový vývoj v Československu. Přiznával komunistické straně právo zabezpečit výdobytky revoluce z let 1944–1948 i za cenu ostrých zákroků proti jejím nepřítelům, které v krajním případě nevyuločovaly ani použití násilí. V období československého jara na to konto napsal: „*Bolo mi, prirodzene, jasné, že práve zrodená socialistická moc nemôže jednať so svojimi odporcami v rukavičkách. Šetrne a ohľaduplne. Ako náhle sa socializmus dostane k moci – a aj teraz som o tom presvedčený – je povinnosťou socialistov chrániť ho v tej miere, v akej sú schopní ohrozovať ho jeho odporcovia. To mu nesmieme vyčítať a túto tvrdosť mu v nijakom mene nevyčítame.*“¹⁶⁷ Na tomto mieste je ale nutné dodat, že Novomeský se s razantními metodami komunistického vládnutí smířoval jen s krajním sebezapřením, represe nepovažoval za „osudově nevyhnutelné“ a opakovaně se přimlouval za demokratické způsoby řešení společenských problémů. Ve stejném článku mj. připomínal: „*Február znamenal [...] uvoľnenie cesty socializmu u nás a hoci s ním súviseli aj isté obmedzenia, nemohli znamenať aj vnútorné [...] zrušenie demokratických ideálov. [...] Socializmus bez demokracie proste nemôže jestvovať. [...] A keď [...] mu aj priznávame isté nedemokratické práva na to, aby svoju moc posilnil a bezpečne upevnil, nepriznávame ich do aleluja, naveky, ale len na vymedzený čas, ktorý v rozličných krajinách môže a musí byť rozličný. Inak sa stáva z vlády ľudu vláda nad ľuďom a zo socializmu v takejto pseudodemokracii len neveľmi priťažlivá karikatúra socializmu.*“¹⁶⁸

V básníkových nejednoznačných soudech o tom, kam až socialismus smí zajít při obraně svých zájmů, se opětovně zračil jeho vnitřní konflikt mezi věrností obecným humanistickým hodnotám a pokračující loajalitou vůči komunistické straně. Z pronesených postřehů lze však vyzpozorovat ještě něco jiného. V Novomeského očích nebyla demokracie nezpochybnitelným principem. Měla pro něj skutečnou hodnotu pouze za předpokladu, že nebude zpochybňovat socioekonomické změny provedené v letech 1945–1948, stane se neúhybným garantem socialistického programu a prostředníkem, který bude vytrvale sloužit úsilí o všestranný rozvoj člověka, za jehož hybatele dějiny předurčily hnutí mezinárodního komunismu. Argumentoval následovně: „*Socializmus je bytostne povinný zabezpečovať, upevňovať a šíriť priestor pre demokraciu v takej miere, v akej silnie a v akej zapúšťa korene pre svoju existenciu v spoločenskej skladbe, [...] dokonca na príklade predmníchovskej republiky sa mi žiada povedať, že sama demokracie je len taká silná a v spoločnosti zakotvená, ako silný a spoločensky zakotvený je socializmus v nej.*“¹⁶⁹ Novomeský tedy primárně pohlížel na demokracii jako na nedílnou součást své vize „skutečného socialismu“, která se nikdy neměla ocit-

¹⁶⁷ *O socializme a demokracii v ňom*, Pionierske noviny 18, č. 32, s. 1–2; přetištěno L. NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dlhu*, sv. II., s. 172.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 175–176.

¹⁶⁹ Tamtéž.

nout v opozici vůči ní. V hodnotovém žebříčku však na první místo vždy stavěl socialismus a nikoliv demokracii.¹⁷⁰ Sledujeme-li básnickovy výroky o vztahu socialismu a demokracie ze šedesátých let, můžeme dokonce vyslovit odvážnou hypotézu, že kdyby si měl Novomeský vybrat mezi nedokonalým, autoritářským socialismem a demokracií, která by se pokusila upozadit ideu sociálního pokroku, nebo se jí dokonce snažila odepsat, volil by téměř s jistotou první možnost.

Atmosféra studené války a hluboké přesvědčení o nezvratném běhu lidských dějin směrem ke komunismu přivedly Novomeského také k tomu, že si v žaláři i po návratu z něj zachovával zřetelnou distanci od osob, které v jeho očích nedovedly rozpoznat zákonitosti revoluce a někdy se dokonce kochaly představou porážky vládnoucího režimu za pomoci válečného konfliktu.¹⁷¹ Přestože soucítil s těžkým údělem lidí, kteří byli postiženi v padesátých letech, s vytrvalými odpůrci komunistické strany nehodlal mít cokoli společného.¹⁷² Vzpomínaje na odmítavá stanoviska některých spoluvězňů dával jasně najevo, že by raději dál snášel trestaneckou torturu, než aby přijal jejich východisko v podobě násilného svržení systému, které by mu sice přineslo osobní svobodu, ale zároveň způsobilo strádání nevinným lidem: „*Zažmurkal na mňa svoju nádeju, / veď jemu ako mne je ťažké toto bremä. / – To bude vojna, pán brat, vojna ako remeň. / I ti eto múriská sa v strachu zachvejú / a my sa veľkolepo stadiaľ dostaneme. / – Ukry sa poza roh, kde pešo chodí galej. / Každý si potiahneme zo dva šľuky malé, / snáď neprichytia našu zafajčenú galej. / A čo sa toho týka, čo si povedal, / než takto, chcem tu ostať ďalej.*“¹⁷³ Stejně nesmlouvavě pohlížel po propuštění z vězení také na společenské dění usilující o nápravu chyb při budování socialismu, které přerostlo v protikomunistickou revoltu a pokusilo se negovat socialistickou cestu. V poemě *Do mesta 30 min.* se mj. objevily následující verše: „*Z umu neschodí ani päťdesiatyšiesty / rok, ktorý zovrel pri ich potupe / a ju [»pravdu«, »ideu« – pozn. Z. D.] podomlel a vliekol v Budapešti / i s penou záľudnosti k záhube. / Ako som ich poznal, z prachu vlastných kostí / zberali sa chrániť zlobou záker-*

¹⁷⁰ Srov. k tomu též texty *Akonáhle niekto vysloví socializmus...*, Nová mysl 22, 1968, č. 11, s. 1300; Příhovor při pětidesiatke, *Slovenská literatúra* 15, 1968, č. 6, s. 425–430; přetištěno in: L. NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dlhu*, sv. II., s. 258–259, 262–267.

¹⁷¹ Na adresu těchto lidí v roce 1969 napsal: „*Keď ma [po návratu z väzenia] niekto oslovil, často som sa pýtal sám seba, s kým to mám do činenia. [...] Jedni sa žalovali, pretože sa stali obeťami revolúcie na pochodu. A títo nešťastníci už nemohli dôjsť k tomu, aby pochopili.*“ *Francúzskym čitateľom – a nielen im...*, Romboid 4, 1969, č. 6, s. 39–40.

¹⁷² V dopise Václavu Kopeckému z 23. dubna 1958 se např. ohradil proti tomu, aby „byl házen do jednoho pytle s elementy bytostně, uvědoměle a nepřesvědčitelně nepřátelskými lidově-demokratickému zřízení“. LA SNK, f. Ladislav Novomeský, arch. j. 209F30; Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 104. Nutno však v zájmu objektivitvy doplnit, že Novomeský se v tomto psaní uchýlil k frazeologii poplatné éře kultu osobnosti především z utilitárních důvodů, neboť snažil docílit přijetí dcery na střední školu.

¹⁷³ Jde o báseň „Nahlas!“ ze sbírky *Stamodial' a iné*. L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 294. K její interpretaci srov. J. GAVURA, *Básnik vo väzení*, s. 188–189.

*nosti / poplúvané či už ovenčené mená / a dať ich na ozajstné priznanie: / než takýto triumf zadosťučinenia / chcú radšej znova nazad na pranier.*¹⁷⁴

Z osobní reflexe maďarských událostí na podzim 1956 a pozorování světového vývoje na přelomu padesátých a šedesátých let (např. konfrontace západního blahobytu s chudobou v rozvojových zemích) vyvodil závěr, že socialismus ani zdaleka nevyčerpal potenciál, který může lidstvu nabídnout. A byl hluboce přesvědčen, že vyskytující se úvahy o eventuálním návratu ke kapitalismu by veřejnosti nakonec přinesly jen trpké zklamání.¹⁷⁵ V potenciálním pootočení kola dějin zpět proto nespatořoval společenský pokrok, nýbrž regres, a také totální popření svých dosavadních názorů a činnosti, které nemínil připustit. Jménem příslušníků meziválečné slovenské levicové inteligence Jiřímu Ledererovi rezolutně vykládal: „*Proč bych měl korigovat cokoli na tom, co bylo? Rozuměl byste vy tomu, kdybych vám řekl, že nebyla na místě má účast v předválečném komunistickém hnutí a byla omylem má účast v Slovenském národním povstání jenom proto, že když socialistická moc zvítězila, čekal mne kriminál? [...] Z toho, co bylo – před válkou anebo za války – není co odvolávat.*“¹⁷⁶

I po tragické zkušenosti z období stalinismu si Novomeský zachovával optimistickou naději, že socialismus, zbavený svých nedostatků, ještě dostane šanci stát se nejhumnějším společenským řádem, jaký kdy civilizace poznala. Z této utkvělé představy se také odvíjelo jeho nazírání na aktuální roli komunistické strany. Jejím úkolem nemělo být jen dovést společnost k realizaci „opravdového socialismu“, ale také zamezit takovým pokusům o změny, které by mohly vyústit v demontáž systému a zvrácení jediné možné cesty k všeobecnému lidskému štěstí.¹⁷⁷ V básnickově dlouhodobém přesvědčení o progresivní dějinné úloze komunistického hnutí, perspektivním významu myšlenky socialismu pro život lidstva a podřízené pozici demokracie v jejím rámci tkvěly kořeny jeho, pro mnohé překvapivých, postojů v roce 1968.

V konfrontaci s následky tzv. kultu osobnosti se dále vyhranily dva póly Novomeského přístupu ke komunistické straně, mezi kterými osciloval po celý život. Výstižně je charakterizoval Ján Gavura: „*Ak komunistickú stranu berieme ako nositeľku a vykonávateľku komunistických ideí, ideológie, ale aj ľudských ideálov, ktoré mali byť zárukou ľudského šťastia, v tom prípade sa Novomeského postoj nemenil, nanajvýš prešiel evolúciou. Ak komunistickú stranu berieme ako skupinu ľudí, riadiacich konkrétnu politickú situáciu, tu sa Novomeský prejavuje ako človek selektívny, individualizujúci, rozlišujúci charakter, skutky a zástoj jednotlivcov v danej situácii. Pre stret týchto dvoch tendencií, z ktorých prvú nazvime idealistická a druhú realistická, je charakteristické dialektické prepojenie. Kým prvá ide nemenne ako súhrn základných téz, univerzálnych a humánnych*

¹⁷⁴ L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 358.

¹⁷⁵ J. VANOVIČ, *Antidialógy*, s. 259–260.

¹⁷⁶ J. LEDERER – E. EINHORN, *Tak tedy... príjd'te!*, s. 208.

¹⁷⁷ M. KUČERA, *Dialektika poezie a života*, s. 51.

*práv a pravidiel, druhá sa nevyhnutne pri svojom naplňaní stretáva s reálnymi prekážkami, ktorých výsledkov sú aj omyly a pochybenia, a to individuálne aj kolektívne.*¹⁷⁸ Právě houževnatá víra v humanistickou podstatu komunistické ideologie umožnila Novomeskému psychicky překlenout skutečnost, že se stal obětí hledání „třídniho nepřítele“, které rozpoutali jeho vlastní soudruzi. Drastické osobní zážitky a rostoucí povědomí o rozsahu zločinů, k nimž v sovětském bloku došlo před rokem 1956, ho ale současně přiměly intenzivně uvažovat nad poměry v mezinárodním komunistickém hnutí a také chováním osob, které měly podíl na jeho uvěznění a politické i lidské diskreditaci v očích veřejnosti. Ačkoliv neváhal osnovatele tehdejšího honu na čarodějnice příkře označit za „*zhyenizované, ľudsky a politicky prázdne existencie*“,¹⁷⁹ nepřekročil dobovou interpretační optiku, jež kořeny všeho zla spatřovala nikoliv v systémové rovině, nýbrž ve stalinských „deformacích“ původní revoluční linie a v negativních charakterových vlastnostech stranických funkcionářů (mocichtivost, sektářství atd.), kterým éra tzv. kultu osobnosti dala zelenou. V souvislosti s tragickým osudem Vladimíra Clementise, k němuž se opakovaně vracel, připomínal určující vliv sovětských předáků na rozpoutání čistek uvnitř KSČ, kterému se ochotně přizpůsobila část domácí „věrchušky“.¹⁸⁰ A zároveň načrtl výstižnou politicko-psychologickou skicu stranických dogmatiků – „*tej zvláštnej sortf[y] ľudí v revolučnom hnutí, ktorí tak horlivo vedeli vyznávať »našu pravdu«, že sa im stala dokázanou nepravdou každá pravda iným a inak vyslovená; ktorí boli schopní, dokonca všetkého schopní; ktorí vedeli pre samu zodpovednosť či v mene zodpovednosti roztvoriti naširoko bránu surovej nezodpovednosti; ktorí vedeli byť zdanlivo hlboko presvedčení, takže každé iné presvedčenie bolo im neznesiteľné; ktorí sa ukazovali byť zdanlivo obetaví, ale až tak, že stratili zmysel pre obeť, dokonca aj tie, čo požadovali »v záujme našej veci« i od iných; ktorí sa vedeli »pre našu vec« hoc aj odlúďštiť, ale až tak, že sa stali neľudskými.*“¹⁸¹

Ve svých úvahách o neblahém dědictví padesátých let Novomeský ovšem nikdy nesklouzl k vyhoceným rekriminacím na adresu jednotlivců. Prožité křivdy se pokusil především objektivizovat. V básníkově korespondenci, publicistice i poezii napsané po roce 1956 nenajdeme stopy přepjatého bolestinství, osobní

¹⁷⁸ J. GAVURA, *Komunistický intelektuál Ladislav Novomeský*, s. 115; podobnou optikou nahlíží na problematiku také D. HAJKO, *Dilemy Laca Novomeského*, Slovenské pohľady 4 (131), 2015, č. 10, s. 46–47.

¹⁷⁹ V. CLEMENTIS – L. CLEMENTISOVÁ, *Listy z väzenia*, s. 11; přetištěno L. NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dlhu*, sv. II., s. 300–301.

¹⁸⁰ V eseji *Mysliteľ a revolucionár* na jejich adresu s nádechem trpké ironie dodával: „*Oni [Stalin a Berija], samozrejme, udali tón, akože inakšie! Ale koncert do podrobností rozohrali už »naši« muzikanti. A ako stotočne. Ako úzkostlivo vedeli dbať, aby nevynechali jediné znamienko načrtnutej partitúry, ba zahrli ju dôraznejšie, než kázala predpísaná predloha!*“ V. CLEMENTIS, *Vzduch našich čias*, sv. I., s. 38; přetištěno L. NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dlhu*, sv. II., s. 134.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 39–40 (s. 136–137).

zatrpklosti či potřeby vyrovnat si účty.¹⁸² Neslučovaly se s jeho altruistickou povahou a manifestovaným komunistickým přesvědčením. Novomeský neviděl řešení v jitření starých ran. Nehodlal se užírat zlobou a nenávisť. Naopak celou svou bytostí dychtil po smíření a odpuštění. S vysokou mírou empatie se snažil pochopit různorodé pohnutky těch, kteří mu ublížili. A nakonec jim velkoryse odpustil. Všem... Jak spisovatelům, kteří ho chtěli vymazat z literární historie (Milan Lajčiak,¹⁸³ Juraj Špitzer¹⁸⁴), tak stranickým funkcionářům, kteří jej málem poslali na šibenici (Gottwald, Široký, Novotný aj.). V případě prvního dělnického prezidenta projevil mimořádnou míru shovívavosti. Její kořeny tkvěly v dlouholeté osobní známosti a v přetrvávajícím respektu k autoritě stranického vůdce. Novomeský stále považoval Gottwalda za svého „učitele“, který řídil jeho první krůčky v revolučním hnutí. Vyzdvihoval jeho úlohu ve dvacátých letech, kdy zaujal vstřícný postoj k příslušníkům slovenské levicové inteligence a otevřel jí stránky komunistického tisku.¹⁸⁵ A vynaložil nemalé úsilí k tomu, aby se soucitem porozuměl jeho pozdějším krutým rozhodnutím, která vedla k popravám blízkých spolupracovníků. Do jisté míry však přitom zůstal zajatcem „mýtu“ o Gottwaldovi, jenž spočíval v jisté idealizaci jeho osoby a v přesvědčení, že prezident jednal po roce 1948 pod tlakem vnějších („objektivních“) okolností, které neodpovídaly jeho subjektivním přáním, a v rozporu se svým svědomím.¹⁸⁶ Toto konstatování však nic nemění na historikově úsudku, že básníkem opakovaně projevaná ochota překonat stíny minulosti nebyla projevem jeho slabosti, naivity či nemístné mírnosti vůči těm, kteří páchali zločiny a traumatizovali spo-

¹⁸² Tyto rysy ho výrazně odlišovaly od Gustáva Husáka, v jehož chování po návratu z vězení se zrcadlila zřetelná zahorklost spojená s neskrývanou animozitou vůči politikům, kteří rozpoutali kampaň proti buržoaznímu nacionalismu (Široký, Slánský, Bacilek). Srov. Husákovy dopisy z 20. 12. 1962 a 1. 5. 1963 adresované ÚV KSČ. NA, f. KSČ-ÚV, Komise I., sv. 35, a. j. 884.

¹⁸³ Novomeského švagrová Pavla Slavíková byla v roce 1963 svědkem básníkovy setkání s Milanem Lajčiakem v budově Svazu slovenských spisovatelů: „*Seděli jsme s dr. [Karolem] Rosenbaumem, když mu přišli říci, že s ním chce mluvit Lajčiak... Ten, který o něm napsal, že je »člověk bez chrbtovej kosti«. [...] Dr. Rosenbaum byl ve velkých rozpacích. Ale Laco dal souhlas, aby si k nám přisedl, a byl k němu tak laskavý a milý, až jsem se podivila. A když jsme potom toto vzpomněli, řekl mi jen: »každý se může mýlit«. Jako by byl povznesen nad každé zlo. Mnohé odbýval slovy: »To jsou prkotiny.«“ LA SNK, f. Štefan Drug, kr. 2, dopis P. Slavíkové Š. Drugovi, únor 1978.*

¹⁸⁴ Tamtéž, f. Juraj Špitzer, dopis L. Novomeského J. Špitzerovi 2. 6. 1963; přetištěno Š. DRUG (ed.), *Umenie politiky*, sv. III., s. 304–308.

¹⁸⁵ Srov. stať Slovensko – DAV – Komunizmus. L. NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dlhu*, sv. I., s. 306–307.

¹⁸⁶ Totéž lze vypořadovat např. u Marie Švermové. Viz K. BARTOŠEK, *Český vězeň*, s. 80–81. Chování Širokého a Novotného hodnotil o poznání kritičtěji. Srov. memoárovou črtu Július KRAJČÍ, *Pripomínanie rozumom a srdcom, Slovo. Almanach vedeckých úvah a umeleckých aktivít*, 1998, č. 1, s. 75.

lečnost, nýbrž výrazem nemalé duchovní síly a dokladem nepomíjející (křesťanské i komunistické) touhy po jednotném, harmonickém světě.¹⁸⁷

V souvislosti s Novomeského reflexí éry stalinismu se pochopitelně nelze vyhnout ještě jedné zásadní otázce. Byla po návratu z vězení jeho víra v „ideu“ spontánně přirozená, nebo spíše nuceně chtěná? Vycházela z hloubi duše, nebo byla produktem poněkud násilné sugescie? Nepřizpůsobil si básník po konfrontaci s trpkou praxí „ideu“ svému obrazu? Nezachoval jí voluntárně věrnost jen proto, aby si nemusel přiznat zjevný krach vlastních iluzí a uchoval svému životu dlouhé roky nabývaný nadosobní smysl? Otázky v tomto duchu položil Novomeskému na přelomu let 1967–1968 literární vědec Július Vanovič. Vzhledem k tomu, že směřovaly až na samu dřeň básníkovy existenciálního bytí, reagoval na ně Novomeský nečekaně prudce. Jakoukoliv snahu o předstírání „stratených iluzí“ v obecné rovině odmítl. Podstatu otázky, jež cílila na něj osobně, ovšem obešel. A místo toho vehementně hájil dějinnou pravdu revolučního ideálu: *„Keby sa naozaj ukázalo a dokázalo, že »idea« sklamala [...] a neobstojí pri »konfrontovaní so skutočnosťou«, prihováram sa za odchod od nej, za jej demaskovanie a vymenenie ideou lepšou, plnšou a väčšími zodpovedajúcou životu a jeho potrebám, s ktorou by som pokúšal žiť, pochopiť a prežívať ju podľa svojich najlepších subjektívnych dispozícií. Je tu však takáto idea? Stojí v náprotive proti mojím »ilúziám« nejaká taká »idea«? [...] Naskrze nevidím svoju »ideu« ako na opravy neodkázananú dokonalosť samú. [...] No, rezignácia, nechť, ľahostajnosť a bagatelizovanie »ideu« nevytvára a nenahradí ju, čo by aj bola bezperspektívna. Iba ak »ideu« ničím a nikomu nezodpovedného cynizmu, alebo ideu návratu, o ktoré ale z dobrých skúseností vieme, že by bola žriedlom oveľa trpkějších sklamaní, než sú tie, ktoré idú ruka v ruku s deziluzionovaním našich či mojích ideí. [...] Napokon by som chcel poznamenať toto: idea, o ktorej si myslíte, že sa udržiava pri živote »zo strachu pred stratou ilúzie« tých, čo ju kedysi vyznávali, teda táto idea ešte zďaleka nesplnila svoje poslanie. Má ešte oveľa ďalekosiahlejšie povinnosti voči životu, než sú tie, ktoré už doteraz uskutočnila.“*¹⁸⁸

V období normalizace byly Vanovičovy provokativní dotazy odsuzovány pomocí argumentu, že Novomeského kategorické odpovědi pramenily nejen z hluboké víry v komunistické principy, ale také z racionálního poznání objektivních zákonů společenského vývoje.¹⁸⁹ Zhroucení komunistického režimu ale značně zproblematizovalo druhou část této výtky, neboť politicko-sociální realita začala směřovat zcela jiným směrem, než básník předpokládal. Při četbě Novo-

¹⁸⁷ M. KUČERA, *Dialektika poezie a života*, s. 29, 32; J. GAVURA, *Básník vo väzení*, s. 186, 189–195, 198.

¹⁸⁸ J. VANOVIČ, *Antidialógy*, s. 258–259.

¹⁸⁹ Jméno autora otázek však v žádné z těchto prací nezaznělo, neboť byl po roce 1968 postižen publikačním zákazem. Viz Z. HOLOTÍKOVÁ, *Ladislav Novomeský*, s. 326–333; S. ŠMATLÁK, *Laco Novomeský*, s. 137–140; Ludvík PATERA, *Novomeský a český kontext 60. rokov*, *Romboid* 16, 1981, č. 12, s. 51.

meského publicistiky a poezie ze šedesátých let se navíc nelze ubránit pocitu, že básník ve jménu budoucí realizace humanistického ideálu neustále přehlížel některé negativní důsledky komunistického vládnutí a zřetelně přizpůsobil vlastní vidění skutečnosti ideologickým mantinelům, které si osvojil již v mládí.¹⁹⁰ Navzdory tomuto konstatování se však historik necítí být povolán přísně rozsoudit otázku, zda básníková víra ve vývojovou perspektivu socialismu byla po roce 1956 (ne)autentická. Dramatický zápas o zachování smyslu vlastního života vedl Novomeský především ve svém nitru, do něhož málokomu dovolil nahlédnout.¹⁹¹ Přes rostoucí životní skepsi, způsobenou nelehkými životními zkušenostmi, se při pohlížení na svět snažil zůstat optimistou, optimistou z programu.¹⁹² V prosté, bezkoncepční negaci stávajícího modelu socialismu odmítal vidět východisko ze společenské krize. A cítil bytostnou potřebu ozvat se proti hlasům (zpravidla o několik desítek let mladším), které jeho deklarovanou věrnost marxisticko-leninské „ideji“ zlehčovaly nebo zpochybňovaly.¹⁹³ Činil tak nejenom za sebe, ale i jménem celé generace slovenských levicových intelektuálů, k níž náležel. Odkazuje na neochvějný postoj Clementise před popravou, polemizoval s občasnými kritickými postřehy, které setrvání těchto osob ve víře i po perzekuci v období stalinismu považovaly za projev jejich nenapravitelného fideismu.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Srov. k tomu interpretaci Novomeského pozdní básnické tvorby: V. MARČOK, *Básnik znovu „Svatým za dedinou“...?*, s. 97–98.

¹⁹¹ Příležitostně ho ale vyjádřil i explicitně: „Ako sa mocne žiada pri súmraku dní / rozkričať o živote, že nebol daromný, / že vedel si sa dávať, i keď bolelo.“ Viz báseň *Motív* 1950. L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 290; P. WINCZER, *Mýtus a sakrálnosť v Novomeského Víle Tereze*, s. 208.

¹⁹² M. KUČERA, *Dialektika poezie a života*, s. 32. Jeho očividnou manifestaci můžeme nalézt např. v básni *Do památníka pí. L. P.*: „Nech zrazia z nôh až po prach kdesi / a šiji kázu ešte: skloň sa! / Pán básnik, pani, berie veci / života z úsmevného konca.“ L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 311.

¹⁹³ Literární kritik Jozef Bžoch vzpomínal na Novomeského striktní odpověď na jeho pichlavou otázku: „*Naše posledné osobné stretnutie sa uskutočnilo* [koncom šesťdesiatych rokov] *v Novomeského byte [...] Debatovalo sa o všeličom a mne zrazu prišlo na um položiť Novomeskému vtedy priam diabolskú otázku: [...] »Pán Novomeský, [...] ak pred vyše päťdesiatimi rokmi vznikla Októbrová revolúcia preto, že ľudia nemali čo jesť, obliecť a obut' si, mala vôbec zmysel, keď sa na tom doteraz nič nezmenilo?« Ten inak vždy vnímavý, prívetivý a láskavý pohľad zrazu stvrdol a zjavila sa v ňom priam nenapodobiteľná zlosť: »Pán Bžoch, ako sa opovažujete niečo také vôbec vysloviť?« Dodnes mám onú scénu pred očami a nebolo mi veru všetko jedno, že som sa v tejto veľkej osobnosti dotkol azda jej najcitlivejšej vrstvy, onej saldovskej uuhlírskej víry. Nebolo to myslené ako provokácia, viedla ma k tomu prasto zvedavosť.“ Jozef BŽOCH, *Svedectvo o Lacovi Novomeskom*, in: *Slovo o Ladislavovi Novomeskom*, Bratislava 1994, s. 78.*

¹⁹⁴ Součástí těchto hodnotících soudů bylo i zdrženlivé přijetí *Víly Terezy* částí literární kritiky. J. BREZINA, *Básnické dielo Laca Novomeského*, s. 263–265; L. PATERA, *Novomeský a český kontext 60. rokov*, *Romboid* 16, 1981, č. 12, s. 53–54. K Novomeského polemice s nimi viz V. CLEMENTIS, *Vzduch našich čias*, sv. I., s. 7–9 (přetištěno L. NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dlhu*, sv. II., s. 94–97).

Ačkoliv Novomeského stanoviska po propuštění z vězení můžeme do značné míry rekonstruovat pouze nepřímo pomocí jeho textů publikovaných od roku 1963, kdy byl rehabilitován a mohl opět vystupovat na veřejnosti, soudíme, že osobní reflexe oficiálního odsouzení tzv. kultu osobnosti nepřinesla do jeho základních světonázorových východisek žádný zásadní posun. Novomeský zůstal po roce 1956 bytostně oddán nadosobní myšlence všelidské sociální spravedlnosti a zachoval si své idealistické komunistické přesvědčení. Nezměnil svůj názor na podstatu společenského pohybu a vlastní úlohu v něm, který si osvojil již v mládí. Jeho věrnost „ideji“ si však i ve zralém věku uchovala tvůrčí, myšlenkově otevřenou povahu, nikdy nepřerostla v ustrnulé, nepřemýšlivé setrvání na rigidních pravidlech marxisticko-leninského dogmatu. Poučen vlastní krutou zkušeností zaujal k ideologickým postulátům a mocenské praxi éry stalinismu zřetelně odmítavý postoj, který ale nedospěl do polohy systémové kritiky režimu státního socialismu. Novomeský nezpochybňoval většinu politických a socioekonomických opatření uskutečněných v poválečném i poúnorovém období a omezil se na dílčí pranýřování některých negativních rysů komunistického vládnutí. Dokázal však rozpoznat, že se autoritářská politika komunistické strany po uchopení moci v únoru 1948 dostala do zjevného rozporu s primárními aspiracemi a potřebami nemalé části populace. Existující model socialismu proto považoval za „nepravý“, neautentický. Opakované odsudky Stalinových zločinů v Sovětském svazu v něm znovu upevnily žalářem nahlodanou důvěru ve zdravé jádro komunistického hnutí a ve smysluplnost dalšího angažování v jeho řadách. Novomeský si po návratu ze žaláře zachovával naději, že očištný proces, který odčiní nedávné omyly a lidské krivdy, se dříve nebo později nevyhne ani Československu.¹⁹⁵ Nevzdával se vyhlídky, že se jednoho dne dočká porážky názorů „zkompromitovaných dogmatických ideologů“ a rehabilitace vlastní osoby i myšlenek, jež před obviněním z buržoazního nacionalismu zastával.¹⁹⁶ V souladu se svou altruistickou povahou věřil, že se dožije chvíle, kdy přestane být ostrakizovaným vyděděncem vegetujícím na okraji společnosti a opětovně se stane součástí (stranického i lidského) kolektivu, jenž konečně přikročí k realizaci jeho snu o „skutečném socialismu“.¹⁹⁷ V možnosti podílet se na naplnění této touhy viděl svou životní satisfakci: „*A č o aj pride vyčkat' chvílku do zvidnenia, / páni, tá výhra, / tá výhra, súdruhovia, / vchodit' a chodit' hlavným vchodom takto do*

¹⁹⁵ Uměleckým vyjádřením tohoto očekávání, které současně reflektovalo různé možnosti chování v éře stalinismu, byla kupř. báseň *Z nečasu* ze sbírky *Stamodtiaľ a iné*. L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 274; srov. též J. ZAMBOR, *Poézia ako ústretové slovo*, s. 155.

¹⁹⁶ L. NOVOMESKÝ, *Splátka veľkého dľuhu*, Plamen 6, 1964, č. 3, s. 2. Ve stejném textu se básník zmiňuje o tom, že se po návratu ze žaláře ani nemínil poníženež dožadovat vlastní rehabilitace a „*mlčel v dobré viere, že ani naše závěťi nemine onen svěží proud, který zavanul a vane téměř celým socialistickým světem*“.

¹⁹⁷ Podle svědectví Gabriela Rapoše byl však v prvních letech pražského vyhnanství velmi skeptický k tomu, že by se jeho osobní situace mohla v dohledné době zlepšit. LA SNK, f. Štefan Drug, kr. 24, rozhovor Š. Druga s G. Rapošem, 2. a 4. 9. 1982.

učenia, / bez zvyšku, celý, / o svoje väčší, / o seba viacej, / a v tomto rozrastaní / a v tomto rozmnožení / trúfalo úfat' novú úfnosť húfovania. ¹⁹⁸

Po občanské a stranické rehabilitaci roku 1963 Novomeský, především jako publicista, soustavně podporoval proreformní tendence v KSČ i ve společnosti. V bouřlivé atmosféře československého jara 1968 však, z pohnutek výše naznačených, nedokázal překročit jisté hranice a nakonec se (v dobré víře i z pocitu vděčnosti) přiklonil po vpádu vojsk pěti zemí Varšavské smlouvy k podpoře konsolidační politiky Gustáva Husáka. Svůj omyl si uvědomil příliš pozdě. Zklamáný, unavený a nemocný se nedokázal razantně postavit proti normalizačním čistkám. Hlubokou deziluzi a nervové vypětí nakonec v červenci 1970 zaplatil fatálním záchvatem mozkové mrtvice, který ho natrvalo vyřadil z veřejného dění a odsoudil k bolestnému a němému přemítání nad smyslem vlastního života. To je však jiný příběh...

¹⁹⁸ Jde o poslední sloku básně Triumf ze sbírky *Stamodtiaľ a iné*. L. NOVOMESKÝ, *Poézia*, s. 274.

Zdeněk Doskočil

Häftling im Kerker, Häftling in Freiheit – Ladislav Novomeský an der Grenze der Epochen Stalinismus und Poststalinismus

Zusammenfassung

Die Studie befasst sich mit den Lebensschicksalen des Dichters und Vertreters der Kommunistischen Partei der Slowakei Ladislav Novomeský Mitte der fünfziger Jahre, als er eine zehnjährige Gefängnisstrafe verbüßte, zu der er im April 1954 im inszenierten Prozess gegen die sog. slowakischen bürgerlichen Nationalisten verurteilt worden war. Die Arbeit beschreibt die Strafvollzugsbedingungen des Poeten in den Kerkern der volksdemokratischen Republik (Pankrác, Leopoldov, Mirov) sowie die Umstände seiner bedingten Entlassung im Dezember 1955. In Zusammenhang mit der ersten Welle der sog. Entstalinisierung im Jahr 1956 erfasst sie die erfolglosen Bemühungen slowakischer und tschechischer kommunistischer Intellektueller um Novomeskýs politische, zivile und literarische Rehabilitation. Den größten Raum widmet sie indessen der Klärung der Folgen der Einkerkерung für die Psyche des Dichters, seine weltanschauliche Orientierung und die Selbstreflexion seines Lebens. Die Studie konzentriert sich vor allem auf die Beantwortung der Frage, weshalb sich Novomeský selbst nach seinen persönlichen tragischen Erfahrungen und dem Erlangen weiterer Erkenntnisse über den breiteren Kontext der politischen Prozesse in den fünfziger Jahren nicht von der kommunistischen Ideologie abwandte. Aufgrund einer Analyse des verschiedenartigen Quellenspektrums gelangt die Studie zu dem Schluss, dass die persönliche Reflexion der offiziellen Verurteilung des sog. Personenkults keine entscheidende Verschiebung der grundlegenden weltanschaulichen Postulate des Dichters brachte. Novomeský blieb auch nach 1956 zutiefst dem Gedanken der allgemein menschlichen sozialen Gerechtigkeit ergeben und bewahrte sich auch seine idealistische kommunistische Überzeugung. Er änderte nicht seine Meinung zum Wesen der gesellschaftlichen Bewegung und der eigenen Aufgabe in ihr, die er sich bereits in der Jugend angeeignet hatte. Seine Treue zu den kommunistischen Ideen bewahrte sich jedoch auch im reifen Alter ihren schöpferischen, in Gedanken offenen Charakter, sie wuchs sich nie zu dem starren, dogmatischen Beharren auf den rigiden Regeln des marxistisch-leninistischen Dogmas aus. Belehrt durch die eigene grausame Erfahrung nahm er zu den ideologischen Postulaten und zur Machtpraxis der Ära des Stalinismus eine deutlich ablehnende Haltung ein, die jedoch nicht bis zur Systemkritik am Regime des Staatssozialismus gedieh. Novomeský zweifelt die meisten in der Zeit nach dem Krieg und nach dem Februarumsturz ergriffenen politischen und sozioökonomischen Maßnahmen nicht an und beschränkte sich auf ein teilweises Anprangern einiger negativer Züge des kommunistischen Herrschens. Doch vermochte er zu erkennen, dass die autoritäre Politik der kommunistischen Partei nach ihrer Machtergreifung im Februar

1948 in einen offenbaren Widerspruch zu den primären Erwartungen und Bedürfnissen eines Großteils der Bevölkerung geraten war. Das bestehende Sozialismusmodell betrachtete er daher als „unecht“, unauthentisch. Die wiederholten Verurteilungen von Stalins Verbrechen in der Sowjetunion festigten erneut sein durch den Kerker erschüttertes Vertrauen in einen gesunden Kern der kommunistischen Bewegung und in den Sinn eines weiteren Engagements in ihren Reihen. Gelegenheit dazu erhielt er erst 1963, als er offiziell zivilrechtlich und parteilich rehabilitiert wurde.

Zdeněk Doskočil

Prisoner in Prison, Prisoner Freed – Ladislav Novomeský at the Turn of the Stalinist and post-Stalinist Periods

Summary

This paper is devoted to the fate of poet and member of the Slovak Communist Party, Ladislav Novomeský, in the middle of the nineteen fifties, while he was serving ten years in prison, to which he had been sentenced during a fabricated process with so-called Slovak bourgeoisie nationalists in April 1954. It describes the conditions under which the poet served his sentence in prisons of the People's Democratic Republic (Pankrác, Leopoldov, Mírov) and also the circumstances of his conditional release in December 1955. In relation to the first wave of so-called de-Stalinisation in 1956, it describes the unsuccessful efforts of Slovak and Czech Communist intellectuals to rehabilitate Novomeský from the political civil and literary aspect. However, it devotes the greatest attention to clarification of the impact of imprisonment on the poet's mental state, his worldview orientation and self-reflexion in life. It chiefly focuses on answering the question of why Novomeský, after his personal tragic experience and acquiring further knowledge about the broader context of the political processes in the nineteen fifties, did not refuse the Marxist-Lenin ideology. On the basis of analysis of a varied range of sources, this paper comes to the conclusion that personal reflection of official condemnation of the so-called cult of personality did not advance the poet's basic worldview opinions. Novomeský remained fundamentally devoted to the transpersonal ideology of panhuman social justice even after 1956, and retained his idealistic communist convictions. He did not change his opinion of the basis of social movement and his own role within it, which he had adopted in his youth. His loyalty to the communist ideology remained of a creative, ideologically open nature even when he was older, it never grew into a stagnant, unthinking insistence on the rigid rules of the Marxist-Lenin dogma. Taught by his own cruel experience, he assumed a clearly negative attitude towards the ideological postulates and power play practice of the Stalinist era, which, however, did not achieve the level of systemic criticism of the state socialist regime. Novomeský did not question most of the political and social-economic measures implemented during the post-war and post-February period and limited himself to individually pillorying some negative traits of the communist government. However, he was able to recognize that, after it assumed power in February 1948, the authoritarian policy of the Communist Party was in evident conflict with the primary aspirations and needs of a considerable percentage of the population. This is why he considered the existing socialist model "false" and inauthentic. Repeated condemnation of Stalin's crimes in the Soviet Union reinforced his trust, which had been eroded

by his imprisonment, in the healthy core of the communist movement and in the meaningfulness of his further involvement as a member. He was given an opportunity in 1963 when he was officially rehabilitated civically and as a party member.

MATERIÁLY

Milan Hlavačka

Graf Egbert Belcredi und das „Mobilmachung“ des mährischen Landesvolkes

Count Egbert Belcredi and the „mobilization“ of the Moravian people

The authentic conservative political and historical thought with a touch of eternal validity and constant uncertainty was also associated with educated members of the Czech and Moravian aristocracy. There were few such politicians. Their political practice rarely looked at the majority views and ideas in society. One such nobleman who was connected by an umbilical cord to the Habsburg monarchy, Catholic Moravia and conservatively-minded peers was Count Egbert Belcredi, who lived between 1816 and 1894, and left behind extensive diaries that were recently critically elaborated and published.

Key words: History, 19th Century, Austria-Hungary, Moravia, Egbert Belcredi, liberalism, Moravian country

Authentisches konservatives politisches und historisches Denken, mit einem Hauch von ewiger Gültigkeit und konstanter Unsicherheit, war und ist Aschenputtel in unserem Land. Tschechische Gesellschaft möchte und möge es nicht, Männer zu lesen oder zu hören, die skeptisch und kritisch unangenehm über uns selbst geschrieben haben und auch eine klare Sicht auf vergangene Ereignisse geäußert haben. Es gab solche wenige, und ihre politische Praxis betrachtete selten die Meinungen und Gedanken der Mehrheit. Ein solcher Mann der Vergangenheit, der durch die Nabelschnur mit der Habsburger Monarchie,

dem katholischen Mähren und seiner konservativ denkenden Aristokratie und Bauernschaft verbunden wurde, war Graf Egbert Belcredi, der zwischen 1816 und 1894 lebte.

Selbst professionelle Historiker der Neuzeit, die an den Namen Belcredi treffen, kennen nur Egberts jüngerem Bruder Richard, der von 1865 bis 1867 österreichischer Ministerpräsident war. Richards Tätigkeit in der hohen Politik war nicht glücklich, was sein Bruder in Tagebuchaufzeichnungen als „Regieren ohne Energie“ bezeichnete. Richards Name wird wahrscheinlich für immer mit der Sistierung der Schmerlingischen Verfassung im Jahre 1865 und schließlich mit der schweren innenpolitischen Krise nach der vernichtenden österreichischen Niederlage bei Königgrätz (Hradec Králové) ein Jahr später in Zusammenhang gestellt werden. Die Lösung für diese tiefe innenpolitische und staatliche Krise wurde jedoch dem Kaiser überlassen, der nicht von dem widerwilligen mährischen Aristokraten Richard Belcredi, sondern von dem ehemaligen sächsischen Ministerpräsidenten und Bismarcks Gegner Friedrich Ferdinand Beust, in Richtung dualistische Teilung der Monarchie durchgeführt wurde.

Egbert Belcredi hatte jedoch auch einen bedeutenden Einfluss auf die Politik. Er war nie, wie sein Bruder, Premierminister oder Minister oder Statthalter. Er war „nur“ Abgeordneter des mährischen Landtages und Beisitzer des mährischen Landesausschusses sowie Mitglied des Abgeordnetenhauses des Wiener Reichsrates, wo er mehr oder weniger formell dem sogenannten Tschechischen Club angehörte und unter anderem an der Auswertung der Arbeitsumfrage mitwirkte. In offene Staatskämpfe mit österreichischen Liberalen, wie es der Graf Heinrich Clam Martinic und Graf Leo Thun-Hohenstein getan hatten, ließ er nie los.

Dennoch wurde er von der liberalen deutschen Presse als Staatsrechtler, Föderalist, Feudaler oder Klerikal bezeichnet. Diese und andere pejorative Aufkleber wurden den konservativen politischen Gegnern aus den böhmischen Ländern in ihren politischen und verfassungsmäßigen Ansichten in der liberalen Ära zugeschrieben, für die die schweigende Mehrheit der einfachen katholischen Bevölkerung der böhmischen Länder und Alpenländer stand. Diese schweigende Mehrheit, die nach der Anpassung der Wahlordnung in der parlamentarischen Politik stärker wurde, stürzte nach Belcredi's Überzeugungen die deutsch-österreichischen Liberalen und korrigierte die liberalen "Schaden" in der Gewerbe- und Sozialpolitik.

Graf Egbert Belcredi war sicher nicht einmal ein Klerikal, geschweige denn (laut Wiener liberaler Presse) ein hartes Feudal. Er war es, der 1848 auf der Sitzung des mährischen Landtages die Abschaffung der Adelstitel vorgeschlagen hatte. Er war kein Anhänger des tschechischen Nationalprogramms, als er während der Revolution 1848 erneut die Prager Petitionen ablehnte und immer eine eigene mährische Politik gegenüber Wien oder dem Kaiser und die Abhaltung von Wahlen in der Frankfurter Nationalversammlung auf dem Territorium der

böhmischen Länder befürwortete. Er war in erster Linie ein mährischer Patriot, der Tschechisch verstand und las, und als Schlossherr in Líšeň (Lösch) bei Brünn (Brno) und Jimramov (Ingrowitz) im Böhmisches-Mährisches Hügelland, wo seine Familie nach 1781 eine beispielhafte religiöse Toleranzpolitik führte, er war immer in der Lage, sich mit "ländlichen Menschen" zu solidarisieren, und suchte immer (nicht nur in diesem kleinen Raum der Familie) Versöhnung zwischen Religionen, Klassen und Parteien (Belcredi's Familiengruft befindet sich in Jimramov neben dem nicht gemeinsamen und nicht getrennten angeschlossenen katholischen und protestantischen Friedhof). Laut Lothar Hoebelt, einem der Belcredi's Herausgeber, in einem gut durchdachten Vorwort, zu vielen Prämissen des tschechischen nationalen politischen Programms und des tschechischen Nationalgedankens äußerte sich Belcredi dieser mährische Konservative ganz skeptisch, z. B. zu dem Zweck des passiven Widerstands der tschechischen Abgeordneten gegenüber dem Reichsrat oder über böhmische Vergangenheit.

Die damals lebhafte Debatte über die Folgen der Niederlage der Protestanten auf dem Weißen Berg 1620 und wilde Spekulationen, was passieren würde, wenn die katholische Liga besiegt wurde und Friedrich von der Pfalz böhmische Länder beherrscht hätte, fügte immer hinzu, dass, wenn dies passierte, wurden die böhmischen Länder schließlich schon vor langer Zeit „germanisiert“ oder in einem noch schlimmeren Fall würden sie das Schicksal der Elbeslawen teilen. Seine treuesten Verbündeten waren laut Tagebucheinträge, keine der böhmischen und mährischen Adelslandsleute, weil er sich selbst hat als „Aristokrat von Geburt, Demokrat von der Mentalität her“ definiert, aber nur und nur mährische ländliche katholische Menschen, konkreter die örtlichen Pfarrer und Bauern, die keine politische Vertretung bis 80er hatten, sie leisteten konsequent Widerstand dem „omnipotenten“ Staat und seiner leistungsfähigen Staatsbürokratie und der allgemeinen städtischen Fortschritteuphorie, die wieder laut Belcredi's nächtlichen Nachdenkens, die Habsburgermonarchie in den frühen 80er Jahren des 19. Jahrhunderts fast an den Rand einer echten „sozialen Revolution“ brachten.

Es ist daher nicht verwunderlich, dass Graf Egbert Belcredi von manchen Zeitgenossen verehrt wurde in erster Linie als Ideologe des modernen Katholizismus. Er selbst verehrte vor allem Freiherrn Karl von Vogelsang, der seiner Zeit als Herausgeber des Wiener Vaterlands war, und dann den Roten Prinz Aloys Liechtenstein (seine Reden im Abgeordnetenhaus des Wiener Reichstags waren als „glänzend“ beurteilt). Mit Sympathie beobachtete er Lueger's Wiener politischen Aufstieg. Er starb in jener Zeit nach Jahrzehnten Wehklagen, Verzweiflung, aber auch großer Ausgaben für das Fortleben konservativer katholischer Presse (Vaterland in Wien, Hlas in Brünn). Er äusserte immer Pessimismus über die Ergebnisse seiner eigenen Tätigkeit („Das Blatt ist zu gut und das Publikum zu dumm,“) und schließlich kurz vor dem Tod der politische Alltag gab ihm recht, dass "eine Abkehr vom Christentum aufgehört hat", dass die Sozialpolitik ein notwendiger Bestandteil der Regierungspolitik geworden ist und die Liberalen

geschlagen wurden (Wien 19. 3. 1889: „*Der Umschwung in der öffentlichen Meinung ist so erstaunlich als erfreulich. Chlumecký mit seinen Liberalen lässt die Ohren hängen*“).¹ Anstatt der Nationalisten und Sozialdemokraten gewannen das Vertrauen der ländlichen Öffentlichkeit die Christlich-sozialen Bewegungen und Agrarier, also das (endlich) politisch erwachte katholische Landleute, denen er seine beträchtliche intellektuelle und organisatorische Kräfte gewidmet hat, beispielsweise durch die Gründung der zahlreichen politischen Vereinigungen und Puriodika.

Kurz und klar gesagt, seine sehr konkrete politische Voraussetzung aus den späten 1870er Jahren, die er nur dem Tagebuch anvertraute und ganz einfach ausdrückte: „*Wir müssen die Bauern mobil machen*“, wurde in den neunziger Jahren zur Wirklichkeit.² Belcredi's Entscheidung „*die Reform und Restauration des Bauernstandes*“ aus am Ende des Jahres 1878 gründlich zu unterstützen – damals kam er zum Erkenntnis, wie sein Tagebuch verrät, dass „*jetzt die soziale Revolution droht*“³ –, war mutig. Er erklärte für sich den Bauernstand zu politisieren und dies „*zur letzten Aufgabe meines öffentlichen Lebens*“ niederschrieb. In dieser Richtung stellte er „den bezüglichen Antrag“ im mährischen Landtag. Belcredi's Antrag wurde mit 44 Für- und 41 Gegenstimmen dem volkswirtschaftlichen Ausschuss vorgelegt.⁴ Zur Erklärung seiner Absicht begann er eine Folge von Aufsätzen über den Bauernstand und seine Lage in Zeitschrift Hlas (Stimme) zu schreiben. Und dazu noch bemerkte: „Ich habe mich schon früher bei vielen Anlässen überzeugt, dass ich bei den Bauern der Umgebung Geltung und Einfluss besitze, dass sie mir vertrauen und meinen Ansichten zustimmen. Doch dies ist alles nichts, höchstens ein schwacher Anfang.“⁵ Seiner Meinung nach, „die Bauern wissen sich selbst keinen Rat“, und darum schweigen sie. „*Soll etwas erzielt werden, so müssen diese selbst heran und für ihre Sache eintreten. Dazu muss eine Agitation eingeleitet und organisiert werden. Die Bauern müssen durch Zustimmungserklärung in den Zeitungen selbst für die Reform eintreten, und ist die Sache so in Fluss gebracht, dann will ich die Bewegung organisieren, Vereine bilden und den Gegnern imponieren, anders geht es nicht.*“ Und dazu skeptisch noch bemerkte: „*Es ist aber wieder ein Beweis der geringeren politischen Bildung und mangelnden Verständnisses, dass sich auch hier von keiner Seite eine Reaktion pro und contra regt. Die Bauern wissen allerdings nicht, wie dies anzufangen sei, aber ihre Freunde und Führer, die Priester, wissen es ebenso wenig. Deshalb schweigt alles.*“⁶

¹ *Die Tagebücher des Grafen Belcredi 1850–1894*. Hrsg. von Lothar Hoebelt – Johannes Kalwoda – Jiří Malif, Wien – Köln – Weimar 2016, s. 888.

² Ebenda, s. 529; Lösch, 23. Dezember 1878.

³ Ebenda, s. 528; Lösch, 21. Dezember 1878.

⁴ *Landtagsblatt über die Sitzungen des mährischen Landtages 1878*, VI, s. 300–302.

⁵ *Die Tagebücher des Grafen Belcredi 1850–1894*, s. 528.

⁶ Ebenda, s. 529.

Mit dieser nächtlichen Entscheidung in der Vorweihnachtszeit 1878, „*die Bauern mobil zu machen*“, und mit einem „Umriss eines Aktionsplanes für die Restauration des Bauernstandes“ vom 10. Jänner, bzw. 27. Jänner 1879 (sein „*Aktionsplan zu einem systematischen Vorgehen in Betreff der Restauration des Bauernstandes*“ hat er „*ins Reine geschrieben*“), die Bauern durch Vereine, Partei, Zeitung, aber auch statistische Grundarbeiten über bäuerliche Grundteilungen und Exekutivverkäufe, aber auch mit Einkauf einer „Kopiermaschine“ von Kvyaser und Husák aus Prag begann er seine konkrete politische Mobilisierung des mährischen und cisleithanischen Bauernstandes, die wirklich mit der totalen Niederlage der Liberalen in Zisleithanien und mit Wahlsiegen der christlich-sozialen Parteien Ende in den 90er, die er nicht mehr miterlebte, endete.

Milan Hlavačka

Hrabě Egbert Belcredi a „mobilizace“ moravského lidu

Résumé

Egbert Belcredi spojil autenticky konzervativní politickou a historickou myšlenku s dotekem věčné platnosti a neustálé nejistoty s vzdělanými členy české a moravské aristokracie. Takových politiků bylo poskrovnu. Jejich politická praxe se málokdy ohlížela na většinové názory a myšlení ve společnosti. Jedním z takových šlechticů, který byl spojen pupeční šňůrou s habsburskou monarchií, katolickou Moravou a konzervativně smýšlejícími vrstevníky byl hrabě Egbert Belcredi, který žil v letech 1816 až 1894 a který po sobě zanechal obsáhlé deníky, které byly nedávno kriticky zpracovány a vydány. Z Belcrediho deníků sice vyznívá na jedné straně osobní zklamání z neustálého lidského selhávání, z nevzdělanosti urozených i neurozených vrstevníků, přinášejí ale na druhé straně zcela zásadní faktografické poznatky a odkrývají nové souvislosti a podněty pro řešení zcela kardinálních otázek moderního historického výzkumu. Mezi ně patří začlenění aristokracie do porevoluční společnosti, reálná tvář liberalismu na venkově a vznik politické veřejnosti ve městě včetně obtížného politického prosazování základů sociální politiky.

Milan Hlavačka

Graf Egbert Belcredi und das „Mobilmachung“ des mährischen Landesvolkes

Zusammenfassung

Mit Egbert Belcredi wurde die authentisch konservative politische und historische Idee mit einem Hauch von ewiger Gültigkeit und ständiger Unsicherheit mit gebildeten Mitgliedern der tschechischen und mährischen Aristokratie in Verbindung gebracht. Es gab nur wenige solche Politiker. Ihre politische Praxis hat sich selten mit den Ansichten und Ideen der Mehrheit in der Gesellschaft befasst. Ein solcher Adliger, der durch eine Nabelschnur mit der Habsburgermonarchie, dem katholischen Mähren und konservativ gesinnten Kollegen verbunden war, war Graf Egbert Belcredi, der zwischen 1816 und 1894 lebte und umfangreiche Tagebücher hinterließ, die kürzlich kritisch bearbeitet und veröffentlicht worden waren. Belcredis Tagebücher strahlen einerseits persönliche Enttäuschung über das ständige Versagen des Menschen und die Unwissenheit sowohl der edlen als auch der ungeborenen Kollegen aus, andererseits bringen sie grundlegende Tatsachen und decken neue Kontexte und Anreize auf, um die ganz zentralen Fragen der modernen historischen Forschung anzugehen. Dazu gehören die Integration der Aristokratie in eine postrevolutionäre Gesellschaft, das wahre Gesicht des ländlichen Liberalismus und die Herausbildung einer politischen Öffentlichkeit in der Stadt, einschließlich der schwierigen politischen Befürwortung der Grundlagen der Sozialpolitik.

Milan Hlavačka

Count Egbert Belcredi and the „mobilization“ of the Moravian people

Summary

Egbert Belcredi associated the authentically conservative political and historical idea with a touch of eternal validity and constant uncertainty with educated members of the Czech and Moravian aristocracy. There were few such politicians.

There were few such politicians. Their political practice rarely looked at the majority views and ideas in society. One such nobleman who was connected by an umbilical cord to the Habsburg monarchy, Catholic Moravia and conservatively-minded peers was Count Egbert Belcredi, who lived between 1816 and 1894, and left behind extensive diaries that were recently critically elaborated and published. Belcredi's diaries, on the one hand, radiate personal disappointment at the constant human failure, the ignorance of both the noble and the un-born peers, but on the other hand bring fundamental facts and reveal new contexts and incentives to address the completely cardinal issues of modern historical research. These include the integration of aristocracy into a post-revolutionary society, the real face of rural liberalism, and the emergence of a political public in the city, including the difficult political enforcement of the foundations of social policy.

KRONIKA

Prof. PhDr. Jan Křen, DrSc. (22. srpna 1930 – 7. dubna 2020)

Dne 7. dubna letošního roku, uprostřed dramatických událostí, vyvolaných pandemií nové choroby Covid 19, jejíž důsledky se více či méně dotkly prakticky každého z nás, se jednou z jejích obětí stal i významný český historik Jan Křen. Ve svých téměř devadesáti letech odešla osobnost, která opakovaně a mnohověstevně ovlivnila, poprvé v letech šedesátých, podruhé po pádu komunistického režimu, výrazným způsobem studium moderní historie v naší zemi. Křen byl ovšem většinu svého života také intelektuálem, který vstupoval do „veřejného prostoru“. V šedesátých letech byl takřka typickým představitelem postupně zrající a k reformním konceptům směřující generace, pro kterou první amplitudu aktivity znamenalo Pražské jaro. Později patřil k předním představitelům vzdělanostní složky protinormalizační opozice, pro niž se dnes vžil poněkud vágní termín „chartisté“. Po roce 1989 pak náležel k těm předním intelektuálům, kteří svou všestrannou aktivitou napomáhali znovu ukotvit naši historiografii v širším středoevropském rámci, mj. akcentem potřeby skutečného studia vývoje našich nejvýznamnějších západních sousedů. Křenovy aktivity občanské, opoziční i organizační již byly opakovaně vzpomenuy a nepochybně znovu budou. Tento text chce připomenout především jeho tvorbu historiografickou, jakkoliv ji samozřejmě nelze vytrhnout z dobového kontextu, v němž vznikala.

Dětství a mládí příštího historika (narodil se 22. 8. 1930 v Praze) formovala události, jež se měly výrazně odrazit v osudu (a také konání) podstatné části jeho generace – německá okupace, válka s jejími dopady, osvobození, euforie poválečného budování i důvěra v možnost spravedlivějšího uspořádání společnosti. Spolu s jeho dělnickými kořeny to nepochybně přispělo k tomu, že už jako sedmnáctiletý vstoupil do KSČ, i když jeho víra ve vytvářený systém byla – i podle vlastních slov – celkem brzy rozměňována. Jako mnoho dalších příslušníků administrativní i intelektuální elity pozdějšího reformně komunistického

Československa vystudoval v letech 1949–1953 Vysokou školu politických a hospodářských věd (připomeňme, že na ni vyučovali i profesori, kteří později upadli u režimu v nemilost, např. příští významný diplomat a ministr Jiří S. Hájek či historik Josef Macek) a z ní, na základě tehdy obligatorní umístěnky, zamířil jako asistent na Vysokou školu politickou při ÚV KSČ. Zde se také začal věnovat studiu politického a hospodářského vývoje meziválečného Československa, byť zatím v duchu tehdy obvyklých schémat, diktovaných partajními dokumenty. Jeho výsledkem byly ve druhé polovině padesátých let tři po sobě následující učební texty jednak o Československu ve dvacátých letech (*Československo v době odlivu revoluční vlny a upevnění panství buržoasie* (1921–23), 1956 a *Československo v období dočasné relativní stabilizace kapitalismu* (1923–29), 1957), a rovněž jedna z prvních původních českých prací o prehistorii katastrofy v roce 1938 (*Mnichovská zrada*, 1958). Třebaže se jednalo o práce pohybující se v duchu tehdejších ideologicky (a koneckonců i cenzurně) přísně vymezených mantinelů, současně je možné porovnat jejich styl s texty z první poloviny dekády, aby bylo zřejmé, do jaké míry se již – oproti rokům rigidního stalinismu – změnilo intelektuální klima v „lidově demokratickém“ režimu, byť zde mezník „šestapadesátého“ samozřejmě neznamenal onen zlom, jaký např. v blízkém Polsku tvořil tamní Październik.

Počátek následující dekády s postupně (i když zdaleka ne přímočaře) se uvolňujícími poměry usnadnil nejen Janu Křenovi, ale podstatně části celé jeho intelektuální generace další tvorbu. V rámci právě zřízeného Československého výboru pro dějiny protifašistického odboje při tehdejším Československém svazu protifašistických bojovníků se mladý historik zapojil do nového, většinou vlastně prvního skutečného studia historie české a slovenské rezistence, protinacistického odporu (ale i kolaborace), v níž mu bylo – jako pedagogovi z „prominentní“ VŠP – svěřeno zmapování aktivit do té doby jen zatracované západní „politické“ složky zahraničního odboje. A Křen tu již v roce 1963 (tj. ve svých třiatřiceti letech!) vydal první díl projektované vícesvazkové syntézy *Do emigrace (Buržoazní zahraniční odboj 1938–1939)*, v němž podrobně, nyní již na základě dokumentů tzv. Benešova archivu a s ním souvisejících sbírek, vylíčil celou počáteční genezi rodícího se „západního“ odboje až do výbuchu druhé světové války. Kniha, vracející mj. našemu dějepiscectví také stránku literární, a brzy po ní vydaná monografie o slovenském národním povstání *Dějinná křížovatka* (1964), na níž se Křen rovněž podílel, se staly prvními pevnějšími základovými kameny na cestě ke skutečnému poznání československé historie v osudovém období 1938–1945. Křen spolu s řadou spolupracovníků (z jeho nejbližších připomeňme alespoň Václava Kurála, s nímž ostatně sepsal několik společných studií) ve studiu pokračoval a již v polovině dekády předložil i práce, jež si měly uchovat svoji poznávací hodnotu i po mnoha dekadách, a to i po zhroucení režimu po roce 1989.

Nejdůležitějším výsledkem této etapy poznávání válečné reality byla více než čtyřsetstránková syntéza *Odboj a revoluce* (1965), na níž se sice podílelo pod

vedením Oldřicha Janečka celkem 14 českých a slovenských autorů, jejichž klíčovými tvůrci, alespoň z české strany, byli právě Jan Křen a také Karel Bartošek. Prvně jmenovaný do tohoto prvního moderního pokusu o celistvé vylíčení historie let okupace a odboje napsal nejen prakticky celou úvodní třetinu o období 1938–1941, ale vylíčil také zákruty dalšího politicko-diplomatického zápasu již uznané čs. exilové vlády až do roku 1944 a nemalým dílem spoluvytvářel i kapitoly o domácích poměrech v protektorátu i na Slovensku. Kniha – vlastně poprvé od etablování režimu – nabídla širší čtenářské obci pokus o celkovou rekonstrukci politického i sociálně ekonomického vývoje sledovaného období a současně precizovala (a mnohostranně doložila) přerůstání národního, protiněmeckého odboje do nové revoluce, jež nebylo zdaleka jen výtvozem komunistické ideologie. Měla se také stát základem pro podrobnější vylíčení celé problematiky v následně připravované trilogii, jejímu dokončení ale již zabránil vývoj po r. 1968–69.

Klíčový autorský vklad do zmiňované knihy nebyl zdaleka jediným Křenovým rezultátem studia dějin odboje. Zmínku si jistě zaslouží ve čtyřech cizojazyčných mutacích vydaný tisk s řadou klíčových dokumentů *Československý boj za svobodu*, který byla dlouho jedním z mála doma vydaných zdrojů o rezistenci v ČSR, adresovaných zahraničním zájemcům (1963/4),¹ především je však třeba vzpomenout alespoň některých dílčích studií časopiseckých, jež ve své době znamenaly skutečný zlom. Prvním podobným textem byla jistě stať *Dr. Beneš za války* (ČsČH 1965), která v domácí literatuře poprvé od roku 1948 podrobněji mapovala jak politickou aktivitu exilového prezidenta, tak jeho názory teoretické (např. na demokracii a také revoluci) a vřazovala je do širšího válečného kontextu. Na ni později navázaly další podobné stati o problematice Benešova politického vůdcovství v odboji (1968), o závěru Benešovy politické dráhy (1968), o roli předmnichovského premiéra M. Hodži v počátcích odboje (ČsČH 1968), upozorňující na komplikované postavení slovenského faktoru v rodícím se exilu, a další.² V roce 1967 také Křen jako první domácí historik naskicoval problém geneze myšlenky transferu většiny německé menšiny z Československa, tedy otázku, která se ještě o více než dvě dekády později měla stát významným politikem. V téměř období se Křen pokoušel i o pregnantnější teoretické vymezení studia

¹ Srov. Jan KŘEN – J. DOLEŽAL, *La Tchécoslovaquie en Lutte 1938–1945: Documents sur la resistance du peuple Tchécoslovaque de 1938, Prague 1961*; TITÍŽ, *Czechoslovak Fight ... Documents on the Resistance Movement of the Czechoslovak People, 1938–1945, Prague 1964*.

² Křen byl mimochodem jedním z českých historiků, který přispěl tehdy k rehabilitaci levicového slovenského hnutí DAV, tedy skupiny, jejíž klíčoví představitelé byli v roce 1954 odsouzeni ve vykonstruovaném politickém procesu s tzv. slovenskými „burožasnými nacionalisty“. Netřeba snad dodávat, že při postoji tehdejšího prvního tajemníka a prezidenta A. Novotného ke slovenské otázce (a samozřejmě i revizi procesů) měly podobné kroky i rozměr politický.

moderních dějin, samozřejmě tehdy z pozic reformního marxismu.³ Jakýmsi vyvrcholením této fáze jeho tvorby byl druhý svazek rozsáhlého díla o zahraničním odboji *V emigraci* (1969), který zmapoval podrobně aktivity západního exilu od začátku války do pádu Francie a vytvoření prozatímní čs. vlády v Londýně. V některých kapitolách kniha, dokončená těsně před „propuknutím“ Pražského jara, přinesla i podrobný výklad o „obecných“ politických dějinách této fáze válečného konfliktu včetně kontroverzních smluv mezi Moskvou a Berlínem v roce 1939 a jejich následujícího naplňování; to ovšem, spolu s dalšími Křenovými aktivitami v období 1968–1969 nemělo být později „normalizátory“ české historické vědy zapomenuto (a ne náhodou byly také Křenovy práce odkazovány, např. Václavem Králem, jako typický příklad zavrženíhodného „revizionistického“ přístupu).

Rada Křenových textů z období 1968–1969 dobře ilustruje, nakolik se i původně komunistická inteligence byla schopna zbavit se nejen jakéhokoliv dogmatismu, ale také se podrobněji dotýkat dosud tabuizovaných či dezinterpretovaných témat a otázek. Ve sledovaném období dozrávající historik uveřejnil první biografickou skicu o Edvardu Benešovi (1968)⁴, další studie o aktivitách čs. exilu i širší zamyšlení nad smyslem Československa, napsaná nejen v souvislosti s padesátiletím republiky, ale samozřejmě i v reakci na její okupaci vojsky zemí Varšavského paktu v srpnu 1968. Podobně jako část jeho druhú ostatně Křen přímo spolupracoval s některými reformně-komunistickými vůdci, mj. Josefem Smrkovským; post-invační zatlačování a později porážka reformních snah ovšem předznamenala i mnohé z osudů značné části celé jeho generace. Křen, který v té době už vyučoval na Filozofické fakultě UK, byl nejprve na podzim 1969 vyloučen z „normalizující“ se KSČ a následně počátkem roku 1970 přinucen odejít také z vysoké školy, kterou měla na dlouhé téměř dvě dekády nahradit „manuální“ práce dělníka – čerpače u podniku Vodní zdroje. To samozřejmě znamenalo konec původních plánů, nikoliv však konec jeho badatelských snah, pro něž mu – paradoxně – střídavé nucené pobyty v maringotce desítky kilometrů od metropole spolu s několika šťastnými náhodami vytvořily alespoň jistý časoprostor.

V jisté návaznosti na svá předcházející studia, ale zřejmě také v ovzduší postupně se aspoň formálně proměňujících československo-(západo)německých vztahů, jejichž normalizaci bránila až do počátku sedmdesátých let víc než aktuální rozdělení Evropy „zátěž“ minulosti, se Křen již zhruba v r. 1974 pustil do studia vztahů Čechů a Němců – „říšských“, rakouských i českých / sudetských. Složitému konglomerátu problémů, souvisejících i se samotným vznikem moder-

³ Srov. zvláště Jan KŘEN, *K metodologickým otázkám moderních dějin*. Příspěvky k dějinám KSČ 6, 1966, s. 323–351; Týž, *Ke koncepci výuky historické části marxismu na vysokých školách*, Příspěvky k dějinám KSČ 7, 1967, s. 357–374.

⁴ *Dr. Edvard Beneš /Náčrt politické biografie/*, in: K 50. výročí ČSR, Red. I. Kolesár, J. Křen, R. Wolgemuthová, Praha 1968, s. 119–154. Srov. též J. KŘEN, *Vrchol a konec Benešovy politické dráhy*, *Dějiny a současnost* 10, 1968, s. 34–38.

ního národa, emancipačními zápasy (nejen) Čechů v habsburské monarchii a především konfliktním soužitím české většiny s německou menšinou v historickém českém státě, se „oficiální“ dějepiscectví zvláště po čistkách na počátku dekády příliš nevěnovalo, třebaže už dříve vznikly podrobná vědecká kompendia o relacích česko-polské a česko-ruské, a v sousedním Polsku byly sepsány – např. poznaňským profesorem Jerzym Krasuskim – i moderní přehledy např. o vztazích Poláků a Němců. Zkušený historik tak na základě tištěných pramenů, mj. sumy často zapomenutých vzpomínek a textů a rozsáhlé „sekundární“ literatury, vytvářel postupně syntetizující výklad, který se pokusil zachytit nejednoduchý vztah obou národností od sklonku 18. století do první světové války, tj. po celé „dlouhé“ devatenácté století.⁵ Podstatná část textu přitom – pochopitelně – spočívala na analýze postupného „rozchodu“ od sedmdesátých let 19. století, tj. ztroskotání tzv. fundamentálek, přičemž více než 20% příští knihy autor věnoval vztahům v době „velké“ války. Výsledkem se – přes veškeré překážky, dané autorovou obtížnou životní realitou – stala čtivá monografie, jež představovala důležitý pendant k takřka paralelně vzniklé *České společnosti* Otto Urbana (1982), třebaže širší okruh čtenářů mohla oslovit až později. Teprve nedlouho před pádem režimu knihu pod názvem *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918* (1989) vydalo exilové nakladatelství Škvoreckých 68 Publishers v Torontu, doma mohla vyjít pochopitelně až později.⁶

Konfliktní společenství se jistě stalo jedním z nejdůležitějších plodů tzv. nezávislé, tj. opoziční historiografie režimem umlčených autorů, Křenovu aktivitu na tomto poli ale nevyčerpalo. Někdejší reformní komunista náležel nejen k zakládajícím signatářům Charty 77, ale také k organizátorům bližší spolupráce vynuceně odmlčené skupiny historiků. Jejich platformou se staly od roku 1978 sestavované sborníky *Historických studií*, rozmnožované až do druhé poloviny osmdesátých let strojopisnými opisy, na nichž se Křen podílel nejen autorsky (postupně zde „publikoval“ několik přípravných prací ke svým česko-německým vztahům, z nichž jen některé byly po roce 1989 uveřejněny v běžných periodících), ale také redakčně, především s Pavlem Seiftem (později prvním českým velvyslancem v Británii).⁷ Po nástupu Gorbačovovy perestrojky a její opatrné recepci domácím režimem získávala tato aktivita i širší podobu (poslední před-

⁵ Jakousi první, stručnou verzi, byly příslušné části přehledu, který Křen načrtl spolu s Václavem Kurallem (a tehdy mladým historikem Detlefem Brandesem) v měsících jejich působení v Brémách v letech 1983–1984; srv. Jan KŘEN – Václav KURAL – Detlef BRANDES, *Integration oder Ausgrenzung. Deutsche und Tschechen 1890–1945*, Bremen 1986.

⁶ V Československu kniha vyšla poprvé hned v r. 1990 v nakladatelství Academia, nové vydání následovalo v r. 2013. V roce 1996 vyšel péčí Collegia Carolina i německý překlad: Jan KŘEN, *Die Konfliktgemeinschaft: Tschechen und Deutsche 1780–1918*, Oldenbourg Verlag 1996.

⁷ Srov. podrobněji vzpomínky V. Kurala a dalších ve sborníku: Zd. POUSTA – P. SEIFTER – J. PEŠEK (eds.), *Occursus – setkání – Begengung*. Sborník ku počtě 65. narozenin prof. dr. Jana Křena, Praha 1996.

listopadová čísla sborníků byla rozmnožována již xerografickou technikou) a větší záběr se otevíral i v několika Křenových textech z oné doby. Snad nejdůležitějším výsledkem byla esej *Bílá místa v našich dějinách* (vyd. 1990), v níž se pokusil o jakousi inventuru málo probádaných či režimem zkruslaných či zcela tabuizovaných témat naší i širší, středoevropské historie. Jen málokdo ovšem předjímal, že text bude moci být již několik měsíců po svém dokončení regulérně vydán v novém, svobodném polistopadovém klimatu a navíc – příznačně – nakladatelstvím, spjatým s někdejší prvním nezávislým periodikem, *Lidovými novinami*.

Listopadový převrat 1989 samozřejmě umožnil nejen Křenův plnohodnotný návrat k profesi, ale uznávaný odborník se nyní mohl podílet i na její nové organizaci a ovlivňování historické vědy. Ponecháme-li stranou jeho spíše epizodické vedení tzv. Historické komise Občanského fóra v roce 1990, je třeba připomenout především jeho iniciativní založení Centra pro dějiny německy mluvících zemí na obnovené Fakultě sociálních věd UK, které se (po transformaci na katedru) stalo později součástí Institutu mezinárodních studií téže školy, jenž současně Křen několik let řídil.⁸ Tak vzniklo pracoviště, které se začalo – vlastně poprvé v naší intelektuální historii – systematicky zabývat dějinami, politikou i hospodářstvím nedávno znovusjednoceného Německa (a samozřejmě i Rakouska), jaké v síti akademických pracovišť v Česku (např. na rozdíl od Polska, jež již řadu dekad mělo svůj Institut Zachodni) absentovalo. Hned v roce 1990 se Křen také podílel na založení Československo-německé (po roce 1993 Česko-německé) komise historiků, která, mimo jiné pravidelným setkáváním předních expertů a publikací řady v zásadě monotematických sborníků (či „kolektivních monografií“), přispěla k alespoň částečnému zmapování řady oněch bílých míst nejen ve vzájemných vztazích Čechů a Němců včetně osudových křížovatek a mezníků v letech 1918, 1938–1939, 1945–1946 a dalších, ale i celého vějíře často dosud málo prozkoumaných problémů od dějin politických a diplomatických přes otázky menšin až po záležitosti dlouhodobého kulturního ovlivňování. Seřadíme-li dnes některé z těchto publikací (dostupných většinou jak v české resp. slovenské, tak německé verzi), získá z nich zájemce poučení i o řadě relevantních problémů zdaleka nejen vzájemných, často vsutku komplikovaných, ba nezřídka ostře kolidujících relací i inspiraci pro jejich další zkoumání.⁹

⁸ Jakýmsi entre projevu systematictějšího zájmu o „německou otázku“, jejímž politickou paralelou byla série vstřícných gest vůči Němcům ze strany tehdejšího prezidenta Václava Havla, bylo už vydání textů, zachycujících diskusi českých historiků a dalších intelektuálů od poválečného transferu Němců. Srov. Bohumil ČERNÝ – Jan KŘEN – Václav KURAL – Milan OTÁHAL (eds.), *Češi, Němci, odsun*. Diskuse nezávislých historiků, Praha 1990.

⁹ Srov. např. Jiří KOŘALKA – Hans MOMSEN (eds.), *Němci, Češi, Slovinci a souběžné a rozdílné tendence jejich společenského vývoje 1815–1915*, Praha 1992; Ivona ŘEZANKOVÁ – Václav KURAL (eds.), *Cesta do katastrofy. Československo-německé vztahy 1938–1947*, Praha 1994; J. KŘEN – Hans LEMBERG: *Im geteilten Europa: Tschechen, Slowaken und Deutsche und ihre Staaten 1948–1989*, Essen 1998; Z. BENEŠ – D. KOVÁČ – H. LEMBERG (eds.),

V přímé návaznosti na Křenovo pedagogické působení, ale i na jeho předcházející, vlastně celoživotní tvorbu se zrodilo i jeho klíčové historické dílo historiografické, rozsáhlý opus magnum *Dvě století střední Evropy* (2005). Už samotný pokus o podobné, synchronní vyličení moderního dějinného vývoje Němců, Čechů a Slováků, Poláků a Maďarů i některých významných menšin s nimi „soužijících“, byl v české historiografii mimořádným počinem, byť bychom stopy k podobné výkladové struktuře našli již v některých studiích W. W. Tomka a také Kamila Krofty. Kvalita a hloubka výkladu, snaha o uchopení podstatných témat politického, ekonomicko-sociálního ba i kulturního vývoje, a to při přiblížení širšího, mezinárodního (často především velmocenského) kontextu však učinily z více než tisícistránkové knihy fundament, z něhož mohou čerpat informace nejen začínající adepti historického řemesla, ale který může v mnoha ohledech podnítit i bádání již zralejších profesionálů. Zvláště zhruba dvě třetiny textu, jež autor věnoval pohnutým dějinám „krátkého“ dvacátého století, tvoří jeden z prvních podobných syntetizujících pokusů, a to i na poli dějin „národních“, jež tu lze komfortně komparovat s vývojem sousedů. Vlastní výklad, který není nadbytečně přehlcen fakty, přitom doplňují desítky kratších exkursů z nejrůznějších oblastí od politiky po kulturu a sport, řada biografických profilů, statistických tabulek a také map, s jejichž zpracováním autorovi napomohlo několik mladších historiků, částečně jeho žáků. Ocenit je však třeba především úpornou autorovu snahu o objektivitu a *historizaci* problémů, která se – zvláště ve čtyřech kapitolách o vývoji zemí východního bloku včetně Československa – značně odlišuje od simplifikujícího černobílého vidění poválečného vývoje, prosazovaného jak nemalou částí současných masmédií, tak některými „vládními“ institucemi v těchto zemích. Snad jedinou „slabinou“ díla je jeho rozsah, který je – mimo jiné – překážkou jeho případnému tlumočení do angličtiny (jež by si kniha, nebo aspoň její část o 20. století jistě zaslouhovala). Jistě právem se proto dostalo v roce 2007 autorovi za tuto knihu mezinárodní ocenění v podobě prestižní ceny Henryka Wereszyckiego i Wacława Felczaka, udělované krakovským oddělením Polskiego Towarzystwa Historycznego a Wydziałem Historycznym Jagellonské univerzity.

Jakýmsi volným pokračováním *Dvou století...*, byť díky obsáhlému exkursu o historických předpokladech dalšího vývoje tvořící vlastní autonomní celek, se stala poslední autorova kniha *Čtvrtstoletí střední Evropy*. Visegradské země v globálním příběhu 1992 – 2017 (2019). Těžiště jejího výkladu spočívá – v korelaci s názvem – na snaze o kontextuální postižení politické a zvláště ekonomické a sociální proměny, jimiž prošly středoevropské státy, především dnešní visegradská „čtyřka“, od pádu komunistických režimů. Text ale nabízí pohled podstatně širší, a jestliže předcházející opus vykládal historický vývoj kompara-

Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století, Ústí n. Labem 2006 (a něm. verze), aby byly uvedeny jen nejdůležitější s Křenovou autorskou účastí.

tivně primárně ve středoevropském rámci, zde se již objevují srovnávací exkursy fakticky globální, včetně několika podkapitol o obdobných procesech v komunistické Číně. Nechybí ani zamyšleními nad rolí, jež v tomto prostoru, ale i širším celoevropském horizontu, hrají a budou hrát Rusko a samozřejmě i Spojené státy. Je ovšem samozřejmé, že recepce Křenova pohledu na nedávný, vlastně takřka současný vývoj bude odvislá od čtenářových světonázorů a orientací, podmíněnosti ostatně typické pro (ne)kritické hodnocení všech běhů *Zeitgeschichte*.

Jan Křen zanechal za sebou rozsáhlé a hodnotné dílo, k němuž se budou nejen profesionální historikové, ale i širší zájemci o novodobé a moderní dějiny Česka i střední Evropy nepochybně vracet řadu desetiletí. O autorově vysoké prestiži v historické obci svědčí, mimo jiné, i fakt, že jeho přátelé, generační i mladší, i jeho žáci vydali k jeho počtě tři jubilejní sborníky; je to počta, již se v české historiografii dočkal jen málokdo, vedle Jaroslava Golla jen Robert Kvaček a Aleš Skřivan. Jeho angažovanost občansko-politická (jež ovšem nebyla předmětem tohoto textu), mj. vzdor proti normalizačnímu režimu a také snaha o konstruktivní přispění k historickému česko-německému smíření, k němuž mohlo i jeho zásluhou postupně dojít od devadesátých let, se pak dočkala uznání i podobě státních vyznamenání, Velkého záslužného kříže z rukou prezidenta Spolkové republiky Německo a medaile Za zásluhy od prezidenta České republiky. Pro kolegy, kteří měli možnost ho poznat, pak zůstane trvale v jejich myslí svou soustavnou pracovitostí a pílí, myšlenkovou inspirativností i občasnou provokativností, s níž sice leckdo v lecčems nemusel souhlasit, která však – na rozdíl od povrchní provokativnosti publicistů, pro něž Křen s oblibou užíval označení *flagelanti* – mohla vést ke konstruktivnímu dialogu a dalším pracovním aktivitám.

Jindřich Dejmek

Výběrová bibliografie prací Jana Křena
sestavila
Václava Horčáková

I. Samostatné publikace

- Československo v období odlivu poválečné revoluční vlny a upevňování panství buržoasie (1921–1923)*, Praha 1956.
- Československo v období dočasné a relativní stabilisace kapitalismu (1924–1929)*, Praha 1957.
- Jak se žilo na vesnici*, Praha 1958. (spoluautorka Jaroslava Hájková)
- Mnichovská zrada*, Praha 1958. (úvodní a závěrečnou kapitolu napsal Jan Fajkus)
- La Cecoslovacchia in lotta. Documenti sul movimento di Resistenza del popolo cecoslovacco degli anni 1938–1945*, Praga 1961. (spoluautor Jiří Doležal)
- La Tchecoslovaquie en lutte. Documents sur la Résistance du peuple tchecoslovaque de 1938 à 1945*, Prague 1961. (spoluautor Jiří Doležal)
- Do emigrace. Buržoazní zahraniční odboj 1938–1939*, Praha 1963. (= Živá minulost. Sv. 51)
- Mnichovská zrada. Pomůcka pro referenty k 25. výročí Mnichova*, Praha 1963.
- Czechoslovakia 's fight. Documents on the resistance movement of the Czechoslovak people, 1938–1945*, Prague 1964. (spoluautor Jiří Doležal)
- Die kämpfende Tschechoslowakei. Dokumente über Widerstandsbewegung des tschechoslowakischen Volkes in den Jahren 1938–1945*, Prag 1964. (spoluautor Jiří Doležal)
- Do emigrace. Západní zahraniční odboj 1938–1939*, Praha 1969. (= Živá minulost. Sv. 51)
- V emigraci. Západní zahraniční odboj 1939–1940*, Praha 1969.
- Integration oder Ausgrenzung. Deutsche und Tschechen 1890–1945*, Bremen 1986. (spoluautoři Václav Kural, Detlef Brandes)
- Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1986. Samizdat. (= Knižnice historických studií. Sv. 6)
- Historické proměny češství*, [Praha] 1988. Samizdat. (= Edice Historické studie)
- Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Toronto 1989.
- Bílá místa v našich dějinách?* Praha 1990. (= Knižovna Lidových novin. Sv. 3)
- Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1990.
- Historické proměny češství*, Praha 1992.
- Die Konfliktegemeinschaft. Tschechen und Deutsche 1780–1918*, aus dem Tschechischen von Peter Heumos, München 1996. (= Veröffentlichungen des Collegium Carolinum. 71.) (2. vydání 2000)
- Dvě století střední Evropy*, Praha 2005. (= Dějiny Evropy. 8) (dotisk 2006)

Historik v pohybu, sestavili a úvodem opatřili Jiří Pešek a Jiří Vykoukal, V tomto souboru I. vyd., Praha 2013.
Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918, vyd. 4., v nakl. Karolinum 1., Praha 2013.
Čtvrt století střední Evropy. Visegrádské země v globálním příběhu let 1992–2017, Praha 2019.
Dvě století střední Evropy, vydání druhé, Praha 2019.

II. Autorská spoluúčasť na kolektivních dílech a redigovaná díla

Dějiny Komunistické strany Československa, Praha 1961. (člen autorského kolektivu)
Náboženství, církve, klerikalismus a naše dějiny, Praha 1962. (člen autorského kolektivu)
Dějinná křížovatka. Slovenské národní povstání, předpoklady a výsledky, Praha 1964. (člen autorského kolektivu)
Odboj a revoluce 1938–1945. Nástin dějin čs. odboje, Praha 1965. (člen autorského kolektivu)
Sborník historických studií, Praha 1979. Samizdat. (člen autorského kolektivu)
Z dějin. Sborník studií, Praha 1981. Samizdat. (= Historické studie) (člen autorského kolektivu)
Historické a sociologické studie. Sborník, Praha 1982. Samizdat. (člen autorského kolektivu)
Z českých a slovenských dějin. Sborník, Praha 1982. Samizdat. (= Historické studie) (člen autorského kolektivu, editor s Jaroslavem Mezníkem)
Historický sborník, Praha 1985. Samizdat. (člen autorského kolektivu)
Historické studie. Sv. 24, Praha 1989. Samizdat, leden 1989. (člen autorského kolektivu)
Rudolf Kučera, *Kapitoly z dějin střední Evropy. Češi a Němci. Sborník*, München 1989. [Sborník Češi a Němci obsahuje mj. studii J. Křena Češi a Němci. Kritické poznámky]
Češi, Němci, odsun. Diskuse nezávislých historiků, Praha 1990. (spolueditoři Bohumil Černý, Václav Kural, Milan Otáhal)
Deutsche und Tschechen – neue Hoffnung? = Češi a Němci nová naděje? Ed. Franz Olbert, Petr Prouza, Praha 1992. (člen autorského kolektivu)
Ztracené dějiny, aneb, Ziemie odzyskane? Verlorene Geschichte oder Wiedergewonnenes Land? Praha 1992. (předmluva, člen autorského kolektivu)
Deutschlandbilder in Polen und Rußland, in der Tschechoslowakei und in Ungarn, herausgegeben von Hans Süßmuth in Zusammenarbeit mit Fritz Pleitgen, Baden-Baden 1993. (člen autorského kolektivu)

- Německá a rakouská studia v České republice a ve světě. Sborník referátů ze stejnojmenné konference*, Praha 1994. (editor)
- Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, herausgegeben von Richard G. Plaschka, Wien 1995. (člen autorského kolektivu)
- Dialogy o občanské společnosti*, editor Josef Alan, Praha 1995. (člen autorského kolektivu)
- Češi a Němci – ztracené dějiny? Tschechen und Deutsche – verlorene Geschichte?* Praha 1995. (člen autorského kolektivu)
- Aspekte der Zusammenarbeit in der Ostmitteleuropa-Forschung. Tagung des Herder-Instituts und des J. G. Herder-Forschungsrates am 22./23. Februar 1994*, herausgegeben von Hugo Weczerka, Marburg 1996. (člen autorského kolektivu)
- Die böhmischen Länder in der deutschen Geschichtsschreibung seit dem Jahre 1848. Vorträge des 3. Aussiger Kolloquiums in Aussig vom 25. bis 26. April 1996. Teil II*, Ústí nad Labem 1997. (člen autorského kolektivu)
- Tschechen, Deutsche und der Zweite Weltkrieg. Von der Schwere geschichtlicher Erfahrung und der Schwierigkeit ihrer Aufarbeitung*, hrsg. von Robert Maier, Hannover 1997, s. 9–22. (člen autorského kolektivu)
- Im geteilten Europa. Tschechen, Slowaken und Deutsche und ihre Staaten 1948–1989. Für die deutsch-tschechische und deutsch-slowakische Historikerkommission*, Essen 1998. (= Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. 10) (člen autorského kolektivu, spolueditoři Hans Lemberg, Dušan Kováč)
- Bohemia in History*, edited by Mikuláš Teich, Cambridge 1998. (člen autorského kolektivu)
- Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, Praha 1998. (člen autorského kolektivu, editor s Evou Broklovou)
- V rozdělené Evropě. Češi, Slováci, Němci a ich štáty v rokoch 1948–1989*, Bratislava 1998. (člen autorského kolektivu, editor s Dušanem Kováčem a Hansem Lembergem)
- Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945*, Praha 1999. (editor s Borisem Barthem, Jozefem Faltusem a Eduardem Kubů).
- Konkurrenzpartnerschaft. Die deutsche und die tschechoslowakische Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit*, Essen 1999. (=Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Bd. 14; Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission. Bd. 7) (editor s Borisem Barthem, Jozefem Faltusem a Eduardem Kubů).
- Mentalitäten – Nationen – Spannungsfelder. Studien zu Mittel- und Osteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge eines Kolloquiums zum 65. Geburtstag von*

- Hans Lemberg*, herausgegeben von Eduard Mühle, Marburg 2001. (člen autorského kolektivu)
- Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody. Sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*, uspořádali Zdeňka Kokošková, Jiří Kocian, Stanislav Kokoška, Praha 2005. (člen autorského kolektivu)
- „*Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmu...*“ *Pocťa Jozefovi Jablonickému*, eds. Emil Borčín, Marta Drličková, Bratislava 2005. (člen autorského kolektivu)
- Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století*, eds. Zdeněk Beneš, Dušan Kováč, Hans Lemberg. Ústí nad Labem 2006. (člen autorského kolektivu)
- Die Deutschen und das östliche Europa. Aspekte einer vielfältigen Beziehungsgeschichte. Festschrift für Detlef Brandes zum 65. Geburtstag*, hrsg. von Dietmar Neutatz und Volker Zimmermann, Essen 2006. (člen autorského kolektivu)
- Křižovatky dvou životů. Sborník k poctě Hany Mejdrové a Miloše Hájka*, Praha 2008. (člen autorského kolektivu, editor s Milenou Janišovou)
- Suche nach Sicherheit in stürmischer Zeit. Tschechen, Slowaken und Deutsche im System der internationalen Beziehungen der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, hrsg. von Hans Lemberg, Michaela Marek, Zdeněk Beneš, Dušan Kováč. Essen 2009. (člen autorského kolektivu)
- Historie prožitě minulosti. K šedesátinám Oldřicha Tůmy*, uspořádali Jiří Kocian, Milan Otáhal, Miroslav Vaněk, Praha 2010. (člen autorského kolektivu)
- Mitteleuropa? Zwischen Realität, Chimäre und Konzept*, Johann P. Arnason, Petr Hlaváček, Stefan Troebst et al. Praha 2015. (člen autorského kolektivu)
- Česko na cestě*, eds. Pavel Baran, Petr Drulák, Praha 2017. (člen autorského kolektivu)

Bibliografie prací Jana Křena vyšla také ve sborníku:

***Historik v pohybu* (sestavili a úvodem opatřili Jiří Pešek a Jiří Vykoukal), Praha 2013.**

100 let od přijetí Ústavní listiny Československé republiky. Historické, politické a právní souvislosti

Ve dnech 28. a 29. února 2020 se uskutečnila konference s názvem *100 let od přijetí Ústavní listiny Československé republiky – Historické, politické a právní souvislosti*. Konference byla připomínkou výročí přijetí první československé ústavní listiny a konala se v prostorách Valdštejnského paláce Senátu Parlamentu České republiky ve spolupráci Univerzity Karlovy s Historickým ústavem AV ČR a s podporou Senátu PČR. Uskutečnila se pod záštitou prvního místopředsedy Senátu Jiřího Růžičky, rektora UK Tomáše Zimy a předsedkyně Akademie věd ČR Evy Zažímalové.

Konferenci zahájila v pátek 28. února úvodní slova těch, kteří převzali nad akcí záštitu nebo jejich zástupců, a také proslovem Jeho Excellence Petera Weisse, velvyslance Slovenské republiky.

Po úvodních projevech následovala sekce s názvem *Právní a historické souvislosti ústavy*. Zahájil ji svým vystoupením děkan Právnické fakulty UK Jan Kuklík. Barvitě přiblížil politická jednání, která předcházela přijetí Ústavy 1920, a nastínil s tím spojené některé vybrané problémy, názorové rozpory a dohodnuté kompromisy, spolu s tím pak představil nově vydanou publikaci k této události: Jan KUKLÍK, *Příběh československé ústavy 1920 I.*, Praha: Karolinum 2020.

Širší mezinárodní i vnitrostátní historické souvislosti připojil Jan Němeček z Historického ústavu AV ČR. Blok zakončil svým exposé na téma *Inspirativní vliv Ústavní listiny z roku 1920 na ústavní systém České republiky* Aleš Gerloch z Právnické fakulty UK.

Po zajímavé diskuzi k příspěvkům přišel další, právní blok s názvem *Vybrané části ústavy v historické retrospektivě do současnosti*. Zahájila jej Jana Reschová z Právnické fakulty UK svým příspěvkem na téma *dynamika konstitucionalismu*, ve kterém otevřela řadu otázek týkajících se současného ústavního vývoje. Svými úvahami o fenoménu parlamentarismu na ni navázal Ondřej Preuss z Právnické fakulty UK. Věnoval se srovnání současného ústavního systému s prvorepublikovým modelem a zhodnocení odlišností obou systémů. Blok zakončil Petr Mlsna z Právnické fakulty UK svou přednáškou o pojetí moci výkonné v Ústavní listině 1920 jako inspiračním zdroji pro současný systém. Zároveň připojil analýzu problémů a možných nebezpečí, která s sebou toto propojení nese.

Příspěvky opět rozvířily diskuzi nad některými přednesenými tématy. Po jejím zakončení a polední pauze byla zahájena odpolední část pátečního programu konference. Jako první z odpoledního bloku nazvaného *Vybrané právní a historické aspekty ústav do současnosti* přednesl svůj příspěvek Jiří Hřebejk z Právnické fakulty UK věnovaný úpravě srovnání územní samosprávy v Ústavě 1920 se současnou ústavní listinou. Následovalo vystoupení Elišky Klimentové z téže instituce s názvem *Nezávislé úřady jako trend současnosti*. Sekci zakončil referát

Marka Antoše z Právnické fakulty UK, který živým způsobem nastínil přítomným pozitivní i negativní, historický vývoj, současnou realitu a případně budoucí perspektivy volební povinnosti.

Po diskusi následovala historická sekce s názvem *Československo jako mnohonárodnostní stát*, kterou otevřel příspěvek Zlaticí Zudové-Leškové z Historického ústavu AV ČR, který byl orientován na vztahy Čechů a Slováků a doplnil tak podrobně širší kontext přijímání Ústavní listiny 1920. Následoval příspěvek Davida Hubeného z Národního archivu, pojednávající o vztahu Podkarpatské Rusi k Ústavě 1920, který byl přednesen v zastoupení. Posléze vystoupil René Petráš, Ph.D. z Právnické fakulty UK, který rozebral postavení německé menšiny v novém státě. Národnostní blok zakončil referát Evy Irmanové z Historického ústavu AV ČR na téma vztahu maďarské menšiny k československé ústavě.

Konečně poslední blok pátečního programu s názvem *Mezinárodní vliv na ústavu 1920* tematicky doplňoval zahraniční souvislosti vzniku Ústavní listiny z roku 1920 a komparaci tohoto procesu s dalšími evropskými zeměmi. První příspěvek přednesený Jiřím Friedlem z Historického ústavu AV ČR byl soustředěn na vývoj v Polsku. Navazoval příspěvek Miroslava Šeptáka z Filozofické fakulty Jihočeské univerzity, zaměřený na historické souvislosti vzniku rakouské ústavy z roku 1920. Posledním příspěvkem bloku a zároveň celého prvního dne konference bylo vystoupení Alaina Soubigoua (Université de la Sorbonne, Paříž), které komparativním způsobem pojednávalo o možných vlivech francouzské ústavy na československou ústavní listinu.

Druhý konferenční den, který z důvodu výročí připadl na sobotu 29. února, byl organizován méně tradičně formou kulatého stolu. Účastníky tohoto kulatého stolu byli Jan Kuklík z Právnické fakulty UK, Ivan Halász z MTA TK Jogtudományi Intézeté v Budapešti, Ladislav Vojáček z Právnické fakulty Masarykovy univerzity, Jaroslav Šebek, z Historického ústavu AV ČR a Ján Grónský z Právnické fakulty UK. Po úvodní přednášce J. Kuklíka byla diskuse založena na otázkách, které J. Kuklík, moderující vývoj debaty, pokládal ostatním zúčastněným. L. Vojáček doplnil některé další aspekty přípravy ústavní listiny, I. Halász rozvedl politický význam Ústavy 1920. J. Šebek pohovořil o vztazích církve ke státu a s tím souvisejících úvahách o ústavní listině. J. Grónský pak průřezově shrnul pozdější navazující ústavní vývoj.

Druhý konferenční den byl výjimečný nejen z toho důvodu, že poněkud nezvykle připadl na sobotu, ale také z důvodu avizované účasti řady studentů Právnické fakulty UK, kteří projevíli o předmětnou problematiku zájem. Pro přítomné studenty byl organizačním týmem pod vedením prof. Kuklíkem připraven vědomostní kvíz vycházející obsahově z témat rozebíraných u kulatého stolu. Po spontánní diskusi přítomných konferujících se studenty byla sobotní část konference završena komentovanou prohlídkou Senátu.

Celá akce byla nejen důstojným připomenutím významného výročí Ústavy 1920, ale také platformou pro sdílení poznatků, náhledů a závěrů z oblasti právní

historie, obecné historie a ústavního práva. Jako taková bude (doufejme) impulsem pro další vědeckou práci, propojování různých přístupů k tématu a posouvání hranic odborného poznání.

Tereza Blažková – Lukáš Blažek

RECENZE

**Jaroslav HRDLIČKA – Jan Blahoslav LÁŠEK, (eds.), *Paměti Vlastimila Kybala, II. díl, Chomutov: Luboš Marek, 2020, 824 s.*
ISBN 978-80-87127-55-1**

Od vydání prvního dílu paměti historika, univerzitního profesora a diplomata Vlastimila Kybala (1880–1958) uplynulo již osm let.¹ Letos však stejná dvojice církevních historiků z Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Jaroslav Hrdlička a Jan Blahoslav Lášek, připravila v nakladatelství Luboš Marek pokračování Kybalových vzpomínek, jež se primárně týkají jeho činnosti v zahraničí po vzniku Československa. Kniha byla vydána v rámci výzkumného záměru „*Církyve v českých zemích a otázka nacionalismu – historické problémy, jejich překonání a výhled směrem k mnohonárodnostní a multikulturní evropské společnosti*“. Paměti představují Kybalovo poslední vědecké dílo.

Již Kybalovy historické publikace, jejichž těžištěm byl pozdní středověk a raný novověk, jsou obdivuhodné svoji hloubkou témat a rozsahem pramenného výzkumu. Kromě děl o Janu Husovi, Františku z Assisi, Anežce České či Matěji z Janova se tento historik věnoval rovněž osobnosti francouzského krále Jindřicha IV. či římského císaře Rudolf II. Jako skvělý znalec románských jazyků byl autorem rovněž mnoha textů o vztazích Československa se zeměmi Jižní Ameriky, v nichž ve 20. a 30. letech 20. století působil také jako diplomat. Srdcem byl s nimi spjat prostřednictvím své ženy mexické maliřky Any Saenz.

Příběh rozsáhlého druhého dílu paměti začíná v roce 1920, kdy čerstvě jmenovaný profesor Vlastimil Kybal vstoupil do diplomatických služeb mladé Československé republiky a stal se československým vyslancem v Římě (1920–1925). Následně se s Vlastimilem Kybalem přesouváme do Rio de Janeira a Bue-

¹ Jaroslav HRDLIČKA – Jan Blahoslav LÁŠEK, (eds.), *Paměti Vlastimila Kybala, I. díl, Brno: L. Marek, 2012. ISBN 978-80-87127-42-1, 234 s.*

nos Aires, kde působil ve druhé polovině 20. let (1925–1927), a později do Madridu, kde strávil přelom 20. a 30. let (1927–1933). Po krátkém pobytu v Československu v polovině 30. let, kdy uvažoval dokonce o obnovení své akademické dráhy, se stal prvním československým vyslancem v Mexiku (1935–1939). Druhou světovou válku prožil ve Spojených státech amerických, kde o středoevropských problémech přednášel na předních univerzitách Iowa a Yale. Po nástupu komunistického režimu zůstal v USA již natrvalo. V hlavním městě, Washingtonu, pak dne 2. ledna 1958 zemřel. Jeho i manželčiny tělesné pozůstatky byly v září 1997 přeneseny do Čech a uloženy do rodinné hrobky na Vyšehradském hřbitově v Praze.

Čtivým stylem jsme Vlastimilem Kybalem na stránkách jeho paměti vtahováni do politicko-společenských událostí v průběhu 20.–40. let 20. století, které jako diplomat, historik a reprezentant Československa v zahraničí prožil. Jsme tak podrobně seznamováni nejen s reáliemi Itálie, kde v pozici prvního řádného vyslance zažil nástup a etablování fašistického režimu, a Španělska, kde byl o desetiletí později svědkem pádu monarchie a vzniku druhé republiky, ale rovněž s dalšími zeměmi mimo tradiční zájem středoevropského prostoru. Zde autor s neskrývaným zájmem o detail představuje jednotlivé zástupce zemí, s nimiž přicházel do styku, a kteří měli v té době značný vliv na chod událostí tehdejší doby. Kybalův zájem o dění se nicméně neomezuje pouze na politickou, resp. diplomatickou rovinu, ale přerůstá rovněž do širších společenských souvislostí, které často konfrontuje s realitou českých zemí.

Ani tisíce kilometrů od domova nepřestával Vlastimil Kybal myslet na svoji zemi; byl s ní v myšlenkách silně svázán. Mezinárodní napětí ve střední Evropě na konci 30. let, jež vyvrcholilo likvidací demokratické Československé republiky na přelomu let 1938/1939, jej zasáhlo mimořádně bolestně. Jak ve svých pamětech uvádí: „*Tragédii Mnichova, kterou jsem prožil v Mexiku, nelze nikdy správně pochopit bez přesné znalosti všech činitelů, které ji způsobily, jako byla arogance a zároveň zbabělost Anglie a Francie, banditství Hitlerovo, nadutost Itálie, zrádcovství Sudetců a jiných čl. separatistů, šakali chamtivost Poláků a Maďarů, jakož i proradnost, nebo zbabělost členů Malé Dohody. Než první a hlavní, kdož zdvihli dýku proti Československu, byli Hitler a Henlein z druhé strany.*“²

Rovněž velké události dějin Evropy líčí Vlastimil Kybal s neskrývaným zájmem i lidskou účastí. S odporem i přezíravostí proto popisuje bezprostřední dojem z pochodu fašistů na Řím v říjnu 1922: „*Jako zástupce demokratické republiky, jejíž existence a blahobyt opíraly se o spolupráci všech státotvorných stran politických, viděl jsem s odporem i obavami násilné uchvácení moci vládní fašistickou stranou, která až posud se projevovala uvnitř mečem a ohněm a zevně*

² Jaroslav HRDLÍČKA – Jan Blahoslav LÁŠEK, (eds.), *Paměti Vlastimila Kybala*, II. díl, Chomutov: Luboš Marek, 2020, s. 710.

*šovinistickými výstřednostmi. Čím byla tato ozbrojená a zfanatizovaná ulice, viděl jsem nyní na vlastní oči. Druhého dne po pochodu na Řím jsem se procházel městem a viděl jsem skvadry fašistů a nacionalistů, jakož i dílo jejich při rozbití Epocy. Dalšího dne jsem na korsu přihlížel k průvodu asi 100 000 fašistů z celé Itálie, kteří byvše ozbrojeni většinou obušky, po čtyři hodiny táhli ulicemi římskými, oslavujice tak své politické vítězství. Byla to hrubá síla, vášnivá, jakž takž zorganizovaná a ozbrojená, která podporovala vládu Mussoliniho a pod jeho obraným vedením s použitím teroru umožňovala založit fašistickou samovládu na dlouhou řadu let, ceteris paribus jako byl učinil Lenin v Rusku a později Hitler v Německu. I komunistický puč v Praze v únoru 1948 byl proveden podobnou technikou.*³

Cenná jsou rovněž Kybalova svědectví o zemích Jižní Ameriky a jejich kulturních, hospodářských, náboženských, politických a společenských poměrech. Jako vyzrálý historik dokáže Vlastimil Kybal zachytit na stránkách svých pamětí osobnosti, události či děje, s nimiž přišel do osobního styku a lehkým perem se o nich podělit se čtenářem. Jejich množství je obdivuhodné. Paměti se uzavírají v roce 1943 uprostřed nedokončené kapitoly Za československou samostatnost v Americe; pro zhoršující se Kybalův zdravotní stav tak bohužel zůstaly torzem.

Ve snaze o historickou autentičnost se stárnoucí Vlastimil Kybal opíral nejen o své diplomatické zprávy a deníky, ale mnohé nejasnosti konzultoval s pamětníky, rodinnými příslušníky či přáteli, s nimiž byl v USA v kontaktu, mj. s Alicí Masarykovou. Písemná verze pamětí byla editory získána od jeho syna z Kybalovy pozůstalosti v Miami na Floridě v roce 2002.

Čtenář tak postupně zjišťuje, že ona minimalistická verze editace a editorských zásahů do textu včetně poznámek pod čarou a úprav gramatiky je vlastně sympatická, poněvadž nechává z textu promlouvat autentický Kybalův styl, jeho pravopis i specifický syntax, který je umocněn mimořádným darem jazyka, jimž autor pamětí disponoval.

Vedle jiných pamětí diplomatů, ať se již jedná o Mastného,⁴ Kroftovo⁵ či Masaříkovo⁶ svědectví, lze prostřednictvím Kybalova rozsáhlého opusu proniknout do dramatických let meziválečného dvacetiletí, jež byly poznamenány osudovou konfrontací mezi demokracií a autoritářstvím, resp. totalitou. Domnívám se, že obraz meziválečného dvacetiletí s důrazem na československou diplomacii

³ Tamtéž, s. 55–56.

⁴ Petr LUŇÁK – Otto NOVÁK – Eduard KUBŮ, (eds.), *Vojtěch Mastný. Vzpomínky diplomata. Ze vzpomínek a dokumentů československého vyslance*, Praha: Karolinum, 1997.

⁵ Jindřich DEJMEK (ed.), *Kamil Krofta. Diplomatický deník. 1919–1922*, Praha: Historický ústav AV ČR, 2009.

⁶ Josef TOMEŠ (ed.), *Hubert Masařík. V proměnách Evropy. Paměti československého diplomata*, Praha – Litomyšl: Paseka, 2002.

nelze bez jejich prostudování uchopit komplexně. Svě čtenáře si proto Kybalovy paměti rozhodně najdou.

Marek Šmíd

Filip VOJTÁŠEK, *Pod palbou hloubkařů. Útoky amerických a britských stíhacích letounů na pozemní cíle v českých zemích v letech 1944 a 1945*, Praha, Academia 2019, 952 s. ISBN 978-80-200-2978-2

Již od roku 2008 se mohou čtenáři (nejen) na pultech knihkupectví těšit z hojně vydávaných průvodců z produkce nakladatelství Academia. Tato edice se za poslední léta zajímavě vyvinula a vedle témat přírodovědných (jeskyně, vodopády, minerální prameny, sopky) a kulturních (Londýn, *Cesty s Karlem Hynkem Máchou*, *Cesty s Bohumilem Hrabalem*) začalo přibývat těch vysloveně historických. To je patrné například u knihy Prokopa Tomka *Estébáckou Prahou* z roku 2013, ale bezesporu nejznámější je o dva roky později vydaný *Průvodce protektorátní Prahou* od ředitele nakladatelství Academia Jiřího Padevěta. Další tituly nejen od Jiřího Padevěta následovaly v rychlém sledu. U těchto historických průvodců se výrazně změnil rozsah a formát publikací.

Další v řadě průvodců historických je více než devítisetstránková kniha PhDr. Filipa Vojtáška (nar. 1972) *Pod palbou hloubkařů*, která vyšla na konci roku 2019. Autor je absolventem Filozofické fakulty v Praze s tématu se věnuje více jak dvě desítky let. Nejde o jeho první knihu, společně s historikem Michalem Plavcem vydali knihy *Praha v plamenech* (2008) o náletech na hlavní město v době druhé světové války a *Bomby na Květnou neděli* (2012) o letecké válce nad Prahou v březnu až květnu 1945. Dlouhodobě doplňuje své poznatky na blog Hloubkaři.⁷ Vydanou knihu lze tak vnímat jako výsledek dlouholeté usilovné a mravenčí badatelské činnosti.

Ústředním tématem knihy jsou tedy hloubkaři. Slovo pochází z německého Tiefflieger (hloubkoví letci), kteří v závěru druhé světové války útočili na různé pozemní cíle jako na letiště, mosty, vojenské i civilní automobily a velmi často na lokomotivy (odtud se vžil jejich označení kotláři, protože cílem útoku se stávaly parní kotle lokomotiv). Většina útoků pocházela od amerických, výjimečně britských stíhacích letounů. Nejedná se o téma marginální, naopak. Doložených útoků je celkem 951, nejvíc v Plzeňském (274), Středočeském (255) a Jihočeském (169) kraji. Vysoký je i počet obětí, který je na základě studia pramenů vyčíslen na 1116. Nejpostiženější skupinou se stali němečtí civilisté (331), němečtí vojáci (312) a čeští civilisté (210). K útokům se používaly standartní stíhací letouny, které byly původně určeny jako doprovod těžkých bombardérů. Jednalo se o P-51 Mustang, P-38 Lightning a P-47 Thunderbolt.

⁷ <https://hloubkari.wordpress.com/>

Těžiště knihy spočívá v popisu jednotlivých útoků. Po úvodu tak následují kapitoly, které jsou členěny dle krajů. V rámci každé kapitoly jsou potom abecedně seřazeny místa útoků hloubkařů. Rozsah konkrétních kapitol (míst) je dán mírou zásahu letců, ale také dostupností pramenů. U každého z útoků je k dispozici seznam zdrojů. Pro rychlejší orientaci je u lokality nachází piktogram zobrazující, zda útok provedlo americké či britské letectvo a k jakému typu útoku došlo. Šíře materiálů, které autor musel zpracovat je úctyhodná. Vedle dosavadní rozsáhlé literatury jsou to fondy z českých okresních i centrálních archivů, fondy zahraničních archivů Air Force Historical Research Agency nebo National Archives and Records Administration ale i soukromé sbírky, obecní kroniky, internetové zdroje. Archivy a sbírky nesloužily pouze ke zpracování textu, ale také k doplnění velice bohatých obrazových příloh. V závěru knihy nalezneme čtenář seznam nepotvrzených útoků, tabulky o počtu útoků, obětí s rozčleněním dle míst útoků nebo útočící jednotky. Knihu uzavírá jmenný a místní rejstřík. Jde o publikaci zpracovanou na vysoké úrovni s až fascinující pečlivostí a pílí, přístupnou nejen historikům, ale naplňuje jeden z hlavních významů průvodců, je přístupná široké veřejnosti.

Martin Dolejský

Zdeněk KMENT, *Valašsko v područí hákového kříže*, Valašské Meziříčí: H.R.G. spol. s r.o., 2018, 359 s. ISBN 978-80-270-2214-4.

Na první pohled je zřejmé, že na téma druhé světové války bylo po desítkách let zkoumání sepsáno nesčetně odborných monografií. Tyto publikace se věnují mimo jiné dopadům válečného konfliktu na území v rámci světa, kontinentů, zemí i jejich jednotlivých regionů. Právě regionální dopad druhé světové války zkoumá i monografie historika Zdeňka Kmenta *Valašsko v područí hákového kříže*. Jak již napovídá název knihy, autor se rozhodl ve svém díle seznámit čtenáře s celkovým pohledem na Valašsko během nacistické okupace probíhající od března 1939 do května 1945. Neopomíná však ani dobový kontext, ve kterém zmiňuje události, které předcházely okupaci, zejména září 1938 a mnichovskou dohodu, ale i reakci obyvatelstva na tyto události, včetně dalších historických mezníků, které následovaly po osvobození v roce 1945, zejména zúčtování s Němci a jejich odsun. Samotná monografie je rozdělena do třinácti hlavních kapitol, které se dále dělí na subkapitoly. Za každou palčivou dějinnou událostí, jakou je například mnichovská dohoda, atentát na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha či odsun Němců, je pak řazena úvaha ve formě *Zastavení*. Těchto zastavení je celkem sedm, přičemž jejich text je z hlediska objektivity dosti diskutabilní. Každá kapitola je rozdělena na dvě až tři části. První a druhá část se věnují danému problému na úrovni nacistické říše a protektorátu,

čímž poskytují širší kontext, a poslední část se věnuje danému problému přímo na území Valašska.

Stěžejní část práce je věnována životu obyčejných lidí na Valašsku právě v letech protektorátu. V této kapitole autor popisuje každodenní problémy života rok po roce, přičemž zmiňuje veškeré důležité události, které se v tomto období v tomto regionu udály. Zachycuje postupné ubývání potravin a s tím spojené příděly a černý trh, a nezapomene samozřejmě vyzdvihnout tehdy nejcennější artikly – slivovici a kuřivo, za které bylo možné získat téměř cokoliv. Autor také zmiňuje prudkou vichřici, která běsnila ve Valašském Meziříčí v noci z 9. na 10. června 1942. Škody, které způsobila, jsou popsány jako téměř katastrofické. Vichřice způsobila značné materiální škody, ale pokud ji porovnáme s událostmi, které se téže noci staly v Lidicích, můžeme konstatovat, že toto katastrofické líčení je ve své podstatě poněkud přehnané. Dále zmiňuje hrdinské činy některých lidí, například kostelníků a farářů, kteří se odmítli podvolit rekvírování zvonů na válečné účely a zvony skrývali. Zajímavý je případ faráře, který zvon nechal pohřbít s nebožtíkem.

Bohužel s okupací přišlo také velké množství konfidentů a kolaborantů, těm je však vyhrazena celá jedna samostatná kapitola, v jejímž úvodu se autor zamýšlí nad důvody, které lidi vedly k udáváním svých sousedů a známých, vždyť tato udání mohla vést a často i vedla k usmrcení udaného, přičemž udavač většinou ze situace nijak významně netěžil. Zbytek je věnován nechvalně známým osobnostem na Valašsku, jakými byli Velký a Malý Franta (František Šmíd a František Bednář), kterým se podařilo infiltrovat mezi členy operací Clay, Carbon a Potash. Je zajímavé, že většina konfidentů zmiňovaných v knize, začínala nejprve v odbojových organizacích, ale po svém zatčení okamžitě přešli do služeb nacistického Německa. Autor se zde také pozastavuje nad faktem, že někteří udavači začali pro gestapo pracovat nezištně až teprve ve druhé polovině roku 1944, kdy začínalo být již téměř jasné, že válka je pro Němce prohraná.

Valašský terén však poskytoval i velice dobré podmínky pro partyzány. Zde kniha výborně doplňuje dosavadní odbornou literaturu, která se věnuje valašskému odboji a partyzánskému, buď účastníkům operace Clay nebo těm největším skupinám, jakými byli například 1. partyzánská brigáda Jana Žižky z Trocnova. Autor zde doplňuje informace o množství menších partyzánských skupinek, které ovlivnily život nejen tzv. pasekářům, ale i lidem ve větších městech. Partyzánské se však ve větší míře na Valašsku začalo rozmáhat až v roce 1944 s blížícím se koncem války, kdy nastal fenomén tzv. partyzánů *za pět minut dvanáct*, tedy lidí, kteří si chtěli vstupem do partyzánských oddílů vylepšit na poslední chvíli svůj morální profil. Toto pozdější rozšíření partyzánskému mu však neubírá na vážnosti, což dokazuje úsilí, jaké vynaložili nacisté při jeho potlačování. Při Operaci Tetřev dokonce navštívil Valašsko sám Karl Hermann Frank. I přes velké úsilí a osobní Frankovo zapojení byla Operace Tetřev přinejmenším neúspěšná. Kniha se také blíže věnuje valašským obcím, které potkal stejný osud jako Lidice

a Ležáky, ale jejich osud zůstal v celonárodním podvědomí bohužel poněkud opomíjen. Mezi tyto obce patřily například Ploština a Prlov.

Další z velmi zajímavých kapitol se zabývá tématem, které nebývá často zmiňováno. Tímto tématem je kriminalita, která souvisí s běžnou kriminální činností trestanou v každé společnosti. Z monografie se tak dozvídáme o různých zlodějích, podvodnících, násilnících, pytlácích, výtržnících, rváčích a defraudantech, kteří toho času zaměstnávali policejní složky Protektorátu Čechy a Morava. Zajímavou událostí je pak hromadná rvačka na cikánské svatbě, kterou autor líčí prostřednictvím dobového novinového článku. Romskému etniku autor věnuje v knize i krátkou samostatnou kapitolu.

Konec války se podle líčení autora podobal snad každé válce. Prchající okupanti, kteří brali vše, na co narazili a ničili vše, co by mohlo pomoci nepřátelům, tedy vše od zbrojovek po mosty. Kolaboranti snažící se naposledy vyměnit stranu při pokusu si zachránit kůži. Obyvatelstvo vítající osvoboditele dary, jídlem a květinami. Oslavování osvoboditelské Rudé armády do té doby, než začala s rabováním. Zajímavé jsou případy lidí, kteří zachraňovali svá hospodářská zvířata před stělbou nedbaje na své vlastní životy. Od 8. května pak začalo budování nového Valašska, v rámci něhož bylo potřeba se vypořádat se starým systémem a jeho přísluhovači. V praxi se jednalo o nahrazení stávajících obecních představitelů, které většinou nahradili příslušníci komunistické strany. Nastal čas zúčtování, nebo lépe řečeno odplaty, civilisté byli vyhošťováni z měst, vojáci bývali souzeni, popravováni, vražděni. Vše záleželo na tom, komu padli do rukou.

Jak již bylo řečeno, v úvodu v kapitolách nazvaných *Zastavení* se nejvíce objevuje expresivní jazyk, který knihu celkově poměrně výrazně zcela zbytečně zatěžuje. Nejsilněji se tento expresivní jazyk projevuje u *Zastavení I*. Toto zastavení se věnuje problematice mnichovské dohody, kterou autor sám nazývá neuralgickým bodem českých dějin. Zcela jasná je v této pasáži obvyklá tehdejší obranná rétorika, kterou jsou vyzdvihovány boje pomyslných Davidů a Goliášů, jakými byli husitské války a Zimní válka, ve které se utkalo Finsko se Sovětským svazem. Autor zde sice zmiňuje tehdejší československou izolovanost na mezinárodním poli, ale příkládá jí pramalý význam. U *Zastavení IV* věnovanému atentátu na Heydricha autor pokládá otázku, zda vůbec smrt jednoho Němce stála za obětí pěti tisíc Čechů a následné útrapy. Přičemž zmiňuje „...převládá názor, že se politicky „vyplatila“ a že následné oběti „nezemřely nadarmo“. *Vtírá se kacířská otázka: Kolik lidí by muselo zemřít, aby atentát „za to už nestál“?*“ (s. 216). Autor zde však obdobně jako v předchozím případě dosti bagatelizuje širší ohled mezinárodní, a to, že následná Heydrichiáda měla velký vliv na západní spojenice, zejména Velkou Británii, resp. na skutečnost, že se londýnské exilové vládě podařilo pod tlakem této hrůzovlády v tehdejším protektorátu mj. obnovit Československo v jeho předmnichovských hranicích.

Knihy *Valašsko v područí hákového kříže* je knihou velice zajímavou z hlediska regionální historie. Autor při svém bádání využil velice dobře lokálních

zdrojů historie, jakými jsou například noviny a obecní kroniky. Některé z nich mívají sice diskutabilní výpovědní hodnotu, nicméně autor je vhodně doplňuje informacemi z oficiálních úředních zdrojů, např. dokumenty okresních úřadů či soudů. Autor se snažil zachytit všechny problémy spojené s Protektorátem Čechy a Morava, ať už jde o život menšin, obyčejného člověka nebo partyzánů. Jedna ze dvou věcí, která se dá autorovi vytknout, je chybějící poznámkový aparát. Tato absence bohužel práci škodí, jelikož znemožňuje ověřování případných neshod a uvádí čtenáře do nevědomosti, protože netuší, ze kterého zdroje citace pochází, a současně znemožňuje i dalším badatelům v případném pokračování podobného historického výzkumu valašského regionu. Druhou věcí, která zbytečně snižuje hodnotu této knižní publikace, je již zmiňovaný expresivní jazyk autora. Je jasné, že období, ve kterém nad naší zemí vlál hákový kříž, vzbuzuje ve větší míře emoce, je však pravidlem, že v odborných pracích by se měl používat objektivní styl psaní bez emocí.

Viktor Janák

OBSAH

TEMATICKÝ BLOK

<i>Československo, západní velmoci, Sovětský svaz a mnichovská dohoda v roce 1938</i> Jan Němeček	1
Александр Олегович НАУМОВ <i>СССР как системный игрок накануне Второй мировой войны</i>	5
Jan NĚMEČEK <i>Československo a diplomacie Sovětského svazu v zářijové krizi 1938</i>	23
Jozef BYSTRICKÝ <i>Mnichovská kríza a Červená armáda</i>	61
Marián MANÁK <i>The Path to the Munich Agreement from the Viewpoint of Reports by William Ch. Bullitt, the American Ambassador to France</i>	85
Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ <i>Slovenská otázka pred Mnichovom do Druhej republiky</i>	103
Eva IRMANOVÁ <i>Vídeňská arbitráž a Československo v roce 1938</i>	117
Jindřich DEJMEK <i>Diplomacie komunistického Československa a definitivní zneplatnění Mnichovské dohody (1948–1973/74)</i>	133

STUDIE

Marek VAŠUT <i>Babylon Istanbul. Československá zpravodajská expozitura v Turecku ve světle pracovní cesty Františka Fryče</i>	159
Jan ZUMR <i>Organizační struktura personálního, hospodářského a „konfiskačního“ oddělení pražského gestapa v období Protektorátu Čechy a Morava</i>	185

Klára MAUEROVÁ
*Životní osudy SS-Obersturmführera Ernsta Liedtkeho (1913–1948),
vedoucího venkovní služebny SD v Olomouci* 205

Květa MERUNKOVÁ
*Dr. Maximilian Girth (1910–1971), vládní komisař
a starosta města Prostějov v období Protektorátu Čechy a Morava* 233

Zdeněk DOSKOČIL
*Vězeň v žaláři, vězeň na svobodě – Ladislav Novomeský
na rozhraní éry stalinismu a poststalinismu* 249

MATERIÁLY

Milan HLAVAČKA
*Graf Egbert Belcredi und das „Mobilmachung
des mährischen Landesvolkes* 307

KRONIKA

Prof. PhDr. Jan Křen, DrSc. (22. srpna 1930 – 7. dubna 2020)
(Jindřich Dejmek) 315

*100 let od přijetí Ústavní listiny Československé republiky.
Historické, politické a právní souvislosti*
(Tereza Blažková – Lukáš Blažek) 327

RECENZE

Jaroslav HRDLIČKA – Jan Blahoslav LÁŠEK, (eds.), *Paměti Vlastimila
Kybala*, II. díl, Chomutov: Luboš Marek, 2020, 824 s.
ISBN 978-80-87127-55-1
(Marek Šmíd) 331

Filip VOJTÁŠEK, *Pod palbou hloubkařů. Útoky amerických
a britských stíhacích letounů na pozemní cíle v českých zemích
v letech 1944 a 1945*, Praha, Academia 2019, 952 s.
ISBN 978-80-200-2978-2
(Martin Dolejský) 334

Zdeněk KMENT, *Valašsko v područí hákového kříže*,

Valašské Meziříčí: H.R.G. spol. s.r.o, 2018, 359 s.

ISBN 978-80-270-2214-4

(Viktor Janák) 335

INHALT

THEMATISCHER BLOCK

<i>Die Tschechoslowakei, die Westmächte, die Sowjetunion und das Münchner Abkommen von 1938</i> (Jan Němeček)	1
Александр Олегович НАУМОВ <i>Die UdSSR als Systemspieler am Vorabend des Zweiten Weltkriegs</i>	5
Jan NĚMEČEK <i>Die Tschechoslowakei und die Diplomatie der Sowjetunion in der Septemberkrise von 1938</i>	23
Jozef BYSTRICKÝ <i>Münchener Krise und die Rote Armee</i>	61
Marián MANÁK <i>Der Weg zum Münchener Abkommen aus der Sicht der Berichte des Botschafters der USA in Frankreich William Ch. Bullitt</i>	85
Zlatica ZUDOVÁ - LEŠKOVÁ <i>Die slowakische Frage vor dem Münchener Abkommen bis zur Zweiten Republik</i>	103
Eva IRMANOVÁ <i>Der Wiener Schiedsspruch und die Tschechoslowakei im Jahr 1938</i>	117
Jindřich DEJMEK <i>Die Diplomatie der kommunistischen Tschechoslowakei und die definitive Erklärung der Nichtigkeit des Münchener Abkommens (1948–1973/74)</i>	133

STUDIEN

Marek VAŠUT <i>Babylon Istanbul. Die Residentur des tschechoslowakischen Nachrichtendienstes in der Türkei im Licht der Dienstreise von František Fryč</i>	159
---	-----

Jan ZUMR
*Die Organisationsstruktur der Abteilungen Personal, Wirtschaft
und „Konfiskationen“ der Prager Gestapo* 185

Klára MAUEROVÁ
*Lebensschicksale des SS-Obersturmführers Ernst Liedtke (1913–1948),
Leiter der SD-Außenstelle in Olmütz* 205

Květa MERUNKOVÁ
*Dr. Maximilian Girth (1910–1971), Regierungskommissar
und Bürgermeister der Stadt Prostějov zurzeit des Protektorats
Böhmen und Mähren* 233

Zdeněk DOSKOČIL
*Häftling im Kerker, Häftling in Freiheit – Ladislav Novomeský
an der Grenze der Epochen Stalinismus und Poststalinismus* 249

MATERIALEN

Milan HLAVAČKA
*Graf Egbert Belcredi und das „Mobilmachung“
des mährischen Landesvolkes* 307

KRONIK

Prof. PhDr. Jan Křen, DrSc. (22. srpna 1930 – 7. dubna 2020)
(Jindřich Dejmek) 315

*100 Jahre seit der Annahme der Verfassungscharta
der Tschechoslowakischen Republik. Historischer, politischer
und rechtlicher Kontext*
(Tereza Blažková – Lukáš Blažek) 327

REZENSIONEN

Jaroslav HRDLIČKA – Jan Blahoslav LÁŠEK, (eds.), *Paměti Vlastimila
Kybala*, II. díl, Chomutov: Luboš Marek, 2020, 824 s.
ISBN 978-80-87127-55-1
(Marek Šmíd) 331

Filip VOJTÁŠEK, *Pod palbou hloubkařů. Útoky amerických a britských stíhacích letounů na pozemní cíle v českých zemích v letech 1944 a 1945*, Praha, Academia 2019, 952 s.

ISBN 978-80-200-2978-2

(Martin Dolejský) 334

Zdeněk KMENT, *Valašsko v područí hákového kříže*,
Valašské Meziříčí: H.R.G. spol. s.r.o, 2018, 359 s.

ISBN 978-80-270-2214-4

(Viktor Janák) 335

CONTENTS

THEMATIC BLOCK

<i>Czechoslovakia, the Western Powers, the Soviet Union and the Munich Agreement in 1938</i> (Jan Němeček)	1
Александр Олегович НАУМОВ <i>The USSR as a system player on the eve of World War II</i>	5
Jan NĚMEČEK <i>Czechoslovakia and the diplomacy of the Soviet Union in the September crisis of 1938</i>	23
Jozef BYSTRICKÝ <i>Munich Crisis and the Red Army</i>	61
Marián MANÁK <i>The Path to the Munich Agreement from the Viewpoint of Reports by William Ch. Bullitt, the American Ambassador to France</i>	85
Zlatica ZUDOVÁ - LEŠKOVÁ <i>The Issue of Slovakia before Munich until the Second Republic</i>	103
Eva IRMANOVÁ <i>Vienna Arbitration and Czechoslovakia in 1938</i>	117
Jindřich DEJMEK <i>Diplomacy of Communist Czechoslovakia and Definitive Nullity of the Munich Agreement (1948–1973/74)</i>	133

STUDIES

Marek VAŠUT <i>Babylon Istanbul. Czechoslovak Intelligence Branch in Turkey in the Light of Frantisek Fryč's Business Trip</i>	159
---	-----

Jan ZUMR
*Organisational Structure of the Personnel, Economic
and “Confiscation” Department of the Prague Gestapo* 185

Klára MAUEROVÁ
*The fate of SS-Obersturmführe Ernst Liedtke (1913–1948),
Head of the Rural SD Station in Olomouc* 205

Květa MERUNKOVÁ
*Dr Maximilian Girth (1910–1971), Government Commissioner
and Mayor of the Town of Prostějov During the Period
of the Protectorate of Bohemia and Moravia* 233

Zdeněk DOSKOČIL
*Prisoner in Prison, Prisoner Freed – Ladislav Novomeský
at the Turn of the Stalinist and post-Stalinist Periods* 249

MATERIALS

Milan HLAVAČKA
Count Egbert Belcredi and the „mobilization“ of the Moravian people 307

CHRONICLES

Prof. PhDr. Jan Křen, DrSc. (22. srpna 1930 – 7. dubna 2020)
(Jindřich Dejmek) 315

*100 years since the adoption of the Constitutional Charter of the Czechoslovak
Republic. Historical, Political and Legal Context*
(Tereza Blažková – Lukáš Blažek) 327

REVIEWS

Jaroslav HRDLIČKA – Jan Blahoslav LÁŠEK, (eds.), *Paměti Vlastimila
Kybala*, II. díl, Chomutov: Luboš Marek, 2020, 824 s.
ISBN 978-80-87127-55-1
(Marek Šmíd) 331

Filip VOJTÁŠEK, *Pod palbou hloubkařů. Útoky amerických a britských stíhacích letounů na pozemní cíle v českých zemích v letech 1944 a 1945*, Praha, Academia 2019, 952 s.

ISBN 978-80-200-2978-2

(Martin Dolejský) 334

Zdeněk KMENT, *Valašsko v područí hákového kříže*,

Valašské Meziříčí: H.R.G. spol. s.r.o, 2018, 359 s.

ISBN 978-80-270-2214-4

(Viktor Janák) 335

AUTOŘI

Alexandr O. Naumov, kandidát historických věd
docent Katedry mezinárodních organizací a problémů globalizace
Fakulta státní správy, Moskevská státní univerzita M. V. Lomonosova
Moskva, Ruská Federace

Doc. PhDr. Jan Němeček, DSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Doc. PhDr. Jozef Bystrický, CSc.
Vojenský historický ústav
Bratislava, Slovenská republika

PhDr. Marián Manák, Ph.D.
Trnavská univerzita
Trnava, Slovenská republika

Doc. PhDr. Zlatica Zudová-Lešková, CSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

PhDr. Eva Irmanová, CSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

PhDr. Jindřich Dejmek, DSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Mgr. Marek Vašut
Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Olomouc, Česká republika

PhDr. Jan Zumr, Ph.D.
Ústav pro studium totalitních režimů
Praha, Česká republika

Mgr. Klára Mauzerová
Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Olomouc, Česká republika

Mgr. Květa Merunková
Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Olomouc, Česká republika

PhDr. Zdeněk Doskočil, Ph.D.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

